De Afscheiding van 1834 in Groningerland. Deel 3. De classis Groningen van de Afgescheiden kerken

Jan Wesseling

bron

Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland. Deel 3. De classis Groningen van de Afgescheiden kerken*. Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen 1978

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc06_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

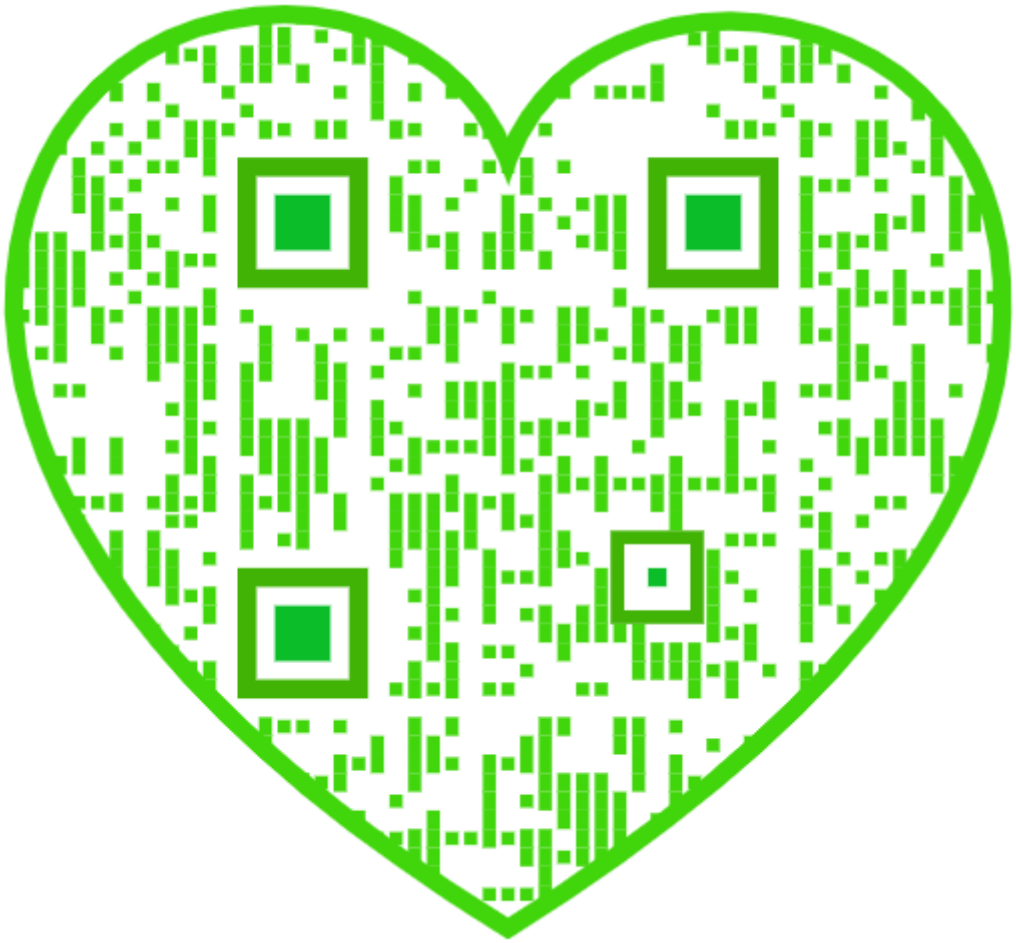

De Vismarkt te Groningen, anno 1813, naar het westen gezien.
Op de achtergrond de A-kerk.
Penseeltekening door H.J. Mijling.

Opgedragen aan ds D. van Dijk, emeritus-predikant te Groningen

Titels van werken waarnaar vaak wordt verwezen

Bos	F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, deel I-IV, Kampen 1939-1946
Hel. de Cock	Helenius de Cock, Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid, tweede herziene druk, Delfzijl 1886.
Wumkes	G.A. Wumkes, De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796). (Groningen 1904).

Woord vooraf

Met dit derde deel is dan onze studie over de Afscheiding van 1834 in Groningerland voltooid. We zijn dankbaar, dat we de trilogie tot een goed einde hebben kunnen en mogen brengen.

Dit laatste deel behandelt de classis Groningen van de Afgescheiden kerken, waartoe niet alleen de kerken in het Westerkwartier, maar ook die van Adorp (Sauwerd), Thesinge en Ten Boer behoorden.

Net als in de beide voorafgaande delen moet ook hier een woord van dank gericht worden tot H.J. Jansonius te Overschild, die ons vele gegevens heeft verstrekt, en tot G. Lievaart te Roodeschool. Deze heeft weer de samenstelling van het register op zich genomen en ons bij de bronnenstudie geassisteerd. Op het Rijksarchief te Groningen zijn we door de rijksarchivaris en zijn ambtenaren altijd deskundig voortgeholpen.

Tenslotte is hier een woord van erkentelijkheid op zijn plaats voor J.G.J. van Booma, landelijk consulent van de archieven der Nederlands Hervormde kerk. Ook van hem mochten wij belangrijke gegevens ontvangen.

Groningen, 1 mei 1977.
DE SCHRIJVER

[Overzichtskaart]

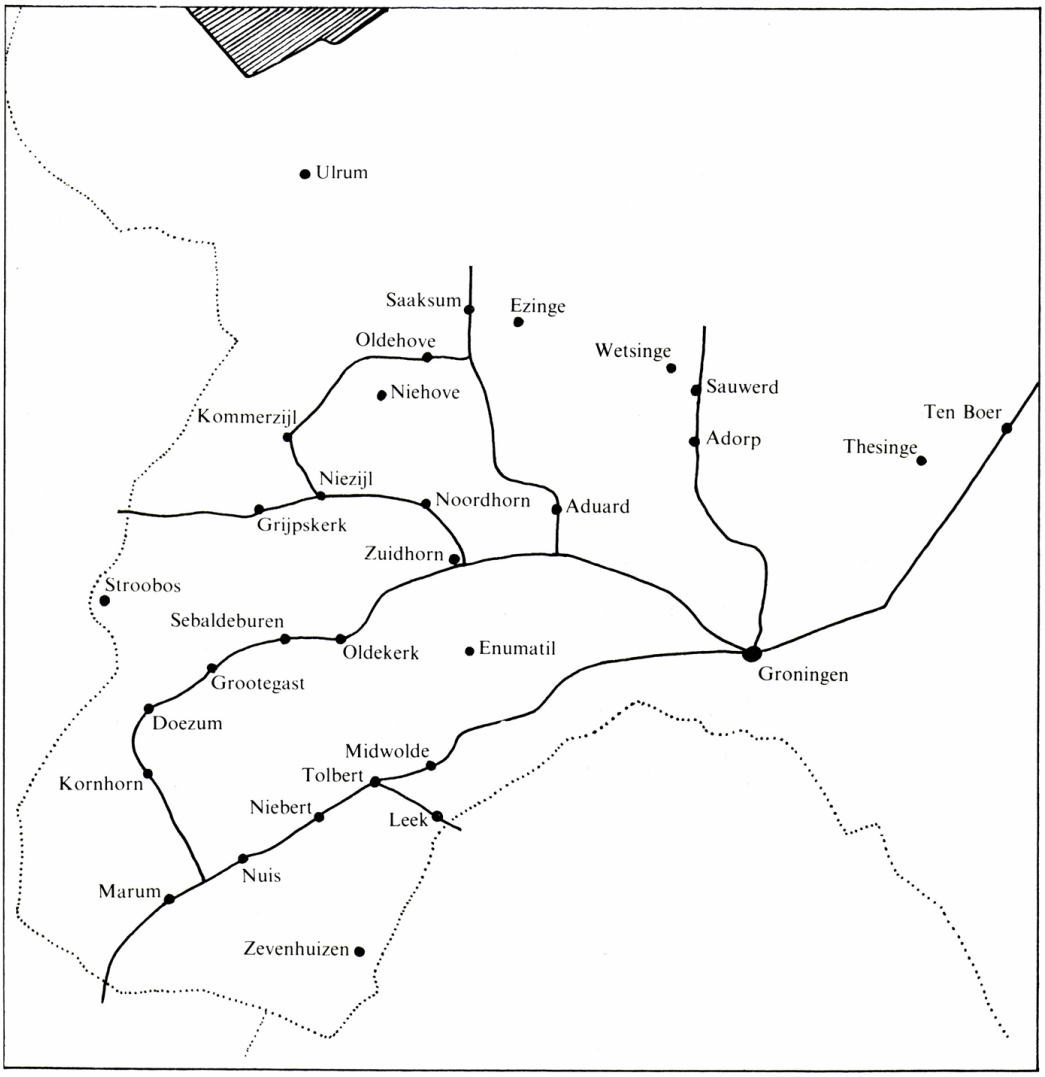

Overzichtskaartje

Overzichtskaartje

I Inleiding

Het gebied van de hervormde classis Groningen viel omstreeks 1834 op geen stukken na samen met dat van de classis Groningen der Afgescheiden kerken. Eerstgenoemd classikaal ressort, verdeeld in 4 ringen, telde de volgende kerken (het zielental en het aantal belijdende leden hebben we achter elke gemeente geplaatst, plus het percentage belijdende leden). Zie blz. 12.

In totaal dus 38 kerken. Het gering percentage belijdende leden valt op en is te verklaren uit tegengestelde oorzaken. Enerzijds uit een mystieke geloofshouding, anderzijds uit ‘verlichte’ en ‘liberale’ opvattingen.

De *classis Groningen* van de *Afgescheiden* kerken, waarover dit derde deel van onze studie handelt, werd gevormd door de gemeenten in het *Westerkwartier* (een deel van het westen der provincie Groningen), en verder door die van *Groningen* (stad), *Adorp* (Wetsinge-Sauwerd), 8 km ten noorden van Groningen gelegen. Ook *Thesinge* en *Ten Boer*, resp. 8 en 12 km noordoostelijk van de stad liggend, hoorden erbij.[1.]

In 1844 telde die classis 11 gemeenten, een aantal dat in de jaren '50 met niet minder dan 5 gemeenten toenam. Het was de tijd, dat de Afgescheidenen bezig waren de crisisjaren van hun jeugd, waarin het jaar 1843 wel een dieptepunt vormde, te overwinnen.

Een nog niet geheel volledig overzicht van de ‘staat’ der Christelijke Afgescheiden gemeenten in de provincie Groningen, zie blz. 12, vinden we afgedrukt in het Afgescheiden weekblad ‘De Stem’ van 30 juli 1851, waarbij dan nog de volgende opmerking wordt gemaakt: ‘Over het algemeen is de opkomst van niet-gescheiden hoorders tot de openbare godsdienstoefeningen gelijk aan die in Friesland’. Dit betekent vier maal talrijker dan het aantal zielen dat bij de gemeenten ingeschreven staat.

Het is bekend, dat in 1816 de hervormde kerk een geheel nieuwe organisatie-vorm ontving, met als ideaal één protestantse (staats-) kerk. In dit streven paste ook het nieuwe (dubbelzinnige) ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten, dat het verkondigen van ongereformeerde leeropvattingen mogelijk maakte. In feite was dit kwaad toen al zo ver voortgeschreden, dat werkelijk gereformeerde predikanten al lang waren overstemd.

Hervormde classis Groningen omstreeks 1834

		Zielental	belijdende leden	Percentage belijdende leden
I	*Ring Groningen*			
	Groningen (stad)	23744	7539	31,8
II	*Ring Hoogezand*			
	Engelbert	242	48	19,8
	Haren	1306	426	32,6
	Hoogezand	1500	377	25,1
	Kropswolde	760	182	23,9
	Middelbert	270	54	20
	Noordlaren	503	205	40,8
	Noorddijk	400	78	19,5
	Sappemeer	1580	240	15,2
	Westerbroek	430	106	24,7
	Windeweer en Lula	930	161	17,3
III	*Ring Zuidhorn*			
	Aduard	490	113	23,1
	Den Ham en Fransum	340	48	14,1
	Ezinge	500	60	12
	Feerwerd	350	51	14,6
	Garnwerd en Oostum	644	85	13,2
	Grijpskerk	1000	122	12,2
	Leegkerk-Hoogkerk	539	106	19,7
	Noordhorn	700	88	12,6
	Niehove	490	52	10,6

	Niezijl	400	78	19,5
	Oldehove	790	100	12,7
	Saaksum	258	32	12,4
	Visvliet	600	92	15,3
	Wierum en Dorkwerd	322	55	17,1
	Zuidhorn	810	102	12,6
IV	*Ring Grootegast*			
	Grootegast-Doezum	1230	86	7
	Lettelbert	246	71	28,8
	Lutjegast	445	55	12,4
	Marum-Noordwijk	319	24	7,5
	Midwolde-de Leek	1100	266	24,2
	Niebert-Nuis	680	86	12,6
	Niekerk-Oldekerk-Faan	902	95	10,5
	Oostwold met Hooge en Lage Meeden	670	100	14,9
	Opende	300	20	6,7
	Sebaldeburen	360	31	8,6
	't Oldebert (Tolbert)	730	115	15,8
	Zevenhuizen	1500	32	

Dit hing samen met de opkomst van een geestelijke stroming in de 18e eeuw, gewoonlijk de *Verlichting* genoemd. Het is op velerlei manier in publicaties over de Afscheiding aangetoond.

Wat de dominerende theologische scholen in de eerste decennia van de 19e eeuw betreft, daar was vooral het *supra-naturalisme.* De inslag van deze theologische richting was rationalistisch. Toch waren de vertegenwoordigers ervan ook weer niet allen rasechte verlichtingsmannen. Ze hielden vast aan de bovennatuurlijke waarheden, maar meenden die rationalistisch te kunnen verantwoorden. Zo wilden zij bij-de-tijd-zijn. De scherpe kanten van de Christelijke dogma's werden afgevijld.

Hand in hand met dit rationalisme ging het moralisme, het betrachten van de deugd.

De *Groninger school* (richting) ging pas goed in 1837 van start met de oprichting van het tijdschrift *Waarheid in liefde*; prof. P. Hofstede de Groot was daarin één van de grote voormannen.

Die Groninger richting was voor een deel een radikalisering van het supra-naturalisme, maar legde onder invloed van Schleiermacher sterk de nadruk op het gevoel, het Gemüt. In tegenstelling tot Schleiermachers speculatieve ideeën legde ze het accent meer op het praktische. Bij de ‘Groningers’ ondergingen de oude Christelijke dogma's een radikale wijziging of werden geheel losgelaten. Een echte ‘school’ hebben ze echter pas - we zeiden het al - na het ontstaan van de Afscheiding gevormd. In het hoofdstuk over Groningen (stad) zijn we hierop dieper ingegaan.

De herontdekking van de Canones van Dordt heeft een belangrijke rol gespeeld in het optreden van de Cock en de zijnen. Niet dat de inhoud van deze Leerregels geheel vergeten was. Maar in de officiële kerk kwam men ze weinig meer tegen.

Ds G. Kuypers, de man die als dominee de ‘Nijkerkse beweging’ heeft meegemaakt en beschreven (1750), had in Nijkerk dezelfde ervaring als later in Groningen, waar in geen enkele boekwinkel een exemplaar van de Dordtse Leerregels aanwezig was.[2.]

De synode van 1816 heeft zich min of meer van de Dordtse Leerregels willen ontdoen door te spreken van de ‘aangenomen’ formulieren van de kerk en daar vielen dan de Canones buiten. Deze zouden immers slechts een nadere verklaring van de beide andere formulieren bevatten.

Proponenten hoefden na hun examen - wat het dogma betreft - alleen maar instemming te betuigen met ‘de leer, welke overeenkomstig Gods heilig Woord in de *aangenomen* formulieren van enigheid is vervat’. Dit was de dubbelzinnigheid in het ondertekeningsformulier, waarover zoveel te doen is geweest.

Uit de notulen van de hervormde classis *Westerkwartier* blijkt, hoe ver

Staat der Christelijke Afgescheiden Gemeenten in de Provincie Groningen

Classis	Gemeenten	Namen der Predikanten of vóórgaande Ouderlingen of Diakenen	Titels	Getal der zielen tot de Gemeenten behorende
Groningen	Aduard	F.A. Douma	Ouderling	-
	Boer (Ten)	E. Breitsma	Ouderling	-
	Enumatil	G.J. Raidt	Predikant	-
	Ezinge	Vacant	-	-
	Groningen	N.H. Dosker	Predikant	814
	Grootegast	F.E. van Bolhuis	Ouderling	500
	Leek	H. Knol	Predikant	-
	Niezijl	J. Mekkes	Predikant	370
	Stroobos	Van Wering	Ouderling	-
	Thesinge	H.J. van Goor	Predikant	-
	Zevenhuizen	A.K. van der Meer	Predikant	390
Appingedam	Appingedam	P.A. Wiersinga	Predikant	301
	Bierum	N.E. Wolthuis	Oud-Ouderling	85
	Delfzijl	J. Balhuizen	Ouderl. en Stud.	500
	Garrelsweer	A.B. Groen	Predikant	425
	Krewerd	J.B. Emmelkamp	Ouderling	55
	Schildwolde	G.H. Deddens	Predikant	350
	Spijk	P.H. Dijksterhuis	Ouderling	180
	Stedum	J. Pilon	Ouderling	-
	Uitwierda	J.J. Smit	Ouderling	130
	Wittewierum	E R. Meijer	Ouderling	126
	Zandt. ('t)	E.F. Smit	Predikant	-
Warffum	Baflo	A. Wolthuis	Ouderling	-

	Bedum	E.J. Seeger	Predikant	200
	Houwerzijl	M.J. van Buiten	Predikant	428
	Leens	R.K. Hummelen	Predikant	600
	Middelstum	B. de Beij	Predikant	420
	Onderdendam		- Predikant	-
	Uithuizen	K.J. Timmerman	Predikant	380
	Uithuizermeden	H. Poelman	Predikant	517
	ULRUM	A. Abels	Predikant	200
	Warffum	E. Lindeman	Predikant	440
	Winsum	A. Fokkens	Ouderling	-
	Zoutkamp	-	-	-
Pekel-A	Beerta (Nieuw)	K. Geersma	Ouderling	-
	Bovenburen	-	-	-
	Kalkwijk	-	-	-
	Kanaal (Stads-)	-	-	-
	Meeden	M.S. Sijpkens	Ouderling	21
	Midwolda	E.H. de Boer	Ouderling	-
	Onstwedde	K.H. Talen	Predikant	-
	Pekel-A	J. Epping	Predikant	526
	Sappemeer	Y.J. Veenstra	Predikant	131
	Scheemda	E. Hekma	Predikant	-
	Wildervank	J.R. Kreulen	Predikant	720
	Winschoten	-	-	-
				Totaal 8509

aan het eind van de 18e eeuw, in Groningerland, in de *patriottentijd*, de officiële hervormde kerkleer al was ondermijnd en verloochend, mee als gevolg van de doorbraak van een (te) ver gaande *tolerantie.*

Na de politieke omwenteling van 1795 besloot de hervormde classis Wes ter kwartier en op haar voorstel ook de Provinciale synode van Stad en Lande, dat het artikel in het bevestigingsformulier voor predikanten, gericht tegen *Sociniaanse, Arminiaanse* en *Ariaanse* dwalingen, evenals dat tegen de opvattingen van *van Hattem, Leenhof, Deurhof, Hernhutters* etc. vervallen werd verklaard. Er was nu immers volkomen vrijheid van godsdienstige gevoelens gekomen (mits de rust van de Staat niet werd verstoord).

De classis verklaarde zich een vijand van alle 'kettermakerij en vervolgzucht'.

Ook het felle artikel tegen de ketters *Roëll* en *Bekker* werd geschrapt, al hield dit nu niet in, dat de classis hun gevoelens was toegedaan. Maar - meende de classis - Roëll en Bekker hadden 'met mond en pen veel voor de kerk gedaan'. Menig predikant had hen 'op de preekstoel dikwijls op de lijst der hemelingen geplaatst'; niettemin stonden ze officieel 'nog steeds op de ketterlijst'.

En toch had weinig jaren daarvoor (1788) de Provinciale synode van Stad en Lande schriftelijk nog de noodzakelijkheid van de onderhouding van de zuivere leer erkend!

De predikant *Balthasar Bekker*, schrijver van 'De Betoverde Weereld', aan het eind van de 17e eeuw verschenen, bestreed onder invloed van *Descartes*, de filosoof van de Verlichting, de invloed van de bovennatuurlijke geestenwereld. Niet alleen het bestaan van engelen en demonen, maar ook dat van hemel en hel ontkende hij.

Wel heeft hij veel bijgedragen tot het bestrijden van heksenwaan en heksenjacht.

En de Franeker hoogleraar *Herman Alexander Roëll* verklaarde onder meer 'de eeuwige generatie des Zoons' heel anders dan men in de kerk gewend was. In Zeeland, waar Voetius oppermachtig was, werden in 1693 de zg. vijf Walcherse artikelen tegen deze ketters opgesteld. Ook de Provinciale synode van Groningen nam maatregelen tegen hen.

Geen wonder, dat er tegen de hier door de classis Westerkwartier gelegaliseerde nieuwe theologische opvattingen verzet rees vanuit het kerkvolk.

In 1800 verscheen bij J. Oomkens, boekverkoper te Groningen, een geschriftje, getiteld: *Een viertal kerkelijke bedenkingen, gedeeltelijk beantwoord, en verder bijzonder ook in de Groninger Ommelanden ter onzijdige overweging aangeboden.* De schrijver ging schuil achter de woorden *een liefhebber van goede ordeningen in Burgerstaat en Kerk.*

Eén van die bedenkingen luidde: 'Is het 'bestaanbaar, eerlijk en edelmoedig, dat een predikant, wanneer deze zich plechtig aan een kerk-

genootschap heeft verbonden en zich daardoor ook laat bezoldigen, zich tòch niet aan de geloofsbelijdenis van dat genootschap houdt, maar die openlijk ‘wederspreekt?’.

In immers meer dan één gemeente in de Ommelanden wordt er bitter over geklaagd ‘dat het ware Evangelie uit den Bijbel wordt wegverklaard’ en dat daarvoor in de plaats gezet wordt ‘een zedelijke verbetering’, waarvoor men Christus noch zijn Geest nodig heeft. Die zedekunde is ‘van het Evangelie onderscheiden als Oost van West’.

Reeds meer dan 10 jaar geleden waren er in de classis Middelstum klachten ter tafel over ‘openlijk gepredikte afwijkingen van onze Kerkleer’. Daar werd niets aan gedaan; bovendien waren er predikanten, die helemaal niet meer uit de catechismus preekten, ja die zelfs bestreden.

Het waken en opkomen tegen dwalingen werd ‘geschandvlekt’ als ‘kettermakerij en vervolgzucht’.

Het propageren van sociniaanse, ariaanse of andere dwalingen stond volgens een uitspraak van de classis Westerkwartier ‘elken Burger volkomen vrij’. De gemeenten moesten zich dit laten welgevallen. Wie zich ertegen verzette, werd uitgemaakt voor een ‘vervolgzieke kettermaker’.

In september 1800 reageerde de classis Westerkwartier met een *Nodige Verantwoording*, in de opstelling waarvan ds *J.E. Winter* te Zuidhorn een belangrijk aandeel heeft gehad. Wie dit stuk leest, kan niet anders zeggen dan dat ds Winter de zaak in het persoonlijke vlak brengt. Hij heeft het over ‘lasteraar’ en ‘rustverstorende kwaadstoker in de Kerk en in de Burgerstaat’ enz., zonder op de kwesties in te gaan.

Het antwoord hierop liet niet lang op zich wachten. Nog in hetzelfde jaar (1800) kwam de anonieme schrijver van de vier kerkelijke bedenkingen weer in het veld met een 24 pagina's tellende brochure: *De zogenaamde verantwoording der classis van het Westerkwartier, aanvangelijk beoordeeld en derzelver schendelijke verdichtzelen gelogenstraft.*

Het was allerminst zijn bedoeling geweest *personen* te treffen, want, schrijft hij: ‘Wat dunkt U; iemand had het wel *gemunt* op den een of ander in de *schone velden* van het Westerkwartier, en dit in den *winter*, maar hij bleef bestendig zitten bij zijn haardstee te Groningen’, zou zo iemand ervan kunnen worden beschuldigd personen te hebben aangevallen?

We merken op, dat achter de laatste gecursiveerde woorden drie predikanten in het Westerkwartier schuil gaan nl. *Ajòlt Jan Muntinghe* te *Oldehove* (1786-1808), *Johan Christoph Schönfeld* te *Nuis* (1799-1801) en *Johannes Ernestus Winter* te *Zuidhorn* (1778-1841). Elke lezer in die tijd begreep de woordspeling onmiddellijk.

Nog was de liefhebber van goede ordeningen in burgerstaat en kerk op dit punt niet uitgeschreven. In 1801 gaf hij een *vervolg* op zijn laatst genoemd geschrift; het was dit keer 18 pagina's groot. Ook deze brochure

is voor ons doel van belang, want hij somt hierin 9 staaltjes van ketterij op. Hier volgen ze:

1. Over het Christendom is thans zo veel licht verspreid, dat er geen leerstukken meer zijn, die wij niet begrijpen zouden kunnen. De mens is een *redelijk* schepsel, *redelijk* in de Godsdienst ook. Wat 'verstandelijk' niet aannemelijk gemaakt kan worden, komt niet in aanmerking voor 'aanvaarding'.
2. Wat de kerk belijdt ten aanzien van de Drieëenheid Gods, gaat volkomen in tegen het 'gezonde verstand'. Wie dan tòch zou willen aanvaarden, wat de kerk in dezen belijdt, zou eerst zijn verstand moeten uitschakelen.
3. Christus' plaatsbekledend lijden als een betaling van schuld wordt verworpen.
4. Dat de poort eng is en de weg smal, die naar het leven leidt (Matth. 7), is een achterhaalde opvatting.
   Vroeger in de eerste tijd van het Christendom, toen men nog niet zo verlicht was, had men het vaak erg moeilijk, als men Christen werd. Dit hoeft nu niet meer zo te zijn.
5. De vijandschap van het bedenken des vlezes (Rom. 8), slaat niet op ons aller zedelijk bederf, maar op het gekant zijn van jood en heiden tegen het Evangelie.
6. De mens is van nature niet totaal geestelijk dood. In feite kan hij zich door menselijke zelfverbetering zo ver opwerken, dat Christus dit beloont mét de zaligheid.
7. Als men ontkent, dat een mens van nature niet in staat is mee te werken aan zijn eeuwig geluk, dan is het duidelijk, dat hij dan ook niet in staat van beschuldiging kan gesteld worden. Wat hij niet kàn, hoe zal men hem dit als schuld aanrekenen?
8. Als er al *bekering* nodig is, dan hoeft dit niet met zo'n berouw en droefheid gepaard te gaan als doorgaans gepredikt wordt.
9. Er is geen bijzondere werking van Gods Geest nodig.

Al deze 9 voorbeelden van ketterij waren in 1787 gedrukt ter kennis van twee Ommelander classes gekomen. Die classes hadden er niets tegen gedaan.

In de prediking van vele predikanten resoneerde niet meer de belijdenis van 's mensen totale *onmacht* ten goede en van de souvereiniteit van de *genade*, dogma's welke het hart van de Dordtse Leerregels vormden. Daardoor ontstonden hier en daar conflicten op kleine schaal van (vooraanstaande) gemeenteleden met hun hervormde predikant.

Laten we voor het Groningerland een bloemlezing mogen geven van gemeenten, waarin voor de Afscheiding van 1834 het verzet tegen de predikant en diens leer naar buiten brak.

Allereerst is daar *Delfzijl* - *Jacobus Klok* en zijn vrouw lagen al in 1817 overhoop met de pas gekomen ds *C. Mos* en wilden - evenals kleermaker *Pieter Delhaas* - niet meer bij hem in de kerk komen.

Ze verweten hem, dat hij de *verkiezing* en de *verwerping* niet wilde leren en die punten behoorden volgens hen toch tot de voornaamste stukken van de hervormde of gereformeerde godsdienst, op de synode van Dordrecht 1618/19 in de 5 artikelen tegen de remonstranten vastgesteld.

En het volgend jaar (1818) had de rechtzinnige ds *Kruizinga* uit *Tjamsweer* (bij Appingedam) een kind van genoemde Delhaas uit Delfzijl gedoopt, zonder toestemming van de kerkeraad aldaar. (De Cock was dus niet de eerste, toen hij in 1833 kinderen uit andere gemeenten doopte). Ds Kruizinga was voor dit feit door het classikaal bestuur van Appingedam en in hoger beroep door de Provinciale synode 'aangepakt'.

In 1834 protesteerde Kloks vrouw nog eens, nu bij ds *Koenraad Heringa*, die in 1833 ds Mos was opgevolgd. Ook hèm beschuldigde ze van onrechtzinnigheid.

Eveneens in 1834 publiceerde Jacobus Klok een boekje tegen de reeds op 1 januari 1807 ingevoerde Evangelische gezangen. Hij had onderkend, dat de invoering van deze 192 gezangen moest dienen om een protestantse eenheidskerk tot stand te brengen, die weinig meer met een gereformeerde eenheid te maken had.

In het Westerkwartier was de invoering met moeilijkheden gepaard gegaan. In april 1807 meldde het classikaal bestuur aan de Provinciale synode van Stad en Lande, dat er op dit punt 'onlust, desorder en turbe' waren ontstaan, o.a. te *Grootegast* en *Doezum.*

Het volgend jaar constateerden de deputaten van de Provinciale synode bij navraag naar het gebruik van de Evangelische gezangen, dat er nog veel verzet onder vele bevooroordeelde mensen' heerste.

Ds *S.H. ten Cate* te *Opende* (Gr.) werd gelast zich te conformeren.[3.]

Door ongereformeerde elementen in de Evangelische gezangen - die als remonstrants worden verworpen - en door de dwangmaatregelen, die bij de invoering werden toegepast, was de gezangenkwestie ontstaan.

In *Schildwolde* beschuldigde A.H. Wildeman ds Abr. Bekenkamp ervan niet te preken overeenkomstig de artikelen op de Dordtse synode 1618/19 vastgesteld tegen de remonstranten. Wildeman verklaarde: Ik ben een ellendig zondaar, onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad en moet dus om niet gerechtvaardigd worden.

In *Meeden* opponeerde *Meerten Sijpko Sijpkens* tegen ds R. Kijlstra en bedankte in 1835 als ouderling. 'Het Liberalismus onzer dagen verdringt de zuivere leer onzer godzalige voorvaderen uit de kerk', aldus Sijpkens.

In *Midwolda* (Oldambt) wijst de plaatselijke predikant *Cramer von Baumgarten* (die van 1824-'55 in Midwolda stond) duidelijk de oorzaken van de Afscheiding aan in een schrijven van februari 1836 aan het classikaal bestuur van Winschoten.

In Midwolda - 100 jaar geleden de gemeente van *Schortinghuis* - heeft zich ‘altijd zekere neiging tot separatismus vertoond’. De geschriften van Schortinghuis gaan ‘als dierbaar erfgoed van vader op kinderen over’. De uit de Cocks aanhang voortkomende oefenaars hebben ‘het zaad van separatisme met ruime handen uitgestrooid’.

Dit begon met het ‘lopen’ naar naburige predikanten of met het bezoeken van *conventikels* in Midwolda of andere dorpen.

Cramer von Baumgarten verwacht dan ook, dat zodra de Afgescheiden kerk van Midwolda een vaste ‘prediker’ (een oefenaar) krijgt, het aantal leden sterk zal toenemen, vooral als ze doorgaan met ‘zoo rijkelijk de armen te bedenken’.

Niet zozeer het *Schortinghuisianisme*, maar twijfel aan de rechtzinnigheid van de hervormde kerk, brengt hen aldus Cramer von Baumgarten - tot afscheiding. Ze beroepen zich hiervoor op het onbeantwoord laten of het ontwijkend beantwoorden van de bezwaarschriften bij de synode ingediend om duidelijkheid over het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten.

De synode staat leervnjheid toe en wil zich niet voor de gereformeerde leer uitspreken.

In *Oude Pekela* kwam *Harm E. Gelms* al lang niet meer bij ds Adriani in de kerk en hield oefeningen in de geest van de vroegere piëtistische predikant *Sicco Tjaden* in *Nieuwe Pekela.*

In zijn geschriftje *Afgeperste zelfverdediging* (1834) toont hij aan, dat vroeger op bedekte wijze dwalingen in de hervormde kerk zijn ingevoerd, maar dat dit nu openlijk en algemeen gebeurt. Het aantal voorstanders van de gereformeerde leer is maar gering geworden. Arminiaanse en Pelagiaanse ketterijen blazen hoog van de toren en dat nog wel in de kerk. En wat de kerk-leden betreft: ‘Men verbroedert zich met hen van wie men een afkeer moest hebben’.

Toen ds *Oomkens* van Onstwedde eens tijdens de dienst een Evangelisch gezang voorlas, liep Gelms de kerk uit.

In *Wetsinge-Sauwerd* lag in 1828 het grootste deel van de kerkeraad onder leiding van de agressieve *Kornelis W. Brands* overhoop, eerst met ds *Pieter Damsté*, later met diens opvolger *J. Keizer.* Deze predikanten ondermijnden de leer van de vrije genade, leerden de algemene verzoening, loochenden de erfzonde en ontkenden de geestelijke onmacht van de mens tot bekering. Het werd een slaande ruzie.

In *Adorp* liep het scherpe conflict van enkele kerkeraadsleden met ds *A.M. Stratingh* over dezelfde punten als hierboven genoemd.

Er zouden meer gemeenten te noemen zijn. Het was genoeg om aangetoond te hebben, dat de kerk ‘op punten van leer en tucht, in lied en kerkenorde’ het gereformeerde spoor was bijster geworden.

Voor de regio, die wij in dit deel behandelen, blijkt dit tenslotte nog eens overtuigend uit wat ds *J.E. Winter* van *Zuidhorn* in een vergadering

van de ring Zuidhorn in 1817 had voorgesteld en verdedigd. Het biedt een typisch staaltje van de denkwijze van vele predikanten in die tijd, waarin men een groot brok natuurlijke religie en natuurlijke theologie aantreft.

In het *Reglement op het Godsdienstig onderwijs* - per 1 januari 1817 ingevoerd - werd erop aangedrongen zoveel mogelijk tot *eenparigheid* in het geven van godsdienstig onderwijs, vooral aan de jeugd, te komen.

Naar aanleiding hiervan wees ds Winter op de richting, waarin z.i. de oplossing was te vinden. Breed en op fundamentele wijze verdedigde hij zijn standpunt in de ringvergadering van 9 juli 1837.

Daar zijn op schrift gestelde 'deductie' (gevolgtrekking) ons een helder beeld geeft van de theologische opvattingen, die in die dagen in de hervormde kerk in Groningen de boventoon voerden, besteden we er hier wat meer aandacht aan.[4.]

Ds J.E. Winter is van mening, dat de predikanten niet verplicht konden worden allen hetzelfde catechisatie-boekje te gebruiken. 'Want waarom zou ik de jeugd niet zonder systhema, niet redenerend kunnen onderwijzen? Waarom niet naar schema van eigen opstel, dat elk catechisant afschreef of voor zich deed afschrijven, als men het niet verkoos te laten drukken?'

Het is waar, als allen een soort standaard-leerboekje gebruiken, dan betekende dit zeker een winstpunt voor steeds van woonplaats wisselende leerlingen, zoals voor dienstboden.

Ook zou het gemakkelijk zijn bij het uit het hoofd leren. Er was dan een zekere eenparigheid in het onderwijs bereikt.

Maar ds Winter bedoelt 'een veel wezenlijker en edeler eenparigheid, een eenparigheid in de geest van het onderwijs, die bij alle verscheidenheid van gedachten en onderwijsmethode toch niet geheel onmogelijk was'.

Hij vervolgt dan, zijn hoorders complimenteus tegemoet tredend: 'Ik reken teveel op uw kunde en braafheid, dan dat gij niet met ons instemt, dat ons godsdienstonderwijs geen onderwijs in de godgeleerdheid moet zijn.'

Dit had z.i. de ervaring al lang geleerd. 'Theologie is een onderwijs in de geschiedenis van de Dogmatiek, beschouwelijke leer voor den Theologant van Professie, onmogelijk een vak voor den eenvoudigen man, allerminst voor de jeugd, naauwelijks voor den geoefenden Christen voor liefhebberij'.

Bovendien mag en moet er nooit '*polemica* ia het onderwijs van 't Volk' gemengd worden. Dus nooit over theologische geschilpunten praten.

'Men mag er hier en daar een kwast van een catechiseermeester of een kettermakend regtzinnigen snijder of schoenlapper door gevormd hebben, of een dweper, die *zijn* kerk systhema voor de eenige ware leer der zaligheid houd, *zijn* theologie voor religie, en *zijn* godsdiensthaat en verdoemzucht voor vroomheid aanziet...

Het inboezemen der polemica heeft nog nooit een braven, liefderijken, toegevenden en zachtzinnigen Christen gevormd. Zelfs zou ik durven twijfelen, of de eigenlijke polemica wel het werk is, althans van de uiterste noodzakelijkheid voor elken Predikant.'

Het is niet goed de eenvoudige Christen 'strijd-theologie' te leren 'die, zoals het meestal gaat, slechts *Christen-Goliaths* maakt'.

Hoe het dan wel moet zijn?

'Het onderwijs zij... echt Godsdienstig, dat is, het verkeere bij die grondwaarheden, die den echten grondslag en geest van den natuurlijken en geopenbaarden Christen Godsdienst uitmaken.'

Er is verschil tussen 'kerkelijke en Godsdienstige dogmatiek'. 'Niemand onzer twijfelt toch, dat ieder leer en leerstuk, dat geen of slechts een zeer betrekkelijken invloed op den deugd, den troost en de zaligheid der menschen heeft, tot het populair volksonderwijs niet berekend worden moet of gebragt.'

Het onderwijs aan het volk 'zij vooral afgemeten naar de vatbaarheid en de behoefte onzer onderwijzelingen'.

Laat de eenparigheid van ons onderwijs 'bestaan in de eenvoudigheid, dat is, in een wel verstandig, maar ongekunsteld onderwijs in de godsdienstleer, met die begrippen, en met zulke bewijzen voor die begrippen bevestigd, die wel door het gezond, maar tevens eenvoudigst menschenverstand gevat en gevoeld kunnen worden - en met zulke bijbelplaatsen gestaafd, over welker zin zoo min mogelijk, eenig uitlegkundig verschil plaats heeft'.

Tenslotte: 'Al het onderwijs worde toch practisch aangewend, op het hart.

Het moet ons immers, Broeders! anders missen wij doel, te doen zijn, om goede menschen, brave burgers en waardige Christenen te maken. De kracht der waarheid overal voelbaar te maken en aan te wenden, op de betering van het hart, op de bestieringen der neigingen, op de regeling van het leven en den wandel, maakt onze leer geest en leven, zooals Jezus zegt: dat is licht voor het verstand en kracht voor het hart.'

Dit was de eenparigheid, die ds Winter in het godsdienstig onderwijs bedoelde. Zijn aanwezige ringbroeders waren verrukt over zijn betoog en verzochten hem het te laten drukken (wat bij ons weten niet is gebeurd).

Wij delen die verrukking niet en veroorloven ons enkele *kritische kanttekeningen.*

1. Dat ds Winter van catechisanten geen kleine theologen wil maken, is verstandig. Maar het blijkt heel duidelijk, dat hij daarmee ook bedoelt, dat men hun ook de belijdenis der kerk niet moet leren.
2. Wat ds Winter hier zegt over polemica, is dwaasheid. De leerlingen mogen niet weten, wat dwaalleraars hebben ingebracht tegen de Schriftuurlijke waarheid, zoals die in de belijdenis wordt nagesproken.

Daardoor zouden alleen maar Christelijke ‘Goliaths’ gevormd worden, meent ds Winter.
Maar hij begrijpt niet, dat daardoor juist worden gevormd ‘Davids’, die in staat zijn met de steentjes uit de beek der Schrift, de vijanden van het rijk Gods te weerstaan en te verslaan.
Hij wil geen ‘polemica’, maar dat komt in de regel hierop neer, dat hij en zijn medestanders geen kritiek op hun leer kunnen verdragen. Vandaar zijn welsprekend schelden tegen catechiseermeesters en snijders en schoenmakers, die blijkbaar hem en de zijnen wel eens op hun verknoeien van Schrift en belijdenis hadden aangevallen.

3. Volgens ds Winter moet de stof voor het onderwijs zijn: ‘de grondwaarheden, die den echten grondslag en geest van den natuurlijken en geopenbaarden Christen Godsdienst uitmaken’. Dus eerst komt de *natuurlijke* Godsdienst, dat is, wat de mens uit zichzelf wel van God en godsdienst weet, buiten Gods bijzondere Openbaring om. In de tweede plaats komt: ‘Christelijke’.
   Uit het vervolg van ds Winters betoog blijkt, dat dit ermee wordt bedoeld: Als de catecheet zijn onderwijs heeft gegeven en gestaafd met bewijzen, die wel door het gezond, maar ook eenvoudigst mensenverstand kunnen worden begrepen, dan mogen ten bewijze van wat hij heeft gezegd, ook nog wel bijbelplaatsen worden aangehaald. Maar dat moeten dan zulke bijbelplaatsen zijn, waarover zo min mogelijk enig uitlegkundig verschil kan bestaan.
   Het is duidelijk, dat dus geen teksten mogen worden genoemd, die b.v. handelen over de totale verdorvenheid van de mens.
4. Tekenend is ook wat gezegd wordt over het doel van de catechisatie. Dat doel is: goede mensen, brave burgers en waardige Christenen te maken. Het is wel duidelijk, wat hier wordt gezegd. Eerst ‘goede menschen, brave burgers’. Daarna komt: ‘waardige Christenen’.

Dat iemand een goed mens en een braaf burger is, wordt niet gezien als iets, dat opkomt uit het ‘Christen-zijn’. Nee, het ‘Christen-zijn’ staat naast, ja, achter dat andere. Dat kan weer niet anders betekenen, dan dat ‘goed mensch en braaf burger zijn’ een Christelijk tintje krijgt op grond vooral van enkele losse uitspraken van Jezus, waardoor men zijn ‘natuurlijke inzichten’ dan gedekt meent te zien.

Over wedergeboorte en bekering wordt niet gesproken; het gaat om betering van het hart, ‘bestiering’ van de neigingen, de ‘regeling’ van het leven en de wandel.

De Schrift in haar geheel blijft dicht. De belijdenis van de Kerk wordt niet genoemd, over Verbond en Doop wordt niet gesproken.

Het is een ‘braafheid-godsdienst’, die hier wordt verdedigd. Een braafheid, die de mens, daarbij geholpen door het hartelijke onderwijs van de predikant, *zelf* kan bereiken. Het zien op het voorbeeld van Jezus en het

luisteren naar een enkel woord van Jezus, kan daartoe ook nog bijdragen. De mens kan zichzelf verbeteren en zo door zijn eigen deugdzaamheid de eeuwige zaligheid binnengaan.

Dit is beslist geen gereformeerde leer meer. We kunnen nu begrijpen, dat menigeen het onder zulk een braafheidsprediking niet kon uithouden. Dat gold voor ieder, die nog leefde bij de hele Schrift en bij de belijdenis naar de Schrift. Voor ieder, die zichzelf had leren zien, zoals de Schrift de mens tekent; een arm, verloren, machteloos mensenkind. Voor ieder, die zag, dat hij om behouden te kunnen worden, een Borg en Zaligmaker nodig had.

Het is geen wonder, dat een kwast van een catechiseermeester, een ketterjagend rechtzinnige snijder of schoenlapper tegen de opvattingen in de ring Zuidhorn verkondigd, in opstand kwamen en hun 'brave' dominee duidelijk lieten merken van zijn leer afkerig te zijn.

Ook stemt het tot grote dankbaarheid, dat ds *Hendrik de Cock*, toen hem door Gods genade de ogen waren opengegaan, met hart en ziel de gereformeerde leer is gaan verdedigen en voorstaan. Met alle gevolgen van dien.

Iets over het kerkelijk leven in de ring Zuidhorn

Waardevolle gegevens over het kerkelijk leven in de periode kort aan de Afscheiding voorafgaande in de hervormde classis *Groningen* worden ons ook aangereikt in een bijlage bij het verslag van het classikaal bestuur van Groningen over de persoonlijke kerkvisitatie van 1831 in de *ring Zuidhorn.*[5.]

Als graadmeter van de 'godsdienstige staat' in de verschillende gemeenten menen de schrijvers te kunnen nemen de *kerkgang* ('de meerdere of mindere belangstelling in de openbare godsdienst') en de *kerkelijke huwelijksbevestiging.*

Geconstateerd mag dan worden - aldus de schrijvers - dat op zondag de morgendienst trouw wordt bezocht, maar met de opkomst in de middagdienst is het bedroevend gesteld. Ze vragen zich af of het 'Hoog Bestuur' daar niets aan kan doen.

Eén van de oorzaken van 'dit noodlottig en zorgwekkend verschijnsel' is volgens hen het verplicht preken over de Heidelbergse Catechismus in de middagdienst!

Dit kan immers slechts ongunstig werken op het kerkbezoek op zondagmiddag in de gemeenten waar één predikant staat - en dat vaak al jaren lang. Want zo iemand zal weinig animo hebben om elk jaar nieuwe catechismuspreken te maken. En dan wordt natuurlijk de gemeente het beu 'om jaar in jaar uit dezelfde onderwerpen in denzelfden vorm, en dikwerf met dezelfde woorden, te hooren'. We menen hierbij nu toch te

moeten opmerken, dat de schuld dan niet bij de Heidelbergse catechismus ligt!

Men zou - aldus de bijlage - ‘het verval der namiddag-godsdienst ten platten lande’ kunnen tegengaan door om de andere zondag 's middags de leerrede over de catechismus af te wisselen met onderwijs in bijbelkennis (‘oefeningen over den Bijbel’). In die bijbeloefeningen zouden dan bij voorkeur de historische boeken van de bijbel moeten worden behandeld.

Zo zou meer liefde voor de bijbelse geschiedenis worden opgewekt. Zij die reeds belijdenis hadden gedaan, kregen dan een mooie gelegenheid de kennis van het reeds geleerde bij te houden en uit te breiden. En de predikanten werd het mogelijk gemaakt om hun hoorders ‘van de vraagboekjes al meer en meer tot de zuivere en heilige bron zelve op te leiden’.

Hier hebben we weer het tegenwoordig ook wel gebruikelijke uitspelen van de bijbel tegen de belijdenissen van de kerk.

Elke poging - aldus de bijlage - de bijbel uit de scholen te verwijderen, moet worden beantwoord met een poging hem door de kerk in de huizen in te voeren en daarom moet de ‘huiselijke godsdienst’, die al zo kwijnt, worden hersteld.

Wat de *kerkelijke huwelijksbevestiging* betreft, deze ‘heilige handeling’ was langzamerhand geheel in onbruik geraakt. Dat was niet het gevolg van minachting voor het kerkelijk huwelijk, maar wel van onkunde van het belang daarvan. Verder van het volslagen gebrek aan medewerking bij de burgerlijke autoriteiten, die de kerkelijke huwelijksbevestiging niet alleen niet aanbevalen, maar ook het huwelijk voltrokken op een tijd, die niet geschikt was voor de kerkelijke inzegening.

Daarom gaven de schrijvers van het stuk, dat we nu behandelen, in overweging bij de koning pogingen te doen om een beschikking te laten afkondigen, waarin de burgemeesters wordt gelast om alleen ‘op eenen dag van gewone godsdienstoefening’ de huwelijken burgerlijk te sluiten. En ‘zij twijfelen geenszins, dat het Hoofd des Staats, wetende, hoe zeer het huwelijk de steunsels van de godsdienst behoeft, hierop, vooral in deze dagen, gunstiglijk zou disponeren’.

‘Nederland, het zoo hoog geroemde van wege zijne godsdienstigheid, zou dan niet langer in die afgrijselijke tegenspraak met zijn van elders bekend Christelijk karakter liggen, en niet het eenige onder al de Protestantsche landen wezen, waar de oudste en heiligste verbintenis onder menschen, die de kweekschool is van burgers voor den Staat, en van leden voor de Christelijke kerk, zonder opzien tot God en zonder godsdienstige bekrachtiging, bijna algemeen, werd ingegaan.’

Reacties op het separatisme in de hervormde classis Groningen

Laten we hier enige aandacht geven aan officiële reacties op het *separatisme* in de hervormde classis Groningen, zoals in die kring de Afscheiding meestal werd betiteld.

Uit de kerkvisitatie-rapporten van de classis Groningen (4 juni 1834, dus nog vóór de Afscheiding) putten we: 'In de *ring Zuidhorn* vonden de visitatoren een uitmuntende geest van liefde en vrede en een recht Christelijke harmonie tussen de Leraars en hun gemeenten heersen'. Dit was des te verblijdender, omdat 'vooral in de nabijheid van deze ring de godsdienstige dweperij en scheurmakerij zo stoutmoedig het hoofd verheft'.

Hier en daar oefende de geest des tijds nog wel een verkeerde invloed, maar 'het notabelste gedeelte des volks koestert niettemin een *evangelische denkwijze*'.

Over het algemeen viel de belangstelling voor de kerkdiensten te prijzen, maar 'sommigen gaan, zoals voorheen naar *Ulrum*, nu bij voorkeur naar *Lutjewoude* ter preek'.

Zoals vroeger de mensen naar Ulrum trokken om ds de Cock te beluisteren, zo gingen ze na diens schorsing nu naar *Lutjewoude* in Friesland. Dit dorpje - ook wel *Augsbuurt* genoemd, ligt vlak bij Kollum. Van 1833-'37 stond in *Augsbuurt* en *Kollumerzwaag* ds *S. Hogerzeil*, die zeer orthodox preekte, maar uiteindelijk toch niet met ds S. van Velzen is meegegaan. In 1836 publiceerde hij een *Rondborstige verklaring*, waarin hij motiveerde, waarom hij zich niet afscheidde van de hervormde kerk.[6.]

In het visitatie-rapport werd geconstateerd, dat in de ring Zuidhorn het ontlopen van de eigen predikant niet algemeen voorkwam 'en er bestaat hoop, dat het eer af dan toenemen zal. Vooral door de aanhoudende ijver van de predikanten op de catechisaties, ter bevordering en vermeerdering van zuivere godsdienstkennis.'

Op 26 februari 1836 bericht het classikaal bestuur van Groningen aan de minister van Staat, belast met de generale directie voor de zaken der Hervormde kerk enz. het volgende wat het *separatisme* in de classis betreft:

'dat zich in de gemeenten van *Groningen, Haren, Leeg- en Hoogkerk, Ezinge, Saaksum, Oldehove, Niehove, Grijpskerk* en *Visvliet*, personen bevinden, die openlijk verklaard hebben, zich van de bestaande Hervormde kerk af te scheiden;

dat het aantal dier personen bedraagt te *Groningen* elf, te *Haren* drie, te *Leeg- en Hoogkerk* drie, te *Ezinge* vijf, te *Saaksum* twaalf, te *Oldehove* tien, te *Niehove* vier, te *Grijpskerk* vier en te *Visvliet* zestien;

dat onder die personen te *Groningen* zijn een koekebakker en diens huisvrouw, de huisvrouw van een steenkooper, en een schoenmaker, de overigen geringe lieden zijn, en twee van hen ehelieden zijn, sedert acht jaren naar Leeuwarden vertrokken zijn, zonder lidmaats-attestatiën derwaarts te hebben gevraagd;

dat te *Ezinge* slechts één is, daar als lidmaat bekend, één de huisvrouw van een tamelijk welgestelde koopman, en de anderen tot de arbeidende volksklasse behoren, van welke twee de verklaring met een kruisje getekend hebben, en één, door de afgezette predikant de Cock tot ouderling aangesteld, van tijd tot tijd daar of elders voor een groter of kleiner getal van mensen oefening houdt;

dat die te *Saaksum* op één na van de behoeftige en de meesten van de laagste klasse zijn, één van hen als ouderling en één als diaken bij de zogenaamde gemeente der separatisten door de afgezette predikant de Cock te Oldehove zijn bevestigd, en er alle zondagen 's namiddags onder de openbare godsdienstoefeningen, aldaar of te Oldehove of te Ezinge in vereniging met de separatisten van deze plaatsen godsdienstige bijeenkomsten worden gehouden, bij welke een inwoner van Ezinge voorganger of prediker is;

dat onder die te *Oldehove* slechts twee mansledematen zijn, en zij bijna allen tot de geringe, de meesten tot de allergeringste stand behoren, en lieden zijn van weinig betekenis;

dat onder die te *Niehove* een schoenmaker is, lidmaat, maar menigmaal door sterke drank bevangen, straatgerucht verwekkende, een dagloner, geen lidmaat, die, als weduwnaar een getrouwde, doch haar man verlaten hebbende vrouw tot bijzit heeft gehad, en die weer verlaten heeft, een dienstmeid, lijdende aan de vallende ziekte, en een smidsknecht, lidmaat, bij uitstek hevig in schelden en opruien;

dat onder die te *Grijpskerk* slechts twee lidmaten zijn, doch behalve die vier nog twee vrouwen, lidmaten, en één man geen lidmaat zijnde, mogen geacht worden zich te hebben gesepareerd, en allen, behalve één persoon, mensen zijn uit de geringe stand, wel hun eigen brood etende, doch geen goederen bezittende;

dat onder die te *Visvliet* slechts drie lidmaten zijn, en de overigen sedert vier of vijf jaren van elders daar zijn komen wonen, en zij allen gezamenlijk tot de geringe arbeiders- of dagloners-klasse behoren, kunnende velen lezen noch schrijven.

Voorts meent het Cl. Bestuur hier nog te moeten bijvoegen, dat te *Windeweer en Lula* zich wel geen personen door een openlijke verklaring hebben afgescheiden, maar twintig, waaronder veertien lidmaten zich sedert een geruime tijd aan de openbare godsdienst en het Avondmaal hebben onttrokken, vier huisvaders, waaronder twee lidmaten, hun laatste kinderen niet hebben laten dopen, en alle die mensen ten grootsten

dele behoren tot de geringste klasse, terwijl daar slechts ééns een geheime oefening heeft plaats gehad;

dat te *Grootegast* en *Doezum* een separatistische gemeente bestaat met ouderlingen en diakenen aan het hoofd, door de Cock gesticht, en waar door twee dier ouderlingen des zondags gewoonlijk tweemalen geregeld geoefend wordt voor een zeer aanzienlijke vergadering, ook van mensen uit naburige gemeenten, en door een ingezetene aldaar publiek catechisaties worden gehouden, door een vrij groter getal dan die van de wettige Leraar bezocht;

en dat te *Oldebert* (Tolbert) en te *Lettelbert* des zondags, tijdens de gewone godsdienstoefening, conventikelen worden gehouden?

We hebben het hele schrijven hier opgenomen, omdat daarin nog een aantal bizonderheden vermeld staan, die niet bij Bos in de Archiefstukken betreffende de Afscheiding zijn te vinden.[7.]

In een schrijven van het classikaal bestuur aan het provinciaal kerkbestuur, op dezelfde datum gedateerd als het hierboven geciteerd,[8.] vinden we nog enkele bijzonderheden over de volgende gemeenten:

'Te *Leeg*- en *Hoogkerk* zijn, behalve drie personen, die openlijk verklaard hebben zich van de bestaande Hervormde kerk af te scheiden, nog enige anderen, die met de daad tonen, verachters van de openbare godsdienst en tegenstrevers van de kerkelijke verordeningen te zijn, delende, zo des zondags als op een andere dag in de week, in de verenigingen der separatisten?

Met die 'tegenstrevers van de kerkelijke verordeningen' werd ook gedoeld op ouderling *D.R. Moes* en diaken *Jan J. de Weerd*, die weigerden Evangelische gezangen mee te zingen. Ze kwamen echter wel weer trouw in de kerk. Daar ze bijna aan het eind van hun zittingsperiode waren, wilde de oude ds *J. Koiter*, die niet minder dan 48 jaar (1793-1841) in Leegkerk-Hoogkerk heeft gestaan, er maar geen werk meer van maken.[9.]

We willen het noemen van een aantal officiële, hervormde reacties op het separatisme in de classis Groningen besluiten met nog te citeren uit *2 ringverslagen*, afkomstig uit de *ring Hoogezand*, die ook tot de hervormde classis Groningen behoorde.

In de ene ringvergadering sprak men 'over de waarde der *Grieksche* en *Latijnsche* letterkunde, wier vlijtige beoefening, toegepast op de Goddelijke openbaring, een waarborg oplevert tegen *dweperij* en *mystiekerij* in de godsdienst, aangezien de meeste scheurmakers, meestal onder de dwepers te rangschikken, in die wetenschap veelal geheel onkundig zijn, en blijkens de geschiedenis van vroegere tijden, ook toen daarin onbedreven waren.[10.]

Een jaar later was in een ringvergadering (13 december 1837) de brochure van *Groen van Prinsterer: De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst*, besproken.

Hoewel men ‘het vernuft van dien Heer in het verdedigen der Separatisten moest erkennen, was men evenwel in twijfel, of men zelfs eene goede bedoeling van dien Schrijver kon aannemen, daar men zoo vele sporen in gedacht werk meende te ontdekken, om de rust en orde der kerk niet alleen, maar der geheele Maatschappij aan hersen schimmige Staats-beginselen op te offeren, en de zaken zoo zijdelings en geheel verdraaid worden voorgesteld, dat niet de waarheid, maar laakbare bedoeling gezocht scheen.

Men begreep tevens, dat dat stuk zelve de beste wederlegging was der beschuldiging, daarin zoo vinnig geuit tegen de hooge regeering, alsof deze de vrijheid van denken en geweten beperkte; en kwam bijna op de gedachte, om het geheele stuk te achten voor eene schandelijke poging, om den éénen tegen den anderen op te zetten, doch die tevens zou uitwerken, dat de zuivere waarheid te beter zou uitkomen.[11.]

Het is duidelijk, dat de ring Hoogezand in een sfeer van zich afzetten tegen de separatisten, het Groen kwalijk neemt, dat deze voor de Afgescheidenen opkomt. We hebben hier een aanzet tot de kritiek op Groen, die later in zijn eigen hervormde kring o.a. via de ethisch-irenischen zo sterk zal opklinken.

We beëindigen deze paragraaf met het vermelden van een klacht van het Provinciaal kerkbestuur van Friesland.

Dit schreef op 15 september 1838 aan het gelijknamige college van Groningen, dat het ‘bij het examineren sedert eenigen tijd heeft opgemerkt, dat ook anders zeer bekwame jongelingen doorgaans bijzonder zwak zijn in het vak der Leerstellige Godgeleerdheid en de daartoe behoorende Bijbelkennis’.

En het vraagt zich dan af: zou het niet liggen aan het academisch onderwijs in dezen?

Wij zijn geneigd deze vraag bevestigend te beantwoorden, want wat gaf de oppermachtig wordende Groninger richting aan de theologische faculteit aldaar nog om de gereformeerde dogmatiek.

Eindnoten:

1. Westerkwartier. Geografisch gezien, omdat dit Westerkwartier, een deel van het westen der provincie Groningen, naar het zuiden en westen begrensd wordt door Drenthe en Friesland. Het ligt in Groningen zelf ten westen en zuiden van het Reitdiep, oorspronkelijk de benedenloop van de oude Hunze, die eeuwenlang aan de noordoost-zijde een natuurlijke scheiding vormde, tevens een zekere taalgrens.
   De oudste dorpen liggen op vier oude zandruggen, van het zuiden naar het noorden gerekend:
   1. De meest zuidelijke rug met de dorpen Marum, Nuis, Niebert, Tolbert, Midwolde, Lettelbert, Oostwold.
   2. De volgende rug met Noordwijk en Lucaswolde.
   3. De derde rug met Doezum, Grootegast, Sebaldeburen, Oldekerk, Niekerk en Faan.

4. De vierde zandrug met Zuidhorn en Noordhorn.

Verder in twee oude kleigebieden:
1. Een oud kleigebied, het Humsterland geheten, met Oldehove en Saaksum.
2. Een oud kleigebied met Fransum (heel oud 13-eeuws kerkje).

Op verschillende wierden vormden zich ook weer dorpen, zoals op de wierde van Ezinge.
Wegens zijn ligging onmiddellijk tegen de Friese woudstreek en de Drentse zandgebieden is het Westerkwartier een overgangsstreek. Het Hoendiep vormt de scheiding tussen een noordelijk gedeelte, dat vlak land is, en een zuidelijk gedeelte, dat meer een gesloten landschap bezit, dus boomrijker is.
(We hebben hier gebruik gemaakt van een gestencild rapport van de ring Zuidhorn 'betreffende de kerkelijke situatie in het Westerkwartier', ons vriendelijk ter inzage verleend door ds E.J. Struif te Zuidhorn en ds. C. van den Berg, nu te Sellingen, eerder te Noordhorn.)

2. Dr. R.B. Evenhuis. Ook dat was Amsterdam IV, 184. Amsterdam 1974.
G. Kuypers was in 1765 professor in Groningen geworden.
3. De ongehuwd gebleven ds S.H. ten Cate stond van 1796 tot zijn dood in 1837 (82 jaar) in Opende.
4. Handelingen der Ringvergadering van Zuidhorn, gehouden den 9 July 1817. R.A. Groningen.
5. Wij maken hier gebruik van een 'Bijlage bij het Verslag van het Klassikaal Bestuur van Groningen wegens de Kerkvisitatie over het jaar 1831, zijnde een Uittreksel uit het Rapport van de persoonlijke kerkvisitatie in den Ring Zuidhorn 1831, aan het Bestuur voornoemd gedaan door deszelfs Afgevaardigden, de Heeren W. Holwerda en G.H. van Senden.'
6. Hij wilde bij zijn 'dierbare gemeenten' Augsbuur en Kollumerzwaag blijven om daar aan de verplichtingen te voldoen hem als bedienaar van het Evangelie door Jezus zelf opgelegd. In die gemeenten kon hij van de waarheid blijven getuigen. De gereformeerde leer mocht immers nog vrij en ongehinderd in de hervormde kerk worden verkondigd.
Bovendien was hij nu van veel meer nut voor zijn gemeenten dan wanneer hij zich afscheidde. Hoogstwaarschijnlijk gingen dan slechts enkelen met hem mee en de overigen zouden dan onder de leiding van een andere predikant komen. Ook zou hij bij de weinigen, die hem gevolgd waren, niet kunnen blijven, omdat nergens noch voor zijn gezin noch voor zijn persoon alleen een geschikte woning te vinden was.
7. Bos III, 176.
8. Schrijven van het Classikaal bestuur van Groningen aan het Provinciaal kerkbestuur, 26 februari 1836 met inlichtingen over de woelingen en conventikelen der separatisten in de gemeenten van de classis Groningen.
9. Schrijven van ds J. Koiter namens de kerkeraad van Leeg- en Hoogkerk d.d. 25 oktober 1836 aan het classikaal bestuur van Groningen.
ds Jan Koiter werd in 1793 in Leegkerk-Hoogkerk bevestigd; in 1841 werd hij emeritus en op 13 januari 1848 overleed hij in Hoogkerk, 80 jaar oud.
10. Vergadering ring Hoogezand, 2 december 1836.
11. Archief Provinciaal Kerkbestuur van Groningen B 69. R.A. Groningen.

II Adorp - Wetsinge - Sauwerd

Adorp, Sauwerd en het zeer kleine *Wetsinge* zijn 3 dorpjes ten noorden van Groningen aan de weg naar Winsum gelegen en de burgerlijke gemeente Adorp vormend.

Omstreeks 1840 telde het plaatsje *Adorp* met de gehuchten *Hekkum* en *Harssens* 280 inwoners. Het ligt 6 km ten noorden van Groningen in de zware kleilanden op een niet hoge wierde, waarop een hervormd kerkje. Het voormalige gehucht Harssens lag op een kwartier afstand ten zuiden van Adorp. Nu vindt men er nog slechts één arbeiderswoning, een deel van het 'schathuis' van een borg.

In het terrein herkent men nog de plek, waarop vroeger de borg en - naar men zegt - ook een kerkje heeft gestaan. De torenklok van Harssens zou volgens Van der Aa's Aardrijkskundig woordenboek nog in de toren van Adorp hangen. Die veronderstelling blijkt juist te zijn. Een klauterpartij in het torentje leverde ons het bewijs.[1.]

Het beroepingswerk van de kerk te Adorp was een *collatie* van de *heer* van *Wetsinge* d.w.z. deze had het recht te bepalen welke predikant zou worden beroepen.

Sauwerd met de buurtschap *Arwerd* telde 60 huizen met 340 inwoners. In 1840 werden de beide kerken en torens te Sauwerd en Wetsinge afgebroken en tussen beide dorpen bouwde men een nieuwe hervormde kerk, aan de Valgeweg in Klein-Wetsinge. Daardoor bezitten Sauwerd en Wetsinge boven op hun wierden alleen nog maar een oud kerkhof met in het verwilderd gras enkele oude grafzerken.

Wetsinge telde in de tijd der Afscheiding slechts 180 inwoners.

In 1735 was het besluit gevallen de hervormde gemeenten van *Wetsinge* en *Sauwerd* te combineren. Doordat de borgheer van Wetsinge collator van Sauwerd was, gaat tot op heden bij het beroepingswerk in de combinatie *Wetsinge-Sauwerd* de naam Wetsinge voorop.

In bovengenoemde dorpjes was het al net als elders. Een goed deel van de leden der hervormde kerk kon zich niet verenigen met de leer, die van de kansel werd verkondigd. Ze voelden zich aangetrokken tot de oefenaars, die de 'leer' van de synode van Dordrecht 1618/19 aanhingen.

Reeds in 1820 schrijft de schout (burgemeester) G.G. Zijl aan de

Officier van Justitie te Appingedam Mat men weliswaar voornamelijk in de dorpen *Sauwert* en *Wetsinge* sedert enige tijd een buitengewoon grote ijver bespeurt in de beoefening der hervormde religie, vooral volgens de grondstellingen vastgesteld door de Nationale Synode gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en T9.'

Ook kwamen er meer dan gewoon gezelschappen in particuliere huizen samen, maar dat er samenkomsten in het open veld gehouden werden, ontkent hij ten stelligste.

En wat die gezelschappen betreft, die hadden alleen maar tot doel 'de beoefening ener vrije godsdienstleer', die zeker niet als misdadig kon worden beschouwd, maar integendeel 'alle bescherming van de zijde des Gouvernements verdient'. Ze wordt immers door Mnze vrije en liberale grondwet' gewaarborgd en zo lang iemand zich als een vreedzaam en goed burger gedraagt, heeft hij - volgens de schout - het recht en de vrijheid om zijn God te dienen op de manier die hij verkiest.

Oefenaars

Zo luidde het welwillend antwoord van de burgemeester (schout) van Adorp in 1820.[2.] Het valt te begrijpen, dat de leidinggevende figuren in de Hervormde kerk argwanend tegenover al die 'gezelschappen' stonden. Hoe gemakkelijk immers kon het optreden van populaire oefenaars niet leiden tot onderwaardering van de officiële godsdienstoefeningen op zondag en van de eigen predikant. En oefenaars waren niet dun gezaaid!

Ter illustratie enkele voorbeelden uit het ressort van de hervormde classis Middelstum, waartoe de burgerlijke gemeente Adorp behoorde.

In 1823 kreeg het classikaal bestuur bericht, dat door zekere *Hendrik Folkers*, woonachtig te *Garnwerd*, meermalen oefeningen waren gehouden te *Wetsinge* en *Sauwerd.* Zoiets was zonder meer strijdig met de reglementen op het Godsdienstig onderwijs, meende de classis. Niemand kon dit ontkennen en daarom werd besloten de predikant van beide gemeenten 'vriendbroederlijk' te vermanen om herhaling te voorkomen.

In *Warfhuizen* (een oud wierdedorpje dicht bij Leens gelegen), waar ds *Wormnest* stond, had zich in hetzelfde jaar (1823) iets dergelijks voorgedaan. Daar had op een zondagavond in september een zekere *Medendorp*, een koopman uit Groningen, in de kerk een oefening gehouden, die nota bene vanaf de preekstoel was afgekondigd en met klokgelui aangekondigd.

De kerkeraad werd door de classis ter verantwoording geroepen; hij trachtte de zaak te bagatelliseren. De eerlijkheid van deze oefenaar Medendorp en de deugdelijke en eenvoudige strekking van zijn oefeningen waren immers algemeen bekend; daarom had men geen bezwaar gemaakt de man toe te laten voor het spreken van een stichtelijk woord. In

Sauwerd was kort geleden zo iets toch ook al gebeurd. En wat dat klokluiden betrof, dat had plaats gevonden zonder voorkennis van de kerkeraad; denkelijk was iemand van de bezoekers der oefening daarvoor verantwoordelijk geweest. (Over de afkondiging vanaf de preekstoel, repte de kerkeraad maar niet!)

Het classikaal bestuur wilde met dit antwoord wel genoegen nemen, maar meende toch te moeten opmerken, dat het voorbeeld der Sauwerder gemeente geen navolging verdiende en dat de predikant van Warfhuizen de hulp van een koopman uit Groningen niet nodig had.

Tenslotte nog een zeer merkwaardig voorbeeld uit 1820 en weer uit het gebied van de classis Middelstum. Het ging nu niet om een oefenaar, maar om een oefenaarster!

Het classikaal bestuur had vernomen, dat in gemeenten van de ring Leens een zeker *vrouwspersoon* meermalen oefeningen had gehouden. Het moest niet gekker worden! Daarom kreeg de praetor van de ring opdracht binnen 14 dagen verslag over het gebeurde uit te brengen.

De 67-jarige ds *A. ter Huizen* van Vierhuizen-Zoutkamp deed dit in oktober 1823 gehoorzaam en meldde, dat ook hij met bevreemding had kennis genomen van het onwettige optreden van ‘zekere juffer’ door in Ulrum en omstreken oefeningen te houden.

Het was gebeurd op de *Hucht*, een gehucht onder Ulrum bij een *Freerk Jans* en in Ulrum bij een *Klaas Eises.* Ook op *Douwen*, een gehuchtje onder Leens. Voorgangster was geweest ‘een Juffr. *Bruins*, wonende op het Drenthsche kanaal’.

Dat die oefeningen in Ulrum met medeweten en toestemming van de kerkeraad plaats vonden, was slechts gedeeltelijk waar. Want de éne ouderling *Klaas Mennes* was er niet vóór, hoewel hij met zijn kleindochter een uitnodiging had ontvangen.

De andere ouderling echter, *Freerk Koster*, had met enige gemeenteleden er wel aan meegewerkt.

Op de vraag: hoe is die ‘juffr. Bruins’ in Ulrum en omgeving terecht gekomen, antwoordde ds *A. ter Huizen*: ‘Dat mensch is niet uit eigen beweging herwaarts gekomen, maar op verzoek en uitnoodiging door eenen (van een guit) aan haar geschreven, valsch gestelden en met valsche namen van E. Wierzema, van eene vrome vrouw Namke te Leens en van H. Krook op de Zoutkamp ondertekenden brief.’

Die E. Wierzema te Wehe had de ‘vrome juffer’ minstens één maal met zijn kapsjees (‘kapchais’) naar Ulrum gebracht en ook een keer naar Zoutkamp, maar voor zover kon worden nagegaan, had ze daar niet geoefend. De vergaderingen waren met gesloten deuren gehouden en de meest bekende zogenaamde ‘vromen’ uitgenodigd.

Of het conventikel wezen ook bloeide! Wel een bewijs van de kloof die er gaapte tussen de leidinggevende figuren in de hervormde kerk en hun

achterban. Als we de directe omgeving van *Adorp* nu buiten beschouwing laten en onze aandacht alleen richten op het gebied van deze burgerlijke gemeente, dan kunnen we vaststellen, dat hier minstens vier zeer actieve oefenaars woonden:

1. *Kornelis Willems Brands* (1792-1869), landbouwer te Sauwerd en ouderling in de hervormde kerk, in 1831 geschorst.
2. *Roelf Pieters Medema*, landbouwer te Adorp. Hij werd later Afgescheiden predikant in verschillende plaatsen.
3. *Nicolaas Hendericus Pott* (1796-1842), kleermaker te Wetsinge, die vooral de Afgescheiden gemeente van Bedum heeft gediend. Hij is betrekkelijk jong gestorven.
4. *Pieter Gosses Oosterhof* (1788-1850), landbouwer te Adorp. Hij heeft later in de Afgescheiden gemeente van Drogeham een rol gespeeld.

Kerkstrijd in Wetsinge-Sauwerd

Laten we nu iets mogen meedelen over de kerkstrijd in de gemeenten van *Wetsinge* en *Sauwerd*, in welke strijd oefenaar *K.W. Brands* zo'n grote rol heeft gespeeld.

We zullen dan een aantal dogmatische motieven bespeuren, die tot de Afscheiding van 1834 hebben bijgedragen. Op 22 april 1827 was ds *Pieter Damsté* bevestigd als hervormd predikant te Wetsinge-Sauwerd. Weliswaar hadden de kerkeraden van die dorpjes hem niet willen hebben, maar als gevolg van de macht van de collator - die mocht aanwijzen welke dominee hij beroepen wenste te zien - had de 24-jarige *Pieter Damsté* uiteindelijk zijn intree gedaan. Hij was een zoon van de bekende *Johannes J. Damsté* die 54 jaar lang (tot zijn emeritaat in 1853) in Uithuizermeeden heeft gestaan, en die ds H. de Cock heeft helpen schorsen.

De jonge Damsté stond nog geen jaar in zijn nieuwe gemeente of er ontstond al een conflict-situatie. In het archief van de hervormde classis zijn de stukken hierover handelend, te vinden.

Om te beginnen was er de schriftelijke kerkvisitatie van mei 1828. Het hiervoor bestemde gedrukte formulier bevatte ook de vraag: *Is de predikant onberispelijk in leer en wandel?* Drie kerkeraadsleden nl. *Jan Louwes van der Laan*, ouderling te Wetsinge, en *T.R. Hoeksema* en *A.E. Medema*, beiden diaken te Wetsinge wilden die vraag met *ja* beantwoorden en dus tekenen.

Maar vijf ambtsdragers zeiden nee en wensten hun handtekening niet te zetten. Het waren *Egbert Lantinga*, ouderling te Wetsinge (en korenmolenaar aldaar) en verder *K.W. Brands* en *J.P. van Hoving*, ouderlingen te Sauwerd, en *F. Douwes Medema* en *J. Leurink*, diakenen te Sauwerd.

De tegenstanders van ds Damsté zaten dus vooral in Sauwerd; hijzelf woonde in Wetsinge.

Het classikaal bestuur verzocht nu de 5 opposanten binnen 3 weken de redenen op te geven, waarom ze geweigerd hadden het formulier van de kerkvisitatie te ondertekenen, en hun mening, dat ds Damsté *onrechtzinning in de leer* was, te motiveren.

De 5 ambtsdragers voldeden aan het verzoek en maakten hun bezwaren tegen de inhoud van de prediking van de jeugdige ds Damsté bekend. Het werd een hele lijst. Ook ds Damsté had zich met een schrijven tot het classikaal bestuur gericht, door E.G. van Teylingen gepubliceerd in het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift (oktober 1933).

Uit deze stukken distilleren we het volgende excerpt.

1. Ds Damsté had in februari 1828 over zondag 20 van de catechismus gepreekt. Twee dagen later hadden de 3 bovengenoemde ouderlingen zich onder leiding van K.W. Brands aan de pastorie vervoegd en bezwaar gemaakt tegen een door hun dominee gebruikte zinsnede: *'Wij zijn toch redelijke*, *vrijwerkende en geen lijdelijke wezens of blote werktuigen.*'
   Deze woorden waren volgens de broeders in strijd met de inhoud van het Evangelie. Daarom hadden ze gevraagd: 'Heeft de mens dan krachten overgehouden om zich tot God te bekeren?' De dominee had geantwoord: 'Als dat niet zo is, waarom eist Gods Woord het dan van ons?' En uit deze woorden hadden de ouderlingen de conclusie getrokken, dat ds Damsté hun vraag bevestigend had beantwoord.

2. Op 30 maart 28 had hij in Sauwerd gepreekt en aan het eind van de dienst meegedeeld, dat er 's middags geen dienst zou zijn, omdat hij in Den Andel moest voorgaan. Terwijl de hele gemeente nog in de kerk was, had ouderling K.W. Brands op luide toon zijn kritiek op de mededeling laten horen!

3. Op 13 april had hij in Sauwerd zondag 21 van de catechismus behandeld (over het leerstuk van de kerk). Toen hij aan het eind van de dienst nog maar nauwelijks van de preekstoel af was, had Brands hem driftig gevraagd of hij met de preek op hem (Brands) gedoeld had. Op het antwoord van ds Damsté: 'dien de schoen past, trekt ze aan', had Brands geroepen: 'die schoen past mij, ik trek ze mij aan' en ds Damsté bij de arm grijpend, had hij deze toegeschreeuwd: 'zulk preken als gij doet is geen godsdienst, het is kwade jongenswerk'.
   Het valt te begrijpen, dat ds Damsté zo niet met vreugde in Wetsinge-Sauwerd kon werken, en dat hij bij het classikaal bestuur van Middelstum steun zocht.

Uit het bezwaarschrift van *K.W. Brands* c.s. noteerden we verder:

4. Ds Damsté had gezegd niet te geloven dat God de mens met name geroepen heeft tot de zaligheid'. Hij leerde dus een *algemene verzoening.*

5. Prekend over zondag 23 van de catechismus (over de rechtvaardigmaking) had ds Damsté gesteld, 'dat de mens wel wat verwerven kan door zijn werk'. En vanaf de Sauwerder preekstoel had hij beweerd, dat 'er enige waarde in ons werk bij God was'. Met deze woorden dus weer de *leer der vrije genade ondermijnd.*

6. Een volgend bezwaar was, dat ds Damsté op de catechisatie had gezegd, dat hij het niet kon bewijzen, maar toch geloofde, dat aan de heidenen in het hiernamaals nog tijd en gelegenheid zal gegund worden om nader met de Here Jezus en zijn Evangelie bekend gemaakt te worden. Sommige ouders hadden daarop hun kinderen niet meer naar de catechisatie laten gaan.
   Ook had ds Damsté op de catechisatie verteld, dat 'het eeuwig verderf niet in vuur bestaan zal' en hieraan toegevoegd: 'voor vuur kan geen ijzer of staal bestaan, veel minder een stoffelijk lichaam'.
   Verder had hij gemeend: 'vuur kan er in het hiernamaals niet zijn, want vuur moet gestookt worden'. Natuurlijk waren de drie opponerende ouderlingen het hiermee niet eens, 'want bij God, bij wien alle dingen mogelijk zijn, was het ook wel mogelijk, dat een stoffelijk lichaam bestaan zal tegen het vuur, of als de Heere het wilde, zal er ook geen aanstoking van dat vuur behoeven te zijn. Indien het God behaagde, zal het wel tot in alle eeuwigheid branden'.
   Hiermee was de lijst van bezwaren nog niet afgewerkt.

7. In het bezwaarschrift lezen we nog een volgend punt: Toen ds Damsté preekte over zondag 28 van de catechismus, 'over het Nagtmaal des Heeren,' had hij gezegd, 'dat de eerste Hervormers wel van vele dwalingen gezuiverd waren, maar dat zij naderhand in een andere dwaling waren vervallen, die in onze catechismus terug te vinden was nl. dat zij iets verborgens in het Nachtmaal des Heren zochten' (doelende op de woorden van de Heidelbergse catechismus, dat Hij zelf mijn ziel met zijn gekruist lichaam en vergoten bloed zo zeker ten eeuwigen leven spijst en laaft als ik dit brood en de drinkbeker des Heren als zekere waartekenen des lichaams en bloeds van Christus uit des dienaars hand ontvang en mondeling geniet).

Tenslotte brachten de bezwaarde ouderlingen nog een kerkvisitatievraag ter sprake: 'Maakt hij zijn werk van het herderlijk bezoeken der gemeente en bijzonder der kranken?' Ze antwoordden daar volmondig *nee* op, want ds Damsté deed geen huis- en ziekenbezoek. Weliswaar was hij ziek geweest, maar nu al lang weer beter.

Het bezwaarschrift eindigt met de constatering, dat ds Damsté hen bij hun tweede komst aan de pastorie door zijn vrouw had laten zeggen, dat hij nooit weer met hen 'over de waarheden van de godsdienst' wilde spreken!

Het is duidelijk. De verhoudingen waren volkomen kapot. Hoe zou het classikaal bestuur reageren? In een buitengewone vergadering van 25 juni 1828 wordt een antwoord-schrijven vastgesteld op de bezwaren, ingebracht door de 5 genoemde kerkeraadsleden van *Wetsinge* en *Sauwerd.* En zoals het in zulke gevallen zo vaak gaat, men gaat niet in op de zakelijke bezwaren, op de waarheidsvraag, maar richt zijn kritiek alleen op de *manier* van optreden van de opposanten d.w.z. vooral van K.W. Brands die zeker soms over de schreef ging en wees verder de beschuldigingen botweg, zonder argumentatie, af.

We lezen o.a.: 'Het Klassikaal Bestuur, reeds genoeg door diepe smart getroffen wegens onaangenaamheden die door sommige kerkeraadsleden verwerkt worden, wil thans in geen onderzoek treden nopens de waarheid van het tot deszelfs kennis gekomene... omdat ze, als Leeraars van de predikstoel afkomen, openlijk zich als *keurmeesters* en *berispers* aanstellen... stoutmoedig de predikant uitdagen zich te verantwoorden over enige uitdrukkingen (in bijzijn van de gemeente).'

K.W. Brands 'den Leeraar driftig bij de arm grijpende,' had gezegd: 'zulk prediken is geen godsdienst...'. 'Zulk handelen geeft blijk van liefdeloosheid, slechte handel en trotse eigenwaan.' Daardoor raakten gemeente en Leraar van elkaar 'verwijderd, zo werd twist gestookt en het gehele werk van den Leraar onnut gemaakt'.

K.W. Brands c.s. zouden met vermoedens werken. Zij die 'optreden als Leermeesters moeten zelf onderricht worden'. En dan volgt een onthullende zin: Brands en de zijnen 'moeten zich op *het recht begrip van de waarheden van onze godsdienst naar de leer des Bijbels toeleggen* in plaats van in hun vermeende hooggeleerdheid hun Leraar het nut te ontnemen'.

Daar hebben we het gegeven, dat de onoverbrugbare kloof tussen beide partijen aanwijst. Hoe zag men de bijbel? Wat was een *recht* begrip van de waarheden van onze godsdienst? Zoals dat te vinden was in de belijdenisgeschriften der kerk, waar de 'partij' van Brands zich graag op beriep? Het is toen en later nog veel duidelijker naar buiten gekomen, dat ds Damsté en velen met hem in provincie en land dit niet meer geloofden.

Het classikaal bestuur was dus bedroefd en verontwaardigd over het optreden van de vijf kerkeraadsleden van Wetsinge en Sauwerd en drong er bij hen op aan 'zich voortaan van alle gezochte ergernissen te onthouden, ware vrede, stichting en het wezenlijk welzijn der gemeente met hun Leraar te bevorderen ... zich vooral op nederigheid toe te leggen... en niet door ijver zonder verstand verwarring te stichten en het wezenlijk

heil aan Leraar en gemeente te ontnemen..'. Om dan als klap op de vuurpijl te besluiten met het 'er voor houden, dat er geen *wezenlijke* bezwaren bestaan...' (sic!)

Ruim een maand later was er weer een missive van *J.P. van Hoving, K.W. Brands* en *E. Lantinga* te Sauwerd en Wetsinge. Ze spraken hierin hun verlangen uit om in liefde met hun predikant samen te werken, en zagen graag een classikale commissie benoemd om de evidente leergeschillen door te spreken.

Het classikaal bestuur gaat hier niet op in en vermaant de drie ondertekenaars nog eens 'om zich als getrouwe opzieners der gemeente met hun Leraar in liefde te verenigen, alle eigenwijsheid en twistgierigheid te laten varen en zo gezamenlijk te werken tot opbouwing van het koninkrijk van Christus'.

Dit alles speelde zich af in 1828. Het is overduidelijk, dat ook in *Wetsinge* en *Sauwerd* de brandstof, die gemakkelijk een kerkelijke explosie kon veroorzaken, in ruime mate aanwezig was.

Het valt ook niet te verwonderen, dat ds *P. Damsté* het eerste het beste beroep, dat hij ontving, aannam. Reeds in maart 1829 vertrok hij naar *Onderdendam.* Wel was daardoor de kwestie-Damsté tot een eind gekomen, althans in Wetsinge Sauwerd, maar ze was niet opgelost. Dit ondervond ds *J. Keizer*, die dezelfde 'ligging' had als zijn voorganger. Niet minder dan 52 jaar heeft hij *Wetsinge-Sauwerd* als hervormd predikant gediend (1830-1882).

In het begin van 1830 was *K.W. Brands* weer als ouderling in Sauwerd bevestigd en op 4 april van dat jaar deed de 26-jarige ds *Jan Keizer* zijn intree.[3.] Binnen de kortst mogelijke tijd heerste - zoals te verwachten viel - tussen deze beide ambtsdragers een conflictsituatie.

Nog geen twee maanden na de intree ging Brands al niet meer bij zijn eigen dominee naar de kerk. En hij was nog wel ouderling in Sauwerd. Slechts éénmaal had hij het H. Avondmaal meegevierd.[4.]

Het classikaal bestuur van Middelstum spreekt dan uiteindelijk als zijn mening uit, dat Brands wegens plichtsverzuim en het geven van ergernis en aanstoot, gepaard met het feit, dat hij stijfzinnig en on verzettelijk blijft volhouden, zijn ambt van ouderling niet langer kan blijven bekleden.

Ter wering van ergernis, ter voorkoming van nadelige gevolgen en tot handhaving der goede orde in de gemeenten van Wetsinge en Sauwerd wordt K.W. Brands dan op 14 april 1831 voorlopig (provisioneel) geschorst.

De notulen van de classis van 25 mei 1831 vermelden verder, dat er een commissie van drie leden is benoemd, bestaande uit de predikanten J. Snethlage (Pieterburen), J. Ph. Riedel (Eenrum) en W. Cost (Bedum).[5.] Ze moesten met Brands spreken. Deze schorsing wordt op dezelfde datum ook doorgegeven aan het Provinciaal kerkbestuur. Brands wordt daarbij

getypeerd als iemand, die al jarenlang veel onenigheid en verwarring in de gemeente van Wetsinge en Sauwerd heeft veroorzaakt. Zolang hij kerkeraadslid blijft, zal er geen rust komen.

Het teruggevonden verslag van de genoemde *classiscommissie* (2 juni 1831) gaat niet op de diepere oorzaken van het conflict in. Er waren aan Brands alleen wat formele vragen gesteld: of hij ziek was geweest, of de afstand naar de kerk te groot was, of hij wat tegen de kerkelijke reglementen had, enz.

Des te interessanter is een blik in het bezwaarschrift van Brands zelf.[6.] Daarin wordt de waarheidsvraag aan de orde gesteld: ds *J. Keizer* loochende namelijk de *erfzonde* en zou geen der 37 artikelen van de Nederlandse geloofsbelijdenis erkennen dan alleen art. 7.

We merken op, dat hier bedoeld zal zijn, dat ds Keizer vanuit de belijdenis van de volkomenheid van de H. Schrift, beleden in artikel 7 van de Nederl. Geloofsbelijdenis, alle andere geloofsartikelen van waarde beroofde. Toch kon deze van zijn kant menen sterk te staan, want hij sloot zich letterlijk aan bij de in 1816 door de hervormde synode ingevoerde nieuwe proponentsformule.

Naar vermaan wilde ds *Keizer* niet luisteren. Ook had deze predikant de drie vragen van het Doopsformulier niet willen voorlezen b.v. toen één der diakenen met zijn vrouw in de kerk was om een kindje te laten dopen. Goed, als men het persé wilde, dan desnoods. Maar hij zelf geloofde er niets van.

Een detail van de kerkelijke situatie geeft Brands' constatering: Er zijn al wel 20 van de 80 belijdende lidmaten, die - bezwaard als ze zijn - niet meer aan het H. Avondmaal gaan. Op zondagmiddag kwamen er soms maar 7 à 8 mannen en enige vrouwen in de kerk. En tenslotte: de kerkvisitatie van het vorig jaar (1830) was door geen der kerkeraadsleden van Sauwerd getekend en toch had de classis daarover geen nadere informaties ingewonnen.

Op 29 juni 1831 houdt de classis zich met deze materie bezig. Commissierapport en bezwaarschrift Brands komen aan de orde.

Maar de interessantste gegevens voor het krijgen van enige kijk op de godsdienstige opvattingen van de heersende bovenlaag in de hervormde kerk van die dagen, levert het *verweerschrift* van ds *J. Keizer* zelf, gedateerd 6 juli 1831.

Hij verdedigt zich tegen Brands, zich beroepend op de professoren *A. Ypeij* en *H. Muntinghe*, als volgt: Het woord *erfzonde* is onbijbels en dit leerstuk kan door ‘onkundigen’ gemakkelijk verkeerd worden opgevat en tot ‘godloze gevolgtrekkingen’ leiden, omdat het ‘de bevordering van een werkzaam Christendom in de weg staat’ (hier hebben we het verkapte humanisme uit die dagen).

Verder schrijft hij, dat de 37 artikelen van de Nederlandse geloofsbelijdenis ‘in het spreken over Godsdienst’ niet hetzelfde gezag hebben

als Gods Heilig Woord. Daarom beriep hij zich op artikel 7 (hierboven reeds genoemd).

En typisch hervormd klinkt het dan t.a.v. het ondertekeningsformulier: ‘Nooit is het in mij opgekomen de leer, die volgens Gods Heilig Woord in de aangenomen Formulieren van Enigheid der Hervormde kerk vervat is, te wederspreken of te bestrijden.’ Het klinkt mooi, maar de beruchte kwestie van het ‘quia’ en ‘quatenus’ was al zeer actueel geworden. Was de belijdenis der kerk nu waar, *omdat* ze volgens Gods Woord was of *voor zover* ze dit was?

En wat de kwestie van het doopsformulier betrof, hij las dit met de ‘verkortingen’, in 1817 toegestaan, maar waarbij de geest behouden bleef.

Het verweerschrift van ds Keizer eindigt venijnig met de woorden, dat hij geen verplichting gevoelde om te handelen naar de voorschriften van mensen, die bijna nooit in de kerk kwamen.

't Is dan ook geen wonder, dat de classis Middelstum op 27 juli 1831 van oordeel is, dat K.W. Brands zich ongeschikt gemaakt heeft om als ouderling van Sauwerd langer te kunnen fungeren. Dit wordt aan het Provinciaal kerkbestuur van Groningen gemeld. Dit bestuur verklaart zich op 5 oktober 1831 hiermee volledig akkoord. K.W. Brands mag niet meer worden herkozen op 1 januari, zolang zijn schorsing niet wettig is opgeheven.[7.]

En zo werd Brands geen ouderling weer. In zijn plaats werd tot ouderling gekozen *Harm Geerts van der Molen*, die verderop nog genoemd zal worden.

Op de schorsing van Brands is nooit officieel de afzetting als ouderling gevolgd. Toen zijn ambtstermijn voorbij was, is hij eenvoudig nooit herkozen. Zeker is ook, dat Brands nooit officieel met de hervormde kerk heeft gebroken, hoewel hij jarenlang in Sauwerd bleef voorgaan in een afgescheiden ‘vrije’ groep, die aanvankelijk nog enige contacten met het Afgescheiden kerkverband had.

Bruins Slot wijst erop, dat na het vertrek van oefenaar P.G. Oosterhcf de leiding van de Afgescheiden kerk ‘meer en meer in handen (kwam) van een aantal personen die niet leden van de Afgescheiden kerk waren, maar van de *Nederlands Hervormde* kerk, te weten *K.W. Brands, P.K. Lugtenborg* en *H.G. van der Molen.* Deze drie personen hebben een merkwaardig overwicht gekregen op een gemeente, waartoe zij formeel niet, en zoals blijken zal, tenslotte ook niet in hun hart, behoorden.

Hun overwicht kan behalve uit hun persoonlijkheid, ook worden verklaard uit het feit dat zij tot de meest gezeten inwoners der gemeente behoorden.

Vervolgens niet het minst uit de informele wijze, waarop leiders van de kerken der Afscheiding als *de Cock* en *de Haan*, de bediening der sacramenten uitstrekten tot niet-leden van hun kerken.’

Aan het eind van deze schets komen we nog even op Brands c.s. terug.

Brands heeft in 1834 ds de Cock ook eens een nacht bij zich te logeren gehad. Deze vertelt in de eerste brief die hij uit de gevangenis aan zijn vrouw schreef, over zijn reis van Ulrum naar Groningen, waar hij zich in beroep voor de rechtbank moest verantwoorden. We citeren:

'Van huis gaande, trof ik juffrouw *Groothuis*[8], in de schuit aan, waarmee ik mij aangenaam mocht onderhouden, de schippers dikwijls nog al een toegenegen oor lenende en nadat wij te *Mensingeweer* aangeweest waren, waar ik bij *Jan Brander* mijn stoof heb gelaten en zoetvoerig te *Winsum* kwamen, ging ik daar bij *J.S. van Ham*, die uit was, maar daar nog al spoedig enige vrienden verzamelden, en wij aangenaam samen waren.

Vandaar ging ik naar *K.W. Brands*, van *Sauwert*, waar 's avonds een vrij grote menigte vergaderden, zo van *Adorp* als van *Wetsinge* en *Sauwert* en waar ook ons onderling samenzijn niet ongezegend was. Daar ben ik 's nachts gebleven en ben 's morgens vroeg vertrokken en bij *Roelf Medema* (in Adorp) aangaande, met hem naar de stad gegaan, waar wij aankwamen ongeveer 's morgens te 9 uur of een weinig later/ Tot zover de brief.

De tussen haakjes geplaatste woorden hebben we ingevoegd.

Kerkstrijd in Adorp

We willen ook enige aandacht wijden aan de kerkstrijd omstreeks 1834 in de hervormde gemeente van het naburige *Adorp.* Als vanzelf komt hierbij de merkwaardige figuur van de schoolmeester *Sietse Pieters Brill* (1801-'64) ter sprake. Deze landbouwerszoon was afkomstig van een boerderij gelegen onder Helpman 'bij het trekpad', ook wel aangegeven als 'buiten Klein Poortje'.

Zijn grootvader Johannes Brill was predikant in Middelbert geweest. Had hij van hèm zijn theologische aanleg geërfd?

De jonge Sietse begon in 1815 - dus 14 jaar oud - zijn opleiding tot schoolmeester te *Euvelgunne* (even ten oosten van Groningen gelegen) bij meester *Berend Brugsma*, die het volgend jaar naar Groningen vertrok. Per 1 juni 1821 werd hij aangesteld als schoolmeester te *Adorp* en *Harssens.* Sietse Brill was 20 jaar oud, toen hij in hetzelfde jaar trouwde met de 26-jarige landbouwersdochter *Alberdina Veltman* uit *Onnen.*

Hij woonde in de oude kosterij annex school; dit is het tegenwoordige huis Torenweg 15-19, schuin tegenover de hervormde pastorie gelegen.

Hoe hij als onderwijzer bij de inspectie bekend stond, leert ons een rapport uit 1834 van de hand van de schoolopziener van het tweede district, *J. van Cleeff.* Deze bezocht op 6 mei 1834 de school in Adorp, nadat hij op 30 februari j.l. meester Brill 'vrij scherp omtrent zijn school-

inrigting en onderwijs had onderhouden'. Er was wel geen verandering te constateren, maar 'bijzondere aanmerkingen kon ik ook niet maken. Ik hoor echter, dat de man bij zijn bijzondere gevoelens blijft, waartoe hij waarschijnlijk door *D*^{o} *de Cock* gedurig voedsel ontvangt, doch hij schijnt dezelve buiten de school aan de man te brengen.'

De schoolopziener hoopt tenslotte, dat de ingestelde plaatselijke schoolcommissie, bestaande uit ds *A.M. Stratingh, R.L. Raangs* en *M.P. Bos*,[9.] scherp op de man zullen letten.

Hoofdinspecteur *Wijnbeek* rapporteerde in 1836, dat hij het schoolonderwijs in Adorp in 'een ellendigen toestand' vond.

'In het lokaal vond ik 47 kinderen bijeen, voor welk getal het vertrek ruim genoeg was, hoewel er anders niet op te roemen viel.

Het onderwijs was er meer dan een halve eeuw ten achteren. Er werd nog op de oude trant gespeld, eentonig en slepend gelezen. Om verstandsontwikkeling en taalkunde scheen de onderwijzer, *S.P. Brill*, zich niet te bekreunen.

Het rekenen was niet noemenswaardig en op mijn aanmerkingen wegens dat gebrekkige onderwijs gaf hij mij ten antwoord: met al die verbeteringen heeft men hier niet veel op. Het schrijven alleen was vrij goed. Er werd ook gezongen, doch niet anders dan psalmen. En het gezang was een oorverdovend geschreeuw.

Deze man scheen voor alle teregtwijzing onvatbaar. Ik vernam, dat hij tevoren een vrij bekwaam onderwijzer was, doch in de laatste tijd dweepachtige godsdienstige gevoelens was beginnen aan te kleven en dat zulks een schadelijke invloed op zijn geestvermogens uitoefent.'[10.]

Met deze opmerking zitten we al midden in de branding van de Afscheidingsbeweging. Ook in de hervormde kerk van Adorp is er dan veel aan het gisten.

In 1830 was daar de 28-jarige *Albertus Muntingh Stratingh* zijn vader als hervormd predikant in Adorp opgevolgd. Niet minder dan 50 jaar had deze laatste - Everhardus Stratingh - de gemeente van Adorp als predikant gediend; zijn zoon Albertus zou het 20 jaar lang doen, van 1830 tot zijn dood in 1850. De Stratinghs hebben dus wel grote invloed uitgeoefend op het kerkelijk leven in het kleine dorp op de wierde.[11.] Lang niet elke bewoner van Adorp was het echter met hen in dogmatisch opzicht eens, zeker niet met ds Stratingh junior.

In het roerige jaar 1834 zaten in de kerkeraad van de hervormde gemeente te Adorp de ouderlingen *Hendrik Jans Braker* en *L.G. Braker*, beiden landbouwers, eerstgenoemde te Wierum. Diakenen waren toen *Hendrik Alberts Braker* (de latere burgemeester), landbouwer in Adorp en *Karel Lodewijk Leverman*, een schoenmaker van Duitse afkomst.[12.]

Ze konden het echt niet met hun dominee vinden. We vonden in het archief van de classis Middelstum een kopie van een kansel-afkondiging, voorgelezen in de hervormde kerk van Adorp op 23 januari 1834, onder-

tekend door de bovengenoemde twee ouderlingen en twee diakenen. Ze hadden die afkondiging noodzakelijk gevonden ‘daar de kerk thans in zekeren staat van bandeloosheid is gekomen’.

Wat was er dan aan de hand? Laten de beide ouderlingen het ons mogen zeggen. Beide partijen, predikant en ouderlingen, verklaarden om strijd aan de zuivere gereformeerde leer te willen vasthouden. Maar wat onder die gereformeerde leer verstaan moest worden, daarover bestond een radicaal verschil van opvatting. Dit was laatstleden zondag in de kerk tijdens een onverkwikkelijke woordenwisseling tussen ouderlingen en predikant weer tot uiting gekomen. De gemeente diende over het verschil te worden ingelicht, aldus de kerkeraad. Het kon niet anders, één van de beide partijen bevond zich ‘op het pad des verderfs’, want het onfeilbare Woord des Heren kende maar één weg ten leven. Zo als de verhoudingen nu lagen, kon het niet langer. Er diende weer een ‘nieuwe ban van liefde’ te komen; uitgangspunt daarbij moesten Gods Woord en alle formulieren van enigheid zijn, ‘opdat de Gereformeerde kerk in stand blijve’.

De lezer ziet het. Ook bij het hier beschreven kerkelijke conflict in *Adorp*, wrong de schoen op het punt van de handhaving van en de binding aan Gods Woord en de daarop berustende belijdenisgeschriften der kerk.

De andere partij - ds Stratingh - was echter van oordeel, dat de gemeente helemaal niet van de geschilpunten op de hoogte behoefde te worden gesteld en weigerde de ‘afkondiging’ aan de gemeente vanaf de kansel te doen. Het zou maar onrust verwekken. Uiteindelijk deed meester *Brill* het toch, natuurlijk tot grote ergernis van ds Stratingh.

In een schrijven aan het classikaal bestuur van Middelstum (14 febr. 1834) deed hij op zijn beurt een boekje open over de geschonden verhoudingen, die in Adorp tussen predikant en kerkeraad bestonden! Ook in zijn gemeente constateerde hij een toenemend verzet tegen ‘de openbare Bedienaars van het Evangelie’. De schoolmeester van Adorp, *S.P. Brill*, stond hieraan ook schuldig. Deze gaf op zo'n manier les en liet de kinderen zulke regels van het bord overschrijven, dat wel ‘wantrouwen tegen mij, die het Evangelie zuiver en naar den bijbel tracht te verkondigen, moet geboren worden’.

Bovendien had meester *Brill* op een zondag, toen *de Cock* in *Lagemeeden* of *Niezijl* preekte en velen daarheen waren, aanmerkingen op zijn preek gemaakt en gezegd: ‘dat was een preek van de duivel’. Verder had meester zich al tweemaal aan het Avondmaal onttrokken.

Dan geeft ds Strating ouderling *H.J. Braker* ervan langs. Deze ambtsdrager had al meermalen dadelijk na de dienst op niet mis te verstane wijze zijn ongenoegen over de preken van zijn eigen dominee kenbaar gemaakt.

De man - aldus Stratingh - beheerste de kerkeraad volkomen en wist

de leden daarvan ‘meesterlijk te leiden’. Hij beweerde ook ‘bijzondere inlichtingen en openbaringen van den Heere te ontvangen’.

Ook had hij - net als meester Brill - al tweemaal het Avondmaal niet gevierd, omdat hij het niet eens was geweest met de preek, die bij de voorbereiding van het Avondmaal was gehouden; dus had hij de dan gestelde gebruikelijke vragen ook niet toestemmend kunnen beantwoorden.

Bijzonder ergerlijk was hij op zondag 29 december 1833 opgetreden, toen hij in de kerk na de dienst de laatste 5 verzen van Ezechiel 16 had voorgelezen, waarvan de eerste woorden luiden: ‘Alzoo zegt de Heere Heere: Ik zal u ook doen gelijk als gij gedaan hebt, die den eed veracht hebt, brekende het verbond’. Uitdrukkelijk had Braker verklaard deze woorden van toepassing op zijn predikant te achten!

‘Ik heb in alles getracht en misschien wel teveel toegegeven, om vrede en liefde tusschen mij en den kerkeraad te bewaren; maar dit heeft helaas niet de gewenschte uitwerking gehad,’ aldus ds Stratingh.

Vervolgens brengt hij in zijn brief nog de reeds gememoreerde kwestie van de kansel-afkondiging ter sprake en besluit dan:

‘Ziehier een eenvoudig verslag van hetgeen mij, eenen jongen, maar gaarne tot heil van mijne Gemeente werkzamen Leeraar, ervaren is’. Tenslotte doet hij een beroep op de steun van het classikaal bestuur voor zijn ‘welmenende zucht en pogingen om het rijk der waarheid en deugd staande te houden en uit te breiden’.

Uit een brief van de kerkeraad (18 februari 1834) blijkt nog, dat de predikant weigerde kerkeraadsvergadering te houden en ook zijn opvattingen niet op schrift wilde stellen.

De schoolmeester *Sietse P. Brill* was bij deze kerkelijke troebelen dus ten nauwste betrokken. Op 7 juli 1834 richtte hij met *P.E. Bus, P.G. Oosterhof* en *R.P. Medema*, allen in Adorp wonend, zich tot de Synode met ‘de bede en begeerte tot herstelling en handhaving van den eed van 1618 en 1619, daar heden ten dage, de eed van 1816 zooveel aanleiding geeft tot loszinnigheid en losbandigheid in de leer der Godzaligheid’. (Met die ‘eed’ is hier de proponentsformule bedoeld). De Synode zou ‘hierdoor de naauwstziende en Godvreezendste leden onzer ware Gereformeerde kerk veel bekommering benemen en Gods eere bevorderen; hetwelk wij verzoeken in den naam veler Godvreezenden in onze omstreken’.[13.]

Brill heeft zich echter nooit van de hervormde kerk afgescheiden, ook niet nadat hij in 1840 zijn *ontslag* als schoolmeester had moeten nemen. Aan dit ontslag willen we nog enige passages wijden.

Ontslag schoolmeester S.P. Brill

De positie van meester Brill was wankel geworden. De kerkeraad - niet meer beheerst door de Brakers - was een heel andere koers gaan varen. Er kwam een aanklacht tegen de onderwijzer. Dit blijkt uit een schrijven van de hervormde kerkeraad van Adorp aan het classikaal bestuur van Middelstum (31 december 1838).

We lezen er o.a. in, dat meester Brill zich sedert 1833 altijd onttrokken had aan het Avondmaal. En hij was nog wel voorzanger! Vanzelfsprekend wekte zo iets grote ergernis. Vermaningen hadden niet geholpen.

Nu zien we de situatie zich langzaam ontwikkelen in de richting van het ontslag van meester Brill. Men wil hem kwijt.

Ook het classikaal bestuur van Middelstum probeert dit doel te bereiken. Hij wordt tenslotte 'gepakt' op ontduiking van de vaccinatieplicht. Dit bewijst een schrijven van de Gouverneur van Groningen aan de burgemeester van Adorp (9 maart 1839).

In diezelfde brief lezen we ook nog, dat van Brill een boekwerk ter perse is *Adres aan al de onderwijzers en opvoeders van Nederland.* Volgens de Gouverneur en zijn adviseurs heeft hij nu genoegzaam bewezen voor het geven van goed onderwijs totaal ongeschikt te zijn.

Voorgesteld wordt om in afwachting van het ontslag een *kustos* te benoemen met goedkeuring van burgemeester en schoolopziener. De kosten van *f*250 komen dan voor rekening van Brill. Hij mag zich niet meer met de school bemoeien.

Pas in 1840 komt de zaak tot een voor Brill ongunstig einde. Op 30 juli 1840 schrijft de Gouverneur, dat S.P. Brill 8 dagen krijgt om 'zelf ontslag aan te vragen'. Anders wordt hij in elk geval ontslagen.

Op 17 augustus 1840 machtigt de Gouverneur de burgemeester van Adorp om meester Brill 'op niet onterende wijze te ontslaan'. Hij mag dan om pensioen vragen aan het plaatselijk bestuur van Adorp. De *akte van ontslag* wordt op 23 augustus 1840 dan ook metterdaad opgemaakt volgens deze richtlijnen.

Wanneer een door hem ingediend protest niet de gewenste gevolgen heeft, verhuist hij van *Adorp* naar *Ulrum* en gaat over tot 'een andere staat des levens': hij wordt van schoolmeester in Adorp landbouwer in Ulrum. Daar had hij in 1842 de Sickemaheerd gekocht in de buurtschap *de Hugt*, gelegen ± 1 km ten noorden van Ulrum (de boerderij is nu afgebroken). Brill is op 4 december 1864 gestorven, 63 jaar oud.

Geschriften van S.P. Brill

Brill kon ook met de pen overweg en heeft enige geschriften gepubliceerd. Laten we daarom deze paragraaf mogen besluiten met een kleine uitweiding over zijn publicaties.

Daar is eerst *Christelijke Overdenkingen of Zamenspraak tusschen Filippus en Nathanaël over de Heere Jezus Christus* (zonder jaartal verschenen bij N. v.d. Veer te Groningen). We hebben dit geschriftje niet onder ogen gehad.

Zijn groot werk is het hierboven reeds genoemde *Adres aan al de onderwijzers en opvoeders in Nederland*..., een boek van maar liefst 564 pagina's, gedrukt voor rekening van de schrijver, en in 1840 uitgegeven bij O.L. Schildkamp te Groningen. De prijs was *f* 3,60, een voor die tijd zeer hoog bedrag.[14.] Het boek is zeldzaam geworden. We raadpleegden het werk in de Utrechtse universiteitsbibliotheek.

Zijn uitgangspunt is juist: 'De vreze des Heren is het beginsel der wijsheid.' En het motto van zijn boek luidt: *Gode zijn alle Zijne werken van eeuwigheid bekend* (Hand. 15:18). In zijn werk kritiseert Brill het boek van *W. van den Hull*, een onderwijzer te Haarlem, die in 1834 erop gewezen had, dat het bloot wetenschappelijk onderwijs voor de jeugd noodlottige gevolgen kan hebben. Daarom pleitte deze auteur voor een algemeen-godsdienstig onderwijs met als doel een zekere mate van beschaving te kweken.

Maar dit ging Brill lang niet diep genoeg. Want de *algemene genade* was niet de ware gereformeerde godsdienst. Volgens die leer der algemene genade kunnen immers *alle* mensen zalig worden. De bijbel leert echter de *vrije genade* d.w.z. God schenkt die in zijn souverein welbehagen volgens zijn eeuwig voornemen. En op dit uiterst belangrijke punt waren de kerken van de gereformeerde leer afgeweken. (Men hoort hier de echo's van de kerkstrijd van die dagen!)

Brill staaft zijn opvattingen met talloze aanhalingen uit de bijbel en uit Groninger kranten; ook met vele citaten uit de geschriften van *C. baron van Zuylen van Nijevelt*, van *F.W. Krummaeher*, van de 'nu zalige *Johannes Conradus Appelius*, predikant te Zuidbroek en Muntendam' en van wie niet al.

We kunnen niet anders zeggen dan dat het boek zeer vermoeiend is om te lezen, daar het onsystematisch is opgezet en bijna smoort in de aanhalingen en herhalingen.

Dit neemt niet weg, dat het werk - historisch gezien - wel enige waarde heeft: we worden iets meer gewaar over de schoolboekjes in die tijd in zwang.[15.]

Nicolaas H. Pott

We noemden hiervoor al de naam *Nicolaas Hendericus Pott* (1796-1842), kleermaker en kramer te Wetsinge.

Deze ook in andere gemeenten om strijd als oefenaar aangezochte figuur behoorde volgens een rapport van de procureur-generaal aan de minister van Justitie van 31 mei 1834 tot de voornaamste dwepers in het hervormd

kerkgenootschap, die een afzonderlijke kerk trachten te stichten. In de burgerlijke gemeente Adorp ‘die sedert enige jaren vele sujetten van die stempel heeft opgeleverd’ - zoals de procureur het verachtelijk uitdrukt - komt er maar weinig volk meer in de hervormde kerk. Oorzaak daarvan waren de oefeningen in verschillende particuliere huizen gehouden. Het feit viel niet te ontkennen. Intussen was de overheid er scherp op gaan letten of men ook met meer dan 20 personen bij elkaar kwam.

Zo was op 15 febr. 1834 *Harm Jans Timmer*, de 33-jarige kastelein te Sauwerd tot *f*50 boete plus *f*11,39 proceskosten veroordeeld, omdat hij als diaken bij de hervormde gemeente zonder verlof van de burgemeester een kamer in het *armenhuis* beschikbaar had gesteld voor een oefening, waarin *Pott* voor meer dan 40 personen was voorgegaan. De zegen was echter niet door hem uitgesproken.

De procureur-generaal bovengenoemd was echter van mening, dat als aan Potts verzoek aan de koning om met meer dan 19 personen aan zijn huis te vergaderen voldaan werd, dit de dweepzucht zeer in de hand zou werken. En tot gevolg zou hebben, dat de kerken in de gemeente Adorp en in de naburige gemeenten gerust konden worden gesloten. Er zouden dan ongetwijfeld uit alle oorden ‘uitventers van godsdienstige werkjes’ komen opzetten om in particuliere huizen hun gaven in het catechiseerwerk te tonen en de gemeenteleden tegen hun predikant op te zetten.[16.]

Op 9 juni 1834 richtte de hervormde kerk van Sauwerd zich tot het gemeentebestuur om meer subsidie. De reden was, dat de collecten in de kerk zo achteruit liepen ‘wegens een bijzondere sektegeest die aldaar heerst’ en waardoor veel minder personen de godsdienstoefeningen kwamen bijwonen. Men ziet het, vele leden van de officiële kerk hadden het vertrouwen in hun predikant *P. Damsté* en diens opvolger *J. Keizer* verloren. De hervormde kerk bleek daar anno 1834 wel in discrediet geraakt!

In oktober 1834 kwam de Afscheiding in Ulrum. Gevolgd op 20 november door de aanschrijving van de Gouverneur der provincie aan de plaatselijke besturen om ‘alle onwettige Godsdienstoefeningen en vergaderingen voor te komen of te doen uiteengaan.’

Antwoord daarop kwam van het gemeentebestuur op 4 december. Een brief ging uit tegen ‘onberadene ijveraars, die zich niet ontzien om met verachting van alle kerkelijke tucht en orde wanorde te stichten en het zaad van twist te zaaien’. Deze brief werd in alle hervormde kerken in de burgerlijke gemeente Adorp voorgelezen.

Op 29 november had het gemeentebestuur de oefenaar *Medema* al voor zich geroepen en hem het houden van oefeningen verboden. Medema nu op 9 december naar de Gouverneur in de Stad! Deze hoorde hem aan en zei, dat Medema zijn bezwaren en verlangens schriftelijk moest indienen en dan zou hij ook schriftelijk antwoord ontvangen. Medema

ging naar huis en stelde een stuk op, dat er mocht zijn. Hij beriep zich op de grondwet, die uitdrukkelijk vrijheid van godsdienst voorschrijft en eindigde met deze woorden:

'Zo wens ik dat Uwe Excellentie moge zorgen, dat wij niet opnieuw gewetensdwang moeten zien ingevoerd, waardoor ware gereformeerde christenen de bescherming der grondwet onttrokken wordt, wensende tevens dat Uwe Excellentie indachtig zij, dat onze Zaligmaker zelf gezegd heeft, dat een ieder zijn ontvangen talenten niet in de aarde mag begraven'. (Medema doelde hier op zijn eigen oefenaarschap.)

Dit verzoek ging naar het gemeentebestuur van Adorp om bericht en raad. Burgemeester en wethouders antwoordden, dat zij

'*R.P. Medema* hebben verboden om enige godsdienstige leerrede of oefeningen te houden, en dat onzes inziens het ten hoogste tijd was, dat de zogenaamde oefeningen ophielden'.

Ze berichtten verder over bedoelde Medema, dat hij is één der grootste bewerkers van verwarring en haat'.

Volgens het gemeentebestuur moest men wel met dwang optreden, dewijl in 't algemeen zulke dweepzieke mensen in genen dele voor rede vatbaar zijn'.

G.G. Zijl
K.W. Nienhuis
R.L. Raangs

En nu was het woord weer aan de heer Gouverneur. Het was kort en bondig. Hij schreef:

'de burgemeester opnieuw te adhorteeren (= aan te sporen) het houden der verboden oefeningen bij voortduring en met kracht tegen te gaan.'

Roelof Pieters Medema

Het is hier de plaats enkele levensbijzonderheden te vermelden over de oefenaar *Roelof Pieters Medema* te Adorp, waar hij boer was. Hij werd 9 augustus 1799 te Garnwerd geboren en trouwde in 1818 met de 18-jarige *Zwaantje Jans Meijer*, eveneens uit Garnwerd afkomstig.[17.]

Hij kende de Cock goed. Al in 1834 had hij mee in Ulrum in de voorste gelederen gestaan. In zijn belangrijk boek (1967) over de Afscheiding in Ulrum en omgeving, schrijft J.S. van Weerden in de paragraaf *Soldaten naar Ulrum*:

'Toen de volgende morgen, zondag 26 oktober dus, de eeuwenoude kerkklok luidde en de roffel van de soldatentrommels weerklonk, waren meer dan 1000 vreemdelingen samengestroomd, deels aanhangers van

de Cock, voor een ander deel uit pure nieuwsgierigheid gekomen. Ronom de kerk, die door militairen bewaakt werd, en ook in het dorp, werd druk gepatrouilleerd, zodat ds du Cloux, zonder enige hinder te ondervinden, de kansel kon beklimmen en de kerkdienst zonder enige verstoring voortgang kon vinden.

Ds de Cock trachtte nog buiten de pastorie te komen om te prediken, maar werd hierin door de wacht verhinderd. Ook een kleine dienst te zijnen huize, voor 20 personen, die bij hem waren toegelaten, werd door een officier, die hierbij aanwezig was, reeds spoedig onderbroken. Andere samenkomsten, waar de vergaderden werden toegesproken door *Roelf Medema*, landbouwer te Adorp, mochten geen voortgang vinden.'

Tot zover van Weerden.

Dat Medema de Cock op diens tocht naar de rechtbank te Groningen heeft vergezeld, hebben we al vermeld. Dit alles speelde zich af in *1834.*

Instituering 1838

Pas in *1838* vernemen we weer wat over de gang van zaken in Adorp en Sauwerd. Op 25 januari van dat jaar nam de Afgescheiden classis van Groningen 'het eendrachtig besluit', dat, 'met goede voorzichtigheid' door de Cock de gemeente *Adorp* mocht gevestigd worden. In de vergadering van 27 april was aanwezig *R.P. Medema*, ouderling te Adorp, 'deze gemeente eerst nieuws gevestigd zijnde'. Hij tekende het ondertekeningsformulier.

Zo was dus begin 1838 het conventikel tot kerk geworden, zoals Bruins Slot het formuleert in zijn reeds genoemd artikel over de geschiedenis der Afscheidingsbeweging te Sauwerd.

Later is *R.P. Medema* predikant geworden. Hier volgt het rijtje van zijn standplaatsen:

Schildwolde	1841-'42
Assen	1842-'44
Meppel	1844-'45
Harlingen	1845-'46
Stadskanaal	1846-'49
Hallum	1849-'52
Westergeest (Fr)	1852-'58: ambt neergelegd

Toen op 26 juli 1841 de aanvraag om als gemeente te mogen worden erkend bij de koning werd ingediend - waarbij het gewone gedrukte formulier werd gebruikt - was *Medema* net uit Adorp vertrokken en predikant in Schildwolde geworden. Blijkens deze aanvraag werd de Cock als predikant van deze gemeente beschouwd.

Verder was het stuk ondertekend door de 53-jarige ouderling *Pieter Gosses Oosterhof* (1788-1850), een landbouwer, die met Medema de

leiding van de eerste Afgescheidenen in Adorp in handen heeft gehad.

Oosterhof verhuisde vermoedelijk in 1843 en werd oefenaar in Drogeham. Hij behoorde dus met *Medema, Brands* en *Pot* tot de oefenaars, die de burgerlijke gemeente van Adorp heeft opgeleverd.

Als diakenen tekenden *Jakob Hindriks Veldkamp*, een 38-jarige riet- en strodekker te Sauwerd, en *Jakob Derks Daniëls*, een 36-jarige boerenknecht uit Adorp.

Tenslotte tekenden een twintigtal anderen, wonende te Sauwerd, Wetsinge of Adorp, mede vertegenwoordigende 48 kinderen. In de aanvraag noemt men zich de Afgescheiden Gereformeerden van de gemeente Adorp.

In de notulen van de classis Groningen wordt nu eens gesproken van de gemeente Adorp en Sauwert, of wel van de gemeente van Wetsinge-Sauwert. Alle benamingen voor één en dezelfde gemeente.

Van de meeste ondertekenaars kon Bruins Slot, de schrijver van het Afscheidingsartikel, het maatschappelijk beroep vaststellen nl. 8 dagloners, een rietdekker, een bakkersknecht, een verver en glazenmaker, 3 landbouwers. Eén was zonder beroep. Van nog 3 anderen was het niet meer na te gaan.

Ze heten nu bij het gemeentebestuur allen ‘vreedzame ingezetenen’. Het aanvankelijk oordeel van de plaatselijke overheid was dus in 7 jaren tijds wel veranderd!

Bij koninklijk besluit van 8 december 1841 werd de gevraagde erkenning verleend. Men zou kerken in een gedeelte van het gebouw ‘staand en gelegen te *Sauwert*, getekend no. 37’, dat is nu Oude Winsumerstraatweg 8.

Daarvoor was men wel samengekomen in de schuur van Oosterhof (boerderij Munnekeweg 2). Na het vertrek van deze ‘koemelker’ werden de leiding gevende figuren in de nieuwe gemeente, we zeiden het reeds, *Kornelis Willems Brands* (1792-1869), *Pieter Kornelis Lugtenborg* en *Harm Geerts van der Molen*, die tot de meest gezeten inwoners der gemeente behoorden,[18.] en alle drie nog lid van de hervormde kerk waren (en bleven).

In augustus 1843 vond de classis het nodig ‘om de gemeente van Sauwerd af te manen om de persoon van Kornelis Willems Brands niet langer als haar voorganger te laten optreden.

Later werd een ‘provinciaal besluit’ genomen, ‘om niemand in de gemeente te laten voorgaan, die niet Afgescheiden is.’ En 16 augustus 1844 besloot de classis de gemeente van Adorp aan te schrijven, omdat zoiets daar nog steeds plaats vond. De situatie bleef vreemd. In 1846 kwam de classis opnieuw in het geweer en stuurde toen ds Budding (uit Groningen) naar Brands toe, maar deze was ook bij die gelegenheid er niet toe te bewegen zich van de hervormde kerk af te scheiden.

Ook P.K. Lugtenborg en H.G. van der Molen, ‘ouderlingen’ van de

Afgescheiden kerk, werden voor de classis geroepen om zich te verantwoorden.

Ze komen inderdaad. En wat verklaren deze ouderlingen van een Afgescheiden kerk en tevens leden van de hervormde kerk? Dat zij zichzelf niet erkennen als een gemeente te bestaan! De classis besloot nu de gemeente van Adorp niet meer te erkennen, want het was nu duidelijk, dat die gemeente geen 'vereniging' meer wilde.

Hiermee is de geschiedenis van de eerste Afgescheiden kerk te Sauwerd ten einde. Ze heeft bestaan van 1838-'46. Wat er overbleef was de oefening van Brands. De kerk was dus weer tot de status van conventikel teruggevallen, aldus Bruins Slot.

In 1851 was Brands nog oefenaar. Dit blijkt uit de besprekingen in de gemeenteraad van dat jaar. De hervormde kerk van Sauwerd vroeg toen om steun aan de raad, omdat de collecten voor de armen niet genoeg meer opbrachten. De raad was van oordeel, dat Brands zijn collecten dan maar moest afstaan; 't was om *f* 100 te doen en de collecten van Brands leverden die *f* 100 wel op.

Nee, zei Brands. De 'half-afgescheidenen', zoals zijn groep genoemd werd, geven niets af. Toen hebben de ingezetenen van Sauwerd *f* 60 bij elkaar gebracht en de raad heeft de *f* 100 er maar bijgedaan.

Die half-afgescheidenen zijn gedeeltelijk weer naar de hervormde kerk teruggekeerd en behoorden in 1886 voor een deel bij de dolerenden.

In 1857 kreeg Sauwerd zijn *tweede* Afgescheiden gemeente, op 23 september van dat jaar geïnstitueerd door de consulent, ds W.H. Frieling van Bedum.

De eerste ouderlingen waren *Jan Jans Kuiper* (46) en *Wessel Jans Visser* (42), een schoenmaker in Wetsinge.

De eerste diakenen waren *Geert Derks Wiersema* (29), schoenmakersknecht en *Onne Roelfs Beerda* (43), landgebruiker.

Ze werden op 11 oktober 1857 in hun ambt bevestigd door ds *K.J. Timmerman* van *Uithuizen*. De gemeente werd door de regering erkend bij K.B. van 27 april 1859 als antwoord op een verzoekschrift door 11 personen ondertekend. Men kerkte in het gebouw 'staande te Sauwert, gemeente Adorp, no. 11'; dit was later Hoogpad no. 5; de pastorie stond ernaast (nu een timmerwerkplaats).[19.]

Eindnoten:

1. De klok is volgens een inschrift in 1618 gegoten in Deventer bij Henri Wegewart.
2. Schrijven van de schout van Adorp, G.G. Zijl (tevens landbouwer) aan de Officier van Justitie te Appingedam, 8 mei 1820. Gemeente-archief Adorp.
3. Ds Jan Keizer (1803-'86) was de zoon van een cichoreifabrikant te Groningen. Hij trouwde in 1826 met de 20-jarige Fenne Sara de Muinck, een koopmansdochter.
4. Schrijven kerkeraad Sauwerd aan classikaal bestuur Middelstum, 3 april 1831.
5. Johannes Snethlage stond van 1810 tot zijn dood in 1840 te Pieterburen, waar hij op 83-jarige leeftijd overleed.
   Johannes Philippus Riedel was van 1824 tot zijn dood in 1868 predikant in Eenrum. Hij stierf 78 jaar oud.
   Willem Cost heeft 48 jaar in Bedum gestaan (1793-1841). Hij is 75 jaar geworden.
6. Gericht aan het classikaal bestuur, 5 juni 1831.
7. Dr J.A.H.J.S. Bruins Slot kon volgens eigen zeggen in zijn belangrijk artikel 'De Geschiedenis der Afscheidings-Beweging te Sauwerd' (verschenen in het weekblad De Reformatie, 15e

jaargang, pag. 17-19) geen helder beeld van de schorsing van K.W. Brands geven. Met behulp van de notulen en ingekomen stukken van het classikaal bestuur van Middelstum hebben we wat meer informatie over deze kwestie kunnen verstrekken.

8. Juffrouw Groothuis was de doktersvrouw uit Ulrum, die zich later - na de dood van haar man - bij de Afgescheiden kerk van Ulrum heeft gevoegd en hertrouwd is met Derk D. Drukker, toen deze ouderling (voorganger) was in Ulrum.
9. Raang Luitjen Raangs was de zoon van Luitjen Raangs, deurwaarder bij het vredegerecht Zuidhorn. Hij was op 14 juni 1789 gedoopt in de gemeente Wierum-Dorkwerd en in 1813 op 24-jarige leeftijd getrouwd met Jantje Jans Koning uit Aduard. In 1834 was hij dus 45 jaar. Meindert Pieters Boss, stammend uit een landbouwersfamilie, was in november 1799 gedoopt in de gemeente van Adorp-Harssens. Hij trouwde op 19-jarige leeftijd te Adorp met Margien Gerrits Kreemer, ook 19 jaar oud, wonende te Adorp.
10. Groningse Volksalmanak 1964, 128.
11. Op 2 mei 1833 is Albertus Muntingh Strating, 31 jaar oud, getrouwd met de 20-jarige Sibbilla Catharina Jansonius, geboren in Helium, waar haar vader Jan Jansonius predikant was. Bruidegom en bruid waren neef en nicht. Beiden hadden als grootvader burgemeester Cleveringa van Appingedam.
    De getuigen bij het huwelijk waren de beide broers van de bruidegom: Louwrens Willems Stratingh, 34 jaar oud, apotheker te Groningen en Theodorus Johannes Stratingh, 38 jaar oud, landbouwer te 't Zandt.
    Verder twee broers van de bruid, Louis Jansonius, 32 jaar, koopman te Appingedam en Bronno Frederikus Jansonius, 24 jaar, theologisch student te Groningen.
12. Hindrik Jans Braker is in 1820 te Aduard op 29-jarige leeftijd getrouwd met Barbara Willems Lubbers, een 21-jarige landbouwersdochter uit Wierum. Hendrik Alberts Braker trouwde in 1820 te Warffum, 29 jaar oud, met de 23-jarige landbouwersdochter Kornelske Julles Zuideveld, afkomstig uit Warffum.
    In september 1831 hertrouwde de 49-jarige schoenmaker Karel Lodewijk Leverman te Adorp met de 37-jarige Kornelske Alderts Kreima, wonende te Wetsinge, geboren te Mensingeweer. Ze was een dochter van ‘slagter’ Aldert Kan. De bruidegom was geboren in Duitsland, in Alfwede (koninkrijk Pruisen).
13. Archief Synode van de Nederlands Hervormde kerk te Den Haag.
14. De titel luidt: Adres aan al de onderwijzers en opvoeders in Nederland, als mede aan al degene, welke het Godsdienstig Onderwijs en de Godsdienstige Opvoeding wenschen te behartigen, door S.P. Brill, schoolonderwijzer te Adorp. Uitgegeven bij O.L. Schildkamp te Groningen.
15. S.P. Brill vermeldt b.v. dat hij in zijn school te Adorp in de 3e klas als leerboek gebruikt: N. Anslijn Nz., Bijbelsche voorbeelden ter bevordering van godsvrucht en deugd.
    Deze N. Anslijn Nz. (1777-1838), schrijver van bekende kinderleesboekjes, was eerst werkzaam bij een armenschool in Amsterdam; later werd hij hoofdonderwijzer van een armenschool in Haarlem. Zijn werkjes als De brave Hendrik (meer dan 60 maal herdrukt), De brave Maria, De arme Jacob, waren zeer populair. Brill heeft kritiek op Anslijn: hij moet niets hebben van een oppervlakkige deugdbetrachting.
16. Volledigheidshalve geven we nog door, dat Pott op 21 januari 1835 veroordeeld werd tot f 100 boete met de proceskosten, omdat hij op 14 december 1834 een oefening had gehouden voor meer dan 20 personen bij de 47-jarige landbouwer Pieter Jans Riepma te Uithuizermeeden, die eveneens f 100 boete kreeg. Nadere bijzonderheden over Pott zijn te vinden in het eerste deel van onze studie: De Afscheiding van 1834 in Groningerland (onder Bedum).
17. Zijn zoon Pieter (geboren 1829 te Adorp) was van 1853-'54 bakkersknecht in Groningen en ging toen naar Kampen, naar de juist geopende Theologische School. Hij stond achtereenvolgens te Sexbierum 1859; Sliedrecht 1865; Sexbierum (2e maal) 1868; Zegwaart 1877; Murmerwoude 1878; emeritus 1893; overleden 1894.
18. Kornelis Willems Brands is in 1792 te Sauwerd geboren en daar gestorven 8 februari 1869. In 1820 trouwde deze landbouwer op 27-jarige leeftijd als zoon van Willem Kornelis Brands en Trientje Bruins en als weduwnaar van *Hiltje Jans Vonk* (die 30 juli 1818 in het huis getekend no 15 te Sauwerd op 28-jarige leeftijd overleden was), met *Ietje Siemens Oosterhof*, 20 jaar, zonder beroep, wonende te Zuidwolde, dochter van Siemen Pieters Oosterhof, landbouwer te Zuidwolde en van wijlen Lizabeth Jans.
    Brands tweede vrouw, Ietje S. Oosterhof, overleed 28 augustus '34 te Sauwerd. Zijn boerderij stond op het terrein waar nu de Tuinbouwstraat ligt. Zijn woning No 15 (waar zijn eerste vrouw

overleed) stond ook op Arwerd, op de plaats waar nu een huis staat in gebruik als veehoudersbedrijf, Stationsstraat 38, eerste huis links over 't spoor.
Volgens zijn certificaat van de nationale militie was zijn signalement:
Lengte, 5 voet 3 dm; aangezigt, smal; voorhoofd, plat; ogen, grijs; neus, groot; mond, matig; kin, rond; haar, bruin.
Hij heeft ook nog een geschriftje het licht doen zien: *Eenvoudige opwekking der Gedachtenisviering van de Geboorte van onze Heer Jezus Christus*, uit Matth. 1:21. Bij N. v.d. Veer, Groningen. Zijn grafzerk (met zeer uitgesleten inschrift) is nog op het oude kerkhof op de wierde van Sauwerd te vinden. (De gegevens omtrent de ligging van Brands boerderij en woning hebben we te danken aan ir J.G. Bakker te Sauwerd en aan R. Bouwman te Adorp.)
Pieter Kornelis Lugtenborg, landbouwer te Sauwerd, was de zoon van Pieter Pieters Lugtenborg en Geeske Rengeniers Hoeksema en in 1809 geboren te Bellingeweer (gem. Winsum). Hij trouwde op 2 mei 1839 te Adorp met Anna Klaassens Nienhuis.
Harm Geert van der Molen is op 7 mei 1790 te Feerwerd geboren en op 24 maart 1871 te Sauwerd overleden, 80 jaar oud, weduwnaar van Wilhelmina Kornelis Datema.

19. Zie bijdrage van ir J.G. Bakker in: Eerste Jaarverslag Dorpshuis ‘Ubbegaheem’ 1967.

III Ten Boer

Ten Boer is een dorp, 12 kilometer ten noordoosten van Groningen aan het Damsterdiep gelegen. Tot de burgerlijke gemeente behoorden in de tijd waarover wij schrijven, de dorpen *Ten Boer*, *Garmerwolde*, *Thesinge*, *Lellens*, *Wittewierum* (*Ten Post*) en *Woltersum*. Hiervan liggen de vier eerstgenoemde plaatsen aan de noordkant, de beide laatste aan de zuidzijde van het Damsterdiep, waar de grond lager en veenachtig is. Ze bezitten alle 6 een hervormde kerk; die van Ten Boer - op een hoogte gelegen - moet een restant van een middeleeuws klooster zijn. Oergronings, zo zouden we hier het groene landschap en de bevolking willen betitelen.

Het hoofddorp Ten Boer zelf met zijn 330 inwoners was omstreeks 1834 een echt landbouwdorpje, waar de scheepvaart in het Damsterdiep enig vertier bracht. Voor het vervoer per trekschuit lag Ten Boer vrij gunstig. Uit Groningen vertrokken in de week iedere dag vier schuiten naar Delfzijl, één naar Appingedam en één naar Loppersum, terwijl er vier maal per week ook nog een schuit naar Stedum voer. Een gelijk aantal schuiten passeerde Ten Boer in omgekeerde richting.

Verder kon men gebruik maken van de zogenaamde ‘dorpsschepen’, waaronder die van Ten Boer, die alle marktdagen te bevragen waren in de herberg te Loppersum aan het Damsterdiep.[1.]

Afgescheiden kerk

‘Doordat de Waarheid in de hervormde kerk niet meer werd verkondigd, hebben op 27 september 1835 de eersten zich afgescheiden en zich bij de gemeente te *Thesinge* aangesloten. In september 1836 is de Afgescheiden kerk in Ten Boer geïnstitueerd door ds H. de Cock in de woning van H. Bouwman te Oosterdijkshorn, gemeente Ten Boer.’ Aldus ds G.H. Deddens in een brief namens de kerkeraad aan Helenius de Cock.[2.]

Het diaconieboek opent met 13 december 1836. Het oudste notulenboek begint ruim een jaar later met 18 februari 1838. Dit was een zondag; na de middagdienst werd toen tot ouderling gekozen de diaken *Harm Jacobs Bouwman* en tot diaken *Siemen Jans Lanting.*

Gelovig verklaarden beiden ‘in de wil des Heeren daar in te berusten’. Er klinkt een toon van ootmoed in hun woorden. Ze durven de roeping die tot hen komt, niet ongehoorzaam zijn.

Enkele maanden later besloot men er een ouderling bij te nemen; op de nominatie kwamen de beide diakenen. Om kort te zijn: voor eind 1838 kunnen we de lezer de volgende kerkeraad presenteren, vergezeld van enkele personalia:

Jacob Harms Bolt, een 49-jarige landbouwer, wonende op de boerderij Het Kleine Washuis, destijds groot ±46 ha. Niet alleen in de Afgescheiden kerk was hij een leiding gevende figuur. Ook in het dorpsleven speelde hij een rol van betekenis: hij was o.a. assessor (wethouder).[3.]

Harm Jacobs Bouwman, een 45-jarige landbouwer. Hij is bijna 20 jaar ouderling geweest van de Chr. Afgescheiden Gereformeerde gemeente te Ten Boer.[4.]

Jacob Jans Lanting, een 35-jarige landbouwer onder Lellens, een zwager van ouderling Harm J. Bouwman.[5.]

Dit waren de 3 ouderlingen, allen landbouwers.

Als diaken deden dienst:

Siemen Jans Lanting, een 37-jarige landbouwer uit Lellens, wonende op Dijkshorn.[6.]

Bernardus Antonius Maijer, een 26-jarige kleermaker te Garmerwolde.[7.]

In 1843 treffen we *Geert H. Swierenga* als ouderling aan, die met zijn vrouw *Trientje J. Lanting* van de gemeente van *Thesinge* wegens ‘uitwendige kerkelijke verschillen en onenigheden’ naar die van Ten Boer was overgegaan en daar geaccepteerd. In Thesinge was Swierenga ook ouderling geweest.[8.] Hij was een zwager van de reeds genoemde Lantings, en woonde op *Bovenrijge* bij de driesprong Molenweg-Bovenrijge.

De toestand van de weg van Bovenrijge naar Ten Boer was in die dagen beter dan van die naar Thesinge. Dit zal wel de oorzaak van Swierenga's overgang naar Ten Boer zijn geweest.

Veel nieuws bieden ons de beknopte notulen niet.[9.] Ruwe stormen hebben kort na de Afscheiding in de gemeente van Ten Boer niet gewoed, al kan en zal in het hart van menig gemeentelid wel de persoonlijke strijd van het geloof zijn gevoerd. Maar die onttrekt zich vaak aan de waarneming. De deur naar de binnenkamer is immers dicht.

In de notulen bespeüren we het gewone beeld. We haasten ons echter eraan toe te voegen, dat de regelmatige voortgang van het kerkelijk leven altijd uiterst belangrijk en zegenrijk voor de gemeente kan zijn. Juist door dat gewone werk, in alle eenvoud en uit liefde tot Jezus, de Koning der kerk, verricht, wordt de komst van Gods koninkrijk bevorderd.

We lezen dan in de notulen onder meer over de volgende punten: Af

en toe (maar niet vaak!) preekt een dominee, die dan ook de sacramenten bedient; de ouderlingen doen huisbezoek in het uitgestrekte gebied, dat tot de kerkelijke gemeente behoort. De tucht moet worden geoefend, lidmaten worden 'aangenomen'.

Belangrijke zaken zijn het verkrijgen van de aangevraagde erkenning in 1843, de fusie met de afgescheiden gemeente van *Woltersum*, het bouwen van een kerk en pastorie, het beroepen van een dominee.

Het valt op, dat heel weinig sprake is van verkiezing van ambtsdragers.

Al in 1845 vond de hele kerkeraad het voor de 'welstand' der gemeente niet nodig wijziging in de samenstelling te doen aanbrengen, temeer daar aangenomen mocht worden, dat de leden het volledige vertrouwen der gemeente genoten. Bovendien waren er geen geschikte vervangers te vinden.

Tien jaar later meenden de kerkvisitatoren toch erop te moeten aandringen de helft der kerkeraadsleden te laten aftreden. Maar weer dacht de kerkeraad, dat het 'profijt' der gemeente meebracht de 'oude' leden te laten zitten. Er konden immers geen geschikte personen op een tal worden gebracht.

Pas een sterfgeval in 1858 (van J.H. Bolt, de man van het eerste uur) bracht gedwongen wijziging.

Laten we nu een bloemlezing uit de notulen en het diaconieboek mogen geven:

Op 26 juli 1840 vergadert men bij S.J. Lanting aan huis met 'in ons midden onze Herder en Leeraar ds H. de Cock'. Deze was uit Groningen overgekomen om in een tuchtgeval van advies te dienen. Hoe vaak heeft deze man dit in menige gemeente in Groningerland moeten doen! En zijn adviezen waren altijd wijs, omdat ze voortkwamen uit zijn liefde voor Gods Woord en dus ook voor de zondaar.

Op 25 februari 1841 'overgegaan tot het aannemen van enige ledematen.' Met hen gehandeld 'over enige *historiele* en *inwendige* waarheden, die gekend moeten worden tot zaligheid'. Ja, op die 'bevindelijke' kennis legden de Afgescheidenen de nadruk en dat was goed.

In de vergadering van 24 maart 1842 wordt besloten met de gemeente te spreken over het bouwen van een kerk en over het tractement van een eigen dominee. En zo mogelijk met Thesinge te combineren. Men kon gesloten briefjes bij de kerkeraad inleveren.

Een maand later worden op een gecombineerde kerkeraadsvergadering van de gemeenten *Ten Boer* en *Woltersum* die briefjes geopend. Resultaat: met *Woltersum* samen voor ruim *f*1800 ingeschreven voor de kerk, en voor een predikant voor omstreeks *f*200. Ter vergelijking diene, dat in die jaren een tractement van 4 à 500 gulden per jaar een redelijk inkomen werd geacht.

Wat later blijkt, dat de combinatie met Thesinge niet doorgaat.

In het diaconieboek (ontvangsten) vonden we een post, die ons opviel:

11 juli 1842. Heeft *K. Brands* geoefend - *f*2 en 6 stuiver.

Dit was *Kornelis Willems Brands* (1792-1869); geboren te Sauwerd; landbouwer aldaar. In 1830 geschorst als ouderling in de hervormde kerk door het classikaal bestuur van Middelstum. Hij hield zich echter bij de Afscheiding afzijdig (zie Sauwerd).

Het kwam toen wel meer voor, dat oefenaars in een afgescheiden gemeente optraden zonder zelf afgescheiden te zijn. Op de Prov. Synode van 29 maart 1842 te Groningen worden de bovengenoemde Brands en een zekere Wiersema van dit feit beschuldigd. Het kerkverband was in die dagen nog niet hecht, wat tot velerlei verwarring aanleiding gaf.

Het jaar 1843 wordt een uiterst belangrijk jaar voor de gemeente: Kerkeraadsvergadering 16 februari 1843, samen met de ambtsdragers van *Woltersum.* Men wordt het eens om een begin te maken met de kerkbouw. Twee kerkeraadsleden zullen ook de functie van kerkvoogd krijgen en hun zal het werk van kostenberekening, aanbesteding en het toezicht houden bij de bouw worden opgedragen.

Een paar weken later vermelden de notulen, dat met meerderheid van stemmen tot kerkvoogden - we zouden nu zeggen: commissie van beheer - zijn gekozen *Siemen J. Lanting, Geert H. Swierenga* en *Egge J. Eggens.* En verder wordt met blijdschap genotuleerd, dat de lang begeerde 'vrijheid' is verkregen, zodat men nu door de overheid is erkend en de kerk dus gebouwd kan worden.

Bovengenoemde landbouwer *Egge Jans Eggens* had zich blijkens een aantekening in het archief van de hervormde gemeente te *Ten Boer*, in 1837 schriftelijk afgescheiden.[10.]

En toen de koninklijke erkenning verkregen was (1843) achtten de ouderlingen van de Christelijke Afgescheiden gemeente van Ten Boer en van Woltersum het nodig aan de hervormde kerkeraad van Ten Boer een schrijven te zenden met de namen van de gezinshoofden en andere personen, die zich hadden afgescheiden voor zover ze onder Ten Boer woonachtig waren.

Het waren:

Jacob Harms Bolt
Harm J. Bouwman
Bernardus A. Maijer
Egge J. Eggens
Eilert D. Barlage
Klaas G. Kremer (een zwager van beide Lantings)
Marten G. van den Beek
Pieter A. Prins
Jan H. Taling
Eisse H. Bolt
Barteld Swierenga
Klaas de Valk
Roelf D. Helder
Derk N. Kamphuis
Klaas H. Laning

Wilhelmus U (dit is inderdaad een familienaam)

Jacob Hendrik Bolt (een zwager van de befaamde ouderling in Woltersum, Jan Egberts Broekema)
Hindrik Groenderboom
Geertje A. Drijfhamer
Geessien G. Muldering (de moeder van Jan E. Broekema)
Geertje H. Swierenga
Johanna J. Kol

De brief was ondertekend door J.H. Bolt, H.J. Bouwman, Jacob J. Lanting, J.G. Broekema en G.A. Noorman.

De lezer ziet het: 3 ouderlingen uit de gemeente Ten Boer, de beide laatste uit die van Woltersum (toen nog niet in Ten Boer opgegaan).

Eerste kerk

Op 12 april 1843 was het weer vergadering van de kerkeraad, samen met die van Woltersum. Het kerkgebouw werd nu aanbesteed voor *f*580 (de kerkeraad zou het materiaal leveren). Aannemers mochten zijn: *Jan Modderman* en *Pieter Klaasens Kuipers*, de timmerman. Er werd echter bij bepaald, dat deze beide mannen de overige timmerlieden van de gemeente wel 'een betamelijke dag(h)uur zouden gunnen!!'. Dit getuigde van sociaal gevoel.

Die eerste kerk moet hebben gestaan aan de Stadsweg, op de grond waar nu de dubbele woning Stadsweg nrs. 4 en 6 staan.[11.]

Zo hadden in 1843 de Afgescheidenen tot hun blijdschap 'des Heeren Naam een huis gebouwd', zoals de notulen het onder woorden brengen.

Het eerste beroep

In de vergadering van april 1843 kwam ook het voorstel om ds *S. van Velzen* van Amsterdam te beroepen. Het was hoog gegrepen. Dit voelden de broeders blijkbaar zelf ook wel, want niemand durfde het eerst die naam te noemen.

Het ging zo: de eerste broeder zei, dat er - wat hem betrof geen talstelling nodig was. Hij wist wel een naam; waarop de tweede spreker verklaarde er ook zo over de denken: 'dat heb ik wel enige jaren in mijn boezem gehad,' waarop de anderen zeiden 'uit gulheid des gemoeds en als uit één mond,' dat zij ook wel iemand wisten. En toen kwam het hoge woord eruit: ds *S. van Velzen* uit Amsterdam.

Deze wordt vijf dagen later op een gemeentevergadering beroepen 'na aanroeping van de Naam des Heeren en *vasten*'.

Het laatste woord hebben we gecursiveerd, want er blijkt uit, hoe deze mensen hebben geleefd in het klimaat van de Nadere Reformatie, waaruit ze ook de gebruiken overnamen. Men maakte grote ernst met het beroepen van een dominee: een dag heel weinig eten om bekwaam te zijn tot het gebed, uitgaande van de opvatting: wie veel eet, is niet in staat om lang te bidden.

Uit het beroep blijkt duidelijk, dat de Ten Boersters veel vertrouwen in en grote achting voor ds van Velzen hadden, de man die zo voor het gezag der belijdenisgeschriften opkwam.

We merken hierbij terloops nog op, dat ds Simon van Velzen ook banden met Delfzijl had, want op i september 1841 was hij daar getrouwd met *Zwaantje Stratingh.* Deze werd zijn derde vrouw.

Jammer genoeg voor de Ten Boersters bleef hij in Amsterdam.

In juli 1843 kwam de *pastorie* klaar. Maar een dominee was er nog niet! 't Was ook geen kleinigheid een predikant te beroepen. Er waren er maar weinig en de zaak had ook een financiële kant. Men was al heel blij, wanneer af en toe een dominee of 'leerling' van elders in Ten Boer kwam preken, zoals op 27 augustus 1843 *Helenius de Cock*, die toen nog student was en 3 weken later ds *H.G. Poelman* van Hattem. Het waren beiden van afkomst echte noorderlingen. Maar toch wordt het preken van Hel. de Cock, in de notulen in de volgende van dankbaarheid getuigende bewoordingen vermeld: 'Den 27 mochten wij het voorrecht genieten... in ons midden te zien optreden.' Terwijl van ds Poelman alleen maar het sobere woord 'voorgegaan' wordt genoteerd. Op de zoon van ds Hendrik de Cock was blijkbaar toch iets van de liefde overgedragen, die men voor de zo jong overleden vader (41) had gekoesterd.

In het najaar van 1843 wordt de kerkelijke *eenwording* met *Woltersum* een feit: op 12 oktober 1843 wordt de administratie (boeken, stukken en geld) van Woltersum overgedragen aan Ten Boer. Tevens besluit men in de maanden november, december en januari 's avonds geen godsdienstoefening te houden, omdat voor velen de afstand naar de kerk in de duisternis te groot is.

Men bedenke dat de gemeenteleden woonden in Woltersum, Garmerwolde, Lellens en Kroddeburen. En niet altijd scheen de maan!

Ook wordt het *beroepingswerk* weer aangepakt. Nu komt er wel een nominatie, in dit geval een drie-tal, bestaande uit de predikanten *P.M. Dijksterhuis* (Dordrecht), *H.G. Poelman* (Hattem) en *D. Postma* (Middelstum).

Het beroep gaat naar ds Dijksterhuis van Dordrecht. Deze noorderling had van 1840-'41 de gemeente in zijn geboortedorp '*t Zandt*, in combinatie met die van *Middelstum* gediend en was geen vreemde voor de Ten Boersters.

Dijksterhuis bedankt echter en persisteert daarbij in een brief van 2 februari 1844.

Ds E.R. Breitsma, 1845-'50

In april 1844 zullen dan twee kerkeraadsleden (J.G. Broekema en G.H. Swierenga) de 'leerling' *Breitsma* van Middelstum verzoeken eens dienst te doen. De 18e mei komt er een tweetal n.l. *E. Breitsma* en H.G. Poelman

van Hattem. Vijf dagen later krijgt Breitsma het beroep met 22 stemmen (tegen 1 stem op Poelman).

Engel Ritskes Breitsma was de eerste student geweest, die bij ds *D. Postma* had aangeklopt om voor predikant te worden opgeleid. Deze stond toen nog in *Minnertsga* (1840-'42). Postma had onmiddellijk zijn kerkeraad voorgesteld 'om de persoon Engel R. Breitsma te helpen bevorderen tot het Leraar ambt, daar hij, als een godvruchtig broeder in Christi openbaar werd, en dat met een onafgebroken begeerte tot dat gewichtig doch heerlijk werk'.[12.]

Toen Postma de gemeente van *Middelstum* ging dienen (1842-'44) trok Breitsma met zijn leermeester mee en voltooide daar zijn studie. Toen hij het beroep naar Ten Boer had gekregen, was hij nog maar 'leerling' en moest hij nog worden geëxamineerd. Dat deed - merkwaardig genoeg - de Provinciale Synode van Drenthe. Hij vraagt nu de classis Groningen van 6 juni 1845 om 'approbatie tot bevestiging als leraar'. Maar de classis heeft bezwaren, omdat hij nalatig is geweest de classis te gehoorzamen nl. dat hij 'nog zes week les zal moeten nemen bij de Hoofdonderwijzer T.F. de Haan'. De classis Groningen van 6 juni 1845 verwijst ten einde raad de zaak naar de Provinciale Synode, maar voordat deze nog zitting heeft genomen, bevestigt ds Postma hem met toestemming van de kerkeraad als eerste predikant van Ten Boer.[13.] Dat was tussen 7 en 11 juni 1845.

Op 11 juni 1845 presideert ds Breitsma de eerste kerkeraadsvergadering. De kerkeraad bestaat dan uit de volgende leden:

Dienaar des Woords	E.R. Breitsma	*Diakenen*	S. Lanting
Ouderlingen	J. Bolt		B. Maijer
	H. Bouwman		S. Slagter
	J. Broekema	*Kerkvoogd*	E. Eggens
	J. Lanting		

De jonge ds *Breitsma* vervulde met toewijding zijn herderlijke taak en de kerkeraad steunde hem daarin. Aan het geestelijke leven van de gemeente, aan de zonden en gebreken daarin werd ruime aandacht geschonken. Een stimulans daartoe was uitgegaan van de classis Groningen. Deze had in een vergadering in de winter van 1845 de classis-kerken verzocht eens te letten op de zwakke punten in het geestelijk leven van de gemeenteleden, en te zinnen op middelen daarin verbetering te brengen.

Op oudejaarsavond 1845 behandelde de kerkeraad van Ten Boer dit verzoek. In de notulen krijgen we dan een merkwaardige opsomming te lezen van 'de *zonden der tegenwoordige tijd*'. Hier volgt de bonte reeks:

1. Het oneerbaar samenkomen der jongelieden, ook zelfs op de dag des Heren.
2. Een te vroege bijslapinge.

3. Lusteloosheid en vertraging in de openbare Godsdienst en catechisatiën.
4. Vertraging in het lezen van het Woord Gods.
5. Vertraging in 't samenkomen der rechtvaardigen.
6. De tochten naar kermissen en boelgoedsdagen.
7. Wereldgelijkvormigheid.
8. Biddeloosheid.
9. Trouweloosheid in het vermanen, opwekken en bestraffen tot afbreuk van de zonde en tot de oefening der Godzaligheid.
10. Het kauwen van tabak in de openbare eredienst.
11. Het oneerbiedig houden van de hoed op 't hoofd onder 't lezen van het Woord Gods in de openbare eredienst.
12. Het te laat komen van Leraren in de openbare dienst, waardoor deze te lang duurt, hetwelk wanorde sticht.

Wat nu van dit register van zonden te zeggen?

Laten we eerst enige punten noemen, die bij ons weten in onze tijd niet meer actueel zijn. Tabak kauwt niemand meer in de kerk (wel wat anders!).

Tijdens de dienst heeft geen enkele der mannenbroeders nog een hoed (of pet) op (onze kerken zijn heerlijk verwarmd).

Dominees die te laat komen, maken we zelden of nooit mee. En ‘gezelschappen’ (punt 5) bestaan nagenoeg niet meer.

Laten we echter billijk zijn. Staan hier ook geen zonden aangewezen, die in het kerkelijk leven van onze tijd nog springlevend en hoogst actueel zijn?

Wat dacht u van de verslapping in de kerkgang en in het bijbellezen, van wereldgelijkvormigheid, van biddeloosheid, van de zonde maar haar gang laten gaan, van het zich niet meer oefenen tot Godzaligheid?

Die ‘oefening der Godzaligheid’ was het ideaal der Nadere Reformatie. We hebben hier weer een kleine aanwijzing van de invloed van de Nadere Reformatie op Afscheidingskringen.

Ook ‘tabak kauwen’ was een ‘kwaad’, dat door verscheidene mannen van de Nadere Reformatie is gehekeld.[14.]

Blijkbaar nam de belangstelling voor de gezelschappen (conventikels) af (punt 5) en de kerkeraad zag ze graag gehandhaafd. Ook hier is dus invloed van de Nadere Reformatie aanwijsbaar. *Koelman*, *Lodenstein*, *Brakel*, *Smijtegelt* en vele anderen bepleitten samenkomsten als hier bedoeld.

Breitsma was ook zeer op gezelschappen gesteld en bezocht ze graag. Dit blijkt onder meer uit correspondentie die hij over het eigen zieleleven voerde met zijn gemeentelid *Jaapje Alkema* te Woltersum, de vrouw van ouderling *Jan Egberts Broekema*,[15.] Jaapje had haar dominee ‘gemeenzaam’ haar ‘gemoeds werkzaamheden’ gebiecht en deze antwoordde nu

zijn ‘waarde zuster in Christus’ met een beschrijving van zijn eigen zielsgesteldheid in de afgelopen week van dag tot dag.

Hij was blij met het schrijven van Jaapje en drukt dit in de eigenaardige stijl van die tijd als volgt uit: ‘ziels verblijdend, hart verbrekend, liefde opwekkend was mij Uwen brief’. Met hem zelf was het niet zo best gesteld: ‘de Heere verbergt zich, en dat weet gij bij bevinding, dat is smartelijk’.

Hij had dinsdag en woensdag maar ‘ellendige dagen’ gehad en deed zijn werk in de gemeente ‘ellendig’. Maar toen hij dinsdagavond bij *Jan Kornelis* te *Lellens* gezelschap had gehouden ‘was mijn gemoed nog al wat aangenaam gesteld’. De volgende dag was het echter al weer mis: ‘maar Woensdag heb ik bij Attje en Heerke met *G. Swieringa* en vrouw, en *Simon Lanting* en vrouw te gast geweest, doch het is mij zeer slecht bekomen, want ik had daar mijn roeping niet om te gastereeren; daarom heb ik ook geen vrede genoten, hoewel die menschen zulks gedaan hebben uit opregte liefde, zoo moest ik evenwel zulks niet gedaan hebben.’

Hij voelt zich blijkbaar schuldig een dag vrij te hebben genomen.

Aan het eind van de brief lezen we, dat zijn wachten op God niet sterk is; het ‘slaat menigwerf over tot een ongeloovig haasten’. Op mystieke wijze besluit hij met: ‘Och! dat zalig niet zijn, mogt dat wat meer bij mij plaats hebben, tot roem van Gods genade’.

In een ander schrijven aan Jaapje Alkema lezen we: ‘Zondagavond nog naar *Geertje Kol* geweest, daar waren nog meer; daar werd ik verblijd over de aanvankelijke werken des geestes tot bekeering die ik zag; waarop de Heere mij een mond gaf te spreken en ik heb mogen spreken die avond tot 's nachts half één; toen was mijn ligchaam moed, maar mijn ziel was verrukt in God.’

Jaapje Alkema was zeer op haar dominee gesteld. Op 7 april 1849 schrijft ze vanuit Woltersum aan haar schoonzuster, dat ze veel te danken heeft aan ds Breitsma: ‘Ja, wat zegen ik bij aanhoudendheid onder zijnen dienst heb, kan ik u niet schrijven; hoe ik nu gedurig bevestigd word door zijn leerreden van mijn aandeel aan Christus; hoe zijne woorden in mijn harte vallen als het zaad in een welbereide aarde.’

In 1850 vertrekt ds *Breitsma* naar *Assen.* De laatste kerkeraadsvergadering, die hij in Ten Boer presideert, is die van 23 oktober 1850. De notulen van deze vergadering zijn nog van zijn hand en hij eindigt met een persoonlijke groet: ‘Vrede zij de Broederen en liefde met geloove, van God den Vader en den Heere Jezus Christus. Amen. Is mijn wensch, E. Breitsma.’

Als hij nog maar heel kort in *Assen* zit, ontvangen ouderling J.E. Broekema en diens vrouw (Jaapje Alkema) te Woltersum een brief van hem, mee ondertekend door zijn vrouw *G. Rinsma* en gedateerd 3 januari 1851.

'Afgegeven bij Hindrik E. Bolt te Kaakheem onder Ten Boer'.

Hij meldt daarin o.a., dat het hem en de gemeente in Assen goed gaat, hoewel een groep zich had afgescheiden. Maar doordat de ogen van velen open gingen voor het verval in de hervormde kerk, had hij soms meer hoorders in de kerk dan de hervormde predikant. We citeren hier de brief grotendeels:

'In den drang van werkzaamheden, kan ik echter niet nalaten UI eenige letteren te schrijven volgens de belofte. Gij zult alrede gehoord hebben, door S. Lanting, dat wij in welstand zijn overgekomen in de Gemeente Gods te Assen, en tot noch toe ben ik in mijn geloof niet beschaamd geworden, maar worde van dag tot (dag) bevestigd; Trouwens die den Heere verwachten zullen ook niet beschaamd worden, maar zij zullen beschaamd worden, die trouweloos handelen, zonder oorzaak. Dat vinden we hier ook bevestigd, want niet alleen toont God klaar tegen het gebed in, en tegen verwachting aan van dat complotje dat zich van de Gemeente gesepareerd heeft, dat hij zijne Gemeente wil bouwen, maar ook blijkt dat hier klaar, omdat de menschen de oogen meer open krijgen voor het verkeerde standpunt van het liberalismus, en de grove dwalingen die aldaar worden geleeraard, hetwelk eene meerdere invloed voor mij baart, met het Woord Gods bij de menschen zoodat wij dien tengevolge ons kerkgebouw moeten vergrooten, waaraan zoowel de hand konnen leenen de gene welke nog tot de groote Kerk behooren, als ook de Gemeente, en algemeen schijnt men verblijd te zijn dat het de afgescheidene Gemeente wel gaat, het welk dan daar uit ook blijkt omdat wij vaak meer volk in onze kerk hebben dan er zijn in de groote kerk, hoe wel wij in eene stad wonen bevolkt met bij de vijfduizend zielen.

Vraagt gij maar hoe gaat het met uw hart? Dit is afwisselend, mijn werk doe ik met blijdschap, eeniger mate zal UI. door S. Lanting gezegd zijn hoe ik mij, voor dezen bevond - en wat het tegenwoordige betreft, ik ben met geene onverzoende schuld, zoo ver mij bekend is het nieuwe jaar ingegaan. Ik was oudjaars avond een wonder in mijn eigen oogen, en hoe ik gebeden heb in ootmoed tot God, vergaderd zijnde met eene talrijke schaar in Gods bede huis, kan ik UI. niet verklaren, maar het was eene mengeling van gebeden en dankzeggingen gestadig en dat door het geloof in mijnen Heiland.'

Ds G.H. Deddens, 1852-'64

De gemeente van Ten Boer was dus weer vakant. Het zou tot 1 augustus 1852 duren, voor er een nieuwe predikant kwam. Dit was *G.H. Deddens* van Schildwolde, die op die dag bevestigd werd door ds J.H. Wind van het naburige Thesinge met Hebr. 13:17, terwijl ds Deddens zijn intree deed met 2 Cor. 3:5 en 6: 'Niet dat wij van onszelven bekwaam zijn iets

te denken als uit onszelven; maar onze bekwaamheid is uit God; die ons ook bekwaam gemaakt heeft om te zijn dienaars des nieuwen Testaments, niet der letter, maar des Geestes; want de letter doodt, maar de Geest maakt levend.'

G.H. Deddens, 1818 1899, predikant te Ten Boer, 1852-1864.

De notulen, waarin dit heuglijke feit vermeld wordt, eindigen met: 'De Heere gebiede zijnen Zegen en bekrone het werk zijns dienstknechts met eenen ruimen evangelieoogst.'

Dat de landelijke en regionale politiek de kerkeraad van Ten Boer niet onverschillig liet, bewijzen de notulen van 1 augustus 1853. Daarin worden ds Deddens en ouderling Bouwman naar de classisvergadering te Appingedam afgevaardigd om een kiesvereniging op te richten voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad '*teneinde getrouw in deze zaken werkzaam te zijn*'.

De laatste woorden hebben we laten cusiveren, want er blijkt uit, dat de broeders in Ten Boer ook al in 1853 oog hadden voor de heerschappij van Gods Woord op elk gebied.

Pas in 1864 lezen we weer iets over politieke zaken in de kerkeraadsnotulen (6 mei): 'gelezen een brief van *R. Venema* van de *Wildervank* met verzoek om dinsdag 10 mei 1864 iemand naar Groningen te zenden om daar een kandidaat te verkiezen voor het lidmaatschap der tweede kamer der Staten Generaal en is daartoe benoemd den leeraar.'

Enkele weken later (7 juni 1864): 'besloten om zondag in de kerk de

kiezers voor een lid der tweede kamer op te wekken een stem uit te brengen op *Jhr O.Q.J.J. van Swinderen*'

Laatstgenoemde heeft gewoond op Rensuma te *Uithuizermeeden* en was tevens eigenaar van Batenborg te *Maarhuizen* (tussen Winsum en Mensingeweer).

Men bedenke wel, dat in die tijd nog niet het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gold, zoals dit nu het geval is. Men koos toen in een bepaald distrikt één afgevaardigde, bij meerderheid van stemmen. Wanneer geen van de kandidaten een meerderheid kreeg, probeerden enige politieke groeperingen een combinatie te vormen om zo samen een kandidaat gekozen te krijgen.

Wanneer een zusterkerk aanklopt om financiële steun, dan laat ook de kerk van Ten Boer zich niet onbetuigd en wil helpen: 'Besloten om den tweeden Pinksterdag een collecte te houden voor de gemeente *Stedum* om een nieuwe kerk te bouwen' (not. 31 mei 1854).

Leden in Woltersum klagen, dat hun kinderen in het hart van het winterseizoen niet naar de kerk in Ten Boer kunnen gaan en dus van catechetisch onderwijs verstoken blijven. Geen nood, de ouderlingen *J. Broekema* en *J. Lanting* gaan de kinderen in Woltersum catechisatie geven.

Natuurlijk moet een dominee zijn tractement op tijd hebben. Daarom bepaalt de kerkeraad, dat de vrijwillige bijdragen per 1 november binnen moeten zijn. Bij wie dan nog niet heeft betaald, zal het geld worden opgehaald met dienverstande, dat de persoon die het afhaalt, daarvoor 10 cent beloning moet ontvangen.

Elk jaar doet zich opnieuw het feit voor, dat de inkomsten van de boekhouder niet voldoende zijn; dus zit er niets anders op dan dat de bijdragen omhoog moeten 'opdat men de tractementsgelden niet uit het kistje hoeft te nemen' (not. 17 okt. 1855).

Breed had ds Deddens het zeker niet. Daarom vraagt hij verhoging van tractement 'daar het in deze dure tijd niet genoegzaam was tot verzorging van zijn huisgezin'. 't Is geen plezierige zaak voor een dominee om traktementsverhoging te moeten vragen! De kerkeraad zal een bus bij de kerkdeur hangen en de gemeente opwekken er iets in te doen 'voor de leraar'. Uit het vervolg blijkt, dat het geld moeilijk of onvoldoende blijft binnenkomen.

De vaste bijdragen voor het traktement bedroegen in 1862 *ƒ*217,-. De hoogste bijdrage, die gegeven werd, was *ƒ*27.50 per jaar (slechts twee) en de laagste *ƒ*0,50. De meeste bijdragen schommelden tussen *ƒ*1 en *ƒ*8 per jaar. Het zal zeker interessant zijn, deze bedragen eens met de huidige te vergelijken. Laten we daarbij niet vergeten, dat de armoede in die tijden groot was.

In 1854 overtroffen de uitgaven van de 'armenkas' de inkomsten. Daarom besloot de kerkeraad middelen te beramen om het *armenhuis*

in orde te brengen om de armen ‘goed woning te verschaffen’. Ja, dat armhuis. We bezitten er een beschrijving van, zij het uit een vroegere periode, maar toch ook in Ten Boer. Het is de woning, waarin de Ten Boerster ouderling Jan Egberts Broekema zijn jeugd heeft doorgebracht. ‘Kleine, bedompte, lage, meestal vuile kamertjes aan elkaar, onder één dak gebouwd, waarin dan de arme huisgezinnen, die geen woning meer kunnen huren, gratis wonen en met een weinigje bedeling van het gemeentebestuur of diaconie zich moeten redden.

Hoe ellendig het er soms ook kan uitzien, zulk een armhuis heeft dit boven andere dergelijke inrichtingen voor, dat het huiselijk leven, het gezinsleven er bewaard wordt’. Ja, dit laatste kan waar zijn, maar men stelle zich eens voor: vaak een ouderpaar met niet weinig kinderen in één kamer, in de nacht, in de winter!

Onder de armelijkste omstandigheden! Bijna geen eten, geen goed voedsel tenminste, geen kleding en geen deksel.[16.]

Zang

Laten we onze bloemlezing uit de notulen mogen eindigen met het vermelden van de volgende notities:

‘Besloten om een *zangvereniging* op te richten tot oefening in het zingen en dan een maal in de week in de kerk samen te komen, om onder des Heeren zegen in de kerk meer stichtelijk te zingen’ (1857). Een orgel was er in die tijd nog niet, wel een *voorzanger*: ‘daar onze voorzanger de begeerte had te kennen gegeven, dat hij gaarne van die betrekking wilde afstand doen, is tot voorzanger verkozen *Johan W. van Leeuwen* en is *H. Valk* voor zijne diensten bedankt’. (3 jan. 1859). Voorzanger van Leeuwen was van beroep koopman en woonde in het perceel van bakker Norg aan de H. Westersstraat.[17.]

Ruzie om St. Annen

Over de kerkelijke positie van de Afgescheidenen, wonende in het gehucht St. Annen, is er in deze jaren steeds ruzie tussen de kerkeraden van Ten Boer en Thesinge. Horen die mensen nu bij Ten Boer of Thesinge? Na heel wat gehaspel wordt tenslotte een gecombineerde kerkeraadsvergadering van Thesinge en Ten Boer gehouden (13 nov. 1856).

Tegenwoordig van *Thesinge*:
J.H. Wind, Leraar
P.R. Holtman, ouderling
S.H. Dijk, ouderling
N.J. Rozema, diaken
G.F. Ritsema, diaken
L.K. Bouwman, kerkvoogd

Tegenwoordig van *Ten Boer*:

G.H. Deddens, Leraar
G.H. Swierenga, ouderling
J. Bolt, ouderling
H. Bouwman, ouderling

Op deze vergadering komt de volgende oplossing uit de bus: Omdat beide gemeenten leden te St. Annen hebben, houdt iedere gemeente haar leden aldaar. Maar van nu af aan mag de gemeente Thesinge geen leden meer te St. Annen aannemen; die van elders met attestatie inkomen of die zich opnieuw bij de gemeente voegen, behoren bij Ten Boer.

De hoofden der huisgezinnen, man en vrouw, die Thesinge thans bij de gemeente heeft, zijn: W.H. Bouwman en vrouw, G.H. van Stedum en vrouw, J.S. Dijkema, Jacob S. Dijkema, G. Boerema en vrouw, J.H. Schreuder en vrouw. Wanneer nu de hoofden der huisgezinnen komen te overlijden, behoren hun kinderen bij Ten Boer. Ook komen hiervoor in aanmerking de vrouwen van Jan en Jacob Dijkema. De waterlozing is de scheiding tussen beide gemeenten.

Het valt niet te ontkennen, dat het besluit van psychologisch inzicht getuigt.

Op 2 november 1864 kondigen de notulen het einde van de periode ds G.H. Deddens aan: ‘daar de leeraar eene beroeping heeft ontvangen naar de gemeente te *Oude Pekela*, maakt hij bekend, dat hij zich gedrongen gevoelde die aan te nemen en verzocht diens volgens om eene attestatie wanneer het nodig is, tot vertrek, hetwelk hem is toegezegd.’

Ook ds Deddens is zeer bevriend geweest met ouderling Jan E. Broekema en diens vrouw. Het blijkt uit een brief, gedateerd *Oude Pekela* 9 januari 1865, gericht aan ouderling J.G. Broekema ‘koopman te Woltersum’ en ondertekend door G.H. Deddens en A.B. Dekker (vrouw). Deddens staat dan pas in Oude Pekela, heeft eerst een brief aan de kerkeraad van zijn oude gemeente Ten Boer geschreven en richt dan nog apart een schrijven aan ouderling Jan Broekema.

We citeren het volgende:

‘Door de goedheid des Heeren zijn wij allen gezond en wel, en wij mogen hier wel wezen, het volk is hier zeer lief en aangenaam, en velen verkeeren nog al opgewekt voor hun gemoed.

Zondags preek ik hier drie keer, en doe het met genoegen, omdat er dan nog al veel volk komt, hoewel ik het niet behoef te doen, maar de opbouwing van Gods Koninkrijk is mijn grootste lust, om ook nog een steen mede toe te brengen, tot voltooijing van dat geestelijk gebouw, de Kerk van onze Heere Jezus Christus.

Zondag hebben wij het Heilig Avondmaal gevierd; omstreeks zeventig hebben er deel aan genomen, en acht waren verhinderd door ligchaams gebrek of ouderdom. Kennelijk was de Heere in het midden. We hebben voor het avondmaal nog drie leden aangenomen, die tot dus ver buiten de gemeente geweest waren, en ook nog zoo veel staan weder gereed; zoodat het evangelie niet ongezegend is.

De Heere zegene ook de gemeente van Ten Boer, en geve, dat de ledige

plaats spoedig vervuld worde; wij denken nog gedurig aan u, en aan het aangenaam verkeer, dat we genoten hebben, doch hetgeen wat we daarin missen, heeft de Heere hier rijkelijk vergoed; echter is daar door de liefdeband niet verbroken, neen! die zal blijven tot in eeuwigheid.

De Heere schenkt mij veel lust in zijnen wijngaard te werken, doch bijzondere uitlatingen van Gods gunst kan ik juist niet zeggen, maar ik mag bestendig Hem aankleven door het geloof; en wat van de zijde der gemeente aangaat, die kan ons niet meer vriendschap betonen, als zij ons bewijst'.

Uit de levensgeschiedenis van ds G.H. Deddens

We waren zo gelukkig een exemplaar van de door ds G.H. Deddens eigenhandig op schrift gestelde 'Levensgeschiedenis' (onuitgegeven) onder ogen te krijgen.[18.] Deze memoires eindigen met zijn periode als Afgescheiden dominee in Ten Boer. Omdat het interessante stuk ons een blik laat werpen op het geestelijke leven van een Afgescheiden dominee en van diens gemeenten, nemen we hier ten besluite een gedeelte van bovengenoemde levensgeschiedenis op.

Vooraf vermelden we nog, dat het voorgeslacht van *Geert H. Deddens* uit *Meeden* (Oldambt) afkomstig was en dat hij op 27-jarige leeftijd op aanraden van de jonge ds *Helenius de Cock* van Nieuwe Pekela voor predikant begon te studeren. Deze gaf hem wat les in Latijn.

'In dien tijd verkeerde ik in de Pekela veel bij het vrome volk, in welker harten ik door de goedheid Gods eene plaats vond, en wij onderlinge verkwikking van den Heere mogten genieten.'

Maar in de herfst van 1845 vertrok Helenius de Cock van de Pekela naar Appingedam. Geert Deddens nam nu op diens advies les in Latijn en Grieks 'bij zekeren *Lunenborg* van Omlanderwijk', van wie hij omstreeks een halfjaar drie maal in de week les ontving.

Met deze in het manuscript genoemde Lunenborg wordt bedoeld *Geert Hindriks Lunenborg*, een kleermakerszoon uit Bellingwolderschans (Oude Schans), die in 1812 in N. Pekela op 24-jarige leeftijd trouwde met Marchijn Klassens Koop uit N. Pekela.

G.H. Lunenborg is dan 'school-onderwijzer' te Uithuizermeeden buitendijks. Tien jaar later (1822) blijkt hij schoolmeester te *Ommelanderwijk* (gemeente Veendam) te zijn. Op 1 januari 1874 sterft *Geert Hindriks Lunenborg* te Ommelanderwijk, 85 jaar oud, als echtgenoot van Jantje Harms Panjer.

Iedereen die Grieks heeft gestudeerd, kent de beginmoeilijkheden daarvan. Naïef merkt Geert Deddens op:

'Als ik met de Grieksche taal begon, deden er zich weder nieuwe zwarigheden op. Ik vreesde dat ik dezelve nooit zou leeren, doch onder

vele beden en smekingen ondervond ik, dat die zwarigheden meer en meer verdwenen, daar het oog naar boven op God gevestigd was.

In dezen tijd nam ik in de *Pekela* de catechisatiën waar, omdat zij daar toen geenen leeraar hadden en ondervond gedurig in die tijd de nabijheid des Heeren, ja, ondersteuning en sterkte in mijnen weg. De banden die er toen met vele vromen gelegd zijn, zullen nooit verbroken worden, en schoon het nu al twaalf jaar geleden is, is het mij nog somtijds eene zoete gedachtenis.

Na bijna een jaar gestudeerd te hebben, deed zich de gelegenheid op, om bij ds *Postma* in de *Wildervank* te komen en daar Zijn Eerw. een goed getuigenis had, om onderwijs te geven, ben ik in overleg met vader besloten, om naar de Wildervank te gaan, omstreeks Mei 1846.

Daar komende, en bij Zijn Eerw. te huis zijnde, moest ik beginnen met de Hebreeuwsche taal; dit viel mij zeer moeijelijk, dikwerf dacht ik, ik zou nooit leeraar worden, vele strijd en verzoekingen hadden er plaats, en dat voornamelijk vanwege mijne onbekwaamheid; doch de Heere ondersteunde mij, dat ik niet geheel moedeloos werd, en dat er ook een gestadig toenemen, hoewel ik er weinig van zag, plaats vond.

Ook kreeg ik weldra daar ook verkeer met de vromen, die ik bij ledige ogenblikken bezocht, hetwelk mij eene aangename uitspanning was.

In huis van Ds Postma was ik ook met genoegen, en zij hebben van hunne zijde dikwijls betuigd, mij met aangenaamheid gehad te hebben. Ook leerden er nog twee andere studenten bij hem, *Kuipers* van de Wildervank en *Brunemeier* van de Graafschap Bentheim, met welke ik in zoete harmonie verkeerde.

Als ik omstreeks een halfjaar bij Zijn Eerw. geweest was, stelde hij mij voor om eens een voorstel te doen voor den kerkeraad, en wanneer dit goed beviel, dan ook eens in de kerk te preken om hem wat te hulp te komen.

Hier zag ik vreeselijk tegen op, want nadat ik wat vat gekregen had aan de Hebreeuwsche taal, lag dit klaar bij mij, dat preken te leeren was onmogelijk; nu dacht mij zou ik wel spoedig sterven, want dat was wel mogelijk, om te preken scheen mij onmogelijk, en dat ik niet in Gods (weg) was, durfde ik ook niet zeggen.

Echter ik moest daarmede beginnen. De tekst die Dominus mij opgaf, was uit Rom. 5:1; ik schreef alles op papier en dacht het van buiten te leeren; maar dat konde ik niet; en als eindelijk de tijd kwam, om het voorstel voor de kerkeraad te doen, was ik zoo bevreesd, als ik misschien nog nooit geweest ben. Het ging vanwege de vrees zeer gebrekkig, en al hadden zij eenparig gezegd, dat ik nog niet geschikt was tot preken, ik had het van harte toegestemd; maar het oordeel was, dat zij bevonden hadden dat ik als Dominus niet aanwezig was, ik de gemeente zoude voorgaan om haar te stichten.

Den 1 Dec. 1846 werd dan bepaald om voor de eerste keer in de kerk

dienst te doen, in bijwezen van den leeraar. Ik zag hier vrij wat tegen op, en koos dezelfde tekst, die ik ook voor den kerkeraad gehad had, namelijk Rom. 5:1. Onder opzien tot den Heere oefende ik mij om de schets van buiten te leeren, maar dat was niet mogelijk; en als de dag gekomen was moest ik des daags ook nog naar eene begrafenis; om half vier verwijderde ik mij vandaar, want om vijf uur moest ik preken.

Op de studeerkamer komende, smeekte ik des Heeren hulp en bijstand af, maar vond geenen geopenden weg tot God. Toen begon ik weder met mijne schets te leeren, maar ik kon ook niet van buiten leeren; ik wende mij weder tot den Heere, doch daar kon ik mijn hart ook niet voor uitstorten, en werd eindelijk moedeloos.

Echter de Heere liet mij niet verlegen; het was omstreeks een kwartier voor vijf, toen werd ik bij den 91 Psalm langs geleid met licht, klaarheid en omhelzing voor mij zelven, en inzonderheid bij de beide laatste versen in rijm, waaruit ik veel troost en sterkte uit ontving, en schoon die bijzondere klaarheid en omhelzing week, ik behield er zoo veel kracht van, dat ik kon er op henen gaan naar den predikstoel in de mogendheden des Heeren Heeren, en de Heere stond mij bij, zoodat ik, hoewel met veel vrees nog bevangen, gelukkig het einde mogt bereiken, tot roem van Gods goedheid aan mij onwaardige bewezen. De slotzang was Ps. 59:10.

Hoewel levendig overtuigd zijnde, van het zeer gebrekkige van mijn werk, merkte ik al spoedig dat het de goedkeuring van velen had weggedragen, en daardoor begon mijn hart zich te verheffen op het goede dat de Heere mij bewezen had. Ik ondervond daarop kennelijk het ongenoegen des Heeren, zoodat mij de weg bang werd, en ik tot vernedering en verootmoediging voor den Heere geraakte, hetwelk ten gevolge had, dat de vrees voor hoogmoed steeds bij mij was, en ik veel biddende werkzaam was om een nederig en ootmoedig hart.

Den 13 Dec. heb ik zondags voor de eerste keer in de Wildervank gepreekt, 's morgens uit Matth. 12:42 en vervolgens, als Ds Postma van huis was. Ook heb ik toen in de week dikwijls bij de Wed. J. Vegter te Borgercompagnie gepreekt, en dikwijls met veel genoegen voor mijne ziel.

In het eerst had ik de gewoonte dat ik mijne preken geheel uitschreef, doch dewijl ik daartoe te veel tijd noodig had, heb ik mij al spoedig met eene schets beholpen, hetwelk nog mijne gewoonte is.

Het was Gods goedheid, dat het volk in het algemeen al genoegen vond in mijn preken toen ik nog student was, vandaar dat ik gedurig ook in andere gemeenten verzocht werd, en zooveel ik gelegenheid had, er ook gebruik van maakte, zoodat ik zelfs honderdmaal gepredikt had, eer ik leeraar werd.

Ook werd ik uitgenodigd om den 5 December 1847 te Borger, Provincie Drenthe te preken, hetwelk ik aannam, en er aan voldeed.

Wederom werd ik er verzocht den 13 Februanj 1848, en preekte er

wederom. Het volk had veel genoegen in mijn preken, en de gemeente beviel mij daar ook zeer goed, er waren vele vrome menschen.

De tijd naderde dat ik het voorbereidend examen te Groningen zou doen hetwelk bepaald was den 10 Maart 1848; ik zag daar vrij wat tegen op; een loffelijk getuigschrift van de kerkeraad ontvangen hebbende, dat door de klassis bekrachtigd werd te Pekela, maakte ik mijne zaken in orde; doch ik gevoelde mijne zwakheid; ik verzocht Ds Postma om des zondagsavonds voor het examen nog eens te preken, en daar Zijn Eerw. hoofdpijn had, werd mij dit toegestaan. Ik preekte uit Ps. 34:16, 17a, en als ik geëindigd had, maakte ik de gemeente bekend dat ik die week het examen zou doen, en verzocht hare voorbede voor mij; dat, wilde de Heere mij in zijne kerk gebruiken, Hij mij mogt helpen en bijstaan en was zijn weg anders, Hij mogt mij dan genade schenken, om Hem te volgen.

De vromen in de gemeente namen volgens hun getuigenis die zaak ter harte, en de Heere gaf te bidden, en verhoorde dezelve.

Den 10 Maart ging ik naar Groningen en moest het examen doen voor de leeraren de Haan, Poelman, de With, F. Kok en Postma. Nog twee studenten, P. Wiersinga; en de Groot werden met mij onderzocht, waarvan het gevolg werd, dat P. Wiersinga en ik tot Proponenten werden bevorderd, maar de Groot niet werd toegelaten.

Blijdschap vervulde mijn hart over de goedheid des Heeren, en ik mogt Hem erkennen als mijn eenige helper, die mij tot hiertoe gebragt had.

Den 16 Maart werd ik tot leeraar beroepen in de gemeente te Borger, en ontving kort daarna den beroepsbrief. Ik was daar met bijna algemeene stemmen beroepen; het tractement was *f*225,-, vrije woning, en vrije brandstof; hoewel het tractement gering was, heb ik kort daarna het beroep bereidvaardig aangenomen, ziende dat het den weg des Heeren was.

Nu ik in de Provincie Drenthe beroepen was, moest ik ook daar het eindexamen doen. Nu besloot ik, om nog eene maand naar de school te Hoogeveen te gaan, om daar wat met de Drenthsche Leeraars en leerwijze bekend te worden en tot het examen meer te worden voorbereid.

Ik ging dan op reis derwaarts henen, en kwam bij Ds W. Kok Leeraar te Hoogeveen. Hier werd ik minzaam ontvangen, en hij gaf zeer zijne goedkeuring aan mijn voornemen. Ik kwam bij Koop Hulst te huis; al waar ook den student Bavink was, en heb alzoo eene groote maand bij dien Broeder doorgebragt; het verkeer met de vromen was mij daar dierbaar, en het leven zoet, behalve de zorg voor het examen.

Den 2 Mei 1848 moesten wij des morgens te 10 uur te Dwingeloo zijn teneinde examen te doen.

Eenige dagen te voren had ik veel met het ongeloof te kampen, dat de zaak misschien niet goed zou uitloopen. Doch des morgens te Dwingeloo komende werd ik gesterkt in den Heere, preekte voor de vergadering met

vrijmoedigheid, en heb den 3 Mei, met de broeders: Bavink, van Goor en C. Kok getuigenis ontvangen van de vergadering, om als leeraar in de gemeente des Heeren te worden uitgestoten. Over het gemeen ondervond ik bijzonder de hulp en bijstand des Heeren, en ik heb ook een zeer loffelijk getuigenis van de broeders bekomen. Te huis komende waren wij te zamen verblijd over 's Heeren daden, en ik begon mij gereed te maken om mijne toekomstige gewigtige bediening te aanvaarden.

Den 25 Mei ben ik onder de geleide des Heeren naar Borger getrokken, in de hoop, dat de Heere met mij zoude gaan. 's Morgens eer ik vertrok, bij het ontwaken, kwam mij tot mijn troost en sterkte, de tekst op het hart: aan alle plaats, waar gij mijnes naams gedachtenis stichten zult, zal ik tot u komen, en u zegenen. Deze zegeningen heeft de Heere duidelijk doen blijken.

Den 28 Mei 1848 ben ik door Ds D. Postma, te Borger in de heilige evangelie dienst bevestigd, naar voorafgaande predikatie uit Jes. 30:20, 21 en daarop heb ik mijne intree predikatie gedaan uit 1 Kor. 9:16, 17. Met eene wonderlijke liefde en toegenegenheid werd ik hier van de gemeente ontvangen, en de Heere was ook met mij in mijn werk.

De eerste zondag na de bevestiging kwam er onder vele nieuwsgierigen, eene groote vijand van de waarheid in de Kerk, en de Heere greep hem in het hart, zoodat hij krachtdadig bekeerd werd. Den volgenden Zondag was het pinksteren, en den volgen(den) dag zijnde maandag mogten wij weer twee zielen inoogsten voor Koning Jezus en zoo ging het gedurig. Binnen eenige weken waren er onderscheidene bekeerd, en die dit ook bij voortduring met er daad betoonen.

Veertien dagen na de bevestiging zijn er tien bij de gemeente aangenomen, en dat is gestadig zoo voortgegaan zoodat dit getal in twee jaren tijds, tusschen de zeventig en tachtig beliep.

Ik was hier natuurlijk in den vreemde, doch hoe eigen het mij terstond was in de gemeente kan ik niet beschrijven, het was als of ik er altijd geweest was. Wij leefden zeer gemeenzaam met elkanderen; gedurig was ons huis wel eens vol, van de gemeente, om met mij te spreken, zoodat ik met groot genoegen in dat eenvoudige leven heb verkeerd.

In dezen tijd nog ongehuwd zijnde woonde zij die thans mijne vrouw is bij mij als huishoudster. Elkanderen te voren al in de Wildervank hebbende leeren kennen en nu nog beter door het dagelijks verkeer, viel mijne keuze op haar, om haar tot mijne echtgenote te verkiezen.

Onder vele gebeden en smeekingen, om des Heeren wil te weten in dezen, werd ik in mijne keus bevestigd, en de zaak door haar ingewilligd. Nu besloten wij, dat het best was voor haar, zoolang naar de Wildervank te gaan, totdat wij in het huwelijk traden. Dit voorstel werd van Vader en van hare moeder goed gekeurd, en toen kwam hare jongste zuster Hinderika zoolang bij mij te Borger.

Zoo zijn wij dan, den 9 November 1848 te Wildervank getrouwd en

's avonds in de Kerk door Ds Postma ingezegend. Zijn Eerw. preekte over Ps. 146:5, 6.[19.]

Des anderen daags zijn wij naar Borger weder vertrokken, alwaar wij door een lidmaat der gemeente van de Wildervank werden gehaald.

De gemeente alhier was in dezen tijd in eenen bloejenden staat, Zondags preekte ik drie keer, de opgang in de kerk was best; in de week preekte ik ook nog in het winter halfjaar en de gemeente maakte er met liefde gebruik van.

In de klassis droeg men mij ook zeer veel achting en liefde toe; schoon jeugdig leeraar zijnde, werd ik daar benoemd tot visitator der gemeenten en menigwerf heb ik ook het praesidium aldaar waargenomen.

Van de Provinciale vergadering werd ik mede benoemd tot curator over de school te Hoogeveen, om mede opzigt over de studenten te hebben, en het praeperatoir examen te houden.

Den 18 Oct. 1849 werd de gemeente verontrust, doordien ik een beroep van de gemeente te Meppen ontving, alwaar het tractement *f*75, meer bedroeg dan bij ons en dus *f*300, . Met den Heere raadplegende in deze gewigtige zaak, vond ik vrijmoedigheid dezelve te bedanken; onze gemeente vermeerderde het tractement ook op *f*300, en de gemeente kleefde zoo sterk aan, dat wij niet vertrekken konden, en tot groot leedwezen van de roepende gemeente bedankt hebben.

Daarna kreeg ik verzoek om te preken te Meppelder Nijeveen, en heb daar gepreekt den 11 Februarij 1850, en den 16 Februarij ontving ik de roeping van die gemeente, met *f*375, doch heb na veertien dagen voor die roeping bedankt tot blijdschap der gemeente.

Den 21 Februarij had ik te Schildwolde gepreekt, dewijl ook die plaats vakant was, en werd daar den 5 Maart tot leeraar beroepen; intusschen had ik onderscheidene aanzoeken om op nominatie van de hand gewezen.

Deze roeping heeft mij vele werkzaamheden voor den Heere gekost, de gedachte om te vertrekken vervulde mijne ziel met weemoed vanwege de liefde tot onze gemeente, en van de gemeente tot ons, doch verstaande, dat het Gods weg was heb ik de roeping den 8 April aangenomen en dezelve opgevolgd.

Algemeene treurigheid zag men in onze gemeente, toen ik ons voornemen bekend maakte; en dit te meer, daar het tegen veler verwachting uitviel.

Zoo heb ik dan den 20 Mei mijn afscheid van deze ons zoo dierbaar geworden gemeente genomen naar aanleiding van Hand. 20:32.

Meest allen van de gemeente kwamen voor het vertrek in ons huis, en namen afscheid van ons, en de meesten zeiden ons wenende vaarwel.

's Morgens, den 21 Mei zijn wij van Borger vertrokken, ons den Heere en zijne genade aanbevolen hebbende, en tegen den avond kwamen wij met onze goederen te Schildwolde aan.

Hier werden wij zeer vriendelijk van den kerkeraad ontvangen en waren

er terstond te huis; zondag, den 26 ben ik door Ds A.B. Groen Predikant te Garrelsweer in het dienstwerk bevestigd; Zijn Eerw. had tot tekst 1 Tim. 4:16 en 's nadenmiddags heb ik mijne intrepredicatie gedaan uit Hand. 16:9, 10, en heb mij bij die gelegenheid plegtig aan de gemeente verbonden.

In de gemeente vond ik hier vele wanorde, de kerktucht was in verval, en de gemeente in vele zaken niet geregeld werkzaam in den weg.

Wij zijn in zachtmoedigheid en getrouwheid begonnen te werken; de opgang in de kerk was goed, de opregten waren hartelijk met ons ingenomen, en de Heere liet zich ook niet onbetuigd, zoodat het dienstwerk gezegend werd. Doch den geheelen tijd hebben wij gearbeid om de verkeerdheden hier tegen te gaan, zoolang wij hier geweest hebben. De een lag verkeerd in de waarheid, een ander in het kerkelijk standpunt, een derde was verkeerd in den wandel, doch onder alles mogt ik gemoedigd met het oog op den Heere voortgaan; nooit is het mij bijzonder lastig geweest omdat het werk was dat de Heere mij had opgedragen.

In den tijd dat wij hier geweest zijn zijn er nog al velen bij de gemeente gekomen, en ook nog bekeerd geworden, zoodat onzen arbeid in den Heere niet ijdel geweest is.

Den 14 Oktober 1850 werden wij verblijd door de daden des Heeren; 's middags te een uur omstreeks werd mijne vrouw verlost van eene welgeschapene dochter; zij was in die omstandigheden heel vlug; het was mij een weg van dankzegging aan God, dat de Heere de veelvuldige gebeden zoo genadiglijk had verhoord.

De kleine werd naar den naam van mijne moeder Elisabet genoemd; en den 10 November hebben wij haar aan den Heer door den doop opgedragen en overgegeven, hopende, biddende en gedurig vermanende, dat zij zich ook aan de dienst van dien God mag verbinden, door eene volkomene overgave aan Jezus en zijne dienst.

Doch deze blijdschap werd spoedig met droefheid afgewisseld; niet anders wetende, of het huisgezin van Vader was gezond en wel, kregen wij zoo opeens het berigt dat Vader overleden was. 's Avonds gezond en wel naar bed gaande is hij zoo opeens, zonder pijn of smart op zijnen stoel gestorven den 26 Maart 1851, 's nachts te een uur.

Zijn sterven is een heengaan in den vrede geweest, zoo wij niet anders naar het woord Gods mogen gelooven, want zijn grondslag was alleen het kruis van Christus, en zijn wandel voorbeeldig, zoodat hij een goed getuigenis had van eenieder, ook zelfs van de vijanden der waarheid. Hij had den ouderdom van bijna vijfenzestig jaren bereikt.

Tegen den herfst werd ik verzocht, om eens eene liefdebeurt in de gemeente te Ten Boer, welke vakant was, waar te nemen, hieraan gaf ik gevolg den 13 Sept. en den 5 Nov. werd ik aldaar als leeraar beroepen. Doch ik kon deze roeping niet aannemen, ik kon niet zien dat het Gods weg was, en heb dus voor dezelve bedankt, tot groote blijdschap der gemeente.

Den 19 Januarij 1852, beviel mijne vrouw van eenen zoon, welke Berend genoemd werd; was hij een kind van vele gebeden en smeekingen, ook mogt ik hetzelve aan God opdragen en overgeven, met geloof en vertrouwen, dat het een voorwerp van Gods vaderlijke liefde en ontferming was; wonderlijk was mijn gemoedstoestand in dezen! den 16 Februarij werd hij gedoopt en aan den Heere overgegeven.

In de maand Mei is onze Zuster Jantje bij ons komen wonen, zoodat wij nu, met onze twee kinderen als een familie huisgezin leefden.

Ook werd ik in dezen tijd weder op nominatie te Ten Boer gesteld, en werd daarop den 20 Mei 1852 beroepen en den 19 Junij dat beroep aangenomen.

Had men ons te Schildwolde op *f*400, beroepen, ieder jaar hadden zij ons eene gratificatie van *f*50, gegeven uit welwillendheid, nu werden wij te Ten Boer beroepen op *f*450,-.

Ik zag in deze roeping klaar en duidelijk den weg des Heeren, en dus bleef er voor mij niet anders over dan dezelve te volgen; hoewel het tot groot leedwezen der Gemeente was. Het ging zelfs zoo ver dat men ons vertrek niet kon billijken, en de natuur er haast bij sommigen onder kwam. Doch toen wij de zaken in orde hadden, heb ik den 25 Julij vandaar afscheid genomen, naar aanleiding van Jer. 17:16; en zijn den volgenden dag, door de gemeente van Ten Boer van daar afgehaald, na ons den Heer en zijne genade te hebben aanbevolen, en kwamen tegen den middag met ons huisgezin aldaar in welstand aan.

Ook hier waren wij terstond te huis, en hebben geen ogenblik hier vreemdheid ontwaard. Den 1 Augustus 1852 ben ik hier door ds Wind consulent dezer gemeente in de heilige evangelie dienst bevestigd; Zijn E. predikte bij die gelegenheid over Hebr. 13:17, en ik heb hier des namiddags mijne intre predikatie gedaan over 2 Kor. 3:5, 6, en heb mij bij die gelegenheid plegtig aan de gemeente verbonden.

Van stonden aan verkeerden wij hier, met aangenaamheid in de gemeente; hoewel wij wat het uitwendige aangaat bevonden, dat wij hier zoo goedkoop niet konden leven als in Schildwolde, en dit veroorzaakte ons eenige krenking, hoewel wij volstrekt geen gebrek hadden.

Echter is het ons door de hand der voorzienigheid altijd zoo gegaan, dat wij nooit gebrek hadden door de goede hand onzes Gods over ons, maar wij hebben ook niet over; de Heere zorgt voor ons, dat wij ruim het brood onzes bescheiden deels hebben genoten, en nog mogen genieten.

Wij vonden hier vele opregte vromen, daar wij met hart en ziel aan verbonden werden; de eenvoudigheid van de menschen behaagde ons zeer, en waren hier te dien aanzien regt te huis, en insgelijks kleefde ons ook de gemeente aan, zoodat wij als broeders mogten zamen wonen.

Den 13 Augustus 1853 werd ons wederom een Zoon geboren, die Hinderk genaamd werd en is den 4 September door den doop aan God

opgedragen, en aan zijne dienst toegewijd, zoodat wij nu met drie kinderen gezegend waren.

Den 7 october 1855 is ons wederom een zoon geboren die Detmer genaamd is; en den 11 November is hij gedoopt en aan den Heere toegewijd. Verblijdend was het ons, dat wij nu vier zulke welgeschapene kinderen mogten bezitten, in welke zich ook in een goed verstand na de jaren begon te ontwikkelen.

Was het steeds voor de geboorte mijne dagelijksche bede, dat het levende en welgeschapene kinderen mogten zijn, en bovenal dat ze aan den Heere en Zijne dienst mogten verbonden worden, niet minder vond ik in hen gedurige stof, om alles wat zij naar ziel en ligchaam noodig hadden, voor hen van den Heere af te smeeken, en dat zij onder Gods vaderlijke zorg, en door zijne goede hand mogten opgevoed worden.

In dit jaar 1855 had ik den 11 Julij eene beroeping ontvangen van de gemeente Emmen, Provincie Drenthe, de voordeelen daaraan verbonden beliepen omstreeks *ƒ*600, in dien tijd, wijl het toen alles zeer duur was; doch ik heb voor die roeping bedankt, want ik was niet los van de gemeente alhier, en ook kon ik Gods weg niet zien om het beroep te volgen. Bij deze omstandigheden is ons tractement *ƒ*50, verhoogd geworden, zoodat het nu op *ƒ*500,- kwam.

Het volgende jaar 1856 ontving ik den 19 Augustus weder eene beroeping van diezelfde gemeente, doch heb insgelijks voor dezelve bedankt. De gemeente aldaar had haar gansche hart op mij gezet, doch omdat ik Gods weg er niet in zien kon, heb ik dezelve afgeslagen.

Tot dus verre hadden wij vele zegeningen van gezondheid en welstand genoten, echter deden er zich van nu af gedurige onheilen op. Den 5 December werd ik ernstig ziek, ik had haast gedacht, dat ik in die ziekte Gods raad zoude uitdienen, maar de Heere heeft mij weder opgerigt. 't Was mij een wonderlijk ziekbed, zooals ik het nooit heb ondervonden. De Heere bereide mij in het begin voor dezen weg toe, schonk mij lijdzaamheid om alles met geduld te verdragen zelfs zoo, dat ik in den tijd van drie weken, onder zware koortsen zelfs geene gedachte heb ontwaard, die niet met Gods weg vereenigd was. Daarbij mogt ik eene bijzondere gemeenschap oefenen met den Heere, Hij ontdekte mij de gordijnen der eeuwigheid en ik was volkomen bereid de groote overstap te doen.

Des Heeren weg was echter anders; toen de ziekte over de hoogte was, herstelde ik spoedig weder, zoodat ik den 26 December weder voor de eerste keer de dienst des woords waargenomen heb.

Het jaar 1857 was voor ons een jaar van smarte. Den 23 Maart overleed ons zoontje Berend aan de stikhoest, in den ouderdom van vijf jaren 2 maanden en 4 dagen, een lijden van drie dagen maakte een einde van zijn leven.

Ach! hoe hard viel ons deze slag. Hij was een zeer aanminnig jongetje, waaraan ons ouderhart zeer gehegt was; doch het vertrouwen, dat zijn

afsterven zalig was, deed ons des te meer berusten in den weg van God. Er wordt wel gesproken wat het is, dierbare panden te verliezen, doch de ondervinding is in dezen de beste leermeesteres; welk een voorregt als men voor zulke onheilen bewaard mag blijven, echter zijn Gods wegen wijsheid en goedheid en als de Heere dezelve aan het hart mag zegenen, dan zijn ze heilzaam voor hetzelve.

Wat nu voor mij zelven mijn weg als christen aangaat, heb ik wel eerst eenige jaren tusschen hoop en vrees gedobberd, levende te veel bij de gemoedsgestalten, doch toen ik naderhand meer door het geloof mogt leven, kan ik niet zeggen, dat ik, sedert dat ik drieëntwintig jaren oud was, weder aan mijn staat getwijfeld heb, niet dat dat geloof altijd levendig werkzaam is, maar als ik mijn hart mag onderzoeken, en bij Gods woord nederleggen, dan kan ik niet anders, als het besluit opmaken, of ik ben met God vereenigd; nu mag ik dit somtijds bezien, door dadelijke genade, dan weder door eene verstandige redekaveling naar Gods woord.

In den weg van heiligmaking, ach, dan is het ware beginsel zoo klein, echter heeft de Heere mij tot dusverre bewaard, dat ik niet grootelijks van Hem ben afgedwaald, er hebben eens tijden van groote donkerheid, geweest; ook wel dat ik mijn weg niet met Gods woord verdedigen kon; maar altijd bleef mijn hartelijke toevlugt tot God, Hij mogt mij in den regten weg leiden; en ik mogt gedurig weder mijne schuld van harte voor den Heere belijden en betreuren en verzoening zoeken in het bloed van den H.J.C.

Mijn oog mogt ten allen tijde op Gods woord gevestigd zijn, en al wat ik daarmede bevond te strijden, ontwaarde ik ook strijd tegen in mijn binnenste doch werd gedurig in den strijd te zwak bevonden, omdat het oog des geloofs niet genoeg op Christus gevestigd was.

Aan de andere zijde schonk de Heere mij somtijds veel genade. Het oog des geloofs mogt, en mag nog gedurig op den Heere gevestigd zijn, Hem te dienen is de hoogste lust van het hart, zijne vertroostingen verkwikken somtijds de ziel, en in 't gemeen schenkt Hij licht en kracht in zwarigheden, zoodat de Heere steeds mijn eenige toevlugt is; en de hoop op eene eeuwige zaligheid doet mij hier steeds gemoedigd mijnen weg bewandelen.

In ons huiselijk leven, zijn wij sedert ik huishouding begonnen heb den morgenstond met den Heere begonnen; ons eerste werk is steeds geweest den Heere te danken voor zijne goedheid ons in den nacht bewezen, en zijne genade en gunst voor den dag af te smeeken.

Het is zulk een zalig standpunt uit besef van eigene zwakheid zich aan de Almagt van een getrouwen vader aan te bevelen, en te steunen op zijne goedheid en trouw. Dan lezen wij, onder het drinken van een kop koffij, een hoofddeel uit Gods woord, en daarna ga ik op de studeerkamer, om den Heere mijne bijzondere nooden, van ons huisgezin, van de gemeente, familie, Gods kerk en Vaderland enz. voor te dragen. Te

acht uur bij het eten, lezen wij weder een hoofddeel, en zingen een psalmvers, insgelijks des middags en des avonds als we naar bed gaan, besluiten we den dag, met het lezen van Gods woord, en dankzegging tot God.

Veel werkzaamheid heb ik gedurig gehad, aangaande de bekeering van onze kinderen, het is nog mijn dagelijksche bede dat God hen vroeg mag bekeeren, en dat ze niet aan de wereld mogen worden overgegeven. In zwakheid zoek ik hen te onderwijzen in den weg des geloofs, hen te vermanen en te waarschuwen, om hen als middel in Gods hand dienstbaar te doen zijn, tot hun heil en zaligheid.

In mijne betrekking als leeraar mag ik veeltijds met lust werkzaam zijn; mijne toevlugt is tot den Heere. Hij mag mij lust en krachten schenken; en gelijk de gemeenten waar we zijn werkzaam geweest mij vele liefde en achting hebben toegedragen, ondervond ik dat ook bijzonder in de klassen.

Steeds wordt ik mede verkoren tot de Provinciale vergadering, ben sedert drie jaren lid geweest van de kas voor de behoeftige studenten; nu sedert vier jaren ben ik verkoren tot visitator der klassis; en bijna alle commissiën in de klassis worden mede door mij waargenomen. Ik zie hierin de goede hand Gods over mij ellendige, Hem komt de eer toe, dat Hij mij daartoe verwaardigt, en door zijne goedheid moge ik hoewel in zwakheid, nogtans in opregtheid daarin werkzaam zijn. In de maatschappij mogen wij even als onze voorouders, de achting van onze medeburgers genieten, en leven als stillen in den lande, die het welzijn voor onze medemenschen trachten te zoeken.

Ik heb deze laatste zaken inzonderheid geschreven voor u mijne lieve kinderen, opdat dezelve na mijnen dood u tot herinnering mogen zijn, want thans weet ge, dat veel van hetzelve waarheid is, en dat ge niet weet, moogt ge op mijn getuigenis gelooven; mogt het u dan ten spoorslag zijn, om ook in dien weg den Heere te dienen, zoo zult ge ook eenmaal met uwe ouders eeuwig God verheerlijken.

In het jaar 1858 ben ik veel met de koorts bezocht, en in 1859 al de overigen van ons huisgezin, welke ziekte hier toen algemeen was. Echter schonk de Heere mij genade in dien weg; ik mogt dezelve billijken, en schoon dat wij van het begin van Augustus tot het begin van December dan de een, dan de ander met dezelve gekweld werden, ben ik, in zoover mij bekend is, geen bedilling van des Heeren wegen in mijne ziel ontwaar geworden. Ik mogt gestadig mijne toevlugt tot den Heere ne(men), om afwending en onderschraging in den weg.

Nu is het jaar 1859 bijna ten einde. Het is een jaar geweest dat vele herinneringen nalaat. Eerst vanwege groote droogte; daarna van algemeene ziekten onder de menschen, en op sommige plaatsen zijn ook velen gestorven doch in onze plaats zijn wij van sterfgevallen bijzonder verschoond gebleven.

Wij mogen op dit heden gezondheid en welstand genieten, en te zamen in het genot van Gods goedheid deelen. De Heere zij ons zamen door

zijne goedheid nabij, en geve dat wij de overige dagen in zijne gunst mogen delen.

Nu zijn wij het jaar 1860 ingetreden. Hoewel er zich elke dag wel nieuwe zaken voordoen vinden er toch geene bijzondere plaats.

Ik moge mijn werk met lust verrigten, en in de gemeente genieten wij eenen zoete vrede.

De Heere laat zich ook niet geheel onbetuigd; ik moge Hem nog blijven aankleven, en dagelijks als een ellendige in mij zelven tot den Heere toevlugt nemen om licht genade en kracht van Hem af te smeeken, en ook om op zijne beloften te leunen en te steunen. Doch was dagelijks het bloed van Christus niet versch en nieuw mijne hope was vergaan; doch de getrouwheid van God is het anker derzelve, en door zijne genade ben ik die ik ben.

In dit jaar 1860 is mijne vrouws moeder Elsien Detmers den 4 Mei nog weder in het huwelijk getreden 62 jaren oud zijnde met Roelf Pieters Dik, welke met haar van gelijke jaren was.

Ook ben ik in dezen tijd te Veendam op nominatie geweest en heb er den 13 Mei gepreekt; wat des Heeren weg in dezen worden zal weet ik niet, maar de Heere geeft mij steeds een overgegeven hart aan zijnen wil, Hij moge mij zijnen weg leeren, en genade schenken om den zelven te bewandelen, want ik weet dat het daar goed is, waar wij den Heere *met* ons hebben, en in *zijnen* weg gaan.

Daar de roeping te Veendam niet op mij gevallen is, moge ik mij verblijden in Gods goedheid dat wij hier eene lieve en vreedzame gemeente mogen hebben, daar wij met groot genoegen zijn en de Heere weet wat goed is.

Den 2 December 1860 werden wij verblijd door de geboorte van een welgeschapenen zoon; doch deze blijdschap was van korten duur den 13 Dec. werd hij ons weder door den dood ontrukt. Zijn naam was weder Berend; zoodat wij twee lievelingen van dien naam moesten verliezen. Opmerkelijk was onze gemoedsgesteldheid onder deze zaak; als ik reeds lang te voren, den Heere mogt aanloopen om eene gelukkige verlossing mijner vrouw, schonk de Heere mij een geopenden weg tot zijne genadetroon, en zelfs mogt ik gelooven, dat de Heere die zaak ten goede zoude besturen.

Maar bad ik om een levend en welgeschapen kind, was het of de Heere zijn aangezicht kwam te verbergen; echter schonk hij mij weder veel ruimte in het gebed, dat het een geheiligd zaad mogt wezen. En insgelijks was het ook mijne vrouw gegaan. Wij werden zeer verblijd, toen wij een levend en welgeschapen zoontje mogten ontvangen doch het was een korte tijd, dat wij het genieten mogten, de Heere weet wat ons goed en nuttig is, en zoo mogten wij ook in 's Heeren weg berusten.

Zoo is het jaar 1860 met vreugden en smart vervlogen; wij hebben eene gewenschte gezondheid in hetzelve genoten, en vele blijken van 's Heeren

goedheid mogen genieten. Maar zie ik op mij zelven, dan moet ik klagen dat ik niet meer in heiligmaking gevorderd ben, en dat de zonde nog zoo vele kracht in mij uitoefent! Ik ken noch wensch geene andere bede als van den tollenaar: O God! zijt mij zondaar genadig.

Nu is het het jaar 1861. In de maand Februarij trof mij de hand des Heeren zwaar, door eene groote zweer op den rug; in vier zondagen heb ik niet gepreekt, en vele pijn uitgestaan, doch de Heere heeft zijne herstellende hand weder betoond. In het eerst kon ik niet onder de hand des Heeren bukken, maar toen de pijnen zwaar werden, kwam er een bukken en vallen onder de hooge hand Gods, en ik mogt mij aan Hem overgeven, en genade afsmeken in den weg, hetwelk de Heere zo gunstrijk verhoorde, dat ik mij niet kan herinneren, dat er zelfs eene gedachte in mijne ziel zich heeft ontdekt, die niet met den weg vereenigd was.

Het is nu den 1 Mei. Mijne wonde aan den rug is bijna, doch nog niet geheel genezen, echter heb ik er niet veel last van.

In het midden van April heb ik eene reis naar Drenthe gedaan, daar ik verzocht was te Borger en te Beilen, welke gemeenten beide vacant waren, om er eens te preken, welke reis ik met aangenaamheid heb gedaan. Te Borger trof ik nog vele hartevrienden aan; algemeen was de taal: *koom nog weder tot ons.* En ik heb er ook met aangenaamheid gepreekt. Vandaar hebben zij ons naar Beilen afgehaald, en heb daar ook gepreekt, den 18 April. Hierop volgde eene roeping den 22 April met groote meerderheid van stemmen. Daarbij kreeg ik in het begin van Mei ook het beroep van Borger met bijna algemeene stemmen.

Deze roepingen hebben mij veel werk aangebragt voor den Heere doch heb voor beide met een volkomen hart bedankt, omdat ik niet zien kon dat dit de weg des Heeren was.

Van Beilen heb ik onderscheidene brieven ontvangen, waarin zij hunne hartelijke begeerte te kennen gaven om tot haar over te komen, doch ik vond geen licht in den weg. Algemeen was de blijdschap van de gemeente alhier, als ik haar den 26 Mei bekend maakte, dat ik voor de roeping bedankt had.

Doch ik had eene opmerkelijke ontmoeting bij het eindigen van de godsdienst; toen ik mij weder aan de gemeente verbonden had, hoe welmeenend dit ook geschiedde, mijn hart bleef geheel los; het was mij zelfs een onaangenaam gevoel. Dit bleef zoo; ik moest zeggen: ik was gebonden aan de gemeente, omdat de Heere mij hier geplaatst had, en anders was ik los van dezelve.

Doch wat gebeurt er? donderdag den 30 Mei ontving ik weder het beroep van Beilen, ik dacht of het nog misschien des Heeren weg was om derwaarts te gaan; echter het liep anders uit, en ik heb den 20 Junij met een volkomen hart weder bedankt, tot groote blijdschap van mijne gemeente aan wien ik mij weder opnieuw gebonden gevoel.

Den 18 September trof ons eene slag in de familie; onze Vader Roelf

P. Dik overleed aan de teering, doch hij is met ruimte naar de eeuwigheid gegaan; zoodat moeder nu voor de tweede keer weduwe geworden is, na een huwelijksverbintenis van nog geen anderhalf jaar.

Bijzonderheden zijn er in dit jaar niet meer voorgevallen; in de gemeente is alles in eene goede gesteldheid, de opgang is best in de Kerk, en wij genieten onderlinge vrede.

De Heere heeft zijne goedheid weder groot gemaakt; en schoon wij onze zonden hebben vermeerderd, is zijn genade veel meer overvloedig geweest.

Zoo is het jaar 1861 met zijn lief en leed voorbij gegaan, en in de eeuwigheid vervlogen; wij zijn in welstand het jaar 1862 ingetreden, hopende dat de Heere den vleugel zijner goedheid over ons uitbreide, en wij zijne goedheid mogen ondervinden en genieten.

Het is thans den 10 April. Bijzonderheden zijn er nog niet voorgevallen; ik moge steeds de hulp en bijstand des Heeren in mijnen weg ondervinden. Hij is ook mijn eenige toevlugt van wien ik door Zijne genade mijn heil verwacht, en moge de kennelijkste blijken van zijne hulp en bijstand in mijnen weg ondervinden. Maar wat moet ik mij niet gedurig beklagen, dat ik niet meer tot eere van den Heere werkzaam ben, die zoo onophoudelijk zijne weldaden en goedertierenheden uitbreidt.

De zonde en de verzoekingen oefenen nog zoo groote kracht, ik lig zoo gedurig onder in den geestelijken strijd, ja, de zonde maakt mij het leven somtijds moede; en schoon ik thans nog al veel leef onder de indrukken van de onzekerheid des levens, en het naderende einde, is het echter de uitgebreide wensch mijner ziel, als het met des Heeren wil mogt zijn, om nog te leven tot zegen voor ons huisgezin, om hetzelve natuurlijk te verzorgen, als middel in de hand des Heeren, en bovenal tot het geestelijk welzijn te bevorderen.

Ook ben ik met genoegen in de gemeente werkzaam, de Heere zegent ons met onderlinge vrede en liefde; doch bijzondere werking van 's Heeren Geest merk ik in het bijzonder niet op; mogt de Heere de dagelijksche gebeden nog eens verhooren, en een nieuw leven openbaren, zoo in de gemeente als in ons huisgezin, dat zoude mijne grootste blijdschap zijn.

Het is nu den 23 Julij.

Eene zaak kan ik niet ongemerkt laten voorbijgaan. Ik had in het laatst van 1861 wat koude gevat, hetwelk mij op de keel gezet was, en mij in het spreken hinderde. Ik had onder opzien tot den Heere al wat middelen gebruikt, van den Docter bij ons, doch dat baatte niet; daarna ben ik eenige keeren naar Groningen naar Professor De la Faie geweest, of de Heere die mogt gebruiken als een middel in zijne hand, maar ook dat baatte niet; eindelijk, als ik niet wist, wat middelen meer bij de hand te nemen, werd het mijne behoeftige bede, dat, als er nog middelen waren, hij mij daartoe mogt brengen, of er mij bij bepalen, inzonderheid had dit op zekeren morgen plaats.

Des voordenmiddags in de tuin wandelende, en over deze zaak peinzende, werd ik bepaald om teerwater te drinken; ik merkte deze bepaling aan als van de hand des Heeren, en heb het middel bereid.

De Heere heeft zich ook niet onbetuigd gelaten, hij heeft het gezegend zoo dat mijne keel thans weder hersteld is. Hij bevestigt zijn woord. Kent den Heere in al uwe wegen en Hij zal uwe paden regt maken.

Den 16 November werden wij verblijd door de goedheid des Heeren. Mijne vrouw werd 's morgens te half negen voorspoedig verlost van een welgeschapen Zoon wiens naam weder Berend is. Dit is nu de derde van dien naam, hopende, dat de Heere ons met denzelven moge zegenen. Doch onze wensch is niet vervuld, al spoedig ontdekten wij, dat de kleine niet zoo was, als het behoorde; hij werd gestadig minder tot dat hij, tot onze innige smart, den i Dec. is bezweken, aan de gevolgen eener leverziekte, des avonds te 8 uur, den ouderdom van 16 dagen bereikt hebbende. Zoo gaat dit leven met vreugde en smart voorbij, echter mogen wij met stilheid in des Heeren weg berusten.

Zoo is het jaar 1862 voorbij gegaan, onder vele dierbare zegeningen, en smartgevoel, en hebben wij te zamen in gezondheid en welstand het jaar 1863 mogen intreeden.

Het is nu den 1 April, onderscheidene zaken verdienen onze opmerking.

I. Dat we zamen in gezondheid en welstand onder de vaderlijke hoede des Heeren mogen verkeeren.
II. Dat de Heere ons in de gemeente eene algemeene vereeniging bij voortduring doet genieten.
III. Dat er eene bijzondere lust tot de godsdienst zich openbaart zoodat de kerk gewoonlijk vol is van hoorders.
IV. Dat er zoover men merken kan, menschen bekeerd worden, min of meer ontdekt men eene algemeene belangstelling.

Dit jaar heeft de Heere ons eene bijzondere mate van gezondheid verleent; onheilen zijn ons niet getroffen, behalve dat onze Detmer een keer of wat de koorts heeft gehad, de Heere komt alleen de eer voor zijne goedheid toe.

Nog blijft er bij het einde dezes jaars over, een Eben Haëzer op te rigten. Toen ons zoontje Hinderk een jaar of vijf oud was, ontdekten wij, dat zijne spraak niet glad was, zoodat hij somtijds niet beginnen kon te spreken. Daar het somtijds vrij erg was, baarde dit bekommering bij ons, wijl gebrek in de spraak, zulk een groote hindernis in het leven is. Ik bad den Heere gedurig dat Hij het mogt herstellen, maar het scheen, of de Heere mijne bede niet wilde aannemen. Doch ik kon niet aflaten bij den Heere. Dit duurde wel een jaar of drie dat het scheen, of de Heere mijn gebed niet wilde hooren, doch ik bleef pleiten op Zijne magt en goedheid.

Sedert een jaar of twee kreeg ik al wat meer ruimte in het gebed, doch de toestand werd niet beter.

Eindelijk werd het verleden herfst zoo erg, dat zijn spreken hoogst moeijelijk was, wij werden er haast verlegen onder, en besloten, om eens naar een Chirurgijn te gaan, of er nog iets aan te doen was; wij deden dit, maar ook hier werd de hoop afgesneden; niets bleef er over als de Heere, die alles kan doen als menschenhulp te kort schiet. Mijne bede werd onder alles ernstiger en vuriger, en door overpeinzing kwam ik op het denkbeeld, of misschien het gebruik van levertraan niet goed was; doch wij stelden het terstond niet in het werk; maar onder het bidden werd ik er gedurig bij bepaald en dit kwam zoo ver, dat ik er niet meer met vrijmoedigheid voor bidden kon, voordat we dat middel beproefden.

Onder opzien tot den Heere zijn wij het begonnen omstreeks het begin van November, en nu is het bijna niet meer merkbaar; in het lezen is het geheel hersteld, hopende dat de Heere verder hem geheel herstelle.

Ik zocht mijne hulp bij den Heere en of ik daar troost vond of niet de Heere deed mij aanhouden en heeft de gunstige verhooring mijner bede betoont. Hem zij de eer! Tot hier toe heeft de Heere geholpen.

Het jaar 1864 kenmerkt zich in zijn begin, met de bewijzen van Gods goedertierenheid. In menigerlei opzigt heeft de Heere ons gezegend zoodat we groote stof van dankbaarheid genieten.

De spraak van onze Hinderk is beter als het geweest is, doch niet hersteld, mogt de Heere nog de beden verhooren, die dagelijks dien aangaande tot Hem worden opgezonden.

In dit jaar ben ik eerst op nominatie geweest te Beilen, daarna te Veendam, te Ulrum, en te Oude Pekela, van welke laatste gemeente ik de roeping heb ontvangen en volvaardig aangenomen den 3 November 1864.

Daarna heb ik den 20 Nov. afscheid genomen van mijne gemeente te Ten Boer, onder vele tranen welke vanwege ons vertrek gestort werden; mijne tekst was Hand. 20:31, 32.

Ten Ten Boer ben ik twaalf jaren, en vier maanden leeraar geweest; al dien tijd hebben wij in liefde en vrede met de gemeente verkeerd, ook is de gemeente gestadig uitgebreid, en onderscheidenen, inzonderheid in den laatsten tijd bekeerd geworden.

Ons vertrek was, dien ten gevolge zeer smartelijk voor de gemeente; ronduit allen wilden ons gaarne houden, volgens de betuiging; geene uitgezonderd; doch het was de Heere die het hart daartoe neigde en dewijl ik den weg des Heeren daarin mogt zien, werd het hart meer losgemaakt.

Den 21 November zijn wij van Ten Boer vertrokken, en den 22 te O. Pekela aangekomen onder vele verwelkomingen, en vreugdetranen, dat de Heere hunne gebeden had verhoord, en zij wederom hunnen leeraar mogten zien.

Den 27 Nov. ben ik te Oude Pekela bevestigd door Ds Epping van de N. Pekela, naar aanleiding van Hebr. 13:17 en des nadenmiddags heb ik mij aan de gemeente verbonden, predikende over Hand. 16:9, 10.

Het is nu den 27 Dec. en we hebben hier nu vijf weken doorgebragt. Ik preek hier nu des Zondags drie keer, en ook eenmaal in de week, en wij zijn hier met genoegen, hopende dat de Heere verder zijnen zegen gebiede en wij het oudejaar in de vrees des Heeren mogen eindigen, en het nieuwe met den Heere mogen intreeden.

Jehova doe alzoo!

Eindnoten:

1. Volgens een stencil 'Ten Boer 1834', opgesteld door P. Visser te Ten Boer.
2. De brief is gedateerd 3 maart 1853.
3. Toch had het feit, dat hij de kant van de Afscheiding had gekozen, verzet gewekt. In een missive door Gedeputeerde Staten aan de gemeente van Ten Boer gestuurd (gedateerd 17 december 1835) staat te lezen, dat de gemeenteraad opnieuw diende te overwegen of J.H. Bolt wel assessor (wethouder) kon zijn. Hij was immers de leer en gevoelens van de afgezette predikant Hendrik de Cock te Ulrum toegedaan. En dit kon immers in de burgerlijke maatschappij gemakkelijk moelijkheden opleveren.
   Met 5-2 stemmen besloot de gemeenteraad weer, dat J.H. Bolt lid van het college mocht blijven. In het antwoord aan Gedeputeerde Staten zou worden vermeld, 'dat de gemeenteraad de Godsdienstige begrippen van genoemden J.H. Bolt daarlatende, overigens in het geheel geene termen vermeende te hebben, niet bij hunne eerste voordragt deswege van den 26 September j.l. te moeten verblijven'.
   Uit het bovenstaande mag worden geconcludeerd, dat J.H. Bolt een gezien lid van de gemeenteraad is geweest.
   Jacob Harms Bolt (1789-1858) overleed op 23 september 1858 op 69-jarige leeftijd te Ten Boer. Hij was getrouwd met Hindrikje Leenderts Groeneveld.
4. De 23-jarige Harm Jacobs Bouwman trouwde in 1816 met de 19-jarige Jantje Gerrits Kremer, een landbouwersdochter. Hij stierf op 12 november 1857, 64 jaar oud.
5. Ouderling Jacob Jans Lanting woonde eigenlijk dichter bij Ten Post dan bij Ten Boer. Hij werd aangemerkt als wonende te Lellens en bewoonde de nu afgebroken boerderij tussen de boerderij 'Dinghweer' en Kroddeburen.
   Deze boerderij, het laatst eigendom van de fam. Kiers, is nu afgebroken (volgens schriftelijke gegevens van P. Visser).
   Jacob Jans Lanting was 22 jaar oud, toen hij in 1825 trouwde met de 21-jarige landbouwersdochter Anje Gerrits Kremer.
6. Siemen Jans Lanting (sedert 1858 ouderling) was landbouwer op de grote boerderij aan de Ten Poster kant van het Westerwijtwerdermaar, plaatselijk gemerkt Wolddijk 5 te Lellens. In vroeger jaren en ook nu nog, wel kortweg aangemerkt als wonende op Dijkshorn.
   Na de fam. Lanting woonde hier gedurende vele jaren de fam. Swierenga en sedert de laatste jaren de fam. Prins (schriftelijke mededelingen van P. Visser). In 1826 trouwde de 25-jarige landbouwer Siemen Jans Lanting met de 16(!)-jarige Ebelina Hindriks Swierenga, een landbouwersdochter.
7. De 23-jarige kleermaker Bernardus Antonius Maijer trouwde in 1835 met 27-jarige dienstmeid Siertje Rienkes Visscher, geboren Ruiskebrug onder Noorddijk.
8. In 1824 trouwde in Ten Boer de 22-jarige Geert Hindriks Swierenga, een zoon van de overleden landbouwer Hindrik Bartelds Swierenga te Stedum, met de 18-jarige wees Trientje Jans Lanting, wonende te Lellens. Ze was een zuster van de in de tekst reeds genoemde Lantings.
   Getuigen bij dit huwelijk waren: Jacob Alberts Kol, 50 jaar, landbouwer te Ten Boer; Pieter Jacobs Haverkamp, 32 jaar, bakker en winkelier te Stedum, beiden zwagers van de bruidegom; Barteld Hindriks Swierenga, 25 jaar, schuitenvaarder te Stedum; Eeuwke Wiltes Evenhuis, 31 jaar, landbouwer, wonende te Oosterdijkshorn onder Lellens, zwager van de bruid.

9. Bij ons excerperen van de notulen hebben we ook gebruik gemaakt van een cahier met aantekeningen: Oudste historische gegevens van de Geref. kerk van Ten Boer, door W. Moene, predikant.
   En vooral van excerpten uit de notulen, samengesteld door P. Visser, die ze ons welwillend ter beschikking heeft gesteld.
10. De 36-jarige landbouwer Egge Jans Eggens was in 1830 in Ten Boer als weduwnaar van Anje Jannes Evenhuis getrouwd met de 29-jarige landbouwersdochter Martje Siemens Bolhuis. Zijn ouders waren landbouwers in Garmerwolde.
11. Volgens mededeling van P. Visser te Ten Boer.
12. G.C.P. van der Vijver, Professor Dirk Postma (1818-1890), 92. We hebben aan deze studie verschillende bizonderheden over Breitsma ontleend.
13. In 1850 vertrok ds Breitsma naar Assen. Hij is in totaal 47 jaar predikant geweest in actieve dienst bij de gereformeerde kerken. In 1891 werd hij emeritus; in 1906 overleed hij op 85-jarige leeftijd.
    Het tractement van ds Breitsma in Ten Boer bedroeg f 450,-.
14. Zie G. v.d. End, Saldenus (Theol. Ref. XII, 1969, no. 2). We hebben deze aanwijzing te danken aan drs K. Exalto te Hasselt.
15. In bezit van ds J. v. Dijken, Chr. Geref. predikant te Dedemsvaart.
16. Ds J. Kok, Het leven van Jan Egberts Broekema, 10. Kampen 1907.
17. Gegevens van P. Visser te Ten Boer.
18. We gebruikten een copie door dr K. Deddens te Groningen ons welwillend ter hand gesteld.
19. De 30-jarige ds G.H. Deddens trouwt met Aaltje Berends Dekker, 21 jaar oud, afkomstig uit Wildervank. Getuigen waren: Renger Arends Brouwer, 40 jaar, landbouwer en Fredrik Stuckwisch, 36 jaar, arbeider, oom van de bruid, beiden uit Wildervank. Verder twee jongere broers van Geert Deddens, nl. Derk en Foppo, beiden uit Meeden.
    F. Stuckwisch is later nog predikant geworden.

IV Ezinge - Oldehove

Blijkens een opgave van het gemeentebestuur aan de drost van het kwartier Groningen was de bevolking der gemeente *Ezinge* naar de godsdienstige gezindheid in 1810 als volgt samengesteld:

Oostum	63 hervormden
Garnwerd en Klein Garnwerd	529 hervormden
Feerwerd en Aduarderzijl	262 hervormden en 6 mennonieten
Ezinge en Hardeweer	445 hervormden, 14 mennonieten, 5 joden
Saaksum	203 hervormden
Oldehove met omliggende buurtschappen	681 hervormden, 34 mennonieten, 4 'roomsen'
Niehove en Kommerzijl	452 hervormden en 52 mennonieten

Het hervormd kerkgebouw op de wierde te *Oostum* bood plaats aan 80 kerkgangers. Heel klein dus. Oostum kan men ook geen dorp noemen, want het bestaat slechts uit een kerk, een paar woningen en enkele verspreid liggende boerderijen. Er is wel geen kerk in Groningerland, die zo vaak door kunstschilders is vereeuwigd of door dichters bezongen.[1.]

De hervormde kerk te *Garnwerd*, staande op een wierde aan het Reitdiep, telde 250 zitplaatsen, die te *Feerwerd* 150, te *Ezinge* 200, te *Saaksum* 125, te *Oldehove* 300 plaatsen (deze is dus de grootste uit de omgeving).

De zware zadeldaktoren van Oldehove beheerst reeds eeuwen het noordelijk deel van het Westerkwartier.

Het kleine *Niehove* - een typisch wierdedorp - bezat een kerk met toch nog 230 plaatsen. Haast alle huizen staan in een ring om de kerk gegroepeerd, net als vroeger in het dorp *Spijk* het geval was; vandaar de zegswijze 'Nijhoof is aan Spiek geliek'.[2.]

Wat het uiterlijk van de streek betreft, de dorpjes *Ezinge*, *Feerwerd* en *Garnwerd* liggen in een omgeving, aantrekkelijk door een apart open landschap met verspreide boerderijen langs kronkelende wegen, met oude Reitdiepdijken en hier en daar wierden, op de grootste waarvan de dorpen zich ontwikkelden.

Het gebied, waarin *Oldehove*, *Niehove* en *Saaksum* liggen, heet vanouds het *Humsterland.* De natuur is hier 'ruig'; grote boerderijen, om-

ringd door grachten en bomensingels beheersen het landschap, dat rijke percelen met tarwe, haver, gerst, erwten en bieten te zien geeft.

Aldus vonden we enkele kenmerken van het landschap aangegeven.[3.]

Ook in deze streek is een Afgescheiden kerk tot instituering gekomen. Helaas zijn er weinig kerkelijke archiefstukken bewaard gebleven, die licht kunnen werpen over de eerste jaren van de Afscheiding in Ezinge en omgeving. Uit de hervormde kerkeraadsboeken van die tijd valt niet veel te halen, terwijl het eerste notulenboek van de Afgescheiden kerk te *Ezinge* pas met 14 november 1839 begint.

Een brief van de burgemeester der gemeente Ezinge, J.B. Brouwers, aan de Gouverneur, gedateerd 22 december 1834, geeft ons echter de waardevolle aanwijzing, dat er kennelijk in die tijd in en om het dorp reeds enige onrust heerste als gevolg van het optreden en de schorsing van ds de Cock in Ulrum. Wat was het geval?

De burgemeester had bij geruchte vernomen, dat op zondag 14 december 1834 bij de 26-jarige landbouwer *Egbert Meinderts Wieringa*, te Ezinge door aanhangers van de Cock een godsdienstoefening zou worden gehouden. Inderdaad trof de veldwachter er ±30 personen aan, die echter -naar ze zeiden - geen godsdienstige zaken hadden behandeld. Wieringa voegde er zelfs aan toe, dat hij van de komst van deze lieden niets had geweten en zulke bijeenkomsten ook niet bij zich aan huis wilde hebben.

Helemaal duidelijk is alles niet; de burgemeester zag er maar van af proces-verbaal op te laten maken, bij gebrek aan voldoende bewijs. Wel blijkt *E.M. Wieringa* later lid van de Afgescheiden kerk te zijn. Had hij hierboven zich van den domme gehouden?

Instituering 22 juni 1835

Reeds een half jaar later - op 22 juni 1835 - twee dagen na Grootegast, wordt er in *Oldehove* een Afgescheiden gemeente gesticht, waartoe oorspronkelijk het hele noordelijk Westerkwartier behoorde. De plaats van stichting kunnen we nog wat nauwkeuriger aangeven, want uit de correspondentie van de burgemeester van *Oldehove*, *Nikel Hendriks*, en uit rechterlijke vonnissen blijkt het volgende:

Op maandagavond 22 juni 1835 werd door de Cock bij de 36-jarige landbouwer *Geert Simons van der Laan* te Oldehove voor omstreeks 150 personen een godsdienstoefening gehouden waarin 2 ouderlingen en 2 diakenen werden gekozen en bevestigd en 4 kinderen gedoopt. En de volgende morgen (23 juni) was er omstreeks 10 uur op dezelfde plaats weer een samenkomst met naar schatting 50 personen; nu kregen 2 kinderen de doop toegediend.

Wat de plaats van vergadering betreft, kunnen we nog preciezer zijn: *Geert Simons van der Laan* woonde te *Ikum*; dit is een kleine wierde ten

noordwesten van Niehove, waar nu nog een paar boerderijen staan, gelegen aan de weg van Oldehove naar Kommerzijl. Het boerderijtje van Geert van der Laan lag op of vlakbij de wierde. Daarin is dus de Afgescheiden kerk geïnstitueerd.

De Cock en van der Laan kwamen er niet zonder kleerscheuren af, want burgemeester Nikel Hendriks had na die godsdienstoefening onder druk van de officier van Justitie en de Gouverneur in actie moeten komen. Eerst schreef hij dat hij er niets tegen had kunnen doen, omdat hij er te laat achter was gekomen. De genoemde godsdienstoefeningen waren immers niet in het dorp, maar in een ruim half uur gaans van het dorp gelegen boerderij (boerenhuizinge) gehouden. Later hoorde hij nog een aantal getuigen en stuurde de verbalen naar de officier van Justitie op. Met als gevolg, dat v.d. Laan *ƒ*70, boete kreeg en de Cock *ƒ*90, (beiden met de niet geringe proceskosten).[4.]

Ook de hervormde kerkeraad van Oldehove had het feit van de onwettige samenkomsten doorgegeven, nl. aan het classikaal bestuur. Dit adviseerde *om met gemoedelijke ernst de leden der gemeente voor verdooling te behoeden.*[5.]

Niet alleen in Oldehove zelf woonden bezwaarden en scheidden leden zich af. Het doopboek van de Afgescheiden kerk van *Ezinge* - zo luidde al spoedig de naam - geeft aan, dat er kinderen werden gedoopt van ouders wonende te *Oldehove*, *Niehove*, *Saaksum*, *Ezinge*, *Feerwerd*, *Garnwerd*, *den Ham*, *Aduarderzijl* en zelfs te *Noordhorn.* Het was dus wel een streekgemeente.

Een rapport van het classikaal bestuur van Groningen, gedateerd februari 1836, verstrekt ons nog de volgende informaties over het begin van de Afscheiding in enkele dorpen:

'Te *Ezinge* is onder de vijf zich openlijk afgescheiden hebbende personen één, genoemd *Thomas H. Mulder*, die, vroeger door den afgezetten Predikant H. de Cock tot ouderling aangesteld, van tijd tot tijd daar of elders voor grooter of kleiner getal van menschen oefening houdt.

Te *Saaksum* hebben zich twaalf personen afgescheiden, van welke één als Ouderling en één als Diaken bij de Gemeente der Separatisten door de Cock te *Oldehove* is bevestigd, en die alle zondagen, 's namiddags onder de openbare godsdienstoefening, ook hunne godsdienstige bijeenkomsten houden, in vereeniging met de Separatisten van Oldehove en Ezinge, het zij op eene van deze plaatsen, het zij te Saaksum zelve, tot groote ergernis der weldenkenden, zijnde daarbij de bovengemelde te Ezinge wonende *Thomas Harms Mulder* hun voorganger of Prediker.'

We merken hierbij nog op, dat deze *Thomas Mulder*, één van de vele onbekende oefenaars, een eenvoudige man was, in 1836 een 39-jarige dagloner. Hij was eerst boerenknecht, later molenaarsknecht te Oldehove.[6.]

Het eerste *notulenboek* van de kerkeraad begint pas met 14 november 1839. Kerkeraadsleden waren toen:

Ouderlingen	*Pieter D. Franssens*, 38 jaar, landbouwer
	Hindrik H. van Dijk, 47 jaar, boerenknecht.[7]
Diakenen	*Jan J. Doll*, 35 jaar, landbouwer
	Geert S. van der Laan, 40 jaar, landbouwer

Pieter D. Franssens

We veroorloven ons hier een uitweiding over de belangrijke persoon van *Pieter Douwes Franssens*. Heeft een gemeente soms heel veel te danken aan een predikant, als instrument in Gods hand, een ouderling, die wèl regeert, zal ook dubbele eer waardig gekeurd worden. En dit is het geval met ouderling Pieter D. Franssens.

Deze landbouwer uit Saaksum, wonende op de Retkema-heerd op de Saaksumer wierde gelegen, had wegens ziekte niet bij de instituering der Afgescheiden gemeente (22 juni 1835) op Ikum aanwezig kunnen zijn. Maar zodra hij hersteld was, sloot hij zich erbij aan.

In 't begin van 1836 werd hij gekozen tot diaken en nog in hetzelfde jaar tot ouderling, een ambt dat hij 38 jaar lang tot aan zijn dood met zeldzame trouw en liefde heeft vervuld. ‘Zonder broeder Franssens is de geschiedenis van Ezinges kerk niet volledig.’

Aldus ouderling Pieter Datema in een herdenkingsrede: *Het begin der Afscheiding in Ezinge*, *herdacht op maandag 24 juni 1935*, waarvan we via een afschrift kennis konden nemen.[8]

Een antwoord-schrijven van *Pieter D. Franssens* aan Helenius de Cock verschaft ons ook enkele bouwmaterialen voor onze schets. In 1859 had docent Helenius de Cock te Kampen, die een boek over het leven van Hendrik de Cock aan het voorbereiden was, aan vele Afgescheiden kerkeraden een verzoek om inlichtingen over de activiteiten van zijn vader gestuurd. Aan de hand van een aantal vragen verzocht hij nadere informatie. Hierop antwoordde P.D. Franssens, ouderling van de kerk te Ezinge, op 21 maart 1859 vanuit Saaksum onder meer als volgt:

Wij kunnen zeggen, dat het middel ter voorbereiding en vestiging onzer gemeente onzes inziens is geweest de verkondiging van Gods Woord door uw vader te Ulrum, *die toen veel door ons gehoord werd*, *aangezien Ulrum omstreeks twee uur van ons verwijderd was*, met welke waarheid wij verenigd waren.

Ziende de vervolging en belemmering uw vader in zijn dienst aangedaan, konden wij in het Hervormde kerkgenootschap niet meer blijven, omdat wij dan met ons

stilzwijgen en toezien ook aan die schrikkelijke zonde van vervolging ons hadden schuldig gemaakt.

Franssens schrijft verder: wij kunnen zeggen, dat ons de Heere tot hiertoe geholpen heeft. Onze gemeente was eerst klein en gering, maar nu door des Heeren goedheid een welgeordende gemeente. Wat betreft de plaatsen, waar de gemeente vergaderde, ging men eerst *van huis tot huis*, maar daar dit niet beviel, hebben we een klein *huisje* tot onze vergaderplaats gehad, waar wij onze Godsdienst hielden. Voorts hebben wij een *doopsgezinde kerk* gekocht in het Homsterland onder Oldehove en eindelijk een *nieuwe kerk* gebouwd in Ezinge.

Verder deelt Franssens mee, dat de veldwachters hen 'Nog al dikmaals' hebben lastig gevallen.

Eenmaal hebben uw vader en mijn persoon voor het hof van Justitie terecht gestaan, waar ik ben beboet geworden, wat mij omstreeks *ƒ*37 gekost heeft en hoe het uw vader gegaan is, kan ik niet recht zeggen. Ik meen dat uw vader eerst is vrijgesproken, maar daarna heb ik gehoord, dat hij er ook niet onbeboet is afgekomen.

We onderbreken hier even: Inderdaad heeft Franssens 22 juni 1837 een boete gekregen van *ƒ*25+*ƒ*12,51 proceskosten (dat zijn dus die bovengenoemde *ƒ*37) en is de Cock die dag vrijgesproken (hij had 25 april 1837 een godsdienstoefening bij Franssens gehouden, het Avondmaal bediend en 4 kinderen gedoopt). Maar op 24 februari 1838 werd hij in appèl te Leeuwarden veroordeeld tot *ƒ*100+*ƒ*8,53 proceskosten.

Franssens eindigt zijn brief met:

Persoonlijke beledigingen weet ik niet, dat uw vader zijn aangedaan als wat nawijzen, uitjouwen, lachen en bespotten; dat was toen toch aan de orde van de dag.

Verder heeft uw vader reizen gehad door wind en regen en over onpassabele wegen, maar hij was altijd *welgemoed* en *opgeruimd* en onvermoeid bezig in het werk des Heeren en als een middel in des Heeren hand tot openbaarmaking der waarheid aan de conscientien der mensen en tot ontdekking van de zo jammerlijke afwijkingen en vervalsing van des Heeren Woord door de valse Leraars.

Tot zover de brief van Franssens, die berust in het familie-archief de Cock te Rotterdam. Op deze P.D. Franssens komen we straks nog terug met meer bijzonderheden over zijn leven.

Waar kerkten de Afgescheidenen?

Er blijkt dus uit, dat aanvankelijk in een klein huisje vergaderd werd. Waar stond nu dit huisje? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we even een stukje kerkhistorie van de doopsgezinden in deze streek bekijken.

In de 18e eeuw waren in het Humsterland 2 doopsgezinde kerkjes te vinden, 'vermaningen' geheten; het ene onder Ikum bij *Gaaikemaweer*.

Van dit gehucht ten westen van Niehove zijn nog slechts 2 boerderijen overgebleven. Waarschijnlijk stond deze doopsgezinde vermaning ten oosten van Gaaikemaweer op of bij de wierde van Ikum.

Het andere doopsgezinde kerkje stond in het wijde Humsterland aan de huidige Jensemaweg, bij de boerderij Ter Horn; het lag ver van het dorp Oldehove op de uiterste punt van de gemeente, bij de grens met Aduard en Zuidhorn.

Toen beide doopsgezinde gemeenten - na bijlegging der geschillen - samensmolten (1775), werd het kerkje onder Ikum bij Gaaikemaweer gesloten en is het een boerderijtje geworden, dat in 1835 door de reeds genoemde *Geert Simons van der Laan* bewoond werd.

De Afgescheidenen zullen daar dan van 1835-1838 hebben gekerkt.

Toen in 1838 de doopsgezinden van Humsterland naar Noordhorn overgegaan waren, kwam er weer een doopsgezind kerkje vrij. Dit afgelegen gebouwtje werd door de Afgescheidenen in 1838 gekocht. Ze hebben erin gekerkt van 1838-1842.

Op de zijmuur van wat nu een weekend-huis is geworden, prijken de woorden ‘D'olle Vermoaning’.[9.]

Erkenning

De gemeente stond bekend als de Christelijk Afgescheiden Gemeente te *Oldehove* en was als zodanig bij K.B. van *16 juni 1841* door de regering erkend.

Uit de aanvraag blijkt ook (20 maart 1841), dat als dominee beroepen werd *R.A. Kema* ‘theologisch student bij ds H. de Cock te Groningen’ dat de aanvragers 92 kinderen vertegenwoordigden en woonden in de burgerlijke gemeenten *Aduard*, *Ezinge* en *Oldehove.* Helaas stierf kort hierop de beroepen *Roelf Abels Kema*, die aan de Melkweg in Groningen woonde en daar één der eerste ouderlingen van de *Afgescheiden kerk van Groningen* is geweest.

Per brief van 29 december 1841 zeiden verschillende personen hun lidmaatschap van de hervormde kerk van Ezinge op, omdat zij zich aansloten bij de Chr. Afgescheiden gemeente. De reeds in het begin genoemde landbouwer *Egbert Meinderts Wieringa* en diens vrouw *Geertje Derks Reukema* waren er ook bij.[10.]

In 1842 op de íe april volgde een dergelijk bericht en wel van ruim 20 leden van de hervormde kerk van *Ezinge.* Mogelijk is de grote toename van leden uit Ezinge van invloed geweest op het bouwen van de kerk dáár (1842) en werd daardoor de naam: de Chr. Afgescheiden kerk te *Ezinge.* (Pas in 1863 kwam er een zelfstandige kerk in *Oldehove*).

Tenslotte geven we hier nog door, dat in november 1845 een acte van afscheiding bij de hervormde kerkeraad van *Saaksum* was binnengekomen, waarin we de volgende namen lezen:

De echtparen:

Pieter Douwes Fransens en Hilje Jans Buursma
Hindrik Hindericus van Dijk en Jantien Hendriks
Jan Hendrik Mollema en Geeske Popkes Rosema
Jacob Nannings de Vlieg en Mentje E. Hoving
Derk H. Oostra en Anje J. Nijland
Popke Sijtses Rosema en Zwanna Harms Wieringa
Timme N. v.d. Hoek en Jantje H. Klunder
Berend Harms Stulp en Hiltje Hendriks Mollema
Gerben H. Knoop en Louke H. Feringa

en dan de personen

Jacob Obbes van Polen, Hendrik J. Klunder, Luitje W. Zeldenrust, Berent Meertens Rosema en J.B. Klamer.

Alleen P.D. Franssens was landbouwer, Gerben H. Knoop vleeshouwer, het beroep van al de anderen wordt aangegeven met boerenknecht of arbeider.

Datema geeft in zijn historische schets ook nog een tekenende bijzonderheid uit de tijd, toen men nog in de oude doopsgezinde vermaning in het Humsterland kerkte. We willen deze de lezers niet onthouden, omdat we daarin iets van de sfeer van die dagen proeven.

Het gaat over een toen bij de Afgescheidenen vooraanstaande figuur, over *Pieter Isebrands Hamming*, landbouwer te Feerwerd, in de volksmond bekend als *Paider Isebrands* (1802-1887), geboren te Oostwold in het Westerkwartier en jarenlang ouderling in Ezinge.

Hij stond in 1834 met zijn vrouw *Anje Hendriks Aalfs* zeer sympathiek tegenover de Afscheiding. Dit wekte de ontstemming van de toenmalige burgemeester, die eens tegen hem zei: ‘Ik ken mie nait begriepm, Paider, das toe die mit dat volk opholse, want ik maag die aanders nogal liedn.’

Toen Hamming zich al meer en meer gedrongen voelde zich bij de Afgescheidenen te voegen en ook geen vrijmoedigheid meer had zijn kinderen in de hervormde kerk te laten dopen, sprak hij hierover met zijn vrouw, die dacht als hij. Meer dan eens waren ze op een open boerenwagen met twee paarden bespannen langs de kleiwegen naar het Humsterland gereden. Toen hij dan ook zijn vrouw voorstelde zich openlijk bij de Afgescheidenen te voegen, stemde deze daarmee in, mits zij dit eerst te kennen gaven aan haar ouders, Hendrik Aalfs en vrouw, wonende te Hoogemeeden bij Aduard.

Hoewel Paider daar wel wat tegen op zag, trok hij toch de stoute schoenen aan en ging hij met zijn vrouw naar zijn schoonouders. Vader Aalfs was niet thuis en daarom vertelden ze hun boodschap maar aan moeder Aalfs. En het antwoord hierop was: ‘Dat haar 'k wol docht. Nou

Ide overgoan is, zei Paider 't ook wel doun.' Dat viel dus nogal mee en de aansluiting volgde spoedig.

Dat hij ook een werkzaam lid der gemeente is geworden, blijkt wel uit de opdracht, die de kerkeraad hem gaf nl. om met de kerkeraad de jeugd van de gemeente te onderwijzen in de waarheid. Deze catechisatie vond plaats in een gewone woonkamer in Feerwerd. Zo zullen de ouderlingen in de andere dorpen ook wel gecatechiseerd hebben.

Eigen predikant

In 1841 delibereerde de kerkeraad over het beroepen van een eigen predikant. In *Zuidhorn* was ook een Afgescheiden groep en er werden pogingen aangewend om gezamenlijk een predikant te beroepen.

Op 4 maart 1841 besloot de kerkeraad met het beroepingswerk voort te varen en een week later een *biduur* te houden 'om des Heeren aangezicht over deze hoogst gewichtige zaak te zoeken'. De 3e november komt er een 6-tal en op 3 april 1842 gaat het beroep naar *J.C. Huiskes* te *Wildervank* op een tractement van *f* 350 per jaar. Heel laag dus. Hij bedankt.

Kerkbouw

Op 4 juli 1842 is een commissie benoemd om te komen tot *kerkbouw* in Ezinge voor de Afgescheiden gemeente aldaar. Zitting hierin kregen E.M. Wieringa, P.J. Hamming (beiden landbouwers), M.V. de Jonge (boerenknecht).[11.] J.L. Brinker (timmerman) en P.H. Zuidhof (schoenmaker).

Reeds op 17 juli d.a.v. is een acte gepasseerd, waarin voor de som van *f* 450 enige percelen grond zijn gekocht van Gerrit Arend Arends (deze landeigenaar is van 1850-1853 nog burgemeester van Ezinge geweest). Dit was het perceel aan de Nieuwe Streek, waarop vroeger de gereformeerde school en de onderwijzerswoning stond; nu is er een garage.

Wanneer precies deze kerk in gebruik is genomen, staat niet vermeld, evenmin of er toen ook al een pastorie is gebouwd. Dit laatste zal wel zijn gebeurd, want het beroepingswerk was intussen voortgezet.

In september 1842 werd er een 4-tal opgemaakt, bestaande uit de predikanten ds *Th. de With* van Oudega (Smallingerland), ds *F.A. Kok* (Dwingelo) en de beide 'kandidaten' *Geert Kassies* (*Kerssies*) van Dwingelo en de bekende ouderling-oefenaar *Hendrik E. Dijk* van Thesinge. Eerstgenoemde - tenslotte uit een 2-tal gekozen - nam het beroep aan en werd dus de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente van Ezinge.

Ds Th. de With, 1843-'44

Deze *Theeuwis Egberts de With* werd op 30 april, 's morgens, bevestigd door ds Postma van Middelstum/Bedum met een preek over 2 Kor. 3:5 en 6. Niet dat wij van onszelven bekwaam zijn iets te denken, als uit onzelven; maar onze bekwaamheid is uit God; Die ons ook bekwaam gemaakt heeft, om te zijn dienaars des Nieuwen Testaments, niet der letter, maar des Geestes; want de letter doodt, maar de Geest maakt levend.

's Middags volgde de intree.[12.]

Het was echt niet gemakkelijk geweest voor hem een beslissing te nemen; hij had zelfs eerst bedankt. We beschikken over een brief van hem, waarin o.a. het volgende valt te lezen:

'...wanneer ik uw roeping zou opvolgen, dan verminderde ik mijn inkomsten zoals ik die thans volgens beroepbrief hier geniet.

Ten tweede kan ik met 30 à 40 gulden per jaar de briefporten allicht niet betalen. Mijn oude grijze vader, die reeds 66 jaren heeft bereikt en nu nog om een zaak, waarin geen bedrog wat de bedoeling betreft, zat, in de nare gevangenis is opgesloten kan ik volgens kinderplicht niet aan het noodlot overgeven.

Ik heb een vrouw met 2 kinderen voor wie mij de zorg als hun vader is opgelegd en door mij aangenomen met een eed voor God en de gemeente.

Ja, mijn inkomsten zijn zo weinig, dat toen ik bij u geweest ben, het zonder overjas was, wat het seizoen van 't jaar helemaal niet toestond. Maar wat zal en moet ik, wil ik mijn huisgezin niet te veel benadelen, dan kan ik er geen krijgen.

Het is een gewichtige last, die mij op de schouders gelegd is, het evangelie Gods bedienen en mijn gezin voorstaan. Het eerste moet ik als huisverzorger Gods en het ander als huisverzorger van mijn gade en kroost betrachten. Deze twee zaken mogen strijdig schijnen, maar als ik het ene betracht en het ander verwaarloos, ben ik een schender van Gods wet en van mijn eed.

De zwakte van mijn echtgenoot doet het in de volste zin des woords noodzakelijk zijn om een dienstbode te houden, voor wie ik belasting moet betalen en wie loon toekomt.

Tot zover het gedeelte van de brief.[13.]

Ja, het was voor een dominee toen geen vetpot. De classis ging er zich ook nog mee bemoeien en besloot: ds de With mag een tractement van *f*500 vragen, maar dan moet hij wel driemaal per zondag preken.

Op 29 december 1842 schrijft ds *H.J. Wind* uit *Leens* - hetzelfde jaar daar predikant geworden - hem een brief, waarin hij o.m. ds de With tracht gerust te stellen wat het tractement betreft.

Verder heet het: ‘Ik wenste u ook wel als naburig predikant te hebben, ofschoon gij beschuldigd wordt, dat gij met laagheid neerziet op die leraren, die de talen niet kennen.’ Wind doelt hier op de grondtalen van de bijbel. De With werpt in zijn antwoord deze beschuldiging ver van zich, al voegt hij er aan toe, dat hij die kennis der grondtalen wel hoog aanslaat.

Tenslotte schrijft Wind nog, dat hij zijn zoon graag door de With - als deze in Ezinge kwam - in de talen zag onderwezen ‘want die wenst tot Leeraar opgeleid te worden, ofschoon hij nog jong is, maar er liggen levendige kenmerken van genade in hem, zodat ik voor mijzelf hoop heb, dat hij bekeerd is.’

Inderdaad was Winds zoon nog jong, 12 jaar. Tien jaar later (1852) wordt hij Afgescheiden predikant in Thesinge.

Wind - die toen nog geen jaar in Leens stond - besluit zijn brief met: ‘Nu nog iets over mijn eigen persoon. Ik mag gedurig de goedkeuring des Heeren aan mijn ziel ondervinden en mag de dienst ook met zegen verrichten. Hier wordt in de gemeente veel liefde en eensgezindheid onder elkaar gevonden.’

Ach het zou daar op dit punt spoedig veranderen (zie Leens in deel 11).

Was ds de With dus op 30 april 1843 bevestigd, hij zou niet lang blijven, want reeds op 18 aug. 1844 preekte hij afscheid met Ps 71:16a. Zijn acte van ontslag wegens a.s. vertrek naar '*t Zandt* is gedateerd 1 augustus 1844 en luidt:

Ondergetekenden verklaren, dat ds *Theeuwis Egberts de With* ruim een jaar en 3 maanden onder ons het H. Evangelie heeft bediend en gereformeerd overeenkomstig onze formulieren van eenheid heeft geleerd en geleefd, Z.E. mits dezen ontslaande van en bedankende voor de dienst in onze gemeente verricht.

Ds de With heeft in de streekkerk, die de gemeente van Ezinge toen was, niet met werkloosheid te kampen gehad. Elke zondag drie maal preken, waarvan om de derde zondag in 't Humsterland en dan nog catechiseren in Ezinge, den Ham (bij Ite Jans Muller) en in Oldehove (bij koopman Johannes de Grave aan huis).[14.]

Hij schijnt een nogal impulsief man geweest te zijn, die nu juist niet in ieders smaak viel, hoewel hij een krachtig en vurig prediker was.

Datema vertelt, dat zijn grootvader Pieter I. Hamming en ds de With eens aan het huisbezoek bezig waren in Garnwerd en van huis tot huis gingen. Hoewel anders nogal spraakzaam, werd ds de With al stiller. Hij liet zijn medebroeder maar aan het woord en toonde zich min of meer angstig. Toen Hamming daarover vroeg, zei ds de With, dat hij niet spreken kon.

Op de terugweg over Aduarderzijl waren ze nog maar nauwelijks de brug gepasseerd, of ds de With had zijn opgewektheid hervonden, en had toen gezegd, dat hem aldoor maar was ingefluisterd, dat hij over

de leuning van de brug zou worden gegooid. Nu dit niet gebeurd was, was zijn vrees geweken. Naar aanleiding van dit voorval was een levendig gesprek gevoerd, en had ds de With zijn medebroeder een blik in zijn zieleleven gegeven.

Uit zijn korte ambtsperiode valt nog het volgende te vermelden:

Simon Meijer, een arbeider te Fransum, werd van het Avondmaal afgehouden, omdat hij 'zegeningen gebruikt om daardoor verrukte leden des lichaams te genezen'. Een soort magnetiseur dus, zoals wij het noemen. De kerkeraad heeft hier zeker gedacht aan de woorden van het Avondmaalsformulier, dat vermaant dat van de tafel des Heren zich moeten onthouden zij die vee of mensen mitsgaders andere dingen zegenen en die aan zulke zegening geloof hechten.

Dat niet allen de prediking van de With konden waarderen, blijkt uit de notulen van 6 juli '43: Pieter Jans Mol, Roelof Jans Moes en Willem Jacobs Lantinga hebben zich onttrokken en zijn weer hervormd geworden.

Nog duidelijker blijkt dit uit de notulen van 13 november 1844: F. Rietema, A. G de Wit en Grietje bleven weg uit de kerk, omdat huns inziens ds de With niet de zuivere leer der godzaligheid verkondigde en niet genoeg de middelen ter zaligheid aanwees. De kerkeraad bracht de zaak zelfs op de classis: deze adviseerde 'de zake neer te leggen'; het drietal verkeerde immers niet meer onder de bediening van ds de With, daar deze vertrokken was naar 't Zandt.

We moeten hieibij nog opmerken, dat bovengenoemde F.A. Rietema een jaar eerder als ouderling had moeten heengaan, omdat hij zijn eigen huis niet wèl regeren kon wegens het toegeven aan de vijandschap van zijn vrouw. Rietema kwam nu niet meer in de kerk.

En dan waren daar in 1843 ook nog de bezwaren van Tjeerd de Roo tegen ds de With, een hele serie, wel 10, b.v. de Leraar had de feeststof van het Pinksterfeest niet genoegzaam verklaard; de preek over Jeremia 8:22 was niet voldoende toegepast op de huidige toestand der kerk; de onwedergeborenen kunnen hoop op de belofte hebben, enz.

Bijna 12 jaar later (4 januari 1855) belijdt in Niezijl onder ds A.S. Entingh een zekere Tjeerd de Roo schuld; de censuur was reeds bij de laatste trap gekomen.

Verzet dus genoeg tegen ds de With in Ezinge. Uit de notulen is niet met zekerheid op te maken of de tegenwind uit de kruisgezinde hoek woei.

Nu is het altijd jammer, dat de notulen vaak alleen nare en akelige zaken bevatten en dat aan de vruchten van het geloof weinig aandacht wordt geschonken (in de notulen althans). En die zijn er ongetwijfeld geweest, in ruime mate zelfs, want de kerk van Ezinge en omstreken mocht zich verheugen in een gestadige groei, ondanks allerlei kwesties

en narigheden. Zijn die er niet altijd in een levende kerk? Helaas!

Het verwondert ons niet, dat Ezinge na de bovengenoemde moeilijkheden niet gemakkelijk en snel een nieuwe dominee kreeg.

Na het vertrek van ds de With liet men verschillende predikanten optreden. Vooral ouderling *Franssens* verzorgde de preekvoorziening. Er bestaan van hem nog 2 briefjes aan *Helenius de Cock*; het eerste is gedateerd Saaksum 4 september 1845 en heeft op de adreszijde 'Aan den Heer H. Kok Afgesch. Leeraar in de Pekel'. Het luidt:

'Wij hebben in de kerkeraad besloten om tot u te komen en UEw. dan te verzoeken om bij ons op een beurt het Evangelie te verkondigen, doch daar de reis in het regenachtige weder zo moeilijk was en nu druk, zo verzoeken wij u door dezen om bij ons een dienst te doen. Wij hebben dom. Timmerman van Grootegast en dom. F. Kok van Garrelsweer bij ons gehad. De dom. van 't Kanaal willen wij ook verzoeken (d.i. ds Veenhuizen).

De tijd wanneer gij belieft te komen, moet UEw. maar bepalen, zo gij ons verzoek belieft in te willigen, doch aanstaande zondag over drie weken niet. Wij hebben geen tijd meer te schrijven, dewijl Schuitema om 8 uur wegvaart. Daar gelieve het UEw. mede over te leggen.'

Ruim een jaar later stuurt Franssens opnieuw een preekverzoek aan Helenius de Cock, die dan in Appingedam predikant is. Intussen was op 21 januari 1845 al beroepen geweest ds *W.A. Kok* van Ruinerwold op een tractement van *f*400 per jaar met woning en tuin. In de verplichtingen van die beroepen predikant was in zoverre enige verlichting gekomen, dat hij alleen maar de vier zomermaanden in 't Humsterland hoefde te preken.

Ds Kok bedankte en toen werd op 5 juni beroepen zijn broer ds *F.A. Kok* van Garrelsweer. De classis keurde dit beroep echter niet goed, omdat het beroepen had moeten gebeuren met voorgaan en in het bijzijn van een dominee.

Vervolgens werd beroepen ds *Timmerman* van Grootegast. Aan deze Leraar werd het beroep persoonlijk gebracht door ouderling H.H. van Dijk, (tegen een beloning van 50 cent). Het resultaat was weer negatief.

Op 31 maart ging een beroep naar ds *Wildebeest* van Varsseveld. Weer mis! Toen werd geprobeerd een oefenaar te krijgen in de persoon van *Pieter Alberts* te Zandeweer; weer met een teleurstellend resultaat.

Op 6 juni 1846 besloot men het kerkje in het Humsterland te verkopen 'als nuttig en nodig'. 'D'olle vermoaning' had haar plicht gedaan.

In de verslagen van de kerkeraad staat nog al eens: 'niets bijzonders voorgevallen' of een enkele maal: 'na nog een tijdlang over de waarheid te hebben gesproken'. In de kerkeraadsnotulen van vele gemeenten komen we dergelijke mededelingen tegen. Het piëtistische, persoonlijke zieleleven stond toen sterk op de voorgrond.

In 1847 kwam ds *J. Mekkes* uit *Een* (*Drenthe*) naar Ezinge, waar hij vier jaar heeft gestaan. *Niezijl* werd zijn volgende gemeente.

Vermelden we nog, dat *Aduard* (dochterkerk van Ezinge en Groningen) in 1850 zelfstandig werd, *Oldehove* (eveneens een dochterkerk van Ezinge) in 1863. Over deze beide feiten veroorloven we ons een enkele uitweiding, daarbij voor *Aduard* een dankbaar gebruik makend van een gedenkboekje van de gereformeerde kerk te Aduard (1850-1950).

Aduard

Daarin lezen we, dat de Chr. Afgescheiden kerk te Aduard is geïnstitueerd op 22 december 1850 bij de ingebruikneming van het kerkgebouw en de bevestiging van de gekozen kerkeraadsleden. Dit waren de ouderlingen *Former Alberts Douma*, een 44-jarige landbouwer, die in 1858 te Hoogemeeden is overleden, 52 jaar oud. Hij was in mei 1845 met attestatie overgekomen van Grootegast naar Groningen en later weer met attestatie vertrokken naar Aduard, toen daar in 1850 een zelfstandige gemeente ontstond.

Verder werd ouderling de 52-jarige landgebruiker *Ite Jans Muller*, die vanaf de instituering in 1850 tot aan zijn dood in november 1867 ouderling in Aduard is geweest. Zijn opvolger werd de bekende *Derk J. Noordhof*, die 36 jaar lang, tot en met 1903 als ouderling in de kerkeraad heeft gezeten.

De eerste diaken was *Lukas Rikkerts Iwema*, een 49-jarige landbouwer uit Leegkerk. Hij was getrouwd met de landbouwersdochter Hilje Isebrants Hamming, een zuster van Ite I. Hamming, de eerste Afgescheiden diaken in Enumatil.

De tweede diaken heette *Pouwel Hendriks Woldijk*, die in 1839 a^s ‘dienstknecht’ getrouwd was met de 23-jarige Aduarder ‘dienstmaagd’ *Aaltje Pieters Bos.* Zij behoorde in 1834 tot de eerste Afgescheidenen in de stad Groningen.

De nieuwe gemeente van Aduard was geformeerd uit leden van de gemeenten te *Ezinge* en te *Groningen*, om precies te zijn: 16 belijdende leden waren afkomstig van de kerk te Ezinge en 25 van die te Groningen. Doordat een aantal hervormden en doopsgezinden zich bij de Afgescheiden kerk aansloten, groeide deze. Vijf jaar na de instituering bedroeg het zielental al 350.

Oldehove

Wat de instituering van een Chr. Afgescheiden kerk te *Oldehove* betreft, al omstreeks 1855 probeerde een aantal Afgescheidenen in Oldehove een zelfstandige gemeente te stichten. Daarom richtten *J.J. Dol*,

H.J. Folkerts, W.K. van Dijken en *H. Koning* een verzoek aan de classis Groningen om hieraan medewerking te verlenen. Want de grote afstand en de slechte wegen maakten het oude en ziekelijke mensen immers onmogelijk in de kerk in Ezinge te komen. Bovendien waren er vele niet-Afgescheidenen, die als de kerk in Oldehove door de regering erkend was, wilden meebetalen aan het predikantstractement en beloofden altijd in de kerk te komen.

Als bijlage was een brief ingesloten met de namen van personen, die financieel wilden meewerken. We geven die lijst hier door (de namen waar een sterretje achter staat, waren nog niet afgescheiden):

J.J. Dol
W.K. van Dijken
H.P. van der Gulden
T. Nauta
H. Bouman
H. Koenes
P.H. Kort
H. Koning
J.A. Muller
J. Moes
H.J. Folkerts
J.G. Buist*
H.A. Haitsema*
H.B. Meijer*
P.H. Dijkstra
A.T. van Dijken
W.D. Wolters*
P.A. Haack*
P.J. Mollema
H.J. Sasveld
A.T. Rosema
H.P. Mollema*
J.H. Klevering*
H.G. Noordhof
F.R. van der Heide
J.P. Noorda*
D.T. Hoolsema*
H.K. Pluister
Ebeltje ten Hoorn
P.M. Rosema
G.P. Rosema
S. van der Heide
P.P. Rosema
Valko Bosman
H.K. Wiersema
J.D. Wolters*
J.S. van Bruggen

T. Meijer
G. Guikema
J.K. Wiersema
J. Knap
J.G. Noordhof
J. Meijer
Willem
P.J. Beukema
de vrouw van P.P. Snaak
Wed. S.B. Dijkhuizen
Otte van Ellen
vrouw van W.H. Wieringa*

Voorlopig komt er niets van. Maar in 1862 wordt de zaak opnieuw aangezwengeld. We lezen dan van een buitengewone kerkeraadsvergadering, gehouden te Ezinge op 29 september 1862, ‘op verzoek van de leden van Oldehove’.

In deze vergadering verscheen een deputatie uit Oldehove, bestaande uit *H. Bouman, W.K. van Dijken* en *H.J. Folkerts*, met het verzoek toe te staan, dat in Oldehove een zelfstandige gemeente werd gesticht.

Een maand later (28 oktober 1862) ligt dit verzoek op de classistafel te Groningen. Daarbij wordt nog opgemerkt, dat de kerkgebouwen te *Ezinge* en *Niezijl* te klein zijn om al de toehoorders te kunnen opvangen.

Een moeilijk punt is: Moet Saaksum ook bij Oldehove komen of moet het bij Ezinge blijven? En wat moet er met Niehove gebeuren: met Oldehove meedoen of bij Niezijl blijven?

In verband met dit alles worden enige uiterst leerzame tabellen opgesteld, waarin het aantal Chr. Afgescheidenen in de burgerlijke gemeente Ezinge gespecificeerd staat genoteerd (met het beroep en de gezinsgrootte erbij). En tevens de lidmatenverdeling van de dorpen *Niehove*, *Oldehove* en *Saaksum*, die samen de geplande gemeente Oldehove moeten gaan vormen.

We geven die specificatie hier weer door:

In het *dorp Niehove* woonden in 1862 de volgende Afgescheidenen (het getal 'ouden en jongen', de gezinsgrootte, plaatsen we achter de namen):

Jacob Doornbos	landbouwer	10
R. Keegstra	koopman	2
T. Keegstra	arbeider	6
E. Hummel	idem	5
J.E. Rosema	idem	2
K. Landstra	idem	6
J. Vink	idem	2
Wed. Elema	koopmansche	4
Jacob Bos	arbeider	3
Hm. Datema	idem	3
Betje en Trijntje	naaisters	2
G. Huisman		1
Wed. G.A. Boerema		1
L. Bolhuis		3
H. Koert		3
J. Bosscher	landbouwer	8
D. Pol	arbeider	6
Weijers	idem	6
J. Ouwenga	idem	1

Tjeert Diepenga	idem	4
J. Togt	idem	5
		—
	Totaal	84

***In het dorp Oldehove*:**

J. Dol	landbouwer	10
E. Slopsema	arbeider	4
Wed. Beuekema	idem	1
S. Rosema	idem	3
A. Rosema	idem	5
P. Kort	landgebruiker	1
K. Rietsema	landbouwer	5
Jacob Dijkhuizen	arbeider	2
W.K. van Dijken	landbouwer	7
J. Stad	schipper	4
Ebeltje	naaister	1
H. Pluister	arbeider	2
Wed. van Bruggen	arbeidster	4
T. Meijer	koopman	2
G. Guikema	arbeider	7
H. Bouman	koopman	3
P. Mollema	arbeider	4
Wed. v.d. Heide	idem	2
Tj. Dijkhuizen	idem	2
K. Smid	idem	2
Antje Radema	idem	1
H. Boersema	idem	3
H. Wieringa	schipper	3
M. Mulder	dienstmeid	1
H.J. Folkerts	koopman	6
		—
	Totaal	85

***In het dorp Saaksum*:**

P.D. Franssens	landbouwer	6
J. de Vlieg	arbeider	5

J. Stob		5
B. Stulp	idem	2
G. Knoop	idem	3
H. Dijk	idem	1
B. Rosema	idem	2
H.B. Rosema	idem	3
M. Bots	idem	2
J. Wiersema	idem	2
G. van Polen	wever	4
		—
	Transporteren	35

	Transport	35
Obe van Polen	arbeider	1
J. Mollema	idem	4
H. Pannekoek	idem	4
H. Kooijma	idem	5
K. Bos	schoenmaker	6
Elske	koopman	3
H. Rosema	commissionair	5
Wed. Grietje en Sieuwke		2
Jonker	bakkersknecht	1
		—
	Totaal	66

Voor Oldehove, Niehove en Saaksum dus in 1862 totaal 235 zielen. Volgens de plannen zouden deze de nieuwe gemeente Oldehove gaan vormen.

We weten uit de opgave aan de classis nu ook het aantal Chr. Afgescheidenen in de *burgerlijke gemeente Ezinge* in 1862:

In het dorp Ezinge:

P. Oosterhof	landbouwer	9
J.I. Muller	idem	1
1 dienstknecht lidmaat		1
E.M. Wierenga	idem	4
Erven B. Frieling	idem	4
S. Jonker	idem	1
H.F. Rietema	idem	2
1 dienstmeid lidmaatsche		1
P. Hoolsema	idem	6
Wed. Datema	rentenierscheе	2
T. Nauta	kommies	7
Wed. E. Wiersum	koopvrouw	4
Wed. Halma	arbeidster	4
P. Zuidhof	schoenmaker	2

H. Koning	idem	4
vrouw van de Mulder		1
J.W. ter Borg	smid	6
Arend Hoving	hovenier	5
Hm. Mulder	arbeider	2
Joh. Lindemulder	wever	3
H. Dijkhuizen	arbeider	6
J. Nijland	schipper	2
		—
	Transporteren	80

	Transport	80
W. Schuitema	schipper	4
J. Hoffman	arbeider	4
J. Buffinga	idem	6
O. Wiersum	idem	2
W. Schuitema	idem	2
F. Zuidhof	schoenmaker	2
Jacob Meijer		4
vrouw en kinderen van L. Tromp		4
I.J. Boer en gezin		4
Korn. Haan	arbeider	3
Kornelske, weduwe onder de bedeling		1
Minna de Jong en Kenstje	werkvrouwen	2
Hk. K. Wiersema	arbeider	4
Wed. Bos en kinderen		4
T. Bos	arbeider	5
S. Doornbos	koopman	4
Wed. G. Balk	naaister	2
M. Spanjer	arbeider	3
G. Huizenga, deze niet aangesloten		1
Riekel en zijn dochter	arbeider	2
	Totaal	143

***In het dorp Feerwerd*:**

Koopman Minno		4
P.I. Hamming	landbouwer	5
J. Bouma	idem	6
R. Datema	idem	4
W. van Heukelen	rentenier	3
J. Muller	bakker	3

J. Koolman	smid	4
E. Meijer	stelmaker	5
H. Hut	slagter	2
P. Hut	arbeider	3
G. Huidsing	koopman	4
Wed. F. Kuipers	arbeidster	1
J. Ekkes Helmes	arbeider	1
Vrouw van Torringa	idem	1
Vrouw van Eppe Hoek	idem	1
J. Dijkstra	timmerman	1
D. Dijkstra	idem	1
		—
	Transporteren	49

	Transport	49
J. Schutema	timmerman	1
S. Rosema	idem	2
F. Koning	arbeider	4
Albert Kooi	grenier	4
Etje Kooij	landgebruikster	1
R. Wieringa	arbeider	5
J. de Vries	idem	3
vrouw van G. Werkman	landbouwster	1
D. Oost		3
R.W. Veldkamp		4
		—
	Totaal	77

***In het dorp Garnwerd*:**

J. Meijer		6
H. Heslinga		4
L. Lion	rentenier	1
D. Lion	smid	2
D. Schripsema	arbeider	4
H. Til	idem	3
Wietse de Vries	idem	3
A. de Vries	rijswerker en opzigter	4
Hk. de Vries	idem	2
Kornelis de Vries		2
Nicolaas	arbeider	4
Hielke en gezin	kleermaker	3
J. Mulder	timmerman	2
J. Slopsema	arbeider	1
J. van der Laan	koopman	4
Willemke	arbeidster	1
Wed. K. Werkman	idem	3
J. Haan	schoenmaker	2

J.N. de Vlieg	arbeider	4
		—
	Totaal	55

De Chr. Afgescheiden gemeente van Ezinge zou dus samen 275 zielen tellen, als volgt verdeeld: Ezinge 143, Feerwerd 77, Garnwerd 55.

In 1875 - *J. Balhuizen* was predikant in Ezinge van 1854-'84 - toen de behoefte aan Christelijk onderwijs zich al sterker deed gevoelen, en men daarom tot de daad van schoolstichting overging,[15.] werd er ook een nieuwe kerk gebouwd. De bekende *P.D. Franssens* was in juli 1974 overleden. Zijn weduwe Hitje *Franssens-Buurma*, schonk een groot gedeelte van de grond, waarop de kerk is gebouwd, aan de gemeente. Twee jaar later (1877) werd de pastorie er naast gebouwd.

De ingebruikneming van de kerk had plaats op 17 oktober 1875.[16.] Dat was toen een daad van moed en durf, of beter gezegd een moedige geloofsdaad. Want niet alleen kostte kerkbouw veel geld, maar ook nam de gemeente op zich de school met alles wat er bij hoorde geheel zelf te onderhouden. Nu waren de tijden voor zoiets niet ongunstig. Het was in de zg. gouden zeventigerjaren, volgend op de Frans-Duitse oorlog.

Dat ook deze daad toen wel de verwondering der moderne wereld opwekte, bleek onder meer hier uit, dat er eens een rijtuig, een 'koetsewagen' met een boerengezin uit het vrijzinnige *Garnwerd* voorbij de kerk reed. De vrouw van de boer bekeek in 't voorbijgaan de kerk en riep uit met een brede armzwaai: Kestailn bouwn ze der, dei Cocksioan'n.[17.]

Een gedenksteen boven de hoofdingang der kerk houdt de herinnering aan de bouw levendig:

Eben-Haëzer

Predikant	J. Balhuizen	Diakenen	J.I. Muller
Ouderlingen	P.J. Hamming		D.L. Lion
	R.S. Datema		Jk. I. Muller
	M.U. Ubbens		D.E. Wieringa

gebouwd in 1875

Pieter Douwes Franssens 1800-'74

Laten we nog eenmaal mogen terugkomen op P.D. Franssens en onze schets besluiten met het gedeeltelijk citeren van de rouwpredikatie over 1 Samuel 25: ia, door ds J. Balhuizen na het sterven van ouderling Franssens (juni 1874) gehouden:

'De plaats zijner geboorte is het geringe *Saaksum.* Hier ontving hij zijn levengeest, van hier verspreidde hij de stralen zijner weldadigheid en godzaligheid. De inwoners van deze plaats zijn getuigen van de in-

vloed, die hij door zijn wandel op hen uitoefende. Velen heeft hij met aardse spijs gevoed door hun werk te verschaffen. Zijn stille geest en oprechte liefde is voor hen niet verborgen gebleven. Zij hebben het gezien, dat licht hebben zij in hun midden gehad; maar ook dat licht is in hun midden onder gegaan om te lichten in de eeuwige Heerlijkheid.

Waren zijn ouders geen Elkana en Hanna, waren zij niet van het adellijk geslacht dezer aarde, toch horen wij, dat het begenadigde mensen zijn geweest, in het bijzonder zijn moeder. De ouders, door God met vele aardse goederen gezegend, waren een achtbaar huisgezin in de maatschappij.

Uit hen werd in 't jaar 1800 de 14e november onze overledene geboren. Hij was de derde van het achttal, waarvan thans nog slechts twee zijn overgebleven, en zo is ook dit geslacht bijna verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een opkomend.

Het is wel te denken, dat de ouders hun kinderen met de vreze en dienst des Heren zullen bekend gemaakt hebben, tenminste onze afgestorvene kende en vreesde de Here van zijn jeugd af. Van hem kon getuigd worden: hij nam toe in de genade Gods en in de gunst der mensen.

Hoewel hij niet opgevoed werd tot de geleerde stand, muntte hij toch uit boven velen, die met hem opgegroeid waren, zodat hij goed ontwikkeld was. Als kind onderscheidde hij zich door zijn zachtmoedigheid en gehoorzaamheid en hierdoor werd hij de lieveling zijner ouders en verkreeg de achting van anderen.

Het zaad der wedergeboorte, dat hij ontvangen had als een andere Samuel, ontkiemde meer en meer bij zijn opgroeien. Hij, jongeling geworden zijnde, dreigde het gevaar der verleiding enige verwoestheid bij hem te zullen aanrichten. Maar Gods wijsheid en goedheid kwamen tussen beide: de Here maakte de verzoeking der zonde en der wereld krachteloos. Het was door een smartelijke maar heilzame ziekte.

Omtrent driejaren moest hij de felste pijnen in zijn lichaam verduren; een half jaar werd hij tot zijn herstelling naar Groningen gebracht. Hier werd hij door godvrezende mensen verpleegd en hoewel hij veel smart te verduren had, toch genoot hij daar ook vele vertroostingen.

De bezoekende hand Gods was zwaar op hem, want menigmaal was hij in gevaar zijn been te zullen missen en zelfs de dood dreigde hem in de kracht zijner jongelingschap te zullen afsnijden. God bewaarde hem evenwel; hij herstelde, tot verwondering van velen. Maar ook dit vuur der beproeving deed zijn hart in liefde ontbranden tot God. Zijn geloof werd helder, zijn vertrouwen op de Heiland Christus sterk, zijn lijdzaamheid en onderworpenheid aan Gods weg was kennelijk, en dikwijls sprak hij van deze beproeving met een ongemeen genoegen, omdat hij er door geoefend en bereid gemaakt was om de moeilijke levensweg te bewandelen.

Het gezelschap der vromen was hem steeds het dierbaarst. Zijn grootste

schat was en bleef de kennis van onze Here Jezus Christus, en daarvan deed hij gelovig en blijmoedig belijdenis.

Bij het klimmen zijner jaren vermeerderde ook zijn kennis, liefde en vrijmoedigheid tot de waarheid. Zeer spoedig zag Franssens het verderf der leer in. Hij zocht en reisde naar vrome predikanten, die het Woord Gods verkondigden. Pas was de morgenschemering der waarheid in *Ulrum* aangebroken of hij gevoelde vereniging. Hij voegde zich bij de verdrukten, hij leed met hen schande en smaad, hij deelde in de vervolging, hij ontsloot wel haast zijn huis tot een huis Gods om er het evangelie der verlossing in te doen verkondigen.

Deze vrijmoedige aankleving der waarheid berokkende hem vele vijanden, ja zelfs vervolging en veroordeling van de rechtbank te Groningen; maar toch bleef hij als een rots in de golven staan. Met een waar genoegen sprak hij er dikwijls over, hoe hij als een misdadiger op de bank der beschuldigden gezeten had, zich verblijdende, dat de Here hem waardig geacht had voor zijn Naam smaadheid te dragen.'

Na enige woorden aan de instituering van de gemeente en aan het ouderlingschap van Franssens te hebben gewijd en na er op gewezen te hebben, dat deze ook nog 12 jaar lid van de gemeenteraad is geweest, vervolgt ds Balhuizen:

'Hij was een krachtig, eenvoudig en oprecht bidder; daarvan zijn niet alleen zijn huis, het huis zijner naburen, maar ook dit huis des gebeds getuigen. Op dit ogenblik zult gij u herinneren, gemeente, hoe hij dààr voor u stond met zijn ontbloot, grijs hoofd, zijn bede voor leraar, kerk en maatschappij uitstortende, met kinderlijke vrijmoedigheid van God de zegeningen des hemels en der aarde afsmekende.

Hoe vertrouwend gaf hij zichzelf, zijn huis en Gods kerk aan de Here over. Bidden was zijn geliefd werk tot aan zijn dood, en hoewel zelf daartoe in het laatst onbekwaam, was hem evenwel het gebed van anderen steeds dierbaar. In één woord, hij is als bidder gestorven.

Samuel bouwde de Here een altaar; ook onze ouderling bouwde inwendig met zijn gaven en bekwaamheden het huis Gods en uitwendig met zijn aards vermogen ondersteunde hij de kerk des Heren.

Ook tot dit gebouw heeft hij zijn steen mede aangebracht en medegewerkt tot haar verrijzing. Ook de zondagsschool alhier steunde hij met zijn gaven en de bijdragen voor het Christelijk Gereformeerd schoolonderwijs getuigen van zijn liefde. In een evangelische zin, kan ook van hem gezegd worden: hij was een profeet, een ziener in de verborgenheden des geloofs en in de leiding Gods, met zijn volk.'

In 1839, ^{o}P tS oktober, trad de 38-jarige Pieter Douwes Franssens in het huwelijk met de 28-jarige landbouwersdochter *Hilje Jans Buurma* uit Spijk. Het werd bevestigd door ds H. de Cock van Groningen.

In zijn rouwpredicatie zegt ds Balhuizen hiervan:

‘Het was een gelukkige echtvereniging; hij was alles voor zijn gade. Dit huwelijk werd door God gezegend met een viertal kinderen. Twee werden zeer jeugdig van het ouderhart afgerukt en de oudste van de twee overgeblevenen moest hij in zijn ouderdom met smart zien ten grave dalen.[18.] Hoe smartelijk deze bezoekende hand Gods ook was, toch zweeg hij in Gods doen. Hij vond troost in zijn Christus in alle droefheid.

Eén dochter bleef hem over en zij beweent met haar moeder en met de twee aangehuwde zonen haar dierbare vader. Ja, dierbare vader was hij voor zijn kinderen. Zijn liefdezorg strekte zich niet alleen uit over hun stoffelijke belangen, maar ook in 't bijzonder droeg hij zorg voor hun zielen! De leerrijke vermaningen en opwekkingen, de gedurige smekingen voor Gods aangezicht getuigden ervan. Ook de drie kleinkinderen, die zijn oog aanschouwde, deelden in zijn liefde en ook voor hen had hij een bede tot God.’

Op ruim 73-jarige leeftijd stierf Franssens ‘als een andere Samuef.

‘Israel begroef Samuel in zijn huis te Rama. Onze overledene is te Saaksum, in het familiegraf begraven, gevolgd door de naaste bloedverwanten en de oudsten der gemeente tot aan zijn graf. Zijn lichaam rust thans in het stof tot de dag, waarin de Heere ook dit vergankelijk deel zal doen ontwaken en doen overbrengen in eeuwige heerlijkheid. Hier rust de vermoeide, om met nieuwe kracht weer op te staan.’[19.]

Eindnoten:

1. W. Duinkerken, Ezinger Kroniek (1958), gestencild.
2. W. Duinkerken, Dorpen in noordelijk Westerkwartier (1960), gestencild.
3. Prisma-toeristengids Groningen-Friesland-Drenthe.
4. Vonnissen 27 en 30 juli 1835 rechtbank van eersten aanleg te Groningen. De proceskosten waren resp. f 12,27 en f 14,84½.
5. Notulen her. classikaal bestuur Groningen, 12 augustus 1835.
6. In 1833 hertrouwde Thomas Harms Mulder, 36 jaar, dagloner, weduwnaar van Anna Jans Kersaan (overleden te Garnwerd) met de 43-jarige dagloonster Grietje Falentinus de Jonge. In 1843 hertrouwde hij weer, nu met Pieterke Jans Dol.
7. Op de vergadering van de Afgescheiden classis Groningen op 27 september 1839 wordt besloten de gemeente Saaxum (Oldehove) op te wekken ouderling H.H. van Dijk, die vaak op de classikale vergaderingen absent is, kosteloos naar de classis te laten gaan.
8. We raadpleegden een door wijlen ds I. Hamming te Loppersum getypt afschrift. Pieter Datema, geboren 1874 te Feerwerd, landbouwer; was ouderling der gereformeerde kerk 1905-'48; werkzaam als secretaris en voorzitter van het Gereformeerd Schoolverband 1904-'50; wethouder van Ezinge sedert 1919; voorman bij velerlei scociaal werk. Overleden 1963.
9. J. Bierma, Land en volk van Humsterland, 118, 119, 201, 250.
10. Egbert Meinderts Wieringa, zoon van de landbouwer Meindert Harms Wieringa en Dieuwerke Pieters Ploeg te Garnwerd, was 22 jaar, toen hij in 1830 te Ezinge trouwde met de 20-jarige landbouwersdochter Geertje Derks Reukema uit Adorp, dochter van Derk Klasens Reukema en Jantje Jan Koning.

11. Mense Valentien de Jonge trouwde in 1828 te Ezinge op 30-jarige leeftijd met de 36-jarige kleermaakster Aafke Leenderts Stoutmeijer, die te Ezinge woonde en in Leens geboren was. Haar zuster Trijntje Stoutmeijer in Leens heeft het ds H.J. Wind aldaar zeer lastig gemaakt. Johannes Lukas Brinker, afkomstig uit het Duitse hertogdom Oldenburg, timmerman, trouwde in 1822 te Ezinge op 25-jarige leeftijd met de 34-jarige kleermaakster Aaltje Keimpes Schuitema.
12. Blijkens een aantekening in het notulenboek, namens de kerkeraad getekend door T. de With, v.d.m.
13. In enigszins aangepaste spelling weergegeven.
14. Ite Jans Muller was bij zijn huwelijk in 1819 met Martje Jans Borgerts een 21-jarige boerenknecht, wonende te Wierum. Johannes de Grave was de zoon van de hervormde predikant Eerhard de Grave te Niekerk (gemeente Ulrum). Hij was 32 jaar, toen hij in 1837 trouwde met de 24-jarige broodbakkersche Alida Wouthuis uit Oldehove.
15. In 1875 werd G.W. van Apeldoorn, onderwijzer te Zwartsluis, het eerste hoofd der Christelijke school in Ezinge. Hij vertrok in 1880 en werd opgevolgd door J. Fokkens uit Groningen.
16. De aanbesteding had in mei 1875 plaats. De architect werd A.H. Teninga te Grootegast, laagste inschrijver was Remees Modderman te Warfhuizen voor f 7464. Mede-aannemer Gerrit Tjaarts Smit te Ezinge.
    A.H. Teninga was ook de architect van de nieuwe pastorie; laagste inschrijver was J.H. Til te Ezinge f 4055.
17. Vanaf 1821-1870 stond in Garnwerd en Oostum als hervormd predikant ds Henricus Timmer, die de Groninger richting zeer was toegedaan en een grote weerzin koesterde tegen de Afgescheiden kerken. Op 9 januari 1870 herdacht hij in Garnwerd zijn 50-jarig ambtsbediening. Nog in hetzelfde jaar overleed hij, 79 jaar oud. Van zijn hand zijn ook een aantal geschriften verschenen. We noemen:
    1. Proeve eener theoretische en practische menschkunde. Bij W. Zuidema te Groningen, 1834.
    2. Verhandeling over de zonderlinge uitwerkselen der menselijke verbeeldingskracht, in acht zamenspraken van de fam. Groenhoff. Bij J. Oomkens te Groningen, 1837.
    3. Het idealisme of licht-filosphie der 19e eeuw. Bij H. Geertsema te Groningen, 1846.

18. Op 10 mei 1873 stierf te Ezinge Korneliske Franssens, vrouw van D.E. Wieringa, oud 28 jaar.
19. Het graf is nog te vinden. We hebben het op een mooie zomerdag opgezocht. Zijn grafmonument en dat van zijn vrouw staat op de noordoosthoek van het kerkhof ten noorden van de hervormde kerk te Saaksum (Gr): aîgeKnoue piramide van hardsteen, letters beeldhouwwerk en profielen zwart gemaakt; op voet met opstaande, bakstenen rand.
    Opschrift noordzijde:
    Hier rust Pieter Douwes Franssens geb. 14 nov. 1800, overl. den 27 Juny 1874, echtgenoot van H.J. Buurma, nalaatende 1 kind, terwijl 3 hun zijn voorgegaan.
    Opschrift zuidzijde:
    Hier rust Hilje Jans Buurma, geb. te Spijk 21 Dec. 1810, overl. te Ezinge 26 Mei 1892, echtgenoot van wijlen den heer P.D. Franssens.
    Opschrift oostzijde:
    Openb. 14:13 (voluit).
    Opschrift westzijde:
    Beeldhouwwerk (vlak relief): treurwilg. Volgens beschrijving van ds J.F.N. van Harrevelt, hervormd predikant te Saaksum (tot 1969).
    In de Bazuin van 31 juli 1874 is van de hand van ds Balhuizen een ‘levensbericht’ van P.D. Franssens opgenomen. Hierin lezen we o.a.:
    ‘.... van Franssens kan met recht gezegd worden, dat hij één uit de duizend was. Niet alleen als man voor zijn gade, als vader voor zijnkinderen, maar ook als heer en meester voor zijn dienstboden. Ieder, die bij hem werkte, 't zij kort of lang, kreeg de indruk, dat hij waarlijk een vroom, zachtmoedig en rechtvaardig man was. Hij zorgde voor hun tijdelijk welzijn en bovendien was zijn bede tot God voor hun zaligheid. Menigeen mocht dan ook het voorrecht genieten bij Franssens bekeerd te worden.
    Hij begeerde het bloed zijner werklieden niet; met een matige arbeid was hij tevieden. Vele zwakken en ouden gaf hij gemakkelijk werk, opdat zij hun eigen brood zouden eten. Van zijn land gaf hij jaarlijks een ruim deel aan de minvermogenden.
    In vele omstandigheden was hij middellijk de behouder der gemeente. Veel rustte op hem, maar de Heere had hem ook veel daartoe gegeven, sierlijke en nuttige gaven, aardse middelen, en

een hart voor Jezus en Zijn kerk, om zijn gaven met liefde en lust, tot heil der gemeente aan te wenden. Franssesns kon en wilde men als ouderling niet missen; telkens werd hij herkozen en dat was hem tot blijdschap om de Heere in Zijn kerk te dienen.
Voor leraar en mede-kerkeraadsleden was hij een lieve broeder. Omdat hij nederige gedachten van zichzelf had, zocht hij geen overheersing. Hij was vreedzaam, haatte de twist, was liefdevol in de vermaning en zeer gaarne vergevend. Geen wonder dus, dat hij de liefde en achting van de leraar en zijn mede-broeders genoot.'
Tenslotte verwijzen we nog naar een onlangs (1976) verschenen gedenkboekje van W. Duinkerken, De Gereformeerde Kerk te Ezinge 1835-1975, gestencild.

V Groningen (stad)

A Voorgeschiedenis

Wie het in de laatste decennia sterk gegroeide Groningen voor zijn ogen ziet, heeft enige moeite zich de situatie van omstreeks 1834 voor te stellen.

De stad telde toen omstreeks 30.000 inwoners en had uiterlijk een besloten karakter. In de beplante wallen waren 8 poorten te vinden: de A-poort, Kranepoort, Boteringepoort, Ebbingepoort, Oosterpoort, Herepoort, Steentilpoort en het Kleine Poortje aan de zuidkant.

De oude stad lag binnen de diepen en het wat nieuwere deel tussen de diepen en de wallen.

Langs de met keien en klinkers verharde hoofdstraten stonden de huizen der meer gegoeden; in de dwarsstraten, gangen en steegjes die van hen, die minder met aardse goederen waren bedeeld. De woningen langs de wallen golden als zeer ongezond en waren het ook. De hygiënische toestanden en het levensmilieu van toen tarten in onze hedendaagse ogen elke beschrijving.

In een groot deel van de stad stonden huizen met één verdieping (gelijkvloers en zolder). De meeste woningen hadden niet meer dan twee verdiepingen. En dan waren er nog de herenhuizen.

Verreweg de meeste bewoners behoorden tot de *hervormde kerk*, terwijl de minderheidsgroepen van enige betekenis gevormd werden door *rooms-katholieken*, *evangelisch-luthersen*, *doopsgezinden* en *israëlieten.* Dat iemand niet tot een kerkelijke gezindheid wilde gerekend worden, kwam in die dagen bijna niet voor. De tijden zijn dus wel veranderd, maar zijn de mensen ook beter geworden?

In de grote hervormde gemeente van Groningen met haar imposante kerkgebouwen als de uit de middeleeuwen daterende Martini-kerk en de A-kerk, en de jongere Nieuwe kerk (1666), deden in het Afscheidingsjaar 1834 niet minder dan 10 predikanten dienst. We mogen hier de namen wel noemen, omdat bijna allen in smaller of breder verband met de Afscheiding zijn geconfronteerd geworden. Op te merken, valt echter, dat in de eerste maanden de Afscheiding in de stad Groningen getalsmatig slechts zeer weinig voorstelde. Amper enkele tientallen zielen!

Daarom horen we in de notulen van de hervormde kerkeraad nauwelijks een echo van de Afscheiding; wel in de rechtbank-verslagen.

We lezen in de notulen slechts éénmaal, dat het aan de predikanten wordt overgelaten de dwalenden terecht te brengen. Verder niets.

Misschien is dit wel één van de oorzaken, dat in april 1836 de gezamenlijke hervormde predikanten schriftelijk door enkele elitaire figuren beschuldigd werden van nalatigheid in het huisbezoek. Die beschuldiging 'hoe zeer met kieschheid, liefde en voorzigtigheid' uitgebracht, was ondertekend door mr. N.J. van Buttingha Wichers, mr A. Modderman en mr G.W. van Imhoff, (respectievelijk de directeur der indirecte belastingen uit de Oude Boteringestraat, advocaat, en substituut officier van Justitie van beroep).[1.]

In hun antwoord wijzen de predikanten, toch pijnlijk getroffen, deze beschuldiging af. Ze besluiten hun schrijven, afwerend, met de afstandscheppende volzin, dat ieder van hen 'volgens zijne inzigten de onderscheidene werkzaamheden zocht te vervullen in ene behoorlijke evenredigheid, werkzaamheden, welker omvang met Christelijke liefde en bescheidenheid te beoordeelen, niet onder het bereik was van elkeen, daartoe zich als beoordeelaar opwerpende'.

Driejaar later werd de beschuldiging herhaald.[2.]

De predikanten antwoorden nu o.a., dat zij door verschil in jaren en gezondheidstoestand allemaal niet evenveel huisbezoek kunnen afleggen. Elke predikant moet voor zichzelf weten of hij daartoe in staat is en hoeveel tijd hij daaraan kan besteden.

We schreven reeds, dat in 1834 de hervormde gemeente van Groningen 10 predikanten telde. Aan de nu te noemen namen voegen we enige bijzonderheden toe. Het viel ons op, dat voor alle 10 genoemde predikanten Groningen het eindstation was van hun ambtelijke loopbaan, die in die stad bij niet weinigen van hen een periode van tientallen jaren bestreek.

1. *Johannes Rutgers.* Van hem is voor ons doel niet veel te vermelden. Hij is 36 jaar lang predikant in Groningen geweest en stierf daar in april 1834 op 76-jarige leeftijd in de pastorie in de *Bredegang*, zuidzijde, d.i. nu de *Tuinstraat.* Het begin van de Afscheiding heeft hij dus net niet meer meegemaakt. Dit is wel het geval met
2. *Daniël Hendriksz*, die het grootste deel van zijn leven - 40 jaar - als predikant in Groningen heeft doorgebracht, waar hij in 1841 op bijna 75-jarige leeftijd is overleden.

   Hij wordt geroemd als een zeer beminnelijk man, die zich voor uitersten hoedde en de kunst verstond tussen uiteenlopende meningen de middenweg te vinden. 'Papa Hendriksz' heette het wel. Hij was nog enigszins een man van de oude stempel. Dit blijkt ook uit een vrageriboekje met antwoorden 'naar 't Kort Begrip der Christelijke Religie,' waarvan we de 26e druk (1876) onder ogen hebben gehad.

In 1816 en volgende jaren was hij lid van de *Algemende Synode* der Hervormde kerk. Verder was hij wel een kwart eeuw voorzitter van het *classikaal bestuur* van Groningen en vele jaren ook van het *provinciaal kerkbestuur.* Het valt te begrijpen, dat zo'n man niet veel moest hebben van de z.i. extremistische opvattingen van *Hendrik de Cock*, waarmee hij op zijn oude dag in 1834 - 68 jaar - te maken kreeg.
Hij woonde Oosterstraat, oostzijde, hoek Kleine Peperstraat, noordzijde.

3. *Melchior Cremer*, van 1806 tot zijn dood in april 1841 predikant in Groningen, wonende Oude Kijk in 't Jatstraat, oostzijde. Sinds 1816 was hij secretaris van het provinciaal kerkbestuur van Groningen. Hij heeft de hele procedure-de Cock mee helpen behandelen. Zijn sierlijke handtekening komen we onder talloze stukken tegen. Hij stierf ruim een maand na ds Daniël Hendriksz, bijna 74 jaar oud.
4. *Johannes Martinet Kuypers.* Hij heeft van 1802 tot zijn emeritaat in 1838 in Groningen gestaan, dus net als ds Joh. Rutgers 36 jaar.
5. *Johannes Pieter Abraham Wintgens.* Hij diende de hervormde gemeente in Groningen 28 jaar lang, tot zijn emeritaat in 1843. In september 1847 overleed hij, bijna 78 jaar oud, gewoond hebbende Turftorenstraat, zuidzijde.
6. *Matthias Gouverneur.* Vanaf 1816 stond hij in Groningen, tot zijn emeritaat in 1860, dus 44 jaar lang.
   Zijn pastorie stond in de Peperstraat, westzijde. We merken terloops op dat zijn zoon Jan in het midden der vorige eeuw een bekend dichter en prozaschrijver is geweest.
7. *Abraham Schim van der Loeff.* Hij kwam in 1823 in Groningen en stierf daar in maart 1839, ruim 60 jaar oud. Met hem had *Engelke R. Lindeman* reeds in oktober 1834 een gesprek gehad, voor deze zich afscheidde en in november 1834 de eerste Afgescheiden diaken (later ouderling) werd.
   Schim van der Loeff woonde Oude Ebbingestraat, oostzijde.
8. *Henri Theodore Roskes*, wonende Haddingestraat, westzijde. Hij werd in november 1834 in Groningen beroepen, (tegen de zin der predikanten) en stierf daar 11 jaar later, bijna 47 jaar oud.

Groninger richting

Twee namen hebben we voor het laatst bewaard, die van de Groninger predikanten *M.A. Amshoff* en dr *C.H. van Herwerden*, omdat we eerst iets moeten zeggen over de theologische opvattingen van de groepen, die in de hervormde kerk van toen domineerden.

Daarin heerste vooral een rationalistisch gekleurd *supranaturalisme.* Deze naam supranaturalisme wordt gegeven aan verschillende theo-

logische richtingen, die aan het eind van de 18e eeuw en in de eerste helft van de 19e eeuw, het bovennatuurlijke karakter van de openbaring in haar betekenis als autonome, niet tot de rede herleidbare kenbron, tegen het naturalisme en het rationalisme trachtten te verdedigen.

Het supranaturalisme behoort tot de reacties van de kerk op de emancipaties van de wereld en op de secularisering.

Binnen de hervormde kerk leefden ook sterke piëtistische richtingen - vooral onder het gewone kerkvolk - die de bovennatuurlijkheid van de bijbelse openbaring trachtten te redden en de rechtvaardigingsleer tegen rationalistische nivellering te handhaven.

Omstreeks 1830 wensten de leidende kringen in de hervormde kerk vooral rust en 'redelijkheid'. Ze waren doodsbenauwd voor dweperij en voor het markeren van tegenstellingen. De gulden middenweg, gematigdheid en verdraagzaamheid waren de leus. De drie formulieren van enigheid waren niet meer in strikte zin bindend.

Omstreeks 1837 kunnen we gaan spreken van de 'Groninger richting' of 'Groninger school', die zich in de noordelijke provincies een dominerende positie veroverde.

Ze moest niets hebben van een streng-dogmatisch Calvinisme en was ook gekant tegen het toen nog veel invloed hebbende supranaturalisme.

Het kwam aan op 'een innerlijke godsdienstbeleving vanuit het hart', op 'innerlijke ervaring', op eigen bevindingen. De geloofsformulieren mochten beslist geen dwang uitoefenen, de 'Dordtsche Leer' was afgeschaft.

Tot de erkende voormannen van genoemde richting behoorden prof. *Petrus Hofstede de Groot*, als predikant, de voorganger van de Cock in Ulrum. Hij was in hetzelfde jaar als *Joan Frederik van Oordt* (1829) hoogleraar in Groningen geworden. Twee jaar later werd *Lodewijk Gerlach Pareau*, predikant te Voorburg, als professor in de theologie geïnstalleerd.[3.]

Ze waren alle drie *academieprediker* en konden dus in die functie sterke invloed uitoefenen. Hun prediking is wel getypeerd als 'redelijk, gemoedelijk, ethisch en praktisch'.

Een bezielende figuur als Hofstede de Groot speelde niet alleen een actieve rol in het kerkelijk, maar ook in 'het maatschappelijk leven'. Hij hield 'volksvoorlezingen', deed mee aan zending, bijbelgenootschappen, drankbestrijding, filantropische verenigingen en was jarenlang schoolopziener.

Dit drietal nu stichtte samen met enkele predikanten in 1837 het tijdschrift *Waarheid in liefde* voor 'beschaafde christenen' (veelzeggende toevoeging).[4.] De naam Groninger richting is niet van hen afkomstig. Zij spraken liever van de *Nederlands-evangelische richting*, omdat zij zich in hun theologie wilden aansluiten bij de 'nationaal-gereformeerde richting', die ze dan vertegenwoordigd zagen in figuren als *Thomas à*

Kempis, *Wessel Gansfort*, *Rudolf Agricola*, *Erasmus* en in remonstranten als *Episcopius*, *Hugo de Groot* en *van Limborch*; verder in doopsgezinden, coccejanen, janssenisten en mystieken als *van Lodensteyn*. Deze christelijke humanisten zouden oneindig veelzijdiger, geestvoller geschreven hebben dan velen in later eeuwen.

'Hun geest moeten wij kennen, wat zij aanvingen, voortzetten'. Waren de remonstranten maar niet uit de hervormde kerk geworpen, dan zou zich een eigen Nederlandse theologie hebben kunnen ontwikkelen, die zelfs die van Zwitserland en Duitsland zou hebben kunnen overtreffen. Van het calvinisme moesten ze niets hebben; de Dortse synode had het Nederlandse volk formulieren opgelegd en de leer van Calvijn bestond uit vreemde dogma's.[5.]

Het eerste kenmerk van de Groninger richting was dus haar *historisch bewustzijn.* De openbaring ontvouwt zich trapsgewijze in de geschiedenis, het gaat van lager naar hoger. Het heil krijgt een historisch karakter, terwijl het daarvoor, b.v. bij Calvijn en Comrie om *eeuwige* waarheden ging.

Als tweede kenmerk kan gelden, dat voor haar aanhangers godsdienst vooral een zaak van *gevoel* en *gemoed* was.

Een derde kenmerk tenslotte was dat ze het accent legden op de *opvoedingsgedachte.* Ze hadden deze opvatting ontleend aan hun Nederlandse leermeesters, de hoogleraren *Herman Muntinghe*, uit Groningen, en vooral aan *Ph. W. van Heusde uit* Utrecht. En aan de Duitsers *Lessing* en *Herder.*

Van Heusde meende: Het Christendom is de ware opvoeding. Hij stelde Christus echter niet voor als de verlosser van zondaren, maar als de volmaakte opvoeder van het menselijk geslacht.

De mens moest het niet hebben van werdergeboorte en bekering, maar van opvoeding en ontwikkeling. Zo werd het wezen van de zonde door de Groninger richting geloochend; de mens was van nature niet totaal verdorven, maar bezat in zich de kiem der volmaking. Die kiem zou door een goede opvoeding tot ontwikkeling kunnen worden gebracht. Duidelijk een pelagiaanse ketterij tot nieuw leven gewekt![6.]

Men zag de zonde dus als dwaling: de mens moest tot beter worden opgevoed. Van zonde als breuk met God wilde men niet weten, evenmin van de totale verdorvenheid van de mens en de eeuwige toorn van God. Juist hiertegen kwam de Cock in verzet. De 'Groningers' zagen niet de ellende, verlossing en dankbaarheid, die de H. Schrift leert. Daardoor konden ze ook niet de enige troost in leven en sterven schriftuurlijk prediken, terwijl de Cock juist naar die grondlijn van de gereformeerde confessie terugkeerde.

We zouden de Groninger richting dus een vrijzinnig reveil kunnen noemen, waarbij we niet vergeten, dat er in diezelfde dagen ook een

orthodox reveil was, meestal het Reveil genoemd (Da Costa, Groen van Prinsterer e.a.).

De Cock c.s. hadden dus front te maken naar twee kanten. Aan de ene kant kozen ze partij tegen de nog heersende stroming van het supranaturalisme. Anderzijds verzetten ze zich tegen de opkomst van de progressieve Groninger richting, die bijna alle hervormde kansels in Groningerland in korte tijd had veroverd.

We hebben zo getracht in enkele lijnen het theologisch establishment van die dagen, dat zich in Groningen begon te vormen, aan te geven.

Hierin paste geheel de nu te noemen 9e dominee van de stad Groningen:

Maurits Albrecht Amshoff, die in 1832 vanuit Franeker als dominee naar Groningen kwam en in deze stad bijna 30 jaar predikant is geweest, in welke periode hij zeer actief aan de bloei van de Groninger richting heeft meegewerkt. Hij woonde in de St. Jansstraat, noordzijde, op de hoek van de Singelstraat, oostzijde, vlak tegenover prof. Hofstede de Groot. Door zijn tweede huwelijk in januari 1834 met *Aldegunda Christina van der Hoop*, een zuster van mevrouw Groen van Prinsterer, was hij de zwager geworden van deze grote staatsman en evangeliebelijder.

In 1834 verscheen bij R.J. Schierbeek te Groningen een bundel *Christelijke Betrachtingen*, *Ene bijdrage tot de stichtelijke lektuur*, *naar de behoefte van deze tijden.* Met een inleidend woord ‘aan onze christelijkgezinde landgenooten’, en getekend ‘Groningen den 7 Juny 1834, P. Hofstede de Groot, C.H. van Herwerden C. Hz., M.A. Amshoff.

Het werk bevat 19 hoofdstukken, die niet zijn ondertekend. In een door ons geraadpleegd exemplaar uit de universiteitsbibliotheek van Groningen, staan met potlood de namen van de schrijvers erbij aangegeven. Daaruit blijkt, dat 8 hoofdstukken door P. Hofstede de Groot, eveneens 8 door van Herwerden en 2 door Amshoff zijn geschreven. Eén is van de hand van J.A. Karsten ‘in leven theologisch docent en predikant te Sas van Gent’.

In het inleidende woord lezen we, dat de schrijvers het prijzenswaardig vinden, als men ‘de menschelijke bijvoegselen en verontreinigingen van het Goddelijk Christendom wegneemt’.

Ze achten het ook te prijzen ‘dat het schrik- en vreesbarende uit de voorstelling van God wordt weggenomen en het Christendom voorgesteld als het groote middel ter opvoeding der menschheid door God verordend’.

Het geschrift is wel genoemd één der eerste uitingen van de Groninger richting. Net als Hofstede de Groots *Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Ned. Herv. Kerk, in deze dagen openlijk uitgebragt, dat zij hunnen eed breken door af te wijken van de leer hunner kerk* (1834). Dit boek was een antwoord op een beschuldiging van Hendrik de Cock. Hofstede de Groot is van mening, dat die hele beschuldiging ‘rust

op een verwarring van het onveranderlijk goddelijk Christendom en de veranderlijke menschelijke beschouwing ervan'.

Amshoffs zwager, Groen van Prinsterer, heeft in particuliere correspondentie de *Christelijke Betrachtingen* sterk veroordeeld.

Op 25 augustus schrijft hij aan *H.J. Koenen*: 'Hebt gij de *Christelijke Betrachtingen* van *de Groot*, *Herwerden* en *Amshoff* reeds gelezen? De laatste is mijn zwager. Een lief en aangenaam mens, wiens kennis ik in deze weken met veel genoegen heb gemaakt.

Ik geloof dat hij met opregtheid naar de waarheid zoekt; hij verlangt ook met de redeneringen van andersdenkenden bekend te worden; heeft veel lust en ijver voor zijn leeraarsambt.'

We merken hierbij op, dat Groen zijn nieuwe zwager ontmoet had 'op de Bult' in Steenwijk. Amshoff was in het begin van het jaar (1834) hertrouwd met Groens schoonzuster.

Op 1 februari 1835 oordeelt Groen, weer in een brief aan H.J. Koenen, zeer ongunstig over de Chr. Betrachtingen. 'Wat blijft er van het Evangelie bij zulk eene voordragt, en hoeveel gevaarlijker wordt die voordragt door het behoud van vele Evangelische spreekwijzen, waardoor menig argeloos lezer gerust wordt gesteld.'

Een aantal jaren later vraagt Groen zich af of men met de gevoelens van Pareau en de Groot wel predikant in de hervormde kerk kan blijven. In diezelfde brief smeekt Groen zijn zwager Amshoff om zijns levens wil van visie te veranderen. '... er is een gewichtiger vraag voor u en voor mij. Wij spreken beide van Evangelie en wij beroepen ons beide op Christus, en evenwel wij kunnen het niet betwijfelen, dat... de beginsels van welke wij uitgaan, in lijnregte tegenspraak zijn. Laat ons, waar het nodig is, geen kwetsing van persoonlijke vooringenomenheid ontzien; want het is hier om de zaligheid der zielen te doen.'

In zijn antwoord twijfelt Amshoff niet aan Groens goede trouw, maar vindt het onmogelijk worden Groen vrij te pleiten van een halsstarrig hangen aan *menselijke* bepalingen.

Christus liefhebben gaat boven stelsels. 'Laten we elkaar dan niet veroordelen of uitwerpen om één of andere verstandelijke beschouwing; het hart maakt één, en dat doe het ook bij ons'.[7]

Amshoff heeft heel veel geschreven. Wat ons nu interesseert is zijn oordeel over de Afgescheidenen. Nu, dit laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het is de pure taal van de Groninger richting. We gaan het aantonen.

In 1842 geeft Amshoff uit bij J. Oomkens, 'Akademie-drukker' te Groningen: *Een woord van herinnering ter gelegenheid van de tegenwoordige verdeeldheden in de Hervormde Kerk.* Eene Leerrede over Luk. 9:55b, voorafgegaan door eenen brief aan zijnen zesenzeventigen vader, Evangelie-dienaar te Emmen.

In die brief heeft hij het over mensen ‘die niet voor echt Bijbelsche regtzinnigheid, maar voor formulier-regtzinnigheid, voor menschelijke meeningen, die scheuringen bewerken, ten strijde togen.’

Hijzelf wenst geen koud leerstelsel te prediken en is van oordeel, dat Lhet Evangelie is verminkt door menschelijke stellingen’. Even verder heeft hij het over dat ‘rampzalig lijdelijk Christendom, dat oorkussen der luiheid, dat vijgeblad voor alle boezemzonden’.

Tenslotte meent hij, dat ‘de zaligheid niet is te vinden in de omhelzing van dit of dat leerbegrip, maar alleen in het hebben of niet hebben van de geest van Christus’.

Twee jaar later is hij in zijn *Gedachtenisviering van de vestiging der Kerkhervorming binnen Groningen, in 1594*, bekommerd over hen, die zich protestanten noemen ‘maar zich desniettemin door leervormen en uiterlijk gezag laten besturen, en zich van ons in trotschen waan afscheuren’.

Hij doelt hier duidelijk op de Afgescheidenen en ongetwijfeld dacht hij aan de brief, die de verwer *Roelf Andries Jonkhoff* van de Noorderhaven met zijn vrouw *Geesje de Vries* aan de hervormde kerkeraad had geschreven. Hierin deelden zij mee, dat ze zich afscheidden van de hervormde kerk ‘om zich te verenigen met deze vergadering, welke de gereformeerde leer, dienst en tucht belijdt en uitoefent, de hals buigende onder het juk Christi, naar art. 28 en 29 onzer belijdenis’.

Dit schrijven was ook nog ondertekend door Frouke Bossien wed., L. Broos, Margien Wierenga, vrouw A. Veldkamp.

Tenslotte nog één voorbeeld. Wanneer hij 25 jaar dominee is, houdt hij op 13 januari 1850 een dankpreek, die in 1850 wordt gedrukt onder de titel: *Vijfentwintig jaren in de Evangeliebediening.*

Vooraf gaat een ontroerende opdracht aan zijn vader (ook predikant). Van zijn leermeesters in Groningen noemt hij slechts ‘den voortreffelijken Herman Muntinghe’. En wijzend naar de Afgescheidenen schrijft hij: ‘... in de boezem onzer Herv. Gem. woelde een partij, die, op soortgelijke wijze als in Paulus’ tijd, ook onder de Corinthiërs, terwijl ze voorgaf, den geest te bezitten, de letter ten troon zocht te verheffen, en ons onder de dienstbaarheid der wet terug wilde brengen.’

Even later lezen we over de ‘dweperij die zijn bevindingen boven het Woord blijft stellen’.

We eindigen de rij van de namen der 10 hervormde Groningse dominees, in 1834 in Groningen in actieve dienst, met die van dr *Claudius Henricus van Herwerden*, die vanaf 1831 50 jaar lang hervormd predikant in de stad Groningen is geweest en woonde in de pastorie in de Bredegang zuidzijde (= Tuinstraat), eerder bewoond door ds Joh. Rutgers. Van Herwerden was een zwager van Petrus Hofstede de Groot (die getrouwd was met Geertruida Agneta van Herwerden) en een neef van prof. H. Muntinghe. Hij was een gefortuneerd man.

In 1820 werd hij in Groningen ingeschreven als theologisch student; de Cock moet hem dus gekend hebben.

Hij promoveerde in 1826 met een dissertatie over het bijbelboek Jozua, werd in 1826 predikant in Hontenisse (Z. Vlaanderen), in 1829 in Deventer en kwam in 1831 naar Groningen.

Als prediker en theoloog was hij een invloedrijk man, die als mederedacteur vele artikelen schreef in het tijdschrift *Waarheid in liefde.* Ook is hij één van baanbrekers der Groninger richting geweest.

Dat hij aan het boek Christelijke Betrachtingen heeft meegewerkt, vermeldden we reeds. Velen hielden hun hart vast voor de daarin aangeprezen stichtelijkheid, anderen waren er zeer mee ingenomen.

Voor de rechtbank

We hebben in het voorafgaande het woord rechtbank-verslagen al eens gebruikt. We willen hier nu nader op ingaan, waarbij we, evenals bij andere onderdelen van deze schets het geval is, gebruik maken van onze in 1962 verschenen studie 'Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen'.

Dat ook in de stad Groningen bij sommigen sterk verzet leefde tegen de prediking in de hervormde kerk en dat de Cock in die stad zijn aanhangers telde, blijkt uit het volgende.[8.]

Evenals in andere gemeenten hadden burgemeester en wethouders een missive van de gouverneur der provincie Groningen, gedateerd 20 november 1834, ontvangen, waarin deze de plaatselijke besturen aanschreef acht te slaan op alle woelingen, die door de afgezette predikant Hendrik de Cock of diens aanhangers zouden kunnen worden veroorzaakt, proces-verbaal te laten opmaken van alle onwettige godsdienstige vergaderingen en deze dadelijk te doen uiteengaan. 'Het is mijn vastberaden en ernstig voornemen niet te dulden, dat de rust en goede orde binnen deze provincie een ogenblik gestoord worden door lieden, die, door een opgewonden verbeelding en verhit brein vervoerd, de stoutheid zo ver drijven, van openlijk ongehoorzaamheid aan wetten en gezag te prediken.'

Als gevolg van dit schrijven ontving de schout der stad Groningen, B.J. Knoop, op zaterdag 22 november 1834 opdracht van de commissaris van politie te Groningen, J. Woldringh, om te onderzoeken of in de stad ook bijeenkomsten van godsdienstige gezelschappen plaatsvonden. Nu, bijna iedereen wist, dat dit het geval was en zo werd de volgende dag reeds een proces-verbaal door de stadsschout opgemaakt. We waren zo gelukkig dat - en andere processen-verbaal - terug te vinden in het Stadsarchief te Groningen. Daar het onbekende stuk ons een levendig beeld geeft van een door de politie bemoeilijkte samenkomst van een

'Koksiaans' gezelschap vlak voor de Afscheiding in de stad Groningen, geven we het hier grotendeels weer.

De stadsschout schreef:

Ik heb mij dan begeven op zondagavond omstreeks zes uur, zijnde de 23e november 1834, met de bediende van de Nachtschout, W.H. Hendriks in de Turftorenstraat, aangezien mij bekend was dat nu en dan aldaar ten huize van J. Meiners een Godsdienstig gezelschap te zamen kwam. Gekomen voor de behuizing van J. Meiners, hoorden wij een menigte daar in huis psalmen zingen. Na ons aldaar enige ogenblikken voor het huis te hebben opgehouden, kwam uit het huis een dienstmeid wie ik vroeg of zij bij Meiners woonde; waarop zij antwoordde: neen, maar dat de meid van Meiners een vriendin van haar was. Gevraagd wat volk zich daarboven op de kamer bevond, antwoordde zij: een vroom Koksiaans gezelschap, daarbij voegende: nu hoort ge dat ze psalmen zingen; voor het zingen heeft er iemand een oefening gehouden, daar nog bijvoegende, dat het gezelschap tussen de 25 en 30 personen bevatte. Onder dat spreken hield het zingen stil.

Wij hoorden op de stoep staande iemand op de kamer spreken; de voordeur stond open. Ik begaf mij dan met de genoemde politiebediende in het woonhuis en riep of er volk was, doch er kwam niemand tevoorschijn.

Wij gingen de gang in, alwaar wij een trap vonden, die wij optraden. Boven gekomen stond de deur van de woonkamer open, in welke kamer wij ons hebben begeven, al waar wij vonden een partij mensen, die alle, met de handen gevouwen, zuchtende, de ogen gesloten hadden. Eén stond overeind hard op te bidden met de ogen gesloten, zodat wij ons wel ¼ uur op de kamer bevonden, zonder dat iemand der aanwezigen ons ontdekte, totdat ik eindelijk tegen de Spreker of Bidder zei, dat ik hem verzocht Amen te zeggen en op te houden, waarop alle aanwezigen de ogen opensloegen en ons toen ontdekten.

Ik herinnerde die personen, dat zij 28 in getal waren en een godsdienstoefening hielden alwaarom ik hun zulks verbood en hun verzocht uit elkander te gaan, waarop zij gedeeltelijk antwoordden, dat zij zulks niet verkozen te doen.

Ik heb dan gevraagd wie eigenaar of bewoner van deze kamer was, waarop een persoon genaamd *Feio Eilko Sikkinghe*, ontvanger te Hoogkerk, mij antwoordde, dat hij de kamer in huur bewoonde en hij dus meester van die kamer was. Ik heb vervolgens gevraagd aan de persoon die het biddend woord had gevoerd, hoe hij heette, waarop hij mij antwoordde genaamd te zijn S.J. Smit, zilversmid, wonende in de Oude Ebbingestraat.

Onder de 28 personen bevonden zich 16 manspersonen en 12 vrouwen, waaronder bij ons bekend waren een Wietze Folkeringa, wonende in

de Kleine Raamstraat, Jonkhof bij de Boteringeboog, Folmers, koekebakker in de Oude Ebbingestraat, Immegien Klugkist in de Nieuwe Kijkintjatstraat, de vrouw van Rudolf Dijkema en haar dochter, wonende aan het Zuiderdiep, en nog vier militairen.

Nogmaals verzocht ik het gezelschap uit elkander te gaan, doch zij verkozen zulks niet te doen, waarop ik mij heb begeven naar de Hoofdwacht en de officieren van de wacht aldaar gesproken. De officier - we bekorten nu het verhaal in onze eigen woorden - gaf een korporaal en vier soldaten mee. Teruggegaan naar de kamer van Sickinge, troffen ze het gezelschap nog aan, opnieuw bezig psalmen te zingen. De stadsschout verzocht weer het gezelschap uiteen te gaan, waarop de vier aanwezige militairen door de korporaal in arrest werden genomen. Na een half uur ging de stadsschout nog eens met zes politiebedienden naar de Turftorenstraat en bracht de personen van het gezelschap, die niet hadden verkozen weg te gaan, buiten het huis.[9.]

Tot zover het proces-verbaal. De in het bovengenoemde stuk genoemde Sickinghe, op wiens kamer in de Turftorenstraat 21 het gezelschap bijeen was gekomen, was niemand minder dan *jonkheer Feio Eilko Sickinghe*, ontvanger der Directe belastingen en tijdelijk verblijf houdende te Groningen.[10.] Hij was op kamers bij de in Emden geboren 31-jarige koopman Jan Meiners, wiens tweede vrouw een dochter was van ds J. Beekhuis uit Borger.

Sickinghe werd schuldig verklaard aan overtreding van het uit de Franse tijd daterende art. 294 Wetboek van Strafrecht: Alwie zonder vergunning van het gezag der municipaliteit, het gebruik van zijn huis of vertrek, in 't geheel of ten dele vergund of toegestaan zal hebben, ter bijeenkomst der leden van een gezelschap, zelfs dat de toestemming der Hooge Regeering heeft, of tot eenige Godsdienstoefening, zal gestraft worden met een geldboete van zestien tot tweehonderd franken. Het vonnis luidde *f*25,- boete plus *f*2,93½ proceskosten.[11.]

Vier dagen na de beboete bijeenkomst van 23 november werd de Afgescheiden gemeente door Hendrik de Cock geïnstitueerd.

B De eerste Afgescheidenen in Groningen

Op donderdag 27 november 1834 bevond ds de Cock zich in de stad. Hij had die [da]g in hoger beroep terecht gestaan voor het feit dat hij tijdens zijn schorsing in een gezelschap was opgetreden, hij had daarvoor *f*50,- boete gekregen en moest zich de volgende dag verdedigen tegen de aanklacht van ordeverstoring op 19 oktober te Ulrum; daar had hij de eers[te] [z]onda[g] [n]a de tekening van de Acte van Afscheiding

willen voorgaan, maar veldwachters hadden hem de weg naar de kansel versperd en toen had hij maar staande op een bank gepreekt over Efeze 2 vers 8-10: Want uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof; en dat niet uit u, het is Gods gave. Niet uit de werken: opdat niemand roeme. Want wij zijn Zijn maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken, welke God voorbereid heeft, opdat wij in dezelve zouden wandelen.

Het waren de tekstwoorden waarmee de Cock in die dagen meermalen een gemeente heeft geïnstitueerd en die juist voor die tijd heel geschikt waren. Ze zijn ook op zijn grafmonument te vinden.

In Appingedam was de Cock voor bovengenoemde ordeverstoring veroordeeld tot *ƒ*150,- boete plus drie maanden gevangenisstraf en hoe zou het vonnis in hoger beroep te Groningen luiden? De kans was zeer groot, dat hij de volgende dag geen vrij man meer zou zijn. Op die avond nu tussen beide rechtsdagen in, begaf de Cock zich ‘begeleid door Policie-bedienden’ naar de woning van Roelf Kema aan de Melkweg buiten de Kranepoort. Hij kende Kema goed, want deze had een jaar geleden - op 24 november 1833 - in Ulrum zijn kind door de Cock laten dopen, zoals Lammert Ensing uit Groningen op diezelfde zondag twee kinderen had ten doop gehouden. Bij Kema trof de Cock verschillende broeders en zusters aan ‘die het ambt der gelovigen hadden aangenomen’.

In de loop van de avond kwamen ook nog binnen O.L. Schildkamp uit de Oude Boteringestraat, met zijn vrouw en... ds Scholte van Doeveren. Deze laatste was de vorige dag om 8 uur per diligence uit Gorcum vertrokken en via Utrecht naar Nijkerk gereisd, waar hij nog even met ds Callenbach had gesproken. Na bij ds Brummelkamp in Hattem de nacht te hebben doorgebracht, ging het via Zwolle en Smilde - waar de ‘Separatisten’ hem hun opwachting maakten - naar Groningen, waar hij 's avonds om 8 uur arriveerde, zich naar Schildkamp in de Oude Boteringestraat begaf, die hem meenam naar de Kema's aan de Melkweg. Ook Scholte had zich de volgende dag voor een rechtbank te verantwoorden nl. te Appingedam, wegens majesteitsschennis en oproerprediking, omdat hij het in de ‘toepassing van zijn preek te Ulrum over de goddeloze koning Achas had gehad en men meende, dat hij daarbij had gedoeld op Koning Willem I.

Zo waren daar in de woning van Roelf Kema de beide ‘vaders’ der Afscheiding bijeen. In die gedenkwaardige samenkomst van 27 *november 1834* is de Christelijke Afgescheiden Gemeente van Groningen in het bijzijn van Scholte en in aanwezigheid van politie-agenten door de Cock geïnstitueerd.

De namen der eerste leden van de Afgescheiden kerk van Groningen zijn bewaard gebleven in een later geschreven lidmatenboek, dat tot opschrift draagt:

Het boek der Ledematen Christi of de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Groningen, *welke Gemeente nieuws geordent zijnde door den dienstknecht des Heeren H. de Cock, Gereformeerd Leeraar*, *op den 27sten November 1834.*

Ds *H.J. Buddingh*, van 1844-1848 Afgescheiden predikant in Groningen, geeft het begin van het jaar 1845 als motto's mee:

Lukas 10:20b	'Verblijdt u veel meer, dat uwe namen geschreven zijn in de hemelen.
Phil. 4:3	'Welker namen zijn in het boek des levens.'
Openb. 20:15	'En zoo iemand niet gevonden wierd geschreven in het boek des levens, die wierd geworpen in de poel des vuurs.'
Openb. 22:14, 15	'Zalig zijn zij die zijn geboden doen, opdat hare magt zij aan den boom des levens, en zij door de poorten mogen ingaan in de stad. Maar buiten zullen zijn de honden en de toovenaars, en de hoereerders, en de doodslagers, en de afgodendienaars, en een iegelijk die de liefheeft en doet.'

Wanneer ds P.M. Dijksterhuis de namen in 1853 alfabetisch ordent en de nieuw ingekomenen toevoegt, dan schrijft hij boven de namenreeks: Zij mogen ook allen staan in het Boek des Levens. Amen. In de aantekeningen achterin hebben we nog een aantal namen met enkele bijzonderheden genoemd.

Laten we de namen van de eerste lidmaten hier mogen noemen, terwijl we soms een enkele bijzonderheid toevoegen. Het zijn:

De 'koekebakker', later boekverkoper *Ontje L. Schildkamp* uit de Oude Boteringestraat met zijn vrouw *Eefke J. Zand*;

de koemelker *Roelf A. Kema* van buiten de Kranepoort, waar het in de volksmond het 'Zwijneparadijs' heette;

schoenmaker *Jan Verschuir*, Visscherstraat 28, met zijn vrouw *Kuinje Hindriks*;

de koemelkersknecht *Hindrik David Eerhard*, de eerste koster van de kerk;

Klaziena A. Huberts, de vrouw van de houtkoper *R. Dijkema* van het Zuiderdiep;

de winkeliersdochter *Jantje Cremer*;

de steenhouwersdochter *Anna de Ruiter* de vrouw van de belastingcommies *Lammert Ensing* van de Rademarkt;

de 'dienstmeid' *Aaltje P. Bos*; in 1839 trouwt ze te Aduard met Pouwel Woldijk uit Zuidhorn;

de timmerman *Johan Wilhelm Schmedt.* In 1832 trouwt hij met *Marchien Meijer.* Hun dochter *Aafje Schmedt* was in 1870 als dienstbode werkzaam bij de weduwe van ds H. de Cock;

Elisabeth Harmannus;

Engelke R. Lindeman.

In de samenkomst van 27 november 1834 werd *R. Kema* tot ouderling en *O.L. Schildkamp* tot diaken gekozen en wegens de bijzondere omstandigheden dadelijk door de Cock bevestigd. Scholte schreef later: 'Ik was tegenwoordig bij de eerste vergadering der Afgescheiden Gemeente van Groningen, waarin een ouderling en diaken werden verkozen en bevestigd door ds de Cock. Het getal was klein, doch de Heere kon over dit kleine beginsel Zijnen Zegen gebieden, en er meer en meer opwekken om uit te gaan uit Babel en zich te voegen tot de ware Kerk van Christus; en ook door bekering dagelijks toe te voegen tot die gemeente, die zalig wordt in eeuwigheid.'

Op 27 december van hetzelfde jaar koos de gemeente tot diaken *E. Lindeman*, die in dat ambt gediend heeft zonder bevestigd te worden, omdat de Cock van 28 november tot 26 februari 1835 in de gevangenis in de Zoutstraat zat.

Op 10 maart 1835 werd deze Lindeman die later Afgescheiden predikant in Smilde en Warffum zou worden, ten huize van R. Dijkema tot tweede ouderling gekozen en *J. Verschuir* tot tweede diaken; de Cock bevestigde beiden weer. Tevens doopte hij in deze samenkomst Fenna Frederika, een dochtertje van Hindrik Vinkemulder en Gertruda Reinewerff. Het meisje was het eerste dopelingetje in de Afgescheiden kerk van Groningen.

In *de Bazuin* van 28 september 1883 deelt de dan 80-jarige weduwe de Cock aan haar zoon docent Helenius de Cock één en ander mee over het ontstaan van de kerk van Groningen. Haar herinnering is niet geheel zuiver, want ze meent, dat in die samenkomst van 10 maart 1835 de gemeente werd 'gesticht', terwijl we in de vorige bladzijden zagen, dat dit feit plaats vond op 27 november 1834. Toch geven we het verhaal, door haar zoon Helenius de Cock meegedeeld, hier door:

'Wij, uw vader en ik, werden met een wagen afgehaald door ds Lindeman en zijn tegenwoordige vrouw, naar Groningen waar de gemeente zou gesticht worden. Dadelijk na ons vertrek werd ons vertrek bericht aan de kapitein van de soldaten, die toen te Ulrum waren ingekwartierd. Ogenblikkelijk werd een soldaat te paard ons nagezonden, die te Groningen aan de autoriteiten bericht gaf van uws vaders komst.

Wij gingen tegen de avond in alle stilte naar het huis van de heer Dijkema aan het Zuiderdiep, waar enige mensen waren samengekomen. Ik zeide in mijn hart: wat begint de dominee nu?

In een zo grote stad van zoveel duizenden mensen, wat betekent daar

Binnenplaats van de gevangenis in de Zoutstraat te Groningen, waar ds H. de Cock drie maanden gevangen heeft gezeten.

een gemeente van zo weinigen? Doch ik zweeg en bad den Here, dat Hij uw vader mocht leiden en bewaren voor verkeerde stappen.

Wij waren er rustig bijeen; er werd gepreekt en de gemeente werd gesticht. En toen alles juist was geëindigd, kwam de vijand om ons te verstoren. Ja waarlijk, de Here heeft grote dingen aan Zijn gemeente gedaan, en uit het kleine het grote doen geboren worden. Dat is van den Here geschied en het is wonderlijk in onze ogen?

Bovengenoemd viertal, de ouderlingen *R. Kema*, en *E. Lindeman*, met de diakenen *O.L. Schildkamp* en *J. Verschuir* vormden de eerste kerkeraad der Afgescheiden gemeente van Groningen. Over hen nog enkele biografische gegevens:

Roelof A. Kema, gedoopt 26 juni 1796 te Garnwerd, van beroep koemelker, overleden te Groningen 1841.

Engelke R. Lindeman, geboren 1805 te Klein Midlum in Oost-Friesland, was timmermansknecht. In 1838 huwde hij met Klaassiena Dijkema, dochter van de houthandelaar Rudolf Dijkema, in wiens huis op het Zuiderdiep de eerste Afgescheiden verschillende malen hebben vergaderd. Lindeman overleed in november 1889 in de Grachtstraat te Groningen als emeritus-predikant van Warffum. Hij is een voortreffelijk ouderling en ook een uitstekend scriba geweest. Deze laatste functie bekleedde hij vanaf het begin t/m 4 november 1841. O.L. Schildkamp volgde hem als scriba op.

Ontje Luppes Schildkamp was evenals Lindeman uit Klein Midlum in Oost-Friesland afkomstig, geboren 1802. Op zijn 18e jaar was hij te Leer tot lidmaat aangenomen en kort daarna was hij in Groningen in de Oude Boteringestraat 75 komen wonen, waar hij zijn attestatie bij de hervormde kerk had ingeleverd, steeds ijverig naar de kerk was gegaan en op de bestemde tijden het Avondmaal had gevierd. In 1834 had hij zich afgescheiden en dat met 8 andere personen in een gezamenlijk schrijven aan de ‘Nederduitse Hervormde kerkeraad’ te Groningen meegedeeld; dit was 26 november in dat college voorgelezen en luidde aldus:

Wel Edel Heeren,

Wij ondergetekende Ledematen hier te Groningen scheiden met dezen ons af van de Hervormde Kerk als de valsche Kerk, ons verenigende met de ware Gereformeerde Kerk te Ulrum, waartoe wij ons gedrongen bevinden volgens het 28e Geloofsartikel der Gereformeerde Kerk van Nederland; totdat de Hervormde Kerk tot de waarheid moge terugkeren. Op dezen *grond* is het en om die *reden*, dat wij U.E. verzoeken tot het afgeven van onze Attestatiën of anderzins onze namen uit te doen.

E.R. Lindeman, 1805-1889, de eerste Afgescheiden ouderling in Groningen; predikant te Smilde, 1841-1846, en te Warffum 1846-1885.

We merken hier in het voorbijgaan op, dat het geestelijk verkeer met Oost-Friesland in de reformatie-tijd en ook in latere eeuwen van grote betekenis is geweest. Een nader en systematisch onderzoek zou niet ondienstig zijn.

Jan Verschuir, gedoopt te Groningen 1 februari 1786, schoenmaker, wonende Visscherstraat 28, in welk huis de Afgescheidenen in het eerste begin hebben gekerkt. Hij was in 1828 gehuwd met Kuinje Hindriks uit Spijk, overleden 1857 te Groningen. Zijn overgrootvader was de bekende piëtistische predikant Jan Verschuir uit Zeerijp (1714-'37), wiens *Waarheit in het binnenste of Bevindelyke Godtgeleertheid* in de 18e en ook nog in de 19e eeuw veel invloed heeft uitgeoefend. Zoals dit ook deden de werken van die andere predikanten in de provincie Groningen, het *Innig Christendom van Willem Schortinghuis*, van 1734-'50 predikant te Midwolda (Oldambt), en het posthuum in vertaling herhaaldelijk uitgegeven Latijns boekje van *Sicco Tjaden*, van 1720-'26 predikant te Nieuwe Pekela: *Eenige aanteekeningen en alleenspraken betreffende meest het verborgen leven voor den Heere van den eerwaarden en Godzaligen Heere Sicco Tjaden.* Nog in 1858 en 1862 bezorgde prof. Helenius de Cock van laatstgenoemd werk een 5e en 6e druk.

Zowel Verschuir, Schortinghuis als Sicco Tjaden stonden sterk onder invloed van een mystiek piëtisme, Tjaden nog het minst. We hebben hier even uitgeweid, omdat bij de eerste Afgescheiden generaties

duidelijk piëtistische tendenzen vallen op te merken. Hoe kon dat ook anders? Men leze het belangrijke artikel van E.G. van Teylingen: Eenige opmerkingen over de snelle verbreiding van de Afscheiding in het Noorden van ons land, bijzonder in Groningen. (Geref. Theol. Tijdschr. 34e jaargang).

Klaziena Dijkema, vrouw van ds E.R. Lindeman

In die samenkomst van 10 maart 1835 werden 17 nieuwe belijdende lidmaten 'bevestigd', onder wie *Wilhelmina F. Meulman*, de vrouw van R. Kema; *Johannes P. de Graaf*, schoenmaker aan de Lage der A.

Verder *Andries van der Ree*, die ook enkele godsdienstige geschriftjes heeft gepubliceerd. In 1837 ging hij weer bij de gemeente weg. In mei van dat jaar had de kerkeraad hem verzocht het oefenen te staken 'totdat de Heere hem nadere bekwaamheden schonk om de zaken enigszins meer in orde voor te stellen'.

We lezen ook in de notulen: hij had 'geen geregelde orde in het oefenen'. We hebben hier weer een voorbeeld ervan, hoe stuntelig sommige oefenaars konden optreden.

Ook waren er nog *Hendrik Vinkemulder*, die in 1850 naar Amerika emigreerde; *Luppe J. Moerke*, die in 1852 naar Leens vertrok; *Lammert Ensing*; *Derk Doornbos*; *Klaassiena* en *Alberdina Dijkema*, welke beide meisjes later resp. de vrouw zouden worden van de Afgescheiden predikanten E.R. Lindeman en P.R. de Wit.

De gemeente vergaderde intussen in groepjes van niet meer dan 20

personen, maar al spoedig werd ook dit door de overheid verboden. Herhaaldelijk vielen er processen-verbaal met als gevolg boeten. In het stadsarchief vonden we copieën daarvan, die we hier weer samengevat doorgeven.

Op zondag 28 december 1834 had de stadsschout bespeurd, dat in het huis van schoenmaker Jan Verschuir in de Visscherstraat een aantal personen voor de middag een godsdienstoefening had gehouden. Met de agent van politie E. Hemmes was hij 's middags naar de woning gegaan en had daar in een kamer 19 à 20 personen aangetroffen, psalmen zingende. Zonder iets te zeggen het was immers beneden het wettelijk toegestane maximum - was hij vertrokken, maar toen hij na een half uur er opnieuw langs kwam, stonden in de straat wel 2 à 300 mensen, onder wie een groep jongens, roepend: daar in huis is een Cocksiaans gezelschap! Op zijn aanbellen ging de deur eindelijk open en naar de kamer gegaan, vertelde hij de aanwezigen, dat de Visscherstraat vol mensen stond en dat zij daarvan de oorzaak waren. Het antwoord luidde: daar kunnen wij niets aan doen, we zijn bij elkaar om ‘de godsdienst te vieren’. Na enige sommaties ging het gezelschap uiteen. Onder de aanwezigen had de stadsschout herkend J.P. de Graaf, korporaal-tamboer bij de tweede ban Schutterij en bode van de Schuttersraad, wonende aan de Lage der A, H. Vinkemulder, bakker in de Steenstilstraat, L.J. Moerke, brouwersknecht, wonende Achter de Muur bij de Poelestraat, J.W. Schmed, A. van der Ree, verver in de Heerestraat, O.L. Schildkamp en vrouw, en de vrouw van Gozen (Trientje J. Zielstra, woonachtig in een kelder aan de Grote Markt).

Verschuir werd op 12 januari 1835 tot *f* 8,- boete en *f* 3,22½ proceskosten veroordeeld. Reeds op 4 januari had de commissaris van politie alle samenkomsten der Afgescheidenen verboden. Op die datum had de stadsschout geconstateerd, dat in de woning van de naaister Immegien Klugkist in de Nieuwe Kijkintjatstraat 12 personen een godsdienstoefening hadden gehouden, onder wie F.E. Sickinghe uit de Turftorenstraat, J. Meiners, eveneens uit die straat, T.D. Boon uit de Heerestraat, C. Scherphuis en J. Bakker, beiden uit de Haddingestraat. Van geen der bezoekers van deze laatste bijeenkomst hebben we de namen in het lidmatenregister der Afgescheiden kerk aangetroffen, ook die van jonkheer F. Sickinghe niet. Hoogstwaarschijnlijk hebben ze nooit officieel met de Hervormde kerk gebroken, zoals trouwens vele ‘bezwaarden’ in die kerk achterbleven. Dat was allicht de oorzaak, dat déze samenkomst niet werd beboet en wél bovengenoemde van 28 december, waarvan de genoemde namen zonder uitzondering wel in het lidmatenboek voorkomen. Dit proces-verbaal en het doen uiteengaan van die bijeenkomst bij schoenmaker Verschuir waren voor O.L. Schildkamp en J. Verschuir aanleiding om zich met een rekest gedateerd 4 januari 1835 tot de Koning te wenden, waaruit we citeren:

Sire!

Dewijl in de wet van U Majesteit verboden wordt dat gene godsdienstige zamenkomsten boven den 20 personen behalven de huisgenoten mogen gehouden worden zonder toestemming van de Hooge Overheid: zo hebben wij, teneinde wij gene overtreders ten dezen aanzien van de wette mogten worden, ons deze wet onderworpen en aan dezelve gehoorzaamd. Edoch Sire! ook dit wordt ons niet meer vergund en toegestaan, hetwelke ons de ondervinding den 28 Dezember 1834 ten klaarste bevestigd heeft, als wij met een getal van *zestien personen* in stilte vergaderd waren om God naar zijn Woord en naar ons geweten te dienen, dewijl wij ons tot ons droefheid en leedwezen genoodzaakt vinden, om ons van de thans bestaande synodale Hervormde Kerk af te scheiden.

Hier dan verzameld zijnde, werden wij door de dienaars van het geregt niet slechts gestoord en uiteengejaad, maar boven dat gedreigd, dat er *proces* van gemaakt zoude worden, welker uitslag en gevolgen ons tot nog toe onbekend zijn; daarenboven zijn wij gevolgd van eene groote hoeveelheid van menschen, zoo oude als jongen, en onder begroeting van scheldwoorden en andere belediging naar onze wooningen geleid.

Sire! de zaak zich dan zoo toegedragen hebbende en wij ten volle overtuigd zijnde, dat wij in gene deele aan de overtreeding der Wet schuldig waren, zoo begaven wij ons naar den Politie-komsaries, ten einde aanklacht te maken van de ons aangedanene beledigingen; maar edoch Sire! waar wij volgens de wet voorspraak en regt konden verwachten, ook daar wierd ons toegevoegd, dat hij zelfs die vergadering niet zoude dulden, ofschoon zij ook in geringer getal bij elkander waren dan de wet toeliet, onder voorwensel, dat onze vergaderingen aanleiding tot ongeregeldheden zouden geven; doch Sire! wij kunnen gelijk wij ook doen, met vollen monde belijden, dat zulks geenzinds het geval is en derhalven kunnen wij niet anders besluiten, of de ware en eenige oorzaak moet daarin gezogd worden, dat zij ons belijdenis en leer vijandig zijn.

Sire! ook heden van dage 4 dezer is de bedreiging van de bovengenoemde Politie-komsaries meer kenbaar geworden, dewijl het nu geheel verboden is om meer bij elkander te vergaderen en zoo in stilte onze Godsdienst uit te oefenen, zonder dat daardoor anderen beledigingen worden aangedaan.

Tenslotte verzoeken beide ondertekenaars de Koning er op toe te zien, dat de wet niet geschonden wordt, opdat ze niet genoodzaakt zouden zijn als *kluizenaars* te leven, wat hun Gods Woord en het geweten verbood.[12.]

Enkele maanden later, 27 maart 1835, herhaalt Schildkamp zijn verzoek aan de Koning om in zijn huis samenkomsten beneden de 20 personen te mogen houden. Naar aanleiding van een dergelijk rekest schrijft het Stadsbestuur van Groningen aan de Gouverneur der provincie het ongeraden te achten dit toe te staan, omdat zulke bijeenkomsten reeds meermalen ongeregeldheden en verstoring der openbare orde hadden veroorzaakt, ja, dat sommige dweepzuchtigen het zo ver dreven, dat zij tot razernij vervoerd werden. Ook de Commissaris van Politie was van mening, dat het rekest afgewezen diende te worden, omdat anders de aanhangers van de afgezette predikant Hendrik de Cock openlijk in de hand zouden worden gewerkt.[13.]

De Minister van Justitie, die de zaak kreeg voorgelegd, oordeelde, dat het verzoekschrift buiten verdere beschikking moest blijven. Alle godsdienstige samenkomsten van de Afgescheidenen in de stad bleven dus zonder meer verboden! Zo gingen de processen door!

Op donderdag 12 maart 1835 maakte de stadsschout opnieuw procesverbaal op, omdat de Cock die avond in het huis van de stadscommies *Lammert Ensing* op de *Rademarkt* een predikatie had gehouden, waarbij aanwezig waren geweest: de Cock met zijn vrouw, de vrouw van Verschuir, Douwe van der Kamp uit Smilde, Derk Hoksbergen en F. Gunnink, beiden bij Kampen wonende, H. Eelhard, A. van der Ree, J.W. Schmedt, O.L. Schildkamp. Trijntje Zijlstra de vrouw van Gozen, Aaltje Bos, Klazina en Alberdina Dijkema.

We merken hierbij op, dat in het proces-verbaal de namen Derk Hoksbergen en F. Gunnink abusievelijk vermeld staan als Derk Holsbergen en T. Gunning, terwijl het hoogstwaarschijnlijk is, dat met Douwe van der Kamp uit Smilde Douwe van der Werp is bedoeld.

Bij de 50-jarige herdenking van de Afscheiding hield Helenius de Cock op 19 oktober 1884 te Kampen een rede, waarin nog een echo van bovengenoemde beboete samenkomst te beluisteren valt. Hij sprak dan: hoe de Scheiding een van 's mensen zijde verrassend werk des Heren was, moge blijken uit het volgende geval, dat zich voordeed met twee Kampenaars, Derk Hoksbergen en Frans Gunnink.

Deze thans overleden broeders uit Kampen hadden veel van ds Hendrik de Cock gehoord en gelezen, doch hem nog niet horen voorgaan. Toen zij nu met paarden naar de markt te Groningen moesten, hoorden zij, dat daar H. de Cock zou prediken. Zonder denken gaan zij hem horen. Zij blijven daar onder de prediking en woonden ook de stichting der Gemeente aldaar bij. Kortom zij waren zo opgewekt en bezig in de dingen die het Koninkrijk Gods aangaan en hun harten versterkten, dat het hun geheel ontging, waarom ze op reis waren gegaan en zij markt en keuring vergaten. (De Bazuin, 31 okt. 1884). Dat de gemeente toen niet is gesticht, maar op 27 november 1834, vermeldden we reeds.

Tot in 1839, het jaar waarin de gemeente vrijheid van godsdienst-

oefening aan de regering vroeg en kreeg, kwamen processen-verbaal voor.

Op 29 januari 1837 was Engelke Lindeman ten huize van J. Verschuir voorgegaan. Dit kostte hem *f*25, boete, Verschuir kreeg *f*50, , beiden met *f*1,81 proceskosten.[14.]

Hetzelfde overkwam Hendrik de Cock 'zich noemende Gereformeerde Leraar onder het Kruis', die op zondag 27 augustus 1837 ten huize van Nanne A. Dijkhuis, oud 30 jaar, bleker van beroep, wonende buiten de A-poort, als 'hoofd' was opgetreden in een vergadering van minder dan 20 leden van een niet door de Hoge Regering erkend genootschap. Zowel de Cock als Dijkhuis ieder *f*50,- boete plus *f*4,17 proceskosten.[15.]

Jan R. Kema, 64 jaar, koemelker, waarschijnlijk een oom van Roelf A. Kema, de eerste ouderling, kreeg *f*8, boete plus de kosten voor een op zondag 21 oktober 1838 gepleegde gelijksoortige 'overtreding'. De stadsschout rapporteerde o.a., dat hij die zondag 's morgens om 10 uur aan het venster der woning van beklaagde een persoon op predikantentoon had horen voorlezen. Toen hij de kamer was binnengegaan, had hij daar ruim 30 volwassen personen aangetroffen, bijbels in de hand houdende; enigen zeiden daar godsdienstoefening te houden. Een aantal bezoekers was hierop weggegaan, zodat er nog 19 overbleven[16.]

Op 8 juli 1839 werd Jan Verschuir weer eens beboet, nu met *f*25, plus 1,67½ proceskosten.[17.]

Het laatste vonnis werd uitgesproken op 19 september 1839, toen vrijheid van godsdienstoefening in augustus was toegestaan, omdat Roelf Kema op 9 augustus zonder vergunning zijn huis enz. Boete *f*50,- plus 2,14½ proceskosten.

In het proces-verbaal van de Openbare rechtszitting der Arrondissementsbank te Groningen - zo luidde toen de naam der rechtbank - verklaarde de stadsschout o.m. dat het hem bekend was, dat voordat de vergunning tot de publieke godsdienstoefening in de Guldenstraat alhier was verleend, geregeld zondags godsdienstige vergaderingen ten huize van beklaagde waren gehouden. Toen hij die zondag weer naar buiten was gegaan, had hij iemand tegen de buitenstaanders horen zeggen: kom, laat ons weer naar binnen gaan, het kost ons de man slechts enige stuivers.[18.]

Het rigoristische optreden tegen de Afgescheidenen is door velen - ook hervormden! - terecht onwettig en onwaardig genoemd. Immers, de Synodale organisatie van 1816 was duidelijk ongereformeerd. Het verbaast ons niet, dat Scholte kon schrijven: Uit het een en ander blijkt zonneklaar, dat men voor de eer en de leer der Gereformeerde Kerk onverschillig is, maar ijverig om menselijke wetten en bepalingen door te drijven, ja zelfs het overtreden der laatste met oproer gelijk stelt, terwijl het verguizen en vertreden der zuivere gereformeerde leer, het

lasteren van hun aanhangers als beuzelingen en kleinigheden voorbij gezien worden. Is het wonder dat de gemeenten, dat dat opmerken, afkerig worden van haar predikanten, die met de grote hoop mederoepen? Is het wonder dat zij een Bestuur beginnen te wantrouwen, ja zelfs te ontvlieden, waaronder zulke dingen gebeuren? Is het wonder dat zij gereed zijn de bepalingen en verordeningen te verwerpen, door zulk een Bestuur ontworpen en zo onbarmhartig en geweldig gehandhaafd?[19.]

Het verbaast ons wel te lezen, dat volgens sommigen de secte der Afgescheidenen ontstaan is door een heimelijke actie der Belgische Jezuïeten, die in en kort na 1830 vergeefs getracht hadden in Nederland staatkundige verdeeldheid te wekken. Nog in de Groninger Courant van 23 februari 1836 meende een schrijver overeenkomst te kunnen constateren tussen het Belgisch oproer in 1830 en het kerkelijk-staatkundig oproer in het Oud-Nederland van zijn dagen.[20.] Maar al werd die wonderlijke opvatting niet algemeen gedeeld, de publieke opinie, ook in Groningen, kantte zich fel en venijnig tegen de fijnen.

De gemeente groeide echter onder alle moeiten en narigheden, die er ook intern waren! Steeds meer personen voegden zich bij de kerk, vooral na 1839, toen ze door de regering werd erkend en dus ongestoord en zonder gevaar haar diensten kon beleggen. We hebben verschillende brieven onder ogen gehad, waar men zijn afscheiding van het hervormd genootschap argumenteerde. Enkele mogen hier nog volgen:

Engelke R. Lindeman schreef met acht andere personen: Wij ondergetekenden verklaren door dezen, dat wij ons hebben afgescheiden van uw Hervormde Kerk, om oorzaak dat wij bij U niet vinden, en in lang niet hebben gevonden die kenmerken, die de ware kerk eigen zijn volgens art. 29 van onze Gereformeerde Geloofsbelijdenis, en daarom verzoeken wij, dat onze namen uit uw lidmatenboek worden uitgedaan, dewijl wij ons hebben vereenigd en verbonden met en aan de ware Kerk, uit overtuiging onzer consciëntie naar den Woorde Gods en art. 28 der genoemde geloofsbelijdenis.

In de ondertekening wordt nog opgemerkt, dat Lindeman de zaak in oktober 1834 mondeling besproken had met de hervormde Groningse ds van der Loeff.

De hervormde kerkeraad besloot te onderzoeken of de ondertekenaars lidmaat waren, en zo ja, hun afscheiding aan te tekenen in het lidmatenboek en hun namen op te geven aan de diakenen, terwijl de predikanten werd overgelaten te onderzoeken of zij kdoor toespraak nog zijn te regt te brengen'.

Voor we nu de volgende brief opnemen moeten we eerst melding maken van de geruchtmakende zaak van de catechiseermeester *J.H.*

Maatjes te Groningen. Deze catechiseerde sedert 1837 als adjunct van de bejaarde L. Friese in de gevangenis en in zijn eigen woning.

Toen Friese in september 1842 overleden was, verzocht Maatjes aan vier predikanten of de door hem voor Friese waargenomen kluftcatechisaties op hem mochten overgaan. Eén der predikanten, ds Amshoff deelde hem echter mondeling mee, dat die catechisaties hem wel niet zouden gegeven worden, omdat hij in een brief aan de Bijbelvereniging te Groningen had geschreven de mensen niet tot het bijwonen der openbare godsdienstoefeningen van de gemeente te kunnen aansporen, daar het niet zeker was 'dat het tegenwoordige onderwijs aldaar de volledige ernstvolle, waarachtige, onverminkte leer der zaligheid in zich bevatte'. Officieel eisten de predikanten nu van hun catechiseermeester, dat hij, om bovengenoemde catechisaties te behouden, menselijke uitdrukkingen en stellingen zou laten varen en enkel bijbelse woorden en uitspraken gebruiken en dat hij tevens zijn leerlingen met hart en ziel en alle kracht tot kerkgaan zou aansporen.

Maatjes antwoordde hierop, dat het onmogelijk was de diepe zin van Gods Woord aan onkundigen te verklaren zonder menselijke uitdrukkingen te gebruiken; niet-gereformeerden gebruikten immers ook menselijke uitdrukkingen om hun opvatting van de bijbel open te leggen. Mocht met de term 'menselijke uitdrukkingen en stellingen' gedoeld worden op de hervormde leer, op de waarheden der drie formulieren van enigheid, dan was het hem zéker onmogelijk aan de gestelde eis te voldoen. En wat het opwekken tot kerkgang betrof, hij wilde die niet ontraden, maar adviseerde zijn leerlingen selectief te werk te gaan.

Maatjes kreeg nu van de predikanten Van Herwerden, Rutgers, Amshoff. Thieme en Schukking bericht van opzegging der catechisaties en bij een schrijven van 23 februari 1843 kreeg hij ook ontslag als 'krankbezoeker' in beide ziekenhuizen, nl. het stads- en militaire ziekenhuis. Het voorgaan in een openbare catechisatie was hem eveneens al verboden. En dat alles, omdat zijn onderwijs, in overeenstemming met de gereformeerde belijdenisgeschriften, tegen de denkwijze der bovengenoemde Groningse predikanten inging!

In die dagen schreef Maatjes: De Heer is mij en mijn vrouw in onze zorgvolle omstandigheden nog tot hulp en sterkte en schenkt ons het blijmoedig geloofsvertrouwen dat het brood zeker en het water gewis zal zijn voor ons en ons kind.

In 1841 was op de hervormde Synode een adres ter tafel, getekend door 8790 personen, die begeerden 'dat de Hooge Kerkvergadering de Gereformeerde Kerk herstelle op haar oude en vaste grondslagen, door het handhaven der Formulieren van Eenheid, door het herstellen van het oude Formulier tot ondertekening van aankomende leraars, en

herziening der kerkelijke Reglementen en Verordeningen, ten einde dezelve in overeenstemming te brengen met Gods Woord en de Kerkorde van Dordrecht'. De eerste ondertekenaar was *B. Moorrees*, predikant te Wijk in het Land van Heusden. De Synode weigerde hooghartig en botweg aan de verlangens der adressanten te voldoen.

In het licht van beide bovengenoemde zaken wordt ons nu ook duidelijk de missive, die de meubelmaker Jan A. Jonkhoff uit de Oude Boteringestraat op 13 april 1842 aan de Brede Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Groningen zond. Hij schreef:

WelEdele Heren!

Reeds lang met droefheid en afkeer ziende, dat het kerkgenootschap, waartoe ik door doop en belijdenis in nauwe betrekking sta, en dat men het Gereformeerde noemt, de gereformeerde Leer *niet* voorstaat noch handhaaft, maar integendeel leringen voortbrengt, welke met de gereformeerde belijdenis der waarheid volstrekt niet overeenkomen - en dat sommige Leraren zich niet ontzien noch schamen dezelfde Leer (welke zij als gereformeerden door vrijwillige verbintenis aan dat kerkgenootschap verdedigen moesten) onbijbels te noemen en als zodanig tegen te staan en te verwerpen - zo was het mij tot blijdschap, dat bekwame mannen, leden van genoemd genootschap, dat geval voor en na openlijk aantoonden en bewezen. En gaarne hoopte ik, dat zulks tot herstel een gunstige uitwerking mocht hebben. Maar na openbaarwording van het besluit der Synode van 1841 opzichtelijk het bekend adres door Dom. Moorrees en meer dan 8000 gereformeerde kerkleden aan die Hoge vergadering ingediend, en dat besluit in verband met de toestand van genoemd genootschap beschouwende, vrees ik gans andere gevolgen - temeer nu ook de voorgangeren van het deel des genootschaps dat hier ter stede woont, hun afkeer van die Leer, welke men niet kan verwerpen met behoud der waarheid, duidelijk betonen door de Leermeester Maatjes het antwoorden in de catechisatie niet langer toe te laten, waarvoor ik geen reden vinde dan omdat hij niet de Gode vernederende en mensverhogende, eigenwillige en eigenwerkelijke godsdienstleer medebrengt, maar de in onze kerken thuis behorende gereformeerde.

Voorts meen ik UEdelen eenvoudig rond en oprecht te moeten verklaren, vooreerst: dat ik onze gereformeerde leer, vervat in onze schone Catechismus, in onze belijdenis des geloofs en formulieren onzer Kerk, uit vaste overtuiging houde de *Leer des Bijbels* te zijn en daarom de *ware* en volkomene Leer der zaligheid, welke ik niet kan verlaten zonder de doopsbeloften over mij gedaan zowel als mijn eigen belijdenis te wederspreken - en bij gevolg verplicht en voornemens ben in die Leer

levenslang standvastig te volharden en alle leringen welke daartegen strijden te vermijden en tegen te staan.

Ten anderen: dat ik na lang beraad mij gedrongen voel en verplicht acht, uit liefde der waarheid, ter bevestiging en tot eer mijner belijdenis, vrijmoedig opzage te doen, niet van burgerlijke en maatschappelijke, maar van kerkelijke en godsdienstige gemeenschap met het kerkgenootschap waaraan ik tot hiertoe behoorde, en zulks bij dezen doende, verzoek ik van nu af te worden aangemerkt als van het Nederduitsch Hervormd Kerkgenootschap afgescheiden, totdat hetzelve tot enigheid des waren geloofs en daardoor tot haar eigendommelijke belijdenis en Leer wederkeert, hetwelk, wanneer 't in mijn leeftijd nog mocht geschieden, mij tot onuitsprekelijke grote blijdschap zou zijn, dewijl ik deze zaak als een allerbelangrijkste beschouw en zou het dat niet zijn?

Wij weten toch uit Gods Woord, Jerem. 5:30 en 31a, dat het een schrikkelijke en afschuwelijke zaak is, wanneer profeten valselijk profeteren - en dat zulks ook in het Christendom kan en zou geschieden, heeft Jezus door Zijne en Zijner Apostelen woorden duidelijk geleerd en ons bevolen te waken, niet waar?

De hervormde kerkeraad nam het schrijven voor kennisgeving aan.

Op 14 april 1845 scheidden zich af de verwer Roelf Andries Jonkhoff van de Noorderhaven met zijn vrouw Geesje de Vries, ‘om zich te verenigen met deze vergadering, welke de gereformeerde leer, dienst en tucht belijdt en uitoefent, de hals buigende onder het juk Christi, naar art. 28 en 29 onzer belijdenis’.

We zullen nu geen voorbeelden meer geven. Het was genoeg om te zien hoe ernstig de Afgescheidenen in Groningen Gods Woord en de Drie Formulieren van Eenheid namen, ook de geloofsartikelen over de Kerk in de confessie, en niet schroomden daarvoor openlijk uit te komen.

Hoe ging het nu verder met de Afgescheiden gemeente van Groningen in de eerste jaren na haar instituering op 27 november 1834? Dat zullen we in het volgende hoofdstuk zien.

C De eerste jaren van de Gemeente tot de komst van ds Hendrik de Cock, mei 1837

De eerste genotuleerde kerkeraadsvergadering der Christelijke Afgescheiden Gemeente van Groningen, bij R. Kema gehouden op 12 februari 1835, handelt over het in appèl gaan bij de rechtbank in Leeuwarden voor het beboeten van de samenkomst van 28 december, waar toch minder dan 20 personen aanwezig waren geweest. Lindeman zou contact opnemen met de advocaat De Waal in Heerenveen.

Men weet, dat de rechtbank van eersten Aanleg te Heerenveen *alle* godsdienstoefeningen der Afgescheidenen van meer of minder dan 20 personen niet strafbaar verklaarde, omdat naar haar interpretatie deze gebruik maakten van het recht hun door de grondwet verleend.

Enkele weken later stelde Lindeman voor, met andere Afgescheiden gemeenten pogingen aan te wenden de 'om der waarheid wil uitgeworpen Herder en Leraar' de Cock een tractement en een woning te bezorgen. Deze urgente kwestie loste de Provinciale vergadering van de kerken van Groningen, Friesland en Drenthe op door uit vrijwillige bijdragen van gemeenteleden de Cock een tractement van *f*700, per jaar en een woning toe te zeggen. Alleen maar, waar zou die woning te vinden zijn? Wel kreeg de Cock van een vriend uit Zwolle een landhuis in Dalfsen aangeboden, maar dat was veel te ver van zijn eigenlijk arbeidsterrein - de drie noordelijke provincies. Tenslotte kon de Cock zijn intrek nemen bij diaken H. Sikkens in Smilde; van daaruit is hij vele, vele malen erop uitgetrokken om èn zondags èn in de week het Woord in herderloze gemeenten te bedienen; hij werd beshouwd als predikant van al de afzonderlijke gemeenten in de provincies Groningen en Drenthe.

Waarom trok hij juist naar Smilde? Misschien is de verklaring te vinden in een missive van de Gouverneur van Drenthe aan de minister van Eredienst, gedateerd 24 november 1834, waarin we o.m. lezen: 'Deze kolonie van Smilde schijnt te zijn uitgekozen om te zijn het middelpunt van werking voor de voorstanders der kerkelijke scheuring.'[21.]

De regelingen van tractementen en woning was wel nodig geweest: uit de gevangenis gekomen, moest de Cock ontdekken, dat zijn gezin uit de pastorie was gezet en geen onderkomen had, terwijl er bovendien geen inkomen was.

Hoe bracht intussen de gemeente in Groningen het geld voor de boeten bijeen? In mei 1835 was dat al een som van *f*135,- De kerkeraad droeg diaken Verschuir op met een intekenlijst een rondgang door de gemeente te doen; Schildkamp zou voor het tractement van de Cock de deuren langs gaan. Enkele jaren later had de rechtbank te Groningen een boete van *f*79,- opgelegd. En werd voor *f*91,- ingetekend. Eens was er voor de boeten een collectie in de diensten van de beide Kerstdagen en Nieuwjaarsdag 'in het tweede kommetje'.

We moeten ons intussen geen al te idealistische voorstelling van het gemeenteleven vormen. Nog geen acht maanden na de instituering is er al sprake van twisten in de kleine kring en laat de kerkeraad het volgende bekendmaken: Om de vrede van Jeruzalem te zoeken en te betrachten, en om alle twist en tweedracht uit te werpen en te weren, vinden wij ons verplicht naar 1 Petr. 5:1, 2 en 3 een iegelijk der gemeente te vermanen, om niets te spreken en te doen zo in, als buiten de vergadering, dat aanstoot of ergernis zou kunnen veroorzaken, zo in een persoon als in

de ganse gemeente en zo er iets aanstotelijks mocht gevonden worden, dat een iegelijk dan handele naar de les van de Here Jezus bij Matth. 18:15, 16 en 17, doch dat deze vermaning en bestraffing geschiede in orde met alle zachtmoedigheid naar des Apostels taal, 1 Tim. 5:1,2, 19, 20 en 21. Hiertoe bidden wij u, geliefde broeders en zusters, met diezelfde Apostel in zijn eerste brief eerste kapittel aan de gemeente van Corinthe het 10e vers. Dit is de bede van de ondergetekende Kerkeraadsleden voor de troon der genade.

Dit hielp even, maar na korte tijd laaiden de onenigheden nog veel heviger op. Uit de classis-notulen van 1836 blijkt, dat er kort na de Afscheiding ook al 'ongestalten' in andere gemeenten waren, zoals in Bedum en Kommerzijl.

Ondanks alle narigheden bleef de gemeente in stand: God laat nooit varen het werk Zijner handen.

In augustus 1835 besloot de kerkeraad voor *f*26,- per jaar de samenkomsten in de woning van J. Verschuir te houden, Visscherstraat 28. Het sprak vanzelf, dat de Cock slechts een enkele keer kon komen preken. Daarom verlangde de gemeente naar een vaste voorganger; ze meende die gevonden te hebben in een theologisch student aan de Groninger academie: de 27-jarige *Jan-Roelfs Anamias.* Op 3 augustus 1835 werd deze 'reeds in den Woorde Gods dienstdoende' als zodanig gekozen. Inderdaad had hij wel eens een stichtelijk woord in een vergadering gesproken, want op zondag 26 april 1835 was tegen hem proces-verbaal opgemaakt, omdat hij in de schuur van de landbouwer *Jacob R. v. Til* te *Hoogkerk* in een godsdienstige samenkomst was voorgegaan.

Helaas ontstonden er spoedig moeilijkheden met hem in Groningen. Een zeker aanmatigend optreden schijnt hem niet vreemd te zijn geweest. Tenminste, hij - de oefenaar - gebruikte in zijn toespraken uitdrukkingen als 'wij verkondigen u...' en daar kwam vooral ouderling Lindeman tegen op, die vond, dat alleen een wettig Dienaar des Woords zoiets mocht zeggen; het was immers bediening van de sleutelen des hemelrijks.

Daar kwam nog bij de preek, die Ananias op eerste Paasdag 1836 had gehouden en waarin hij had gezegd, dat de rechtvaardigmaking en heiligmaking van de zondaar het *nut* waren van de opstanding van Christus, terwijl Lindeman stelde, dat de opstanding des Heren *noodzakelijk* was tot rechtvaardigmaking en heiligmaking. Ananias verweet Lindeman nu, dat deze als jongste ouderling niet zo tegen een voorganger mocht optreden, waarop Lindeman scherp antwoordde, dat Ananias de kerk in haar eer en achting krenkte. Beiden liepen kwaad van elkaar weg.

De kerkeraad zat met de zaak. Beide opponenten trachtten hun standpunt te staven met uitlatingen van oude schrijvers als D'Outrein, à Brankel en v.d. Kemp - deze namen noemen de notulen. Drie lange

avonden discussieerden de broeders over de moeilijkheden en ze besloten tenslotte Me zaken neer te leggen, omdat ze niet behelzen de fondamentele waarheden', maar over hun persoonlijk optreden moesten zowel Ananias als Lindeman schuld erkennen. Beiden weigerden.

De tweespalt in de kerkeraad deed haar invloed ook in de gemeente gelden. Ananias ging zelfs een poos afzonderlijk vergaderen en liet daar niet voor de armen collecteren. Maar op zondag 29 mei kwam er - na een Dienst van de Cock bericht van de Ananias-groep, dat ze wel weer voor de armen wilde collecteren, mits Lindeman zich met Ananias verzoende. Deze wilde dit wel doen, echter alleen voor zover het de persoon van Ananias betrof, niet de zaak. Intussen had de classis uitgesproken dat Lindeman gerechtigd was geweest Ananias te vermanen en ze drong aan op broederlijke eensgezindheid.

Deze kwam tot stand... voor een poosje. Ananias ging weer voor als altijd. Tevens stelde hij pogingen in het werk om als Dienaar des Woords te worden toegelaten. Dat had hij reeds op de synode van 1835 gedaan, maar deze had toen een algemene bepaling gemaakt, dat een adspirantpredikant zich eerst aan een onderzoek in de talen en andere vakken moest onderwerpen, daar in de tegenwoordige toestand van de kerk een predikant van de nodige bekwaamheden moest zijn voorzien 'om te kunnen staan tegen de vijanden en tegenstanders der Kerk'.

Op de synode van 1837 had Ananias het weer geprobeerd, maar nu had hij tevens aan Scholte brieven geschreven met de bedoeling de Cock verdacht te maken. De synode was hierover verontwaardigd en schreef eçn brief aan de Provinciale vergadering van Groningen om haar van het optreden van Ananias op de hoogte te stellen en er voor te zorgen, dat deze persoon zich niet indrong in de Heilige Bediening.

Ananias deelde nu de kerkeraad mee zich ontslagen te achten van zijn dienstwerk in de gemeente. In het begin van 1837 was er een samenspreking op de kerkeraad geweest, in aanwezigheid van de Cock. Hier vielen harde woorden; de kerkeraad was eenstemming van oordeel, dat Ananias zich 'onbehoorlijk, stout, hooggevoelig en wrevelig' had gedragen, ontzegde hem het Avondmaal en het recht om voor te gaan. Een week later betoonde Ananias leedwezen over zijn optreden, maar - het verhaal wordt eentonig, even later ging het weer mis: Ananias schreef de broeders 'dat hij niet meer tot hun Genootschap wil behoren'.[22.]

De hele kwestie had nog een ellendige nasleep, want een deel der gemeente was hem blijven erkennen. Op de classisvergadering van 19 oktober 1838 kregen de ouderlingen van Groningen toestemming vijf lidmaten en acht 'bijwoonders' onder censuur te stellen 'als in strijd staande met de Gemeente', meest nog 'ter oorzake van J.R. Ananias'. Twee van deze dwalende schapen: Jantje Cremer en Trijntje Zijlstra, ze behoorden tot de allereerste Afgescheidenen in Groningen, protes-

teerden persoonlijk op een classisvergadering tegen de huns inziens onrechtvaardige behandeling van *van der Ree* en *Ananias.* Beiden waren wel ter tale, lieten zich niet overtuigen en verlieten de vergadering 'afkerig van de waarheid en hardnekkig in hun eigen gevoelen', aldus de notulen.

Intussen deed de kerkeraad zijn best onder moeilijke omstandigheden het kerkelijk leven in goede banen te leiden en te houden.

In september 1836 bediende ds de Cock het Avondmaal. De notulen zeggen hiervan: 'Dit was de eerste keer voor de Kerk dat zij in die voorregten mogt deelen, na haren uitgang uit de valsche kerk.'

Uit de notulen blijkt verder, dat niet alleen in de stad, maar ook aan de Hoornse dijk samenkomsten werden gehouden, tijdens welke gecollecteerd mocht worden 'in een gesloten bus', die men dan later bij de diakenen kon legen.

Drie maal per zondag kwam men samen in de woning van diaken Verschuir, Visscherstraat 28; deze ontving daarvoor 70 cent per week. Hij moest dan voor het nodige licht op de tafel zorgen 'edoch de groote lamp brandt voor rekening der Kerk'. Voor een dienst in de week kreeg hij 25 cent vergoeding.

In 1837 was de Cock op verzoek van de Provinciale vergadering van Smilde naar Groningen verhuisd om zich geheel aan de gemeente aldaar te wijden, al hoefde zijn trekken naar andere gemeenten nog niet geheel afgelopen te zijn. Zijn tractement kwam nu op *f*1000, per jaar, voor briefport ontving hij *f*50,-; dit laatste kunnen we tegenwoordig met telefoonkosten vergelijken.

Hij kwam te wonen in de Pelsterstraat F no 56, dicht bij het Zuiderdiep, vermoedelijk aan de kant van het Heilige Geestgasthuis, dat was genummerd F no 60. In die pastorie, die de gemeente voor hem had gekocht, werd hem op 2 februari 1838 een zoon, Derk, geboren.

Ouderling Engelke R. Lindeman - op 8 februari 1838 met Klaassiena Dijkema getrouwd woonde vlak bij hem, in de Kleine Pelsterstraat T no 41. Lang heeft de Cock daar niet gewoond, want in 1840 woont hij in de Guldenstraat 16, bij de kerk. Daar is hij in 1842 ook overleden.

In Groningen was hij bij de grote massa der bevolking een verdacht, ja een gehaat persoon en ook de burgerlijke overheid wantrouwde hem sterk. Maar de Cock kon een stuk van de burgemeester van Smilde overleggen, waarin deze officieel verklaarde, dat de gewezen predikant Hendrik de Cock van mei 1836 tot mei 1837 binnen de gemeente Smilde was woonachtig geweest en zich gedurende zijn verblijf aldaar als een goed burger had gedragen.

Zo was de Cock dus predikant van de Afgescheiden gemeente te Groningen geworden; uit zijn dienstperiode vermelden we in het volgende hoofdstuk enige bijzonderheden.

D De periode van ds Hendrik de Cock, mei 1837-14 november 1842

Ondanks de hiervoor geschetste vervolging van en verdeeldheid onder de Afgescheidenen in Groningen, bleef de gemeente groeien. Er was werk genoeg te verrichten, ook voor de ouderlingen. Dit laatste was blijkbaar aanleiding voor de buiten de *Kranepoort* wonende ouderling R. Kema om de kerkeraad te vragen hem het *poortgeld* terug te geven, omdat hij 's avonds zo dikwijls voor kerkelijke zaken in de stad had moeten zijn.

Tegen deze zelfde ouderling Kema - koemelker van beroep kwamen bezwaren uit de gemeente wegens zijn melkverkoop op zondag. Het werd zelfs een zaak voor de classis. Kema verdedigde zijn zondagse melkverkoop door aan te voeren, dat melk niet kon duren, dat sommige kinderen ze nodig hadden en dat hij zaterdags niet voldoende had. De classis deed nog geen uitspraak; bij sommige leden leefde de gedachte: hebben we hier ook te doen met werken van noodzakelijkheid? Toch oordeelde een paar jaar later een classisvergadering Kema's handel wijze op 's Heren dag een onbehoorlijk werk te zijn, met verwijzing naar Nehemia 13:15-22, Jeremia 17:20 tot het einde, en Ezechiël 20:12, al werd met 10-7 stemmem besloten geen censuur toe te passen.

Daar was in Groningen ook *Luppe Moerke*, die in juni 1839 *f*25, van de kerkeraad wilde lenen om een schuld te kunnen betalen. Maar de kerkeraad ging niet op zijn verzoek in, omdat Moerke op zondag werkte ‘buitenshuis in de brouwerij’ en bovendien nog ‘koopmanschap drijft in zijn eigen huis’. Dit was de oorzaak, dat hij van het Avondmaal werd afgehouden.

Op de synode van Amsterdam (1840) kwam de heiliging van de rustdag ook ter sprake. Daar luidde een vraag: hoe te handelen met hen, die een beroep of kostwinning hebben, die ook op de rustdag worden uitgeoefend, b.v. het houden van veerschepen, het innen van tolgelden, het verkopen van melk en dergelijke.

De vergadering oordeelde te moeten verwijzen naar zondag 38 van de catechismus en naar de 164e sessie der post-acta van de synode te Dordrecht 1618/19, met sterke ‘afmaning’ van alle werken die niet tot de godsdienst, noodzakelijkheid en liefdadigheid behoren. En indien al ergens de uitoefening van zodanige werkzaamheden in de gemeenteleden geduld wordt, dit toch niet te verdragen bij opzieners en diakenen, daar deze daardoor aan de leden een kwaad voorbeeld geven.

De hele 19e eeuw door ontmoeten we in de notulen van kerkeraad en meerdere vergaderingen dergelijke kwesties. Zo protesteerde op de Particuliere synode van 5 juni 1867 de kerkeraad van Winsum tegen een besluit van de classis van Warffum, die het lid Enter gecensureerd

had wegens het bekleden van het beroep van postbode, zulks vanwege de daaraan verbonden zondagsarbeid.

Enkele andere voorbeelden: een echtpaar uit Groningen was op zondag met een plezierboot naar Emden geweest. Toen de ouderlingen hen daarover vermaanden, bekende de vrouw schuld over haar reizen op zondag en betuigde die dag zeer onrustig te zijn geweest; de man kon echter het verkeerde van zijn daad niet zo goed inzien.

Een rijtuigverhuurder, die op zondag plezierreizigers had vervoerd, een baanveger op zondag, ze werden beiden vermaand. En tegen een tot ouderling gekozen broeder werden bezwaren ingebracht, omdat hij lid was van een kegelclub die in een herberg vergaderde. We weiden over dit onderwerp nu niet verder uit.

In hetzelfde jaar, dat de classis de reeds genoemde Kema meende te moeten berispen, droeg de Cock aan Lindeman als provinciaal correspondent op, alle gemeenten in de provincie aan te schrijven elke maand de eerste woensdagavond om 7 uur biduur te houden wegens de dreigende hand des Heren in de *veeziekte.* Deze 'veepest' is, voor zover we weten, nu vrijwel overwonnen en zegt stedelingen weinig meer.

In vroegere dagen verspreidden die epidemieën zich ongehoord snel en veroorzaakten algemene sterfte onder het vee met als gevolg ontreddering in de levering van zuivel en vlees aan de bevolking, om maar te zwijgen van de ellende, die een gedecimeerde veestapel voor de handbouwer meebracht.

De droevige kwestie Ananias hebben we in voorafgaande pagina's behandeld. We zagen daar, hoe hoogmoed een mens kan ten val brengen. Toen de Cock in mei 1837 predikant van de Afgescheiden gemeente in de stad was geworden, had hij aanvankelijk Ananias gesteund, want hij hij had in het algemeen veel op met oefenaars! Bovendien was Ananias door de komst van een eigen predikant een beetje overbodig geworden.

In de kerkeraadsvergadering van 19 september 1837 deelde ds de Cock mee, dat *Ananias* meende 'de nodige gaven en bekwaamheden te bezitten om tot het Leeraarsambt te kunnen worden toegelaten'. Deze vroeg nu daarvoor de nodige attestatie.

Maar in de kring van de kerkeraad leefden toch enige bezwaren 'ten aanzien van de zedigheid, ootmoedigheid en bescheidenheid' van Ananias. De Cock loste de moeilijkheid echter op door te verklaren 'dat wat het wezen der zake betreft deze gaven (bij Ananias) gevonden wierden'. En nu besloot de kerkeraad eenstemmig de gevraagde attestatie te verlenen 'waarbij men dien broeder van de zwakheid dier gaven broederlijk onderrigte en vermaande om toch in des Heeren kracht deze gaven zoeken te vermeerderen'. Vier maanden later echter kwam Ananias onder censuur te staan, omdat hij 'onbehoorlijk, stout en hooggevoelig en nu ook onoverreedbaar' was.

Hoe gunstig stak daartegen af de houding, die de bescheiden ouderling *E. Lindeman* aannam. Wel ging hij geregeld in de godsdienstoefeningen in Groningen voor. Maar uit de notulen van november 1837 blijkt, dat hij, in tegenstelling met Ananias, gering van zichzelf dacht. Hij vroeg zelfs, of het niet beter was, dat hij met het oefenen ophield, omdat de gemeente 'door zijn geringe gaven in het oefenen niet algemeen konde gesticht worden'.

De kerkeraad liet de beslissing aan hemzelf over, en was van oordeel dat hij, en de andere voorgangers, wel door konden gaan 'indien het niet geheel onstichtelijk was'. En zo aangemoedigd ging Lindeman door.

Een maand later nam hij ook nog de catechisaties, die B. van Bolhuis had opgezegd, bij zich aan huis (in de Kleine Pelsterstraat).

Inmiddels was men ook in *Hoogkerk* en *Haren* diensten gaan beleggen. Ouderling Lindeman, timmerman, zal een 'lessenaar op eene tavel maken voor J.R. van Til (Hoogkerk) tot het voorlezen'. We merken hierbij op, dat pas in 1852 de Afgescheiden kerk van *Haren* is gesticht en in 1861 die van *Hoogkerk.*

Welke preken werden nu in die samenkomsten gelezen? Ongetwijfeld die van 'oude schrijvers'. Voor de catechismuspreken gebruikte men in elk geval die van *van der Groe*: Besloten dat men voor de Kerk drie exemplaren van *van der Groe* over de catechismus zou ontbieden (not. 9 april 1838).

Of de oude schrijvers ook gezag bij de Afgescheidenen hadden!

Kerkgebouw Guldenstraat

Het jaar *1839* is zeer belangrijk in de geschiedenis van de Groninger gemeente, immers, in dat jaar kon een *kerkgebouw* in de *Guldenstraat* worden aangekocht en werd vrijheid van godsdienstoefening verworven.

De vergaderplaatsen bij J. Verschuir e.a. waren voor de groeiende gemeente te klein geworden. Nu vernam de kerkeraad in januari 1839, dat de rooms-katholieken twee kerkgebouwen wilden afstoten, o.a. dat in de Guldenstraat. Dit laatste leek de broeders zeer geschikt toe; Lindeman en Schildkamp gingen het gebouw eens taxeren en de kerkeraad besloot bij het bieden tot *ƒ*7000, te gaan. Lindeman en het lid der gemeente Van Bolhuis woonden de verkoping bij en waren zo gelukkig het begeerde perceel ver beneden *ƒ*7000,-, nl. voor *ƒ*4926,- te kunnen kopen. Dat was een blijde dag voor de gemeente. De notulen die deze koop vermelden, eindigen met: Den Here zij lof en dankzegging! Amen.

De vijf kerkeraadsleden - ds de Cock, de ouderlingen R. Kema en

E. Lindeman met de diakenen O.L. Schildkamp en J. Verschuir plaatsten met B. van Bolhuis uit de Herestraat als borg, voor de koopsom hun handtekeningen onder de koopacte, die 28 januari 1839 is gedateerd.

Bij een kerk hoort een *koster* - dit werd 25 februari H.D. Eerhard, die vrije woning in de kelder van het gebouw kreeg en een vergoeding van *f*20,- per jaar om naast zijn gewone kosterswerkzaamheden de gemeente bij bijzondere gelegenheden samen te roepen, en boodschappen voor de kerkeraad te doen!

De kerk stond Guldenstraat 16; daar kwam ook de Cock te wonen onder de kerk; in 1843 en '44 had prof, de Haan tenminste zijn woning onder de kerk. De kerkeraadsvergaderingen waren op de bovenkamers van de Cock; ieder moest dan vijf cent voor koffie meebrengen; voor kamer, kachel, pijpen en tabak zou *f*40,- vergoeding per jaar worden betaald. We zien in onze verbeelding de broeders al zitten met hun lange pijpen.

Het gebouw zelf onderging natuurlijk een gedaanteverwisseling: glasramen en vloer werden vernieuwd, meubilering en wat dies meer zij aangeschaft. Een lid der gemeente, de rentenier Klaas Helder uit de Nieuwe Boteringestraat, schonk *f*100,- aan de kerk en een zilveren Avondmaalsbeker, ouderling Lindeman een kwarto psalmboek, de Cock een folio-bijbel voor de preekstoel; voor de voorlezer-voorzanger Schildkamp zou nog een bijbel worden gekocht. Het schijnt weleens benauwd in de kerk te zijn geweest, we lazen tenminste van het maken van luchtkokers ‘wegens warmte’.

Net als nu was diefstal ook toen geen onbekende zaak. In 1840 werd de politie in kennis gesteld ‘van het vermiste lood aan het kerkgebouw’.

In een gemeentevergadering met manslidmaten kwam het voorstel aan de orde de vrouwen van kerkeraadsleden een vrije zitplaats te geven voor het vele kerkewerk door hun echtgenoten verricht; het voorstel kon echter geen meerderheid verkrijgen.

De zitplaatsen werden verhuurd: een plaats in het doophek kostte *f*5, - per jaar, de eerste twaalf plaatsen bij het doophek *f*2,50 en dan waren er nog plaatsen van *f*2,-, *f*1,50 en *f*1,- per jaar. De gemeenteleden hadden de eerste keus, daarna die ‘buiten zijn’. Tenslotte kwamen er nog drie tekst- en psalmborden in de kerk.

Toen 25 augustus 1839 het bestaan van een Christelijke Afgescheiden Gemeente te Groningen toegestaan was, kon de kerkeraad de kerk officieel in gebruik nemen, bij welke gelegenheid de Cock preekte over Deut. 32:31: Want hunne rotssteen is niet gelijk onze rotssteen, zelfs onze vijanden richters zijnde’. Zoals we reeds zeiden, stond de kerk Guldenstraat 16. Bij de gevechten in de stad Groningen in april 1945 is het gedeelte van de Guldenstraat, waarin het pand stond, verwoest - de no's t/m 10 zijn gespaard gebleven. De laatste bewoner had er in 1945 een zaak voor dames- en herenkleding.

Vrijheid van Godsdienstoefening

In maart 1839 had de Christelijk Afgescheiden Gemeente te Groningen een verzoek om vrijheid van godsdienstoefening aan de koning gericht en daarbij overgelegd een Kerkelijk Reglement en een individueel getekende lidmatenlijst met een lijst van minderjarige kinderen. In Utrecht was op die voorwaarden vrijheid van godsdienstoefening verkregen. Maandenlang bleef elk antwoord uit en toen de Cock in juni 1839 in Amsterdam bij de Koning op audiëntie was geweest, had hij deze aan het rekest herinnerd. De Koning adviseerde hem toen een vernieuwde aanvraag in te zenden; de Cock schreef nu vanuit Amsterdam aan de koning ondermeer: ik verzoek Uwe Majesteit door dezen eerbiedig en dringend om even gelijk onze Broeders te Utrecht en nu ook te Amsterdam, behandeld te worden, opdat wij door Uwer Majesteits toelating en erkentenis van ons in de Burgerlijke Maatschappij, van regtsvervolging bevrijd mogen worden, waardoor wij dusverre nog geduriglijk gekweld worden.[23.]

Op 10 juli 1839 verzocht de Cock aan B. en W. van Groningen om wekelijks zijn huis in de Guldenstraat te mogen gebruiken voor ongestoorde godsdienstoefeningen en wel zondags om 9, 1½ en 5 uur en woensdagsavonds om 7 uur. Zoals we boven al schreven, kwam in augustus 1839 de toestemming af.

Op het in maart 1839 aan de koning gezonden rekest hadden 88 personen getekend. Onder hen waren 10 analfabeten, die dus het bekende kruisje zetten, waarbij de gemeenteambtenaar H.O. Smit verklaarde, dat dit het handmerk was van de persoon, wiens naam hij erbij had geschreven.

Het aantal minderjarige kinderen bedroeg precies 100, als volgt verdeeld:

H. de Cock	5
R. Kema	4
E. Lindeman	1
O.L. Schildkamp	4
J. Verschuir	1
J.P. de Graaf	1
H. Vinkemulder	4
L. Ensing	4
L. Moerke	4
H.D. Eerhard	5
H. de Vries	2
Jan Knol	3
H. Bolhuis	3
F. Redeker	3
B. van Bolhuis	8

P.C. Buurs	1
A. Free	4
H. Groenewoud	5
A. Veldkamp	4
J.M. Luytink	3
H.G. Poelman	1
J.F. Wierenga	5
W. Westra	6
P.A. de Ruiter	2
H. Witkop	4
P. Gozen	8
H. Tent	5

Hieruit valt af te leiden, dat de Christelijk Afgescheiden Gemeente in Groningen in 1839 een kleine 200 zielen telde.

In ditzelfde jaar werd de kerkeraad uitgebreid met 2 ouderlingen en 2 diakenen, nl. *H.G. Poelman* (die later de tweede man zou worden van de weduwe van H. de Cock) en *F. Redeker* van beroep ‘verver en verlakker’ (wonende Buiten Heerepoort westzijde).

De beiden diakenen waren de kleermaker *J.M. Luytink* van het Schuitendiep en *J.R. van Til*, een landbouwer uit Hoogkerk.

Toen in 1841 drie van de vier ouderlingen predikant waren geworden - E. Lindeman in Smilde, de jonge Poelman in Hattem en Frederik Redeker in Idskenhuizen (Fr); ze waren allen leerlingen van de Cock - werden ze opgevolgd door *A. Jonkhoff*, *J.R. van Til* (Hoogkerk) en *D. Albertus* (Haren), nadat A. van Hemmen van de Hoornsedijk ontheffing had gevraagd.

In 1839 was de theologische student P.M. Dijksterhuis tot voorganger gekozen.

In het begin van 1840 werd de gemeente in 6 wijken verdeeld:

1. Herepoort tot Apoort (met H.G. Poelman als ouderling en J. Verschuir als diaken).
2. Apoort tot Boteringepoort (R. Kema ouderling, J.R. van Til diaken).
3. Boteringepoort tot Kruitgracht (F. Redeker ouderling, O.L. Schildkamp diaken).
4. Kruitgracht tot Herepoort (E. Lindeman ouderling, J.M. Luytink diaken).
5. Hoogkerk enz. (hier werkten de ouderlingen Kema en Poelman).
6. Haren (voor de ouderlingen Lindeman en Redeker).

Na de in 1839 verkregen vrijheid groeide de gemeente snel. We noteerden, dat in 1836, 1837 en 1838 resp. 27, 18 en 19 personen zich bij de kerk voegden; voor de jaren 1839, 1840, 1841 en 1842 zijn de cijfers resp. 44, 57, 36 en 49 nieuwe lidmaten. Daaronder waren er helaas ook wel, die de kerk niet tot eer strekten, zoals de ex-rabbijn J.W. Rosenthal, die een aartsleugenaar bleek te zijn. Om dergelijke pijnlijke vergissingen zoveel mogelijk te voorkomen, bepaalde de kerkeraad, dat de ouderling van de kluft, waarin het eventueel nieuwe lidmaat woonde, bij twee vrome getuigen moest informeren naar de levenswandel van de nieuweling.

Laten we hier nog een aantal verspreide gegevens uit de kerkeraadsnotulen mogen vermelden.

In juni 1839 besloot de kerkeraad *f*160 te lenen ‘om wol te kopen voor de armen, hetzij te Thesinge of Ten Boer’. Verder zou men voor W. Westra ‘een vat met traan laten komen om zijn leer te bereiden, indien dit voor hem met een behoorlijke winst kon vergezeld gaan’. Zo paste de kerkeraad in zekere mate de preventieve armenverzorging toe om te voorkomen, dat iemand tot nog grotere armoede zou vervallen.

Toen in september 1839 het Avondmaal zou worden gevierd, wilde de Kerkeraad graag ‘dat ds *Budding* van Zeeland de voorbereiding hield op

woensdagavond1. Niemand kon toen nog vermoeden, dat deze H.J. Budding in 1844 predikant in de Afgescheiden gemeente van Groningen zou worden.

In juli 1841 legde *Helenius de Cock*, de oudste zoon van ds de Cock, op 16-jarige leeftijd de openbare geloofsbelijdenis af.

In november 1841 werd ouderling *Fr. Redeker*, een ijverig man, later dominee geworden in *Idskenhuizen* (Fr.), gekozen tot voorlezer-zanger en catechiseermeester. Hij catechiseerde op dinsdagavond 7 uur voor bejaarden en 'niet lezen kunnenden' en op zaterdagmorgen om 10 uur voor kinderen beneden 12 jaar.

Bij het lezen van de notulen trof het ons steeds weer, hoe ernstig de ouderlingen en diakenen hun taak opvatten, hoe afhankelijk ze zich wisten van de Here en met welk een inzet ze hun ambtelijke werk verrichtten, onder vaak moeilijke omstandigheden.

J.W. Vijgeboom in Groningen

De bekende oefenaar *J.W. Vijgeboom*, had in 1822 in *Axel* in Zeeuws-Vlaanderen een van de Hervormde kerk afgescheiden kerk gesticht, die echter in 1824 al weer te niet ging. In zekere zin kan hij dus een voorloper van de Afscheiding van 1834 worden genoemd. Zijn zwerftochten als rondreizend oefenaar hadden hem in 1822 ook al eens in de provincies Groningen en Friesland gebracht. Welnu, deze veel besproken oefenaar heeft een 20-tal jaren later ook nog enige tijd in de stad Groningen gewoond en daar zijn activiteiten ontplooid.

In november 1841 besloot de Afgescheiden kerkeraad aldaar, dat *J.W. Vijgeboom* voorlopig in de gemeente kon blijven, en dat er een intekening geopend zou worden 'tot onderhoud van de oefenaars'. Ook zou voor Vijgeboom worden gecollecteerd.

In diezelfde maand werd afgesproken om twee maal in de week een godsdienstoefening te houden, op woensdagavond om 6 uur een biduur en op vrijdagavond om 5 uur een oefening of predikatie. Zo kon men dus van de diensten van oefenaar Vijgeboom mooi gebruik maken. Maar men was het er niet over eens of men hem ook toestemming zou geven om te catechiseren en onderwijs te geven in de Christelijke leer. Er waren bezwaren.

Het leek de kerkeraad nu het beste bij de Chr. Afgescheiden gemeente te *Schiedam*, waar Vijgeboom oorspronkelijk vandaan kwam, nadere informatie over diens leven in te winnen. (In Schiedam stond toen ds *A. Brummelkamp.*)

Ook richtte de Cock een verzoek om inlichtingen over *Vijgeboom* aan de Afgescheiden kerkeraad te *Leiden*, in welke gemeente deze zich ook enige tijd had opgehouden. Op de vergadering van de *classis* Leiden werd dit schrijven van de Cock voorgelezen (5 oktober 1841). Zo komen

we aan de weet, dat Vijgeboom zich bij de Cock had gemeld om geexamineerd en als predikant geordend te worden en dat Brummelkamp een ongunstig oordeel over Vijgeboom had uitgesproken.

Sommige classis-leden hadden zelfs ‘dadelijke ondervinding’ met Vijgeboom; diens gedrag in Leiden was ‘allerberispelijkst’ geweest.

Staande de vergadering stelde diaken A. Tieleman van Leiden een overigens vaag antwoord-schrijven aan de Cock op, dat met algemene stemmen werd goedgekeurd.

Op grond van ongunstige getuigenissen over en ervaringen met Vijgeboom, verklaarde de classis zich ‘ten ernstigste’ tegen het examen van Vijgeboom en ook tegen het feit, dat hij reeds in Groningen in de diensten voorging.

Verder oordeelde ze, dat Vijgeboom, die in Zeeland thuishoorde, op de provinciale vergadering van eind oktober 1841 in Schoonhoven te houden, behoorde aanwezig te zijn; op die vergadering zou zijn zaak met de gemeente te Zierikzee worden behandeld, waarin hij zich, volgens Brummelkamp, ‘afkeurenswaardig’ had gedragen. Mocht Vijgeboom zich aan die a.s. vergadering willen onttrekken, dan verzocht de classis de Cock ‘hem daartoe te dringen’.

Vijgeboom was blijkbaar een figuur, die weerstanden opriep, maar die ook aanhangers vermocht te kweken. In Groningen hadden enige leden bezwaar gemaakt tegen enige door Vijgeboom in de oefening gebruikte uitdrukkingen, maar na een gesprek met hem ‘waren allen weder opnieuw verenigd’. Even later werden de broeders Mulder en A. Bolhuis op de kerkeraadsvergadering uitgenodigd om te verduidelijken, waarom zij liever door Vijgeboom in de gereformeerde leer wilden onderwezen worden dan door ouderling *F. Redeker*.

Na een uitvoerige bespreking besliste de kerkeraad tenslotte - nadat eerst de stemmen hadden gestaakt - dat Vijgeboom niet langer mocht catechiseren (notulen 4 april 1842).

Het bleef allemaal moeilijk. Enige maanden later was er op de kerkeraad weer een brief van de *classis Leiden* ter tafel, met bezwaren tegen de ordening van Vijgeboom tot dominee.

De notulen van de classis Leiden wijzen het volgende uit:

Op de vergadering van 21 september 1842 was een brief van de Cock voorgelezen; in dit schrijven wenste de Cock de tegen Vijgeboom ingebrachte beschuldigingen classikaal behandeld en onderzocht te zien. Ze moesten ‘of krachtig gestaafd of anders ingetrokken en vernietigd worden’. Nu goed, dit eerste (het staven) was de classis gaan doen.

Van Tol uit Benthuizen verklaarde o.a., dat de beschuldigingen, die hij tegen Vijgeboom had ingebracht niet op geruchten waren gegrond. Deze zou een broodbakker te Krimpen aan de Lek, ene de Hoog, zeer onchristelijk hebben behandeld en een geleend bedrag nooit hebben teruggegeven.

Ook tegenover een weduwe zou hij zich zeer onchristelijk hebben gedragen.

Vervolgens werd een brief van Vijgeboom voorgelezen, waarin deze schreef, dat de gemeente van Leiden met één ouderling en twee diakenen hem als Herder en Leraar zou hebben begeerd. Ook deze onwaarheid ging de classis ontmaskeren. Daarom werden *J.P. Hemerik* en *van Gessel*, die in de tijd dat Vijgeboom in Leiden verbleef, resp. ouderling en dikane waren, ontboden om te getuigen.

Hemerik gaf te kennen, dat Vijgeboom door hem nooit als Herder en Leraar was begeerd. Hij had vroeger wel eens gezegd, dat wanneer mannen die door de Here met gaven en bekwaamheid begiftigd waren en wettig door een gemeente beroepen, hij dan geen bezwaar zou maken, al hadden ze geen talen geleerd. Maar met die woorden had hij niet op Vijgeboom gedoeld.

Van Gessel verklaarde, dat hij Vijgeboom wel als dominee had willen hebben, maar hij kon zich niet herinneren dit ooit tegen Vijgeboom te hebben gezegd. Wel had hij hem aangeraden de geordende weg in te slaan.

De bedrieglijkheid en leugenachtigheid van Vijgeboom was nu voldoende bewezen, meende de classis. Zo'n man mocht nooit dominee zijn. Aan de Cock zou nu een extract uit de notulen worden gestuurd met een begeleidend schrijven. We lezen daarin o.a.

‘Ziet, daar Broeder hebt gij nu geen losse en onbestemde geruchten, maar daadzaken. 's Mans levensloop is immers van vele jaren tegen den regel van Gods Woord geweest’.

De classis vond het geen aangename zaak om als beschuldiger op te treden, maar meende niet te mogen zwijgen. De brief aan de Cock was getekend door K. van Wijk, praeses (Bodegraven) en H. Hasselman, scriba (Leiden).

Toch verschilde de kerkeraad van Groningen onderling van mening over het antwoord van de classis Leiden en stuurde de brief door naar de Provinciale vergadering van *Drenthe*, waar het examen van Vijgeboom zou plaats vinden.

Deze zware kerkeraadsvergadering - 11 oktober 1842 - was de laatste die de Cock tijdens zijn leven heeft bijgewoond en gepresideerd (hij overleed op 14 november 1842).

Hoe liep het nu met Vijgebooms toelating tot predikant op die Provinciale vergadering in *Drenthe* af? De onlangs weer teruggevonden notulen wijzen het volgende uit:

Op 19, 20 en 21 oktober 1842 waren in Dwingelo vergaderd opzieners uit de provincie Drenthe ‘bijgestaan door enigen uit de provincies Groningen en Friesland’, met de examinatoren ds T.F. de Haan en ds van Raalte. Praeses werd ds F.A. Kok en scriba ds E. Lindeman.

Er waren niet minder dan 6 kandidaten nl. *J.W. Vijgeboom*, *W.J.*

Schuringa, *Fokke van Bolhuis*, *Derk D. Drukker*, *L. Dijkstra* en *Abel J. Abels*. De eerste 4 waren uit Groningen afkomstig.

Uit *Vijgebooms* attest van de gemeente en de classis Groningen bleek, dat diens examen moest worden uitgesteld, daar de *classis Leiden* duidelijke bezwaren tegen hem had ingebracht. De volgende dag kwam de vergadering nog eens op Vijgebooms attest terug (die van de overige kandidaten waren alle aanvaard), maar nu brachten enige leden van de vergadering zulk belastende verklaringen naar voren, dat het duidelijk was: het examen van Vijgeboom kon geen doorgang vinden.

We merken hierbij nog terloops op, dat het protest van de classis Leiden tegen het examen van Vijgeboom de oorzaak is geweest, dat hij ook in *Bunschoten*, waar hij was beroepen, geen dominee is geworden.

Een week vòòr de Cocks dood besloot de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Groningen, Vijgeboom niet meer op zondag in de gemeente te laten voorgaan en de verbintenis tussen hem en de gemeente per 22 november 1842 te verbreken. Zijn woning was al een maand eerder opgezegd en de kerkeraad zou nog proberen ‘kostgeld voor hem in te zamelen’. Hij kreeg de gebruikelijke attestatie mee (notulen 21 november 1842).

Vijgeboom is dus de laatste maanden van 1841 en het grootste deel van 1842 in de stad Groningen als oefenaar werkzaam geweest. Het is jammer, dat de kerkeraadsnotulen niets vermelden over Vijgebooms dogmatische opvattingen, die op verzet stuitten.

Opleiding tot predikant

Het is bekend, dat de Cock zich al spoedig na de Afscheiding met het probleem van de predikantenopleiding heeft moeten bezighouden. Geen wonder, want de predikantennood was groot en werd al nijpender naarmate het aantal gemeenten toenam.

Na *Ulrum* en *Groningen* in 1834, ontstonden alleen al in de provincie Groningen in 1835 Afgescheiden gemeenten te *Appingedam*, *Delfzijl*, *Ezinge*, *Garrelsweer*, *Grootegast*, *Hellum* (1835-1840; in Schildwolde opgegaan), *Leens*, *Middelstum*, *Onstwedde*, *Sappemeer*, *Spijk*, *Stadskanaal*, *Thesinge*, *Uithuizen*, *Uithuizermeeden*, *Veendam* (1836-1846; in 1858 herrezen), *Warffum*, *Wildervank*, *Wirdum* (1835-1845; hierna in Garrelsweer opgegaan), '*t Zandt.*

Het jaar 1836 geeft de volgende serie: *Baflo*, *Bedum*, *Godlinze* (1836-'46; een eeuw later in 1946 herrezen), *Leek*, *Meeden*, *Midwolda* (Oldambt), *Nieuwe Pekela*, *Schildwolde*, *Sellingen*, *Stedum*, *Ten Boer*, *Uitwierde* (1836-'53; in Delfzijl opgegaan), *Wittewierum* (Ten Post).

En dan te bedenken, dat de Cock niet alleen Groningen, maar ook de provincie Drenthe trachtte te verzorgen! Meestal gingen ouderlingen

in gebed en het lezen van een preek voor; ook bevorderde de Cock het optreden van oefenaars, maar de sacramenten konden deze natuurlijk niet bedienen.

Kort na de Afscheiding was de Cock in Drenthe, hij woonde toen in Smilde, al met de opleiding begonnen: om de 14 dagen in Dwingelo of Beilen. Toen hij zich in mei 1837 in Groningen vestigde, was er nog steeds geen vast opleidingssysteem. Pas op een Provinciale vergadering van 1839 in Groningen pakten de broeders de zaak systematisch aan en kwam er een regeling voor opleiding en examinatie. Ds de Cock zou onderwijs geven in de leerstellige en wederleggende kennis, in Bijbelse en Kerkelijke geschiedenis en in de Predikkunde.

Vervolgens wekte de Synode de gemeenten op om te zien naar mannen vol van de H. Geest om zich te laten opleiden.

In maart 1840 kwam de eerste kandidaat klaar: P.M. Dijksterhuis, beroepen in zijn geboorteplaats 't Zandt. Hij zou later predikant in de stad Groningen worden. De Cock heeft de opleiding tot zijn dood (1842) voortgezet. Tijdens zijn leven heeft hij 30 studenten geëxamineerd, van wie er 27 in actieve dienst gekomen zijn, terwijl het aantal leerlingen bij zijn dood 35 bedroeg.[24.] De stroom kandidaten was dus wel losgekomen.

Na Dijksterhuis in maart 1840 meldden zich in november van dit jaar weer vijf kandidaten voor het examen, nl. J.G. Huiskes, beroepen te Wildervank, K.S. v.d. Schuur, beroepen te Hoogeveen, B. Sundag, beroepen in het Graafschap Bentheim, R.P. Medema, beroepen te Schildwolde en J.M. Kloppenburg, beroepen te Stadskanaal. Laatstgenoemde was 83 jaar oud! Ds de Cock bevestigde hem in het ambt met een predikatie over Ps. 92:13-16. Nog twee jaar heeft hij de gemeente van Stadskanaal gediend!

In mei 1841 verscheen *één* kandidaat op de Prov. Verg., nl. H.G. Poelman, die naar Hattem ging, later naar Uithuizermeeden. In oktober 1841 kwamen er negen. We zetten hun eerste gemeente er tussen haakjes achter: J. Epping (Sappemeer), A.B. Groen (Scharnegoutum), E. Lindeman (Smilde), A.H. Tiesinga (Appelscha), M. v. Buiten (later in Houwerzijl), J.F. Zeebuit (Driesum), F. Strik (Haulerwijk), H.A. de Vos (Sexbierum) en F.A. v. Gijssel (Bolsward).

De laatste Prov. Verg., die de Cock meemaakte, op 29 maart 1842, bracht F.A. Kok, H.J. Wind (Leens), R. Bos (Zuidwolde Dr.), G. Mos (Schildwolde) en J.R. Ananias (Meppel).

De meeste leerlingen van de Cock waren op een meer of min gevorderde leeftijd, en voorgangers in gemeenten. Niet allen kwamen dan ook met het doel om Leraar te worden, maar zochten voor zichzelf meer oefening in de kennis der waarheid, teneinde hiermee in hun kring nuttig werkzaam te kunnen zijn, aldus Helenius de Cock in zijn boek over zijn vader.

Onderwijs

Niet alleen met de opleiding van predikanten heeft de Cock zich noodgedwongen beziggehouden, het *onderwijs* had eveneens zijn aandacht. Geen wonder, want kerkreformatie, dit is wederkeer tot Gods Woord, brengt nu eenmaal ook reformatie op schoolgebied mee. De Cock was het eens met de gevleugelde woorden, die de ouderling uit Kampen D. Hoksbergen - deze was al op 12 maart 1835 aanwezig geweest in de samenkomst bij Lammert Ensing op de Rademarkt - eens sprak: 'de schoeien bint net zoo bedurven as de karken en zollen wie er uut blieven, maar sturen onze kienders der henne?'

In het classis-archief vonden we een brief van 29 mei 1841 door de Afgescheiden kerkeraad van Groningen aan het gemeentebestuur gericht en ondertekend door de Cock met de ouderlingen E. Lindeman, H.G. Poelman en de diakenen O.L. Schildkamp, J. Verschuir en J.M. Luytink (ouderling R. Kema was een maand geleden overleden). In dit schrijven deelde de kerkeraad mee zich meer en meer gedrongen te voelen om de jeugd in de leer en vermaningen des Heren op te voeden door ze van kindsbeen af in de waarheden van de Christelijke Godsdienstleer te onderwijzen en te doen onderwijzen. Daarom achtte de kerkeraad het gewenst bovengenoemd onderwijs benevens lezen, schrijven, rekenen en andere kundigheden door een Schoolonderwijzer te doen geven. Maar daar de Schoolmeester volgens de bestaande schoolwet geen onderwijs in de stellige godsdienstleer van de kerk mocht geven en supplianten dat toch zeer nuttig en wenselijk achtten, daarom verzochten ze het stadsbestuur een school te mogen openen en een onderwijzer te benoemen 'opdat het hun kinderen voortaan aan het zo noodzakelijk onderwijs in de leer hunner kerk niet moge ontbreken'. De kerkeraad beriep zich vervolgens op het voorbeeld van Amsterdam, waar aan de Afgescheidenen de opening van een dergelijke school was toegestaan. En tenslotte hoopte hij, dat het verzoek de Edel Achtbare Regering der stad niet zou bevreemden, 'daar toch het verlangde godsdienstig onderwijs vanaf de gezegende Kerkhervorming tot den jare 1806 op de lagere school hier te lande is gegeven, welke afschaffing zelfs door de buitenlandse geleerden Cuvier en Thiersch, nadat zij het thans bestaand onderwijs op last van hunne gouvernementen in ogenschouw hadden genomen, teregt als een hoofdgebrek in hetzelve is aangemerkt'.[25.] B. en W. wezen het verzoek van de hand. Pas in 1852 kwam de eerste Christelijke school in Groningen tot stand.

Ziekte en sterven van de Cock

Een lang leven op aarde is de Cock niet beschoren geweest: 41 jaar oud is hij geworden. Al zijn krachten heeft hij verteerd in de dienst van zijn

Heer en Heiland. Hij preekte talloze malen ook buiten Groningen en werd nog in velerlei moeilijkheden te hulp geroepen. Het spreekt vanzelf, dat hem zo voor eigen studie geen tijd meer restte; de studie van Gods Woord bleef zijn voornaamste bezigheid. Hij had altijd een Grieks Nieuw Testament bij zich, op reis en thuis. Tot de wet en de getuigenis was de voortdurende aanmaning, die hij iedereen meegaf; een woord, dat terecht boven de hoofdingang van de Noorderkerk in de Akkerstraat in Groningen staat gebeiteld.

In de zomer 1841 worstelde hij niet alleen met eigen ziekete - een borstkwaal waarbij het water kwam - maar ook in eigen gezin trof hem zware tegenspoed. Zijn vrouw werd ernstig ziek en 26 juni 1841 stierf zijn zoontje Regnerus Tjaarda aan de kinderpokken, ruim 10 maanden oud. De bedroefde ouders plaatsten in de Groninger Courant de volgende overlijdensadvertentie:

> De vrijmagtige en Drieënige verbonds-God zijns volk riep heden in de Kinderpokken, ons jongste kindje
>
> **Regnerus**
>
> ruim 10 maanden oud, tot zich. Zijn wil zij onze keuze, en zijne belofte voor zijn volk en hun zaad (Gen. 17:7, Hand. 2:39, 1 Cor. 7:14 enz.) onze vertroosting!!!
>
> Groningen den 26 Junij 1841
> H. de Cock,
> Chr. afgesch. Ger. Leeraar
> F. de Cock, geb. Venema.

Toch behaagde het de Here tegen alle verwachting in de Cock nog te herstellen en zo mocht hij zijn ambtswerk nog enige tijd voortzetten. De eerste keer na zijn ziekte preekte hij over Ps. 115:17 en 18: ‘De doden zullen de Heere niet prijzen, noch die in de stilte nedergedaald zijn, maar wij zullen den Heere loven van nu aan tot in der eeuwigheid.’ Daar hij echter nog zwak was, raadde zijn geneesheer hem aan voor een paar weken met vakantie naar zijn familie in Wildervank te gaan en zo vertrok hij met de schuit naar zijn geboortestreek. De rust daar deed hem goed; zijn krachten namen toe en in de zomer van 1842 meende hij wel weer te kunnen reizen en in gemeenten in de provincie Groningen en Drenthe te kunnen preken. Zelden sprak hij over eigen gezondheid, wanneer meelevende gemeenteleden hem bezorgd opwekten zich toch in acht te nemen. Al zijn gedachten waren bij het wel en wee

der gemeenten die hij diende. Zijn gezondheid bleek echter toch geruïneerd te zijn. Toen hij op een zondagmorgen in september 1842 in Groningen preekte over Openbaring 2:8-11 kreeg hij een bloedspuwing, zo erg, dat het bloed ook op de kanselbijbel spatte.[26.] Dit was het begin van het einde, zijn ziekbed werd nu zijn sterfbed.

Jantje de Cock, dochter van ds H. de Cock. In 1879 hertrouwde ze te Zwolle op 43-jarige leeftijd als weduwe van Lubbartus v.d. Vegte met de 54-jarige ds Sijpko Sijpkens te Delfzijl, weduwnaar van Hiltje Douma.

Op 1 november liet hij zijn vijf kinderen nog een keer aan zijn bed komen en nam biddend en zegenend afscheid. Op een vraag hoe het met hem stond, kon hij antwoorden: Ik heb de goede strijd gestreden, ik heb de loop geëindigd; ik heb het geloof behouden: voorts is mij weggelegd de kroon der rechtvaardigheid, welke mij de Heere, de rechtvaardige rechter in die dag geven zal, en niet alleen mij, maar ook allen, die Zijn verschijning hebben liefgehad.

Zijn ziekenkamer was in de Guldenstraat onder de kerk.

Op zondag 13 november verheugde hij zich er nog over, dat boven hem de gemeente Gods waarheid aan zondaren werd verkondigd. Maandagmorgen 14 november omstreeks 8 uur ontsliep hij zacht in zijn Heiland, wie te dienen in Zijn Kerk zijn lust en leven was geweest - ook onder de smartelijkste en zwaarste omstandigheden. De overlijdensadvertentie in de Groninger Courant luidde:

Hedenmorgen ruim acht uren behaagde het den vrijmagtigen God mijn geliefden Echtgenoot,

den WelEerw. Heer H. de Cock

in zijn leven Chr. Afg. Ger. Leeraar te Groningen, enz., waarmede ik bijna 19 jaren door een genoeglijken echt mogt verbonden zijn, in den ouderdom van bijna 42 jaren tot zich te roepen.
Het geloof op God, die door het geloof in Zijnen Zoon zijn God en Vader geworden was, deed hem tot in de laatste oogenblikken zijn weg met ruimte bewandelen; mij nalatende 5 Kinderen, waarvan 3 te jong zijn om hun verlies te beseffen. Met den wensch en in de hoop, dat de Heere de vervulling Zijner belofte voor Weduwen en Weezen aan mij en mijne Kinderen moge schenken, wensch ik met degenen, die met mij treuren, in den wil des Heeren te berusten.

Groningen den 14 November 1842.

Frouwe Helenius Venema,
Wedw. van H. de Cock, Chr. Afg. Ger. Leeraar.

Ds H.J. Wind uit Leens hield de eerstvolgende zondag na de Cocks dood een gedachtenisrede[27.] over Hebr. 13:7: Gedenkt uwer voorgangeren, die u het Woord Gods gesproken hebben; en volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst hunner wandeling.

Op vrijdag 18 november droegen zijn leerlingen hem ten grave. Van heinde en ver waren honderden naar de Zuiderbegraafplaats aan de Hereweg gekomen om ervan getuige te zijn, hoe het dode lichaam van de Cock werd neergelaten in het graf, waar zijn stof nu wacht op de wederopstanding der doden.[28.]

Vele jaren later, in september 1889, werd de Cocks weduwe, 86 jaar oud, in hetzelfde graf begraven. Zij was in 1854 voor de tweede maal weduwe geworden, nu van ds H.G. Poelman. Een nieuw monument verving in 1891 de oude grafzerk en in 1911 werd ook dit weer vernieuwd door de familie en ouderling M. Dekker. Wie nu naar het Zuiderkerkhof gaat, vindt het er nog. Het is meer dan twee meter hoog en er staat een ijzeren hek omheen. Op de zuidzijde staat:

Op de Cocks grafzerk werden de volgende regels gebeiteld:

> Hier rust, die 't groot Hervormingswerk
> Bewerkte voor des Heeren kerk,
> Wiens arbeid onder zoveel strijd,
> Zoveel vermocht in korten tijd.
> Zijn naam zal nimmermeer vergaan
> Zo lang Gods kerk zal blijven staan.
> Zijn kil gebeenf rust hier in 't stof
> Zijn ziel bij God in 't hemelhof.

Op de zuidzijde van het monument lezen we:

> Monumentum Hendrik de Cock, in leven eerste afgescheiden predikant van Nederland, geboren den 12den April 1801, overleden den 14den November 1842, en zijne Echtgenoote Frouwe Venema, geboren den 4den Mei 1803, overleden den 24sten September 1889.

Op de westzijde staat:

> Afscheiding in Nederland 14 October 1834, Oprichting van het monument 4 Mei 1891. Vernieuwd in 1911 door de familie en ouderling M. Dekker en overgedragen aan de Gereformeerde Kerk te Groningen.

Aan de oostkant staan de woorden van Efeze 2:8-10 gebeiteld.

De noordzijde van het monument vertoont het wapen van de familie de Cock, een eenhoorn, gedekt door een kroon en daaronder: Uit genade door het geloof hebben zij de zaligheid verkregen.

Mensen gaan heen, het werk gaat door en daarom keek de Prov. Verg, van Groningen en Drenthe uit naar een man, die als opvolger van de Cock de opleiding van Dienaren des Woords kon voortzetten. Ze benoemde ds *T.F. de Haan*, die krachtens besluit van de kerkeraad tijdens de vacature tevens de predikbeurten zou waarnemen. De Haan, een enigszins eigengereide figuur met wie het samenwerken soms moeilijk viel, kreeg als woning de vertrekken onder de kerk in de Guldenstraat toegewezen, door de Prov. Verg, voor *f*240, - per jaar van de kerkeraad van Groningen gehuurd. Later heeft hij gewoond Nieuwe Boteringestraat 54. Bij de oprichting van de Theologische Hogeschool Kampen in 1854 werd hij - 64 jaar oud - één van haar eerste 'docenten'.

De *afbeeldingen* van de Cock, die in omloop zijn en o.a. in de studie van dr G. Keizer over de Afscheiding staan gereproduceerd, werden door de familie niet als gelijkend beschouwd en daarom niet als zodanig erkend. Welke voorstelling moeten we ons dan van het uiterlijk van de Cock vormen? We waren zo gelukkig in de bijlage van zijn huwelijksacte (Wildervank 11 februari 1824) zijn 'signalement' te vinden, op 26 januari 1824 gegeven voor de Nationale Militie.

Hij was *1,66 meter* lang (1 el, 6 palm, 6 duim, 8 streepjes, dus 1 meter, 66 centimeter en 8 millimeter). Dat is in onze ogen aan de kleine kant, maar vergeten we niet, dat 100 jaar geleden de gemiddelde lengte van de mens aanzienlijk minder was dan nu. In 1865 was de gemiddelde lichaamslengte 164 cm, in 1890 166 cm, in 1902 169 cm, in 1939 173 cm, in 1959 175 cm en iedereen kan constateren, dat die nu al weer is toegenomen.

De verdere gegevens uit het signalement luiden:
aangezigt, langwerpig; voorhoofd, hoog; ogen, blauw; neus, ordinair (dus geen bijzonderheden); mond, idem; kin, rond; haar, donkerbruin; wenkbrauwen, idem; merkbare tekenen, gene.

Zijn vrouw beschreef hem bij het 50-jarig herdenkingsfeest der Afscheiding in 1884 eens als volgt: Hij was van middelbare lengte en tengere gestalte, voorzien van een goed gewelfd hoofd met donkerbruin haar, langwerpig gelaat met donkere open ogen, welgevormde neus en vriendelijke mond, waarom lichtelijke een glimlach speelde.[29.]

Vergelijken we deze beschrijving met het officiële signalement, dan lijkt het wel, al moeten we de volgende waarschuwing van de familie er aan toevoegen: 'In de Provincie Groningen worden thans portretten, als welgelijkende portretten van wijlen ds H. de Cock rondgevent. Een

iegelijk, die niet bedrogen wil zijn, wachte zich die te kopen, dewijl de familie de verzekering geeft dat er (tot hare smart) geen welgelijkend portret bestaat'.[30.]

E Ds H.J. Budding te Groningen, 1844-'48

De Groningse gemeente moest dus trachten in de vacature van een eigen Herder en Leraar te voorzien. Daarom bestemde de kerkeraad 2e Paasdag (1843) voor een vasten- en bededag; ds D. Postma van Bedum preekte toen over Efeze 4:11, daarna volgde de stemming. Het resultaat hiervan luidde, dat ds *S. van Velzen* uit *Amsterdam* met 46 van 67 stemmen als dominee van Groningen bleek begeerd te worden. In de beroepsbrief kreeg hij te lezen: geroepen door de gemeente en door Gods volk die nog buiten dezelve zijn; deze laatste toevoeging doelde op de zg. bijwoners. Verder heette het: Predikt het Evangelie alle creaturen, opdat onwetenden de weg der zaligheid mogen leren en in Christus worden overgeplant, dat de treurigen Sions worden getroost, tragen opgewekt, afgedwaalden weder tercht gebracht, geveinsden en tijdgelovigen aan zichzelf ontdekt, goddelozen bestraft, ergerlijken geweerd en uit de Kerk geworpen en de armen het Evangelie verkondigd.

De predikant had tot taak zondags driemaal te preken, in de week éénmaal. Het traktement bedroeg *f*900,- (in vier kwartalen te betalen) en *f*240,- voor huishuur; in de pastorie diende steeds een kamer voor de kerkeraad disponibel te blijven.

Van Velzen schreef echter niet naar Groningen te kunnen komen en dientengevolge was Pinkstermaandag met het oog op het beroepingswerk weer een vasten- en biddag. Nu was de uitslag der stemming ten gunste van ds *T. de Wit* van *Ezinge*, die met de volgende predikanten op tal had gestaan: H. Joffers (Uithuizen en Uithuizermeeden), T.H. Uiterdijk (Joure), F. Strik (Houwerzijl), A.B. Groen (Scharnegoutum), S. van Velzen (Amsterdam), B. Amsing (Onstwedde), R. Medema (Assen), D. Postma (Bedum), student Helenius de Cock (Groningen), J. Zeebuit (Wouterswoude), F.A. Kok (Wanswerd) en H.A. de Vos (Zwolle); we treffen hier dus de namen van verschillende bekende Afgescheiden predikanten aan.

Maar zie, de kerkeraad verklaarde de stemming onwettig, omdat er stembriefjes geschreven waren vóór het laatste gebed der vastendag was gebeden en dus: het beroep op De Wit ongedaan gemaakt en opnieuw stemmen! Hier en daar sterke protesten! Toch ging de kerkeraad door en nu werd ds *B. Amsing* van Onstwedde gekozen; met hem stonden op het drietal: ds S. van Velzen en student Y. Veenstra.

Amsing bedankte, enige tijd later ook ds *H. Joffers* (Uithuizen c.a.).

Zij die ds de Wit hadden begeerd, zagen in deze teleurstellingen een gevolg van een ban, die huns inziens in de gemeente zou zijn; ze brachten de kwestie van het eerste beroep op de classis, maar deze stelde de kerkeraad in het gelijk.

Intussen was een jaar voorbijgegaan; op 7 april 1844 viel de keus op ds *H.J. Budding*, die voordien veel in Zeeland had gewerkt. Weliswaar bedankte hij eerst, maar enige dagen later veranderde hij op aandrang van de kerkeraad van besluit en deelde mee naar Groningen te zullen komen. Toch duurde het nog tot het eind van 1844 voor hij zich officieel aan de gemeente verbond. Wel had hij in juli 1844 enige tijd in Groningen vertoefd, had daar het Avondmaal bediend en enkele kerkeraadsvergaderingen bijgewoond, daarna was hij echter weer naar Zeeland teruggereisd. De eerste kerkeraadsnotulen die hij tekende, dateren van 16 september 1844. Dat alles niet zo vlot verliep als verwacht mocht worden, lag aan Budding zelf; met hem nam een zeer merkwaardig man de herdersstaf in Groningen op.

In de classis leefden nogal bezwaren tegen zijn bijzondere opvattingen - en terecht. Pas op 15 november 1844 besloot de classis het beroep te approberen, mits hij vooraf beloofde de gemeente van Groningen volgens de Dordtse Kerkenorde te besturen en mits hij de gebruikelijke opleiding van predikanten in Groningen, Friesland en Drenthe goedkeurde en bevorderde. Ook mocht hij *zijn* bijzondere gevoelens niet leren of verbreiden. Tenslotte verzocht de classis hem ernstig als 'Leeraar dezer Academiestad en school de oude predikwijze der vaderen hier in Nederland zoo veel mogelijk te volgen en in de Leerrede ordelijk te verklaren en toe te passen, om ook in dezen tot een voorbeeld van leerlingen en leeraars te kunnen dienen'.

Het was wel nodig, dat deze voorwaarden aan Budding werden gesteld, want in Zeeland had hij de kleine kudde van de Afgescheidenen door zijn furieus optreden tegen de nieuwe psalmberijming en door zijn weigering aan de koning vrijheid van godsdienstoefening te verzoeken, in hevige verwarring gebracht. Zo was b.v. de kerkeraad der Middelburgse gemeente vóór de nieuwe psalmen, Budding was, zoals gezegd, tegen; zijns inziens waren ze remonstrants en onzuiver in de leer en bovendien waren ze onwettig ingevoerd, immers niet door een Nationale Synode. De invoering zou al duidelijk een bewijs van afval zijn geweest en gebeurd 'op een van God veroordeelde, onreine manier door onwettige, hoogmoedige en onchristelijke besluiten en handelingen'.[31] Daarom maakte Budding zich los van alle Afgescheidenen die de nieuwe psalmberijming voorstonden. Hij stemde in met wat de bekende Ledeboer eens als volgt formuleerde: de oude psalmen (van Datheen) gaan bovenal, want ze zijn als David in een eenvoudige, linnen lijfrok, doch huppelend voor de arke des Heeren. Hagar, de nieuwe berijming, dient

verdreven te worden, en Sara, de echte vrouw in ere hersteld. Alle aan de ‘Dathenomaan’ Budding gerichte vermaningen van de Middelburgse kerkeraad, waarin het bij de behandeling van dit punt soms ‘Hoeks en Kabeljauws’ toeging, was vruchteloos. En toen Budding half januari na een verblijf van vier maanden in de gevangenis - weer vrijkwam, was één van zijn eerste daden zijn beroepsbrief als ‘leeraar van Zeeland’ te verscheuren, omdat de meerderheid van de Provinciale Vergadering van Zeeland weigerde hem in bovengenoemde strijdvraag te volgen. Verder beschouwde hij de Afgescheiden kerken van Zeeland niet meer als Gereformeerde Kerk, omdat ze vrijheid van eredienst hadden verzocht. Toen bleef de broeders in Zeeland op een vergadering in Goes niets anders over dan hem te ‘ontslaan’.

Ook in de Utrechtse gemeente en in die van Rhenen woelde de onrustige en eigenzinnige man, zodat de kerkeraad van Utrecht, praeses was ds H.P. Scholte, hem in 1839 meende te moeten berichten:

‘Het smart ons dat wij van een herder en leraar gedurig moeten vernemen dat juist *die* personen bij voorkeur door u worden opgezocht, die in een eigenwillige weg verdeeld liggen tegen de gemeente des Heren, en dat die herder en leraar alle ordening als met voeten treedt, om naar eigen gevoel te handelen in de gemeente. Het smart ons *vooral* van UEerw., die ons altijd lief en dierbaar waart, omdat wij enigheid des geloofs opmerkten, en daarenboven dachten te mogen vertrouwen in U een medearbeider gevonden te hebben om de vervallen muren van Neerlands Sion weer op te bouwen, *niet* naar ons *gevoel*, maar naar des Heren Woord.

Nu merken wij integendeel dat UEw. de wankelbare grond van het wisselvallig gemoed in de plaats stelt van Christus en het eeuwig blijvend getuigenis, en de stichting der gemeente afhankelijk maakt van de ogenblikkelijke opwellingen van uw eigen hart, dat evenals het onze bedriegelijk en dodelijk is meer dan enig ding, terwijl gij op die opwellingen vertrouwt. Daar nu de Here degene, die op zijn hart vertrouwt, een zot noemt, zo mogen we zulk een practijk niet als godzalig erkennen, al gaat ze ook gepaard met een grote schijn van nederigheid. Neen, broeder, het *is* geen nederigheid wanneer gij u door uw gevoel, en het daarop gegronde oordeel boven al Gods kinderen verheft en de gemeente des Heren wilt binden aan uw particulier inzicht. Het antichristelijk zuurdesem des Pausdoms, dat in ons aller hart van nature ligt, *mag* niet door ons gekoesterd worden, en hoe lief gij ons ook zijt, de liefde tot het schepsel moet wijken, wanneer de ere Gods daarmede in strijd staat. Wij mogen niet stilzwijgend toezien dat de gemeente des Heren ten prooi wordt gegeven aan de willekeur van een mens. UEerw. is genoeg bekend met Gods Woord om overtuigd te zijn dat gij *geen* grond voor uw wandel in dat Woord hebt, terwijl uw wisselvalligheid

in het werk der bediening het voor ons duidelijk maakt, dat UEerw. voor het ogenblik *ongeschikt* zijt om dat werk uit te voeren'.

We merken hierbij op, dat Budding in Rhenen na het voorlezen van de tekst de kerk was uitgegaan; 's avonds had hij tegen de wil van de kerkeraad kinderen gedoopt van ouders, die wegens hun levensgedrag niet tot lid van de gemeente waren aangenomen.

De man met dit kerkelijk verleden zou nu de Cock in Groningen opvolgen! Was het te verwonderen, dat de classis voor de approbatie van het beroep eerst voorwaarden stelde?

Sedert september 1844 woonde hij al in Groningen, voorlopig op een kamer bij K. de Vries, later waarschijnlijk in de woning onder het kerkgebouw in de Guldenstraat.

De door de classis gevraagde verklaring weigerde hij niet te geven en zo kon hij dus in november 1844 officieel aan de gemeente worden verbonden.

Een kleine uitweiding over zijn levensloop en persoon is hier op haar plaats, waarbij we dankbaar gebruik hebben gemaakt van zijn levensbeschrijving door J.H. Gunning J. Hz.

Huibert Jacobus Budding was in 1810 in het fraai gelegen stadje Rhenen geboren als zoon van een vermogend bierbrouwer. Reeds vroeg verloor hij zijn moeder, waarna een godvruchtige huishoudster zijn opvoeding voor een deel overnam. Toen hij 18 jaar was, ging hij in Utrecht theologie studeren, waar de begaafdheid van deze welgestelde burgerzoon zich niet verloochende. Toen in 1830 de Belgische Opstand was uitgebroken, nam hij met de Utrechtse jagercompagnie deel aan de 10-daagse veldtocht. Spoedig kon hij echter zijn studies weer voortzetten en in het kerkelijk zo emotionele jaar 1834 werd hij predikant in Biggekerke, waar hij in 1836 zich afscheidde. Van hem is bekend, dat hij op een goede dag het gezangboek van de preekstoel in Biggekerke wegnam - hij begroef het niet, zoals een hardnekkige legende wil. Op 22 april 1836 erkende de Prov. Vergadering van Utrecht hem als wettig Dienaar des Woords in de Afgescheiden kerken. Al in februari van dit jaar was hij in Utrecht beroepen. De eerste jaren bleef hij reizend prediker - vooral Zeeland was zijn arbeidsveld; op vele plaatsen stichtte hij gemeenten, op vele plaatsen werd hij beboet. Betalen deed hij deze boeten nooit. Toen ze eens tot *f* 5000,- waren opgelopen en een adellijk beschermer, jonkheer Versluys uit Middelburg, wonende onder Domburg, aanbood het bedrag te betalen, weigerde Budding dit met de woorden: geef het geld maar aan de armen; wat ik om Christus' wil lijden moet, koop ik niet af. Geen wonder, dat hij telkens in de gevangenis zat, eens zelfs meer dan zeven maanden.

Hij was een begaafd redenaar, die vurig en op populaire wijze preekte. Zijn minzaamheid in de omgang was algemeen bekend. Ook

viel hij op door zijn zeer verzorgd uiterlijk in tegenstelling met b.v. prof, de Haan. Deze laatste was in de regel slordig gekleed, had geelwit haar en was bleek en mager. Budding daarentegen zag er fris uit, liep altijd gekleed met steek, smetteloze zwarte jas en zijden kousen, korte broek, lage schoenen met zilveren gespen, kortom een aangename verschijning, al had hij een enigszins hoge schouder, als gevolg van een val in zijn jeugd. Eens zei hij tegen een vrouw in Nijmegen, die er niet netjes genoeg uitzag: ‘dan staat het ook niet *goed* met je!’ Van het natuurlijke trok hij dadelijk de lijn door naar het geestelijke.

Hij heeft nooit een portret van zich laten maken. Pas na zijn dood werd er een tekening in de handel gebracht, maar volgens mensen, die hem gekend hebben, leek ze niet.

Hoewel hij zeer aan wisselende stemming onderhevig was en telkens mensen verbaasde of ergerde door zijn wispelturig en onberekenbaar optreden, telde hij toch vurige aanhangers, ook in Groningen. Men zag welk geestelijk kapitaal hij vertegenwoordigde en de invloed van zijn persoonlijkheid was enorm. Toen eens op een kerkeraadsvergadering in Groningen broeder Bekenkamp binnenstapte om zijn bezwaren tegen een paar ouderlingen bekend te maken, slaagde Budding erin de juiste reactie te vinden: na gebed - ja eerst dat! - en na broederlijk gesprek konden door 's Heren goedheid de bezwaren worden weggenomen, waarop vernieuwde broederlijke vereniging volgde, zoals de notulen het uitdrukken. Zijn grote fout was echter, dat hij zich vaak meer door zijn bevinding dan door Gods Woord liet leiden. Vergeten we echter niet, dat dit in die dagen - en ook later nog wel - bij vele Afgescheidenen het geval was.

Zijn onrustige, tot zwerven geneigde natuur was oorzaak, dat hij soms maandenlang niet in zijn gemeente Groningen vertoefde. Zo blijkt uit de notulen van 17 maart-23 juni 1845 en van 20 april-6 juli 1846, dat hij afwezig was. Zulk absenteïsme was overigens heus geen nieuws bij hem. Reeds in zijn eerste gemeente Biggekerke op Walcheren preekte hij soms zes weken achter elkaar niet. Dan zuchtte hij naar zijn zeggen onder ‘geestelijke verlatinge’, was hij ‘geestelijk dood’, zodat het bidden en preken niet ging. Een ouderling las dan maar een preek uit Comrie of Smytegelt, terwijl Budding zelf in de kerk verslagen zat toe te luisteren. Op 't onverwachtst trad hij dan weer op als de Geest in hem werkte. Het is voorgekomen, dat hij ten teken van rouw zijn zwarte mantel over de preekstoel hing. Eens sloeg hij na het voorgebed de handen voor het gezicht en riep klagend: de Leraar kan niet preken. Hij gaf nog enkele psalmverzen op en zonder preek kon de gemeente naar huis gaan.

Het behoeft geen betoog, dat door een dergelijk drijven op onvaste gemoedsaandoeningen de gemeente niet gebouwd werd, maar veeleer verleid om ook te gaan vertrouwen op een gemoedsgesteldheid in plaats van op het vaste Woord van God. Buddings vereerders vonden een

dergelijk gedrag van hun Leraar prachtig en vroom, hoewel ook vrienden hem onbewimpeld de waarheid zeiden, zoals b.v. ds Scholte in een reeds aangehaalde brief.

Het bovengenoemde absenteïsme smaakte natuurlijk sommige gemeenteleden niet. Eind juli 1845 klaagde een broeder erover, dat de Leraar zoveel uitstedig was, maar Budding zelf stelde dit lidmaat, door hem 'ingelicht zijnde in Gods weg' volkomen tevreden. En het volgend jaar wees hij in de kerkeraad tot volle tevredenheid der broeders op de weg, die de Here met hem gehouden had tijdens zijn jongste afwezigheid. We hebben hier weer een paar staaltjes van zijn sterke overredingskracht. Dat moest een predikant tegenwoordig eens doen, zo maar drie maand afwezig zijn!

Hoewel hij grote aanhang had in Groningen en ook veel invloed, voelde hij zich toch in deze stad niet goed thuis. Waar trouwens wel? Uit zijn brieven blijkt dat duidelijk. In het eerste jaar van zijn ambtsperiode in Groningen schreef hij:

'Van bijzonder geestelijk werk kan ik wel niet veel melden, hoewel het niet geheel ontbreekt; mijn onderhoud krijg ik nog steeds zonder vast tractement, en ik moet dus besluiten dat er nog enige liefde is; ook de armen, hoewel hier velen zijnde, kunnen nog door de gaven, die vrijwillig in de armenbus komen, onderhouden worden, en onze opkomst is nu, zo 't mij toeschijnt, aan het toenemen. Er zijn nog al enige blijken, van tijd tot tijd, dat de Here Jezus met Zijn Majesteit, Genade en Geest niet *geheel* van ons is geweken. Hoezeer er ook nog veel te wensen overblijft!'

Dat klinkt dus niet ongunstig. Enkele weken later is de toon van zijn schrijven meer in mineur:

'Hoeveel vriendschap en genegenheid mij het volk hier ook betoont, ze kunnen mij *geen aasje leven* bijzetten, en geen éne zonde in mij verbreken; en hoeveel ik ook predike en catechisere, ik kan niet zien of gewaarworden dat er *een enkele* geestelijk door welvaart, maar het blijft al meer (vrees ik) in de Dominé hangen. Mogelijk zou het nog erger zijn, indien ik niet werkzaam was en misschien is er wel een vrucht van de lering, die ik niet zien kan of niet zien mag. Tevergeefs zal het niet wezen; de Here zal Zijn ere alom krijgen; maar beliefde het Zijne genade zichzelve te verheerlijken door zich in ons te verlevendigen en zich een volk te formeren om Zijn lof te vertellen, een volk, dat ijverig ware in goede werken, zulks zou aangenaam zijn.'

Anderhalf jaar later luidt het:

'Hier moeten we door enige goede tijding *van elders* verkwikt worden, maar anders zien we van rondom *niets*; *alles* is dood, dor, flauw, lauw; zonder de Here moest ik verkwijnen, maar zijn goedheid en zoetheid

schijnt nog wel eens over mijn tente en in mijn hart.' 'Wij zijn hier nog in uiterlijke vrede. Onze kerk blijft zondags goed, maar in de week slecht bezocht worden. Toch hebben onze armencollecten in het voorleden jaar nog honderd gulden meer opgebracht, dan in het vorige, zodat, daarnaar te oordelen, de liefde nog niet verkoudt. Ook werkt de Here nog in sommigen tot bekering en vaststelling.'

Budding drong ook zeer aan op een sobere levenswijze. We noteerden, dat in februari 1845 voor de armen was gecollecteerd het hoge bedrag van *ƒ*47,13 plus een *gouden horlogeketting.* Twee jaar later lag er een *zilveren snuifdoosje* met een *zilveren gesp* in de collecte. De verkoop van deze gouden en zilveren sieraden leverde een bedrag van *ƒ*13,26 op.

Op 26 april 1847 kwam Budding in de kerkeraad met het voorstel een hele week lang, zowel 's morgens als 's avonds biduren te houden om de Here te vragen om uitstorting van de Heilige Geest, tot verlevendiging van 's Heren volk en tot bekering van zondaren. De broeders stonden sympathiek tegenover het voorstel, maar of het verwerkelijkt is, lazen we nergens.

We schreven reeds, dat Budding zich niet thuis voelde in Groningen, maar naar Zeeland wilde hij op dat moment ook niet terug, hoewel hij beroep op beroep ontving. En dan komt in mei 1848 het door de kerkeraad reeds lang verwachte en gevreesde bericht: Budding wil emigreren naar Amerika. Het is in de dagen van de 'Amerikaanse koorts'. In 1846 was de bekende ds van Raalte met een aantal Afgescheidenen naar de Nieuwe Wereld vertrokken. Budding wil nu ook weg naar Amerika, hoewel hij daar niet beroepen is. De kerkeraad wil van zijn verzoek eerst niets weten, maar een week later moeten de broeders wel toestemming geven en op 12 juni 1848 neemt Budding afscheid van zijn kerkeraad in 'een teeder, recht hartelijk en broederlijk gemeenzaam gesprek, vol hartelijke mededeelingen van ieders onderscheiden gemoedsbestaan'. Hij was zich niet anders bewust dan in gehoorzaamheid aan het Woord des Heren in Micha 2:10 te vertrekken: Maakt u dan op, en gaat henen; want dit land zal de rust niet zijn; omdat het verontreinigd is zal het u verderven, en dat met ene geweldige verderving.

Hij verklaarde zich over te geven aan de Here, waarheen die hem geliefde te leiden. En de kerkeraad laat hem gaan met het laatste vers van Ps 35. De derde Pinksterdag vertrok Budding met een weemoedig hart uit Groningen.

Op de classis had Budding verklaard, dat hij zich 'gedrongen gevoelde door inwendige bewerking des gemoeds en opmerking van de wegen der goddelijke Voorzienigheid dit land te verlaten en zich te begeven naar Noord-Amerika of elders'. Maar de meerderheid vond geen genoegzame grond aanwezig hem een attest van ontslag te verstrekken. Na deze weigering vertrok hij dan maar zonder attest. Christus'

woorden: Ik neem geen getuigenis van mensen, versterkten hem in de overtuiging, dat God zelf hem getuigenis zou geven in het hart van Zijn volk. Echt Budding!

We delen hier nog mee, dat Budding ook in Amerika geen rust vond; reeds in 1849 kon hij niemand meer aanraden erheen te gaan. In 1851 was hij terug in Nederland. 'Nooit dankte ik God hartelijker dan toen ik Hollands kust weder zag!' zei hij later. Zijn Amerikaanse sympathieën was hij voorgoed kwijt.

Niet lang na zijn vertrek uit Groningen, ontving de kerkeraad van Budding - nog in Nederland - een brief gedateerd Gorcum 24 juli 1848, waarin deze de aandacht vestigde op enkele predikanten, die zijns inziens in aanmerking kwamen om in de ontstane vacature te worden beroepen. Het is weer echt een brief van Budding. Daarom nemen we hem hier grotendeels op:

'Ik had willen uitvoerig aan Ulieden schrijven op het schip. Doch de gelegenheid daar gezien hebbende vanwege de veelheid van passagiers vrees ik, dat mij, die tot het schrijven veel gemak behoeve, daartoe geene ruimte zal gelaten worden. Daarom wil ik nog met een kort woord afscheid van u nemen, eer ik te scheep ga.

Tot nog toe vind ik door de ongehoudene goedheid van den Heere vrede in den weg van gehoorzaamheid. Hoewel het bezwaar groot is, zoo omtrent degenen die ik achterlaat, als omtrent de reis over de grote wateren. Als ik het in Gods handen mag overgeven, is het mij ligt. Voor de opregten zal God zorgen. Het oordeel der menschen moet ik laten varen. God geve u te letten op de tekenen der tijden. Zoek toch een goeden Herder voor de schapen. De Heere beware u voor een huurling of een wolf. Men had mij wel behoren gehoor te geven om in mijn bijzijn eenen te roepen, maar dat is nu voorbij en niet te herroepen.

Laat het u nu daartoe dienen, om zoo veel sterker tot God te roepen en te waken in den gebede: dan zal het nog beter zijn als toen ik bij u was.

Zoek liever een vroom Leeraar als een die veel gaven heeft en geen godzaligheid. Vooral wacht u van de gierige, want dan zult ge een strik over u en de Gemeente brengen. Ik durf geene personen noemen om niet hatelijk te zijn, maar let er maar op: Ze zullen niet willen komen als met *f*1000,- traktement meer of min. En hoe meer dat ge belooft, denkt dat ge des te meer verdriet koopt.

Dat ik u gezegd heb bij u zijnde, omtrent de WelEerw. Nentjes van Urk, daar blijf ik bij. Hij is de beste die ik voor de gemeente te Groningen weet. Ook heb ik te Zwol ontmoet die naar Hasselt ging wonen, de Meniste predikant Dooijer van Texel, die Emeritus is geworden, maar zoo ver ik weet goed gereformeerd en daarom uit de Meniste kerk is uitgegaan, doch daar zoudt gij nog nader naar moeten informeren.

Als hij wat jonger was, zag ik na ds Nentjes, geen liever mijne plaats

vervullen als ds Knol van Leek. Ook heb ik hier een vroom predikant in de Afgescheiden kerk te Dordrecht hooren prediken, Dom. Robol die te Alblasserdam staat. Ik zoude na de voorgenoemde geen beter voor u weten.

Doch de Opperherder kan ulieden nog wel eenen uitnemender verwekken. Houd toch sterk aan in het gebed. Genade zij daartoe met u en de uwen en met de gemeente. Tracht ook opregt te handelen en niet bedektelijk. Zoekt allereerst den Heere te behagen. Weest vroom en opregt in uwe huizen en dan zal het ook in de kerk welgaan'.

Een brief met treffende opmerkingen![32.]

F Ds N.H. Dosker te Groningen, 1850-'52

Toen Budding in juni 1848 uit Groningen was vertrokken, werd prof de Haan weer consulent. Dat hield o.m. in, dat hij de kerkeraadsvergaderingen leidde en vaak zondags voorging in de dienst des Woords. Naar men verhaalt preekte hij zeer lang. Natuurlijk trachtte de kerkeraad zo spoedig mogelijk in de vacature te voorzien; met algemene stemmen werd een beroep uitgebracht op ds Nentjes van Urk, dus op de man die door Budding was aanbevolen. Na zeer lang beraad - meer dan drie maanden - bedankte Nentjes, maar in mei 1849 volgde voor de tweede maal een beroep op hem. Weer meldde hij het beroep naar Groningen niet te kunnen aannemen.

De kerkeraad formeerde nu een zestal, bestaande uit vijf predikanten en student Dosker, die door De Haan werd opgeleid en bij de gemeente in hoge achting stond. Twee weken later zou de kerkeraad van dit zestal een tweetal maken, maar nu kwam prof De Haan terecht met het bezwaar, dat Dosker zijn kandidaatsexamen nog niet had afgelegd. De kerkeraad wilde zich daarom eerst beraden, maar kwam tenslotte toch met een tweetal, waarop naast ds Hazekamp uit Thesinge ook student Dosker voorkwam. Hevige protesten van enkele broeders uit de gemeente; één van hen wees op 1 Tim. 3:6, maar dit argument kon de kerkeraad gemakkelijk ontzenuwen door erop te wijzen, dat Dosker niet pas tot het geloof en de gemeente was gekomen en dus geen nieuweling kon heten. De classis bemoeide zich met het geval en adviseerde het beroepingswerk uit te stellen. Dat hoefde niet lang te zijn, want op 25 november slaagde Dosker voor zijn kandidaatsexamen en nu was de weg vrij: op 10 december werd hij met meerderheid van stemmen beroepen en op 19 mei 1850 als predikant van Groningen bevestigd. Hij was toen 29 jaar.[33.]

Uit de korte periode, die hij in Groningen doorbracht, valt weinig te

vermelden. We noteerden, dat 8 januari 1852 B. en W. van Groningen toestemming gaven tot oprichting van een bijzondere school: dat was dus de eerste christelijke school in Groningen, 14 juni 1852 met 52 leerlingen geopend in Pelsterstraat 17. Ds Doskers naam prijkt ook op de lijst van aanvragers met die van Mr E.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop (Officier bij de Arrondissementsrechtbank, zwager van Groen van Prinsterer), A. Jonkhoff (schrijnwerker), J.C. de Mol Moncourt (graanhandelaar), en O.L. Schildkamp (boekverkoper).

Doel en aard van de school worden in de beide eerste artikelen van het reglement als volgt aangegeven:

'De oprichting dezer school geschiedt met de bedoeling het onderwijs dienstbaar te maken aan Christelijke opvoeding,' en 'de vreze des Heren, beginsel van alle wijsheid, zal daarom het heiligend beginsel wezen van een grondige wetenschappelijke opleiding overeenkomstig de aard en de inrichting van het lager onderwijs, en de Bijbel zal onbelemmerd worden gebruikt, ten einde onder hogere zegen, de kinderen te brengen tot de levende kennis van de enige ware God, zoals Hij zich tot behoud en zaliging van verloren zondaren, de ganse Heilige Schrift door heeft geopenbaard als Vader, Zoon en Heilige Geest.'

Met dit artikel werd stelling genomen tegen de destijds oppermachtige Groninger richting; vele aanhangers daarvan ontkenden de Godheid van Christus en loochenden de Drieëenheid. Een halve eeuw later, in 1903, scheidden de Gereformeerden zich van bovengenoemde schoolvereniging af en richtten in Groningen eigen scholen op.

Op 6 maart 1852 kondigde Dosker van de kansel af, dat hij een beroep naar de kerk van Bunschoten-Spakenburg had aangenomen. Hij was nog geen twee jaar in Groningen werkzaam geweest, maar in die korte tijd had hij er zeer ijverig gearbeid. Op een dag in april 1852 begeleidden prof. De Haan met de kerkeraad en enkele gemeenteleden hem naar het schip, waarmee hij de stad verliet.

Over het afscheid van ds Dosker lazen we in De Stem: 'Den 25 April 11. hield onze geliefde Leeraar, ds N.H. Dosker, zijne afscheidspredikatie over Hand. XX: 32, en den volgenden dag nam Zijn WelEerw. de reis aan naar Bunschoten, werwaarts Zijn WelEerw. geroepen is. Bij die beide gelegenheden bleek overtuigend de groote mate van éénheid en liefde tusschen Leeraar en gemeente, en daardoor viel de scheiding zwaar.'

Telde de gemeente in 1839 een kleine 200 zielen, in 1851 was dat aantal geklommen tot 814, de talrijke 'bijwoners' inbegrepen.[34.]

Het spreekt haast vanzelf, dat na het vertrek van Dosker prof. De Haan weer als consulent optrad. Hij preekte zoveel mogelijk, gaf catechisaties en presideerde de kerkeraadsvergaderingen. Weer moest een vacature worden vervuld. Op 11 mei 1852 hield de gemeente een

bidstond, waarin De Haan preekte over Efeze 4:11 en 12; na de dienst was er gemeentevergadering met het doel een drietal voor de vacature Dosker te formeren. Onze voorouders maakten wel ernst met dat werk; wie te laat op de vergadering kwam, mocht pas meestemmen als hij eerst persoonlijk had gebeden. Op het drietal kwamen tenslotte de predikanten Sypkens (Meppel), Oggel (Utrecht) en .... Budding (Goes)! Wel een bewijs dat Buddings invloed nog niet was uitgewerkt. De classis had aanstonds bezwaar tegen het voorkomen van Budding op dit tal en verlangde, dat deze eerst schuld erkende over zijn onkerkrechtelijke handelwijze van vroeger en dat hij beloofde zich aan de kerkenorde te onderwerpen.

Een alleszins billijke eis! Hoe zou Budding hierop reageren?

In het vorige hoofdstuk hebben we zijn 'individualistisch' standpunt leren kennen en zijn antwoord luidde dan ook zoals te verwachten viel. In een hoffelijk schrijven deelde hij mee niet aan het verlangen van kerkeraad en classis te kunnen voldoen en bracht als bezwaren naar voren, dat de gemeente instemde met het vragen om vrijheid van godsdienstoefening, zoals dat in 1839 was gebeurd; verder had hij zich in 1848 gedrongen gevoeld zijn verbintenis met de gemeente te verbreken en tenslotte kon hij niet inzien, dat de Here hem in de Groningse gemeenschap riep, noch door aanwijzing van Zijn Voorzienigheid noch door enige gemoedsbewerking overeenkomstig met en gegrond op Gods heilig Woord. Zo viel Budding dan van het drietal af; ds van Goor (Sneek) kwam in zijn plaats. Het beroep ging naar P.J. Oggel (Utrecht).

Nu was het bij de predikanten Budding en Dosker zo geweest, dat hun traktement bestond uit de opbrengst van de liefdegaven in de bus 'voor den Leeraar'. Mocht Oggel bezwaren hebben tegen deze wijze van salariëring, dan was de kerkeraad bereid het traktement aan te vullen tot *ƒ*800,-. Ds Oggel bedankte. Uit het volgende drietal Dijksterhuis (Dordrecht), Sypkens (Meppel) en Veenstra (Sappemeer) koos de gemeentevergadering van manslidmaten in een bidstond 's avonds op een Avondmaalszondag met 48 van de 75 stemmen ds P.M. Dijksterhuis.

Deze nam het beroep naar Groningen aan en op 21 november 1852 deed hij zijn intree met 2 Cor. 2:14-17, na 's morgens door prof. De Haan bevestigd te zijn met 1 Petr. 5:14.

In de notulen lazen we: de Gemeente was innig verblijd op dien dag der verheuging. De Heere zegene verder Zijn volk met vrede en vertroosting.[35.] Deze ds P.M. Dijksterhuis is één van de bekwaamste Afgescheiden predikanten geweest.

Eindnoten:

1. Protokol van het Ministerium (van Predikanten) te Groningen 1801-1855. Gemeente-archief Groningen.
2. Idem.
3. Van Oordt en Pareau woonden vlak bij elkaar, in de Marktstraat, noordzijde, resp. het 2e en 4e huis vanaf de Ossenmarkt. P. Hofstede de Groot woonde in de St. Jansstraat, Zuidzijde, hoek Schoolstraat, westzijde; later o.a. in 1850 op de Turfsingel, stadszijde, 3e huis vanaf de Kattenhage.
4. A.J. Rasker, De Nederlandse Hervormde kerk vanaf 1795, 46. Kampen 1974.

5. Idem, 47.
6. We hebben deze kenmerken aan Rasker ontleend. Zie ook Chr. Encylopedie, 1e druk.
   Er zijn trouwens gemakkelijk meer afdwalingen van de gereformeerde leer aan te wijzen b.v. het verzet tegen de tweenaturenleer: Jezus is maar één persoon, met maar één natuur, de God-menselijke. Ook werd de triniteitsleer afgewezen (ketterij van Arius!). Verder heette de kerk een heilsinstituut, de heiligmaking werd deugdbetrachting. Er zou nog meer te noemen zijn.
7. Groen van Prinsterer Briefwisseling 11, 1833-1848, pag. 83, 106, 489, 493. 's-Gravenhage 1964.
8. We citeren nu uit onze studie *Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen* 1962.
9. Inkomende Missiven en Stukken bij het Stadsbestuur van Groningen, november 1834. Gemeente-archief Groningen.
10. Hij was een zoon van Mr Pieter Rembt Sickinge (1734-1824); de vader werd bij organiek besluit van 28 augustus 1814 geadmitteerd in de Ridderschap van Groningen, wier president hij werd. Hij was hoofd-man in de Hooge Justitiekamer te Groningen en later lid van de rechtbank van eersten aanleg aldaar.
11. Vonnissen van Rechtbank van eersten aanleg te Groningen 29 december 1834. (No. 2059).
12. Bos 11, 219.
13. Uitgaande Missiven van Stadsbestuur Groningen 11 juni 1935, gericht aan de Gouverneur.
14. Vonnissen Rechtbank van eersten aanleg Groningen. No. 2323.
15. Idem, no. 2418.
16. Vonnis 6 december 1838 Arrondissementsbank Groningen.
17. Idem 8 juli 1839.
18. Idem 19 september 1838.
19. Geciteerd door J.H. Gunning J. Hz in: Leven en Arbeid van H.J. Budding (1909), 104.
20. Groninger kroniek van de beide Halsema's, uitgegeven in 1957, 135.
21. Bos 11, 143.
22. In 1842 werd hij door de synode wel toegelaten, na zich met de kerk te hebben verzoend. Hij kwam nu als predikant in Meppel, maar reeds een jaar later moest hij wegens ontoelaatbaar levensgedrag worden geschorst.
23. Dit schrijven was gedateerd 15 juni 1839. Staatssecretarie 25 augustus 1839, no 100 en 101. Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage.
24. Voor dit onderdeel hebben we gegevens geput uit H. Bouma, De Voorgeschiedenis der Opleiding. In: Tot de prediking van het Woords des Geloofs.
    J.A. Winter, De opleiding tot Herder en Leraar in de Provincie Groningen. Groninger Kerkbode, 9, 16 en 23 mei 1959.
25. De Cock schrijft onjuist Thiers. Thiersch was een Beiers professor, die in 1835 ons land bezocht en zijn bevreemding erover uitsprak, dat de bijbel zo weinig op school werd gebruikt en dat het algemeen zedelijke de plaats van het positief Christelijke innam; z.i. zouden onverschilligheid en ondermijning van alle geopenbaarde godsdienst hiervan het gevolg zijn.
26. Tot in 1916 is in de kanselbijbel de bloedvlek te zien geweest. Die bijbel lag toen op de kansel van de kerk in de Nieuwe Ebbingestraat. In het gezin van ds Hamming heerste in dat jaar roodvonk, waardoor ds Hamming niet buiten de Ebbingekerk mocht preken. Alles moest worden ontsmet; de kanselbijbel is toen verbrand.
27. Deze preek is later in druk verschenen.
28. Keizer vermeldt in zijn werk over de Afscheiding, dat zes weken lang studenten van de Cock diens graf hebben bewaakt, bang dat dit geschonden zou worden. Op de dag van de begrafenis zouden studenten van de Groningse universiteit honend-luidruchtig hebben gezongen: Io vivat, Io vivat, de vorst gaat uit de stad. G. Keizer, De Afscheiding van 1834, 507). Het verband tussen de begrafenis en het hierboven genoemde studentengezang lijkt ons hoogst onwaarschijnlijk.
29. G. Keizer, a.w. 139.
30. De Bazuin, 27 augustus 1858. We hebben in de voorafgaande pagina's geciteerd uit onze studie 'Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen'. Het volgende hoofdstuk zal ook grotendeels citaat zijn.
31. J.H. Gunning J. Hz., Leven en Arbeid van H.J. Gunning (2e druk 1909).
32. Deze brief is te vinden in de notulen van de kerkeraad van 31 juli 1848. Ook J.H. Gunning, a.w. 206, heeft dit schrijven opgenomen.
33. Als student had hij op kamers gewoond bij bakker Robert Woltjer in de Visscherstraat.

Dosker is 23 jaar predikant in Nederland geweest, resp. te Groningen, Spakenburg, Almkerk, Harlingen en Zwolle; daarna nog 14 jaar in Amerika te Grand Rapids en Kalamazoo. In 1880 bracht hij nog eens enige tijd in Nederland door. Hij overleed in 1887 op 67-jarige leeftijd.

34. De Stem 30 juli 1851.
35. Ds P.M. Dijksterhuis stelde in 1853 een nieuw ledenregister samen. Zo'n register levert altijd een aantal interessante persoonsgegevens op. Laten we hier uit deze ledenlijst een kleine bloemlezing mogen geven, aangevuld met enkele bijzonderheden.

    Hendrik Allen, Buiten Apoort. Koemelker.
    Gerhardus Adams, Leliestraat. 1855 met attestatie van Garrelsweer. 1857 vertrokken naar Noordlaren. 'Een eigenzinnig oproerig lid.'
    Adam Adams, Buiten Apoort. Overleden 27 maart 1871.
    Berend van Bolhuis, N. Ebbingestraat, daarvoor Herestraat. Koopman. Getrouwd met Hillegien Abels Pot. Op zijn oude dag afgesneden wegens dronkenschap. Overleden 1856.
    Johannes Balhuizen, N. Ebbingestraat. 1852 gekomen van Delfzijl. Theol. student. Getrouwd met Jantje H. Dijk. Vertrokken met attestatie naar Ezinge als beroepen predikant, juli 1854.
    Eelbrin de Cock, N. Boteringestraat 12. Geboren 1834. Belijdenis 21 mei 1857. Vertrokken met attestatie naar Zuidbroek juni 1857. 11 juni 1857 getrouwd met Hendrik Ubbens, houtzaagmolenaar te Zuidbroek.
    Jantje de Cock, N. Boteringestraat 12 Geboren 1836. Belijdenis 21 mei 1857. Vertrokken met attestatie naar Zwolle. In oktober 1864 gehuwd met Lubbartus van der Vegte. De beide laatstgenoemde meisjes waren dochters van ds Hendrik de Cock.
    Nanne Dijkhuis, Herestraat. Belijdend lid 1837. Bleker, daarna tafelhouder (gaarkeukenhouder).
    Former Alberts Douma, mei 1845 met attestatie overgekomen van Grootegast naar Groningen; later weer met attestatie vertrokken naar Aduard, toen Aduard in 1850 zelfstandig was gewordenl
    Harman Hendrik Drukker, schipper, Van Leeuwarden 1839. Overleden november 1861.
    P. Johannes de Graaf, Lage der A, Schoenmaker. Belijdend lid 1835.
    Ulrich Jan Van Groeneveld, O. Ebbingestraat. Geboren 1808. Belijdenis 1841. Overleden februari 1860. Kuiper.
    Antonie H. v. Hemmen, Hoornse dijk. Landbouwer. Belijdend lid 1836.
    Klaas Helder, N. Boteringestraat. Belijdend lid 1838. Rentenier.
    Jurjen Geerts Huizenga, Leliestraat. Geboren 1796. Belijdend lid 1840. Overleden 16 maart 1862. Tuinman, Ouderling der gemeente.
    Frederikus Hulst, gekomen van Lippenhuizen, 1851 proponent. 1855 vertrokken naar Stedum als beroepen predikant.
    Kuntje Hendriks, Visscherstraat. Belijdend lid 1835. Overleden 23 april 1860. Vrouw van schoenmaker Jan Verschuur, die oktober 1857 gestorven was en vanaf het begin diaken der gemeente.
    Jan Jonkhoff, O. Boteringestraat. Belijdend lid 1842. Overleden februari 1873. Meubelmaker.
    Andries Jonkhoff, Folkingestraat. Geboren 1826. Belijdenis 1850. Verwer.
    Roelf Jonkhoff, Noorderhaven. Geboren 1798. Belijdenis 1845. Overleden 1851.
    Geert Andries Jonkhoff, Havenstraat geboren 1801. Belijdenis 1855. Schipper. 'Geen tijding van hem sedert mei 1860 en dus vermoedelijk overleden'.
    Jakob Klinkhamer, N. Boteringestraat. Belijdenis 1836. Overleden 1869. Rentenier.
    Haitje Kema, Dorkwerd. Belijdenis 1841. Overleden 1859. Timmerman.
    Johan Machiel Luytinck, Schuitendiep. Belijdenis 1838. Overleden 1867. Kleermaker.
    Izaäk Jannes Leutscher, Dorkwerd. Belijdenis 1840. Boerenarbeider. Vertrokken met attestatie naar Aduard 1858.
    Johan Peter Lauckart, Geboren Doesburg 1821. Met attestatie van Kampen sept. 1858. Vertrokken naar Westerbork als beroepen predikant oktober 1859, als kandidaat in deze (Groningen) gemeente werkzaam in het Evangelie.
    Weduwe H. Dosker, juni 1850 overgekomen met attestatie van Amsterdam. Overleden 21 december, Spr. 10 : 7a. Ze kwam tegelijk met Wilhelmina Gesina de Ronde, de vrouw van Nicolaas Hermanus Dosker, Afgescheiden predikant in Groningen (1850-'52).

Harm Geerts Poelman, 1853 met attestatie gekomen van Uithuizermeeden. ‘Hoofdonderwijzer aan de Theol. school alhier.’ Overleden 21 oktober 1854 aan de cholera.
Anna Ruiter, Boterdiep. - Belijdenis 1834. De gemeente verlaten 1864, vrouw van L. Ensing.
Ontje Luppes Schildkamp, O. Boteringestraat. Belijdenis 27 nov. 1834. Boekverkoper.
Joost W. Smet, belijdenis 1836. Afgesneden wegens dronkenschap 1853.
Jannechien Stegeman, St. Jansstraat. Weduwe ds F. Redeker van Idskenhuizen. ‘Door het afwijken der Gemeente Idskenhuizen is de attestatie lang teruggehouden geweest.’
Jantje Schiltkamp, O. Boteringestraat. Geboren 1831. Belijdenis 1850. Met attestatie vertrokken naar Vlaardingen, 13 juni 1853. Huisvrouw van I. Middel, beroepen predikant te Vlaardingen.
Johannes W. Vijgeboom, Geboren Middelburg. Kleinzoon van de bekende oefenaar J.W. Vijgeboom. De kleinzoon was leerling van het Instituut voor Doofstommen.
Klaas Klazens de Vries, Buiten Kleinpoortje. Belijdenis 1840. Scheepshellinbaas.
Sjirk Ruurt de Vries, Rademarkt. Overleden 1880. Winkelier in kaas.
Wietze Westra, Noorderkuipen. Geboren 1803. Belijdenis 1838. Overleden 1858. Leerlooier.
Robert Klazens Woltjer, Visscherstraat. Belijdenis 1842. De gemeente verlaten 1861. Broodbakker. Student N.H. Dosker heeft bij hem ingewoond, evenals Jacob van der Veen (die in 1853 dominee werd in Delfzijl) en Hendrik Nieboer (die in 1855 predikant in Garrelsweer werd).

Tenslotte vermelden we nog, dat in oktober 1844 met attestatie overkwamen van Amsterdam naar Groningen: Harmen Hendriks Middel met zijn vrouw Harmina Scholten en hun kinderen Israël Middel (geboren 1829) en Anna Hermina Middel (geboren 1835). Het gezin vertrok in maart 1845 naar Gorcum, waar de vader predikant werd. Op 6 augustus 1849 kwam de zoon Israël Middel met attestatie terug uit Gorcum naar Groningen voor zijn theologische studie. Jantje Schildkamp, de dochter van de ouderling, werd daar zijn vrouw.

VI Grootegast

Grootegast is een dorp in het Westerkwartier op een vrij brede zandrug gelegen met ten zuiden daarvan veengronden, waar vroeger turf werd gebaggerd, en ten noorden laag land.

Een straatweg was er in de dagen der Afscheiding nog niet, wel een goede zandweg en brede zandpaden. Kaal was het landschap allerminst; de plaats heette 'wegens de bosrijkheid aangenaam', telde in de kom van het dorp 450 en in haar geheel 760 inwoners.

Enkele kilometers ten zuidwesten van Grootegast ligt *Doezum*, waar in die tijd de huisjes langs een zandige rijweg verspreid lagen.

De gast (zandrug) van *Lutjegast* is smaller dan die van Grootegast, maar het terrein is er minder vlak.[1.]

Reeds vroeg was Grootegast een bolwerk van Afgescheidenen. Al in juni 1835 ontstond daar een zelfstandige Afgescheiden kerk, waaruit in de loop der jaren vele dochterkerken zijn ontstaan: *Stroobos* (1845), *Marum* (1852), *Oldekerk* (1856), *Kornhorn* (1880), *Lutjegast* (1893), *Opende* (1924) en *Doezum* (1941).

Het gebied - zoals trouwens het hele Westerkwartier - was altijd een eldorado voor oefenaars geweest, die er een gretig gehoor vonden. Wumkes geeft hiervan enkele sterke staaltjes.[2.]

In 1822 duikt hier op de bekende oefenaar *Johan Willem Vijgeboom* (1773-1845), onder wiens leiding in juli van dit jaar helemaal aan de andere kant van het land, in *Axel*, in Zeeuws-Vlaanderen, een afscheiding van de hervormde kerk had plaats gevonden. Ten gevolge daarvan was in dit Zeeuwse plattelandstadje een vrije kerk, de *Herstelde Kerk van Christus*, ontstaan (die twee jaar later al weer te niet ging).

Onrustig als oefenaars vaak waren, reisde Vijgeboom reeds in de herfst van hetzelfde jaar in het noorden van ons land rond en oefende o.a. in *Leeuwarden*, *Makkum*, *Groningen*, *Drogeham*, *Franeker* en *Harlingen*.[3.] Ook op het *Dorp*, een buurtschap kerkelijk behorend tot *Doezum* en even ten oosten van *Stroobos*, dichtbij Grootegast gelegen. Die oefening vond plaats bij de landbouwer *Sijt Lubbes Denkema* aan huis, een ouderling nog wel!

De hervormde predikant van *Grootegast-Doezum*, *Jacob Schaink Bolt*

(1804-'32) sprak op de kerkeraad zijn verontwaardiging over dit alles uit. Hij vond Vijgeboom maar ‘een geestelijk oproermaker, van wie de nieuwspapieren zelfs gewagen’ en vermoedde, dat ‘die Vijgeboom wel vele onrijpe vijgen zou hebben laten vallen’, voor sommige gemeenteleden zeer schadelijk en hem, dominee, veel moeite bezorgend. Toch wilde hij er, gezien zijn hoge leeftijd, geen werk van maken, maar zag wel graag, dat zijn kerkeraad schriftelijk verklaarde, dat hij zuiver in de leer was en trouw en ijverig in zijn dienst.[4.]

Hij had het vanuit zijn standpunt goed gezien. De notulen van de hervormde kerkeraad van 22 juni 1823 gehouden te Grootegast vermelden nog, dat de korte aanwezigheid van ‘die geestelijke oproermaker’ *Johannes Vijgeboom* in de gemeente nadelige gevolgen had gehad, vooral wat de kwestie der *Evangelische gezangen* betrof (waarvan Vijgeboom een fervent tegenstander was, wat hij in woord eñ geschrift duidelijk had laten blijken).[5.]

In de notulen van de volgende kerkeraadsvergaderingen komt de zaak- Vijgeboom niet meer ter sprake.

Dat tien jaar later de zaak-de Cock ook in Grootegast de gemoederen intens bezig houdt, blijkt ten overvloede uit een rekest van *F.E. van Bolhuis* c.s. vóór 13 september 1834 aan de Gouverneur gestuurd.

Hierin verzoeken de ondertekenaars ongehinderd in eigen oefeningen bijeen te mogen komen. ‘Genoegzaam getuigen de schriften van (Hofstede) de Groot en Van der Linde,[6.] hoever zij en de meesten onzer hedendaagse predikanten van de zuivere gereformeerde leer... vervreemd zijn; een andere leer lerende, die niet uit God maar uit de duivel is. *Daarom hebben wij ons onderling in onze gemeente verenigd*, om, zolang die los- en lichtzinnigheid in de religie bestaat, uit Gods Woord, naar de regelmaat onzer Formulieren, die wij in alles houden en kennen als op Gods Woord gegrond, ons de gezonde woorden des eeuwigen levens te laten voorstellen.’

En dan volgen 46 namen.[7.] Verreweg de meeste ondertekenaars vinden we straks als Afgescheidenen terug.

Uit protest tegen de prediking bezochten steeds minder mensen de officiële kerkdienst. En het zinnetje ‘daarom hebben we ons onderling in onze gemeente verenigd’ bewijst, dat men zich had georganiseerd in oefengezelschappen, die al in de voorafgaande jaren steeds meer werden gehouden. Concrete details hierover vinden we in het volgende rijtje vonnissen, door de rechtbank in Groningen uitgesproken:

Menne Takes Hoekstra, 32 jaar, dagloner, geboren Grootegast, wonende te *Niebert* had op 24 februari en 22 maart 1833 bij zich aan huis een godsdienstoefening toegestaan. Boete *f*10+*f*14,09½ proceskosten.

Sake Alles de Vries, 48 jaar, arbeider, geboren Rottevalle (Fr), wonende *Niebert* had 24 maart 1833 zijn huis voor een oefening beschikbaar gesteld. Boete *f*10+*f*13,17½ proceskosten.[8.]

De boeten zijn nog laag, maar het volgend jaar (1834) verandert dit in ongunstige zin.

Luitsen Jochems Dijkstra, 36 jaar, arbeider te Smilde (geboren Gorredijk) had in juli 1834 herhaaldelijk geoefend bij de 38-jarige landbouwer *Luitjen Lubbes Hoeksema* te Grootegast. Elk kreeg een boete van *f*75 + samen *f*16,90½ proceskosten.

Diezelfde dag (8 aug. 1834) werd in Groningen ook nog veroordeeld:

Jan Husman, 46 jaar wever te *Roden*, geboren te Nordhorn, graafschap Bentheim. Hij had in juli en augustus 1834 herhaaldelijk in de hut of schuur van de 41-jarige wagenmaker *Abel Jans Westra* te *Grootegast* (geboren Grijpskerk) oefeningen gehouden.

Westra had de hut of bijschuur ten noorden van zijn eigen huis verhuurd aan Husman en aan 18 in het contract genoemde personen (het huurcontract gold voor 3 jaar, ingaande 14 juli 1834).

Husman kreeg *f*90+*f*16,08½ kosten; Westra werd in Groningen vrijgesproken, maar kreeg later in appèl in Leeuwarden toch *f*25+*f*10,47.

Volgens de burgemeester Jacob Havinga waren er bij de oefening van 31 augustus 1834 wel 700 mensen geweest! De tijd was rijp voor afscheiding. Eén dag voor die een feit wordt, (13 oktober) bevindt zich in Ulrum ook de blauwverwer *Klaas de Wit* uit Grootegast, waar hij op zondag 12 oktober met anderen ds N. Smith uit Leens lastig valt.

Ongeregeldheden in Niekerk, 1836

Daar de Afgescheidenen te Oldekerk en Niekerk toen kerkelijk bij de gemeente van Grootegast gerekend werden, is het hier de plaats melding te maken van de *ongeregeldheden*, die zich in 1836 in *Niekerk* voordeden als gevolg van het kiezen van een nieuwe predikant aldaar. In de hervormde kerk van Niekerk deed toen dienst als een soort hulpprediker *Thomas Eduard Heinecken*,[9.] een 29-jarige kandidaat in de theologie. Hij was blijkbaar rechtzinnig.

Maar het collatierecht bracht mee, dat tegen de wil van een groot deel der gemeente een ‘vrijzinnige’ dominee kon worden benoemd. Zo ook hier in Niekerk. Tot welke spanningen dit kon leiden, leert ons het volgende rapport door burgemeester *F.H. d'Aulnis de Bourouill* aan de Gouverneur uitgebracht (gedateerd Oldekerk, 11 april 1836).

Hij schrijft dan (een enkele toelichting zetten we er tussen haakjes achter):

'Door Mevrouw van Byma als primaria collatrice waren op heden in de kerk te Niekerk tegen negen uren opgeroepen de collatoren, ter verkieizing van een predikant op de vacante plaats alhier. Deze vergadering werd door mij en de assessoren gehouden ter opneming der stemmen. Niemand compareerde (verscheen) dan mijn broeder als gevolmachtigde van Mevrouw van Byma (die met een d'Aulnis de Bourouill gehuwd was).

Al dadelijk na het bekend worden der stemming, ontstond er enig rumoer door te zeggen: waarom zouden wij de 'oude' dominee (= kandidaat Heinecken) wegjagen? Ik verzocht stilte, maar het geraas vermeerderde.

De kerk verlatende en mij met de assessoren naar het gemeentehuis begevende, zei één uit de menigte: dat kost u altijd het leven.

Herhaalde malen poogde de menigte in de gemeentekamer te komen door tegen de deur te slaan en te trappen. Het proces-verbaal van het verhandelde geschreven zijnde, besloot ik, daar de sterke drank de gemoederen hoe langer hoe meer aanzette, het gemeentehuis te verlaten en mij huiswaarts te begeven, vergezeld van de veldwachter, de heer luitenant der schutterij Johannes Tammen, die toevallig daar aanwezig was, en mijn broeder bovengenoemd.

Het gelukte mij door de menigte heen naar buiten te komen. Dadelijk vatte mij een vrouw aan, zeggende: haalt hem onder de voeten! Ik stootte ze van mij en herinnerde de menigte mijn ambtsbetrekking en waarschuwde voor de gevolgen van beledigingen en ongeregeldheden.

Mijn weg vervolgende, werden uit de menigte kluiten en stenen geworpen. Ik liet de veldwachter een weinig achterwaarts gaan. Herhaalde malen werd mij toegevoegd: dat zal u het leven kosten! en hoorde ik zeggen: hij moet hier niet levendig vandaan, laat hij de candidaat Heinecken als predikant beroepen, dan is alles gedaan.

Men wilde mij dwingen te verklaren, dat deze de predikant zou zijn en onder deze personen was de dienstmeid van de heer Heinecken zelf, de vrouw van de zoon van de rijksontvanger alhier en anderen, die telkens, wanneer de menigte bedaarde, ze wederom aanvuurden door te zeggen: dwingen wij ze nu niet, dan is het voorbij.

De passage aan het pad werd gestremd, zodat een andere weg door mij werd gekozen, maar de menigte sloot mij gedurig in en hield mij tegen, want vooruit zijnde, werden mij stenen en kluiten nageworpen.

Met veel moeite gelukte het mij telkens door bedaard praten het handgemeen te voorkomen. Geweld tegen deze opgeruide menigte van nagenoeg vijftig à zestig personen te gebruiken met mijn veldwachter was mij onmogelijk, tenminste kon ik geen goed gevolg van dien verwachten, daar zulks meer zou verbitteren.

Eindelijk gelukte het mij de menigte achter te laten en met weinigen huiswaarts te keren. Mij werd nog toegevoegd: gij moet nimmer weder in het dorp komen.

De in het dorp teruggekeerde volkshoop heeft daarop de *schoolonderwijzer Andries Olthoff* aangetast, geslagen en mishandeld, zeggende dat hij de oorzaak was, dat de heer Heinecken geen predikant werd.

Verder zijn mij geen buitensporigheden bekend geworden.'

Andries Olthoff was schoolmeester en tevens koster in de kerk van Niekerk.

De volkswoede bleef smeulen. Op zondag 7 augustus 1836 zou 's morgens om 9 uur de nieuwe (ongewenste) ds *P. Wieringa* worden bevestigd. En zie, vlak daarvoor, in de nacht van zaterdag op zondag brandde een watermolen toebehorende aan Mevrouw douairière baronesse d'Aulnis de Bourouill van Byma, tot de grond toe af. Er dreigde nu het gevaar dat het land onder water kwam te staan. Het watermolentje stond aan de vroegere Maarsdijk in de Bijmapolder, iets ten zuiden van de weg Niekerk-Briltil. Volgens de burgemeester was hier ongetwijfeld opzettelijke brandstichting in het spel en moest er verband gezien worden tussen de komst van de nieuwe dominee en de bij de ongeregeldheden van april j.l. geuite bedreigingen. Hij wil dan ook voor een poosje een paar personen als buitengewone veldwachters aanwijzen.

Instituering, 20 juni 1835

Bewaard bleef de 'Cronijk of het Verhandelingsboek van de Wedergekeerde Gereformeerden ... aanvangende door de genade Gods in den jare 1835, den twintigsten Junij'. Op die *20e juni 1835* (een zaterdag) is de gemeente van Grootegast door ds de Cock gesticht bij de 31-jarige *Wiebe P. van der Molen* te Grootegast.[10.]

De belangstelling bij en de dankbaarheid voor de instituering waren groot. Was er de vorige dag, toen de Cock bij K. de Wit voorging, ƒ1,78 voor de armen gecollecteerd, op de dag der instituering werd ƒ4,21 geteld.

Eerste kerkeraad

De 20e juni werden meteen ook 2 ouderlingen en 2 diakenen gekozen en bevestigd. Het waren de 49-jarige *Derk Derks Drukker*, uit *Stroobos*, en de 44-jarige *Fokke Everts van Bolhuis* uit *Grootegast.* Diaken werden de 32-jarige *Lammert Alberda de Wit* uit *Niebert* en *Luitjen Lubbes Hoeksema*, 39 jaar, uit *Grootegast.*

Over elk van de vier ambtsdragers een enkel woord. *D.D. Drukker* en

F.E. van Bolhuis waren befaamde oefenaars, die in Grootegast pionierswerk hebben verricht en de gemeente door de niet gemakkelijke beginjaren heen geleid. Van Bolhuis is vanaf 20 juni 1835-12 maart '56 toen hij de notulen voor het laatst tekende, scriba geweest bijna 21 jaar. Terloops vemelden we dat zijn zoon *Evert* hem als scriba opvolgde (1856-'64). En om nog een aantal scriba's uit de vorige eeuw te noemen: *A. Boetje* (1864-'70), *G.P. Oosterhof* (1870-'84). *P. Kramer* (1884-'87), *F. Luinstra* (1887-'94). Dan komt *D. Bakker.*

Derk Derks Drukker (1785-1852) was geboren in Veendam. Zijn vader Derk Hindriks Drukker (overleden 10 oktober 1812) was zeeman, maar toen in de Napoleontische tijd de grote vaart te bezwaarlijk werd, ging hij over op de binnenvaart. Verscheidene jaren lang was zijn zoon *Derk* zijn knecht en medewerker. Zo zal deze in Dokkum zijn eerste vrouw hebben gevonden, *Jantje Hendriks Boersma.* Hij hertrouwt op 6 november 1817 te Grootegast met *Antje Seits Denkema*, 19 jaar, wonende op het Dorp onder Doezum. Haar vader komen we vijf jaar later tegen. Hij was de man die in 1822 door ds J.S. Bolt ervan werd beschuldigd zijn huis beschikbaar te hebben gesteld voor de oefenaar J.W. Vijgeboom.

In deze trouwacte heet Drukker nog *trekschuitschipper.* Hij vestigde zich in 1822 in *Stroobos* als ‘boekweitmeelker’ (2 juni 1822 met attestatie uit Dokkum overgekomen). Daar maakte hij ook de Afscheiding mee en werd er zelfs het middelpunt van. In 1830 heet hij grutter van beroep, in 1840 koopman. Hij was donker van uiterlijk: zwart haar, bruine ogen. Ds de Cock vond bij zijn bezoeken aan Stroobos bij de familie Drukker een gastvrij onderdak. Derk D. Drukker was voor Groningen afgevaardigde naar de Algemene synode van 1837 te Utrecht en naar die van 1840 te Amsterdam (17 nov.-3 dec.).

Van Stroobos verhuisde D.D. Drukker na 1840 naar Ulrum, waar hij al spoedig ouderling werd. Hij ging voor in de kerkdiensten aldaar en ook wel in sommige plaatsen in Friesland. Uiteindelijk was het zijn doel dominee te worden, maar op de Prov. Vergadering van Drenthe, op 19, 20, 21 oktober 1842 in Dwingelo gehouden, werd hij niet toegelaten tot het predikambt. Het volgend jaar zakte hij weer en kreeg zelfs het advies met zijn theologische opleiding voor predikant op te houden. Hij zette echter door en slaagde nu in Friesland erin de preekstoel te bereiken.

Na zijn toelating als predikant kreeg hij in juli 1844 een beroep naar *Dokkum*, zijn vroegere woonplaats, waar hij op 11 september 1844 werd bevestigd. Hij was in dit stadje in Noord-Friesland de eerste Afgescheiden predikant.

Vier jaar later vertrok hij naar *Koudum-Hindelopen* en stierf daar enkele jaren later (1852). In Ulrum had hij zijn derde vrouw gevonden.

Fokke Everts van Bolhuis was in oktober 1814 op 23-jarige leeftijd getrouwd met de 29-jarige *Antje Jacobs*, landbouwersche te Grootegast, weduwe van Fokke Jannes Hofsteede. Ze stierf in september 1844. Een goed jaar later hertrouwde de dan 54-jarige grutter met *Riemke Jans Rosema*, 22 jaar, een landbouwersdochter uit Grootegast.

Hij heeft net als D. Drukker nog geprobeerd tot predikant te worden opgeleid, maar dominee is hij nooit geworden. Op dezelfde Prov. Vergadering, waarop Drukker in oktober 1842 in Dwingelo zakte, werd ook Fokke van Bolhuis afgewezen.

Lammert Alberda de Wit, geboren 16 juni 1803 te Winschoten, was van beroep wever. Zijn vader *Klaas de Wit* was later blauwverwer in Grootegast. Hij trouwde 27 november 1823 met *Martje Lukas Holwijn. Luitjen Lubbes Hoeksema* overleed 16 augustus 1869 te Lutjegast, 73 jaar oud, landbouwer. Zijn vrouw heette Hiltje Berends Mulder.

Tot de gemeente traden op de dag der instituering 20 juni 1835 toe 19 echtparen en 17 anderen. We noemen hier de echtparen:

Derk Derks Drukker en Antje Seits Denkema, Stroobos, grutter.
Fokke Everts van Bolhuis en Antje Jacobs, Grootegast, grutter.
Lammert Alberda de With en Mattje Lukas Holwijn, Grootegast, wever
Philippus Dirk Elzinga en Jantje Jans Huistra, Grootegast, landbouwer.
Abel Jans Westra en Pietertje Willems Top, Grootegast, wagenmaker.
Derk Klaassens de Witt en Trientje Reinders Noordhof, Doezum wolkammer.
Petrus Klasens de With en Trientje Jans Boonstra (bijwoner), Doezum
Willem Alberts Stokroos en Luikje Mentes Boerema, Grootegast, schoenmaker.
Anne Siebes de Vries en Tjitske Eises Wijma, Lutjegast, landbouwer.
Willem Eelkes Wierenga en Marchien Eltes Sonius, Grootegast, winkelier.
Wiebe P. van der Molen en Martje Jans Barrema, Grootegast, dagloner.
Hendrik Rieuwerts Vening eA Trientje Jans Klinkert, Grootegast, arbeider.
Jelle Egberts Pultrum en Henderika Hendriks Braald, Grootegast, arbeider.
Hendrik Berends Roeters (Roters) en Knelske Arjens Staalhoff, Niekerk (W.K.), weversknecht.

Willem Bouwes Sepema en Sieuwke Lukas Rinkema, Niekerk (W.K.), timmerman.
Oene Dieders Kats en Jitske Ubels Popma, Grootegast, wever.
Menne Taekes Hoekstra en Sietske Geeukes de Vries, Niebert (gem. Marum), dagloner; zijn vrouw was mennoniet van afkomst en werd op de dag der instituering gedoopt.
Oetze Derk Postema en Aukje Popkes, Grootegast, dagloner.

De *eerste kerkeraadsvergadering* is op 25 juni 1835 bij F.E. van Bolhuis gehouden; hierin fungeerde als praeses *D.D. Drukker* en als scriba *F.E. van Bolhuis*. De beide mannen beschikten onmiskenbaar over enig organisatie-talent. We merken op, dat ook de zwakke Afgescheiden kerk van *Ulrum*, waarheen D. Drukker in 1842 vertrok, van diens organisatorische kwaliteiten heeft mogen profiteren. Evenals die van Grootegast. Met algemene stemmen werden daar vlak na het ontstaan van de Afgescheiden kerk de volgende ‘regelingen’ voorgesteld:

1. De godsdienstoefening zal zondagmorgen beginnen om 9 uur en eindigen om 11 uur; 's middags zal ze duren van half 2-4 uur.
2. Men zal samenkomen in 2 *gezelschappen*, zolang de Kerk onder het kruis is (dit slaat op de vervolgingen).
3. De spreker-voorgangers zullen om de andere zondag moeten omwisselen om de liefde en eendracht te bewaren. (Psychologisch juist gezien!)
4. Niemand mag onder de bepaalde tijd spreken, opdat alles ordelijk en stichtelijk toega.
5. Zolang er niet met meer dan 20 personen mag worden vergaderd, zal ieder boventallig lid op de volgende bijeenkomst moeten wachten.
6. Ieder lid der gemeente wordt vermaand om op zondag alle nering en hantering te sluiten naar het bevel des Heren, opdat de gemeente in leer en leven, handel en wandel tonen moge, dat zij waarlijk wedergekeerd is tot de gemeente des Heren.
7. De eerste godsdienstoefeningen zullen zondag 28 juni 1835 gehouden worden en dan zal de gemeente 's morgens gevraagd worden of een persoon of ouderling een stichtelijk woord zal spreken of dat er een predikatie gelezen zal worden.

Dit waren de behandelde punten van de eerste kerkeraadsvergadering der Afgescheiden gemeente van Grootegast.

De 28e juni hebben inderdaad de eerste godsdienstoefeningen in de beide gezelschappen plaats gevonden. En de gemeente heeft met algemene stemmen de ouderlingen verzocht een stichtelijk woord te spreken, waardoor de ouderlingen door de genade Gods zijn verwaardigd de

gaven, die de Here hun geschonken heeft, ‘op winst en woeker te stellen’, zoals de notulen het uitdrukken. *Drukker* en *van Bolhuis* konden nu naar hartelust oefenen. Dat was het begin van de Afgescheiden gemeente van Grootegast in juni 1835. Alles erg eendrachtig dus.

Maar ach, dit duurde maar kort. Nog in hetzelfde jaar begonnen de moeilijkheden al. In december 1835 kwam er een aanklacht binnen tegen een diaken: hij zou met zijn dienstmaagd overspel hebben gepleegd. De kerkeraad wendde zich tot ds de Cock om advies in deze zaak. Het kwam en luidde: onder censuur zetten en een nieuwe diaken kiezen. Dit werd *Sipke Martens van Koten.*

Enkele leden hadden inmiddels de partij van de afgezette diaken gekozen. Jarenlang bleef deze oppositie voeren tegen de kerkeraad. Uiteindelijk werd hij met zijn medestanders afgesneden van de kerkelijke gemeenschap.

Dan waren er ook in 1836 de moeilijkheden met de leden in *Nuis*, bij Marum gelegen, waar op eigen houtje een nieuwe gemeente was gesticht. We hebben aan *Nuis* en aan *Marum* een aparte schets gewijd.

Men deed zijn uiterste best het kerkelijk leven zo goed mogelijk te laten verlopen. De kerkeraad zou om de beurt in Grootegast en Stroobos - waar Drukker woonde - vergaderen. De beide gezelschappen kwamen elke zondag samen in een vast huis en voor elk van die beide oefenaars kwam er een lessenaar met een bijbel. De lezer ziet het, alles was goed georganiseerd. Zo gingen de zondagen in de pas Afgescheiden kerk voorbij.

Dat het oefenen riskant kon zijn, ondervond F.E. van Bolhuis, toen hij op 9 maart 1837 bij de 57-jarige landbouwer *Albert Gerrits Broekema* te *Niebert* voorging. Het bezorgde beiden een boete van *f*10 (plus de kosten). Het bedrag viel dus mee.

Een jaar eerder had de 35-jarige arbeidster *Aaltje Jacobs Olthoff* te Oldekerk *f*25 gekregen met de proceskosten, omdat er op zaterdagavond 13 februari 1836 meer dan 40 personen bij haar in huis waren geweest om te luisteren naar de oefenaar *Pieter Korporaal* ‘zonder beroep, leidende een omzwervend leven, zich meerendeels te Istrum (Eestrum) in de provincie Friesland ophoudende’.[11.]

Het classikaal bestuur van Groningen achtte het zeer gewenst, dat de rechterlijke macht tegen die oefenaars en hun oefeningen optrad. Dit bewijst wel het aan de Officier van Justitie gerichte schrijven van 31 maart 1836.

Daarin vindt het classikaal bestuur het nodig de Officier bekend te maken met de ‘ongeregeldheden’ in de kerkelijke gemeente van Grootegast.

‘De rust en goede orde worden in die Gemeente aanhoudend gestoord

door de scheurzieken,' die daar een gemeente hebben, door de expredikant de Cock gesticht.

Aan het hoofd daarvan zijn 'gesteld vier ouderlingen en vier diakenen. Van die ouderlingen schijnen twee Docenten en twee Regenten te zijn. Althans door twee van hen wordt des zondags geregeld geoefend; gewoonlijk twee malen en voor een zeer talrijke vergadering, wel uit dertig, ja somtijds uit zestig à zeventig menschen bestaande, van weleken echter velen in naburige Gemeenten wonen, doch zich daar vereenigen, omdat zij er vrij en onverhinderd kunnen voortgaan, wat hun overal niet mag te beurt vallen.

Bij deze samenkomsten wordt ook gecollecteerd, en het ingezamelde wordt gedeeltelijk genoten door den Spreker voor zijn moeite, gedeeltelijk besteed aan een of ander verarmd huisgezin onder hen.

Voor eenigen tijd heeft de ex-predikant de Cock aan eenige kinderen den Doop bediend.

De geestdrijverij, een daar reeds van voor jaren verouderd kwaad, gaat thans verbazend ver, en verkrijgt een dreigend aanzien. Aan maatregelen van het Burgerlijk Bestuur daartegen blijft het geheel ontbreken.' En daarom dringt het classikaal bestuur er bij de Officier op aan zich niet onbetuigd te laten bij 'het handhaven van wet en orde'.

De notulen van de begintijd vermelden, dat af en toe 'onze geliefde Herder en Leeraar. H. de Cock in ons midden' is, b.v. op 20 april 1837 (Pasen), wanneer hij het Avondmaal bedient en niet minder dan 19 kinderen doopt. Dit grote aantal is natuurlijk een gevolg van de schaarsheid aan Afgescheiden predikanten in die tijd. De Cock was in 1837 de enige predikant in de hele provincie Groningen!

Levert het jaar 1838 via de notulen weinig bijzonderheden op, 1839 des te meer. De tweedracht in de gemeente blijkt dan groot te zijn; de spanningen lopen zo op, dat ds de Cock er weer bijgehaald wordt om zijn wijze adviezen te geven. Want wijs was hij en zijn prestige was groot.

Op eerste Paasdag 31 maart 1839 bevindt de Cock zich weer in de gemeente van Grootegast, waar hij bij de 64-jarige landbouwer *Anne Siebes de Vries* in *Doezum* voor meer dan 100 personen preekt, doopt en het Avondmaal bedient. Nog steeds verkeert de gemeente onder het kruis, want vervolging door de burgerlijke overheid en veroordeling door de rechterlijke macht komen in het spoor van deze samenkomst mee: de Cock *ƒ*100 en *ƒ*10,19 de Vries *ƒ*24 en *ƒ*10,30 boete.[12.]

Hetzelfde overkomt enkele maanden later de 38-jarige landbouwer *Former Alberts Douma* te *Lutjegast*, omdat op 1 mei 1839 in zijn schuur voor meer dan 60 personen is geoefend: boete *ƒ*25 en *ƒ*7,33½. Dit is de laatste veroordeling in de gemeente Grootegast geweest.

Ds H.J. Budding beroepen

De 17e april 1839 besluit de kerkeraad erkenning bij de regering aan te vragen. Men is blijkbaar nog al hoopvol gestemd, want een niet nader genoemd lid der gemeente biedt aan zijn huis met landerijen te verkopen om daarop een *kerk* met *pastorie* te bouwen. Het aanbod wordt aanvaard en voor *f* 6000 gaat de koop door op naam van de landbouwers *A.S. de Vries* en *F.A. Douma* (zojuist hierboven genoemd).

Nu nog een *eigen dominee.* Eind april/begin mei 1839 is er een buitengewone kerkeraadsvergadering. Wat was er aan de hand? Ds Budding had kortgeleden in Grootegast gepreekt en dit had zo'n indruk gemaakt, dat velen in de gemeente hem wilden beroepen. De kerkeraad was ertegen: eerst moest de kerk door de regering erkend zijn, dan pas kon men aan een eigen predikant gaan denken, meenden de broeders. Maar een belangrijk deel der gemeente wou en zou ds Budding hebben. Om scheuring en ergernis te voorkomen, gaf de kerkeraad nu na overleg met ds de Cock - maar toe.

De 9e mei 1839 wordt de verkiezing gehouden en beroepen ds *H.J. Budding* te *Middelburg* (ds T.F. de Haan uit Friesland, die zich pas had afgescheiden, kreeg 1 stem).

Burum probeerde nu met *Grootegast* te combineren om ook het profijt van een dominee te hebben. De broeders in Grootegast vonden het goed, als Burum 1/3 van het tractement betaalde. Ja, men kon wel prachtige bepalingen maken, maar het had niet het minste effect: ds Budding liet niets van zich horen! Ondanks herhaalde dringende verzoeken toch zijn beslissing mee te delen, bedankte hij pas jaar later (ja, 2½ jaar: op 15 november 1841). Zo was Budding. Toch zou hij nog naar het noorden van het land komen: van 1844-'48 is hij Afgescheiden predikant in de stad Groningen geweest en als kerkvisitator een enkele keer op de kerkeraad van Grootegast aanwezig.

Bezwaren tegen het oefenen door F.E. van Bolhuis

Het beroep van ds Budding in mei 1839 kwam net in een periode, dat er grote onvrede in de gemeente heerste. De manier waarop *van Bolhuis* oefende had de ontevredenheid van gemeenteleden en van een diaken gaande gemaakt. *Lammert de Wit* wou zelfs niet meer collecteren in de dienst, waarin ouderling F.E. van Bolhuis oefende. Deze kon het onder druk van de oppositie niet meer opbrengen ermee door te gaan en hield ermee op. Maar hij had ook zijn aanhangers.

De 23e mei 1839 verschenen op de kerkeraad vier gemeenteleden: *W.R. Eeuwema*, *O.D. Kats*, *A.K. Metslar* en *A.R. van Dijk*, die vroegen waarom ouderling F.E. Bolhuis niet langer in de gemeente oefende.

Ze vonden dat de gemeente meer gebouwd werd door 'het openlijk spreken', het oefenen, dan door het lezen van oude godzalige schrijvers, wier stijl veelal te hoogdravend was en die voor eenvoudigen niet zo gemakkelijk te volgen waren. Bovendien kon men onder het oefenen veel duidelijker het werken van de H. Geest opmerken dan tijdens het lezen uit oude boeken. Hier wordt gedoeld op het tot tranen bewogen worden, een typisch bevindelijk trekje in die dagen.

De praeses vroeg nu aan *van Bolhuis* naar de reden waarom hij niet langer openlijk optrad. Deze antwoordde, dat enige leden hem voortdurend aanvielen en zijn gemoed 'bezwaarden', zodat hij niet langer 'openlijk kon spreken', waarop diaken L.A. de Wit verklaarde één van die leden te zijn. Hij kon het niet langer onder het gehoor van Van Bolhuis uithouden.

'Is Van Bolhuis dan niet zuiver in het fundamentele der waarheid?' vroeg de praeses Drukker. De Wit: hij haalt te veel teksten aan, valt teveel in herhalingen en werkt ook te veel op het gemoed van zijn hoorders. Zo kan de gemeente onmogelijk gesticht worden. Nee, bezwaar tegen het fundamentele van de leer was er niet.

De kerkeraad probeerde nu uit de moeilijkheid te komen door voor te stellen een *derde* gezelschap te vormen om zo scheuring en ergernis te voorkomen.

Het stond ieder vrij te gaan waar hij wilde, maar niemand mocht de ander ergeren of beledigen. Ook zou er dan een derde diaken moeten komen, dan had elk gezelschap er één.

Het bezwaar van De Wit kwam ter tafel op de classis, die op 17 april 1840 bij ds de Cock aan huis, in de Guldenstraat in Groningen, werd gehouden. Daar rapporteerde een commissie bij monde van ouderling *Woldijk* uit Zuidhorn, dat Van Bolhuis zuiver in de leer was. Het bezwaar van De Wit werd dan ook afgewezen. Bovendien kreeg hij de vermaning te horen zijn eigenwilligheid en stijfhoofdigheid te laten varen, wat hij beloofde te zullen doen.

Ook adviseerde de classis nog een diaken te kiezen, die wél wilde collecteren tijdens het oefenen van F.E. van Bolhuis. Helaas bleef De Wit moeilijk doen.

De rust keerde pas weer, toen hij naar de gemeente van Nuis was vertrokken. Toch bleef de vraag *preeklezen* of *oefenen*, als in zo menige gemeente, de gemoederen nog verdeeld houden.

Had men op 4 november 1841 besloten de ene zondag te lezen en de andere te oefenen, en dat de voorgangers om de andere zondag zouden wisselen, kort daarop werd dit besluit al weer ingetrokken. De oefening zou voortaan bij de wagenmaker *A.J. Westra* plaats vinden, het leesgezelschap kon samenkomen, waar het verkoos. Maar weer klonk de waarschuwing: elkaar geen aanstoot of ergernis geven.

Adspirant-dominees

Niet minder dan 3 bekende figuren uit de gemeente Grootegast dachten er in 1842 serieus over dominee te worden. De jeugdige *Lukas Jans Klamer*, 24 jaar, straks schoonzoon van Drukker, verzocht de kerkeraad een attestatie om 'bij den Hoofdleeraar (= de Cock) te kunnen worden opgeleid. De ervaren oefenaars *D.D. Drukker* en *F.E. van Bolhuis* wilden ook graag predikant worden.

Alleen Drukker is uiteindelijk op de kansel gekomen in 1844 in *Dokkum.* Toen hij echter in 1842 in Grootegast om de nodige attestatie vroeg, kwamen hiertegen bezwaren van de kant van *F.A. Douma*, zo gewichtig van aard, dat er een buitengewone kerkeraadsvergadering moest komen. Op last van de classis waren de 18e augustus ook aanwezig om de geschillen te Grootegast te helpen beslissen: ds *H. de Cock*, 'Hoofd Leeraar te Groningen' en ouderling *Pieter Douwes Franssens* uit Saaxum (Ezinge).

Wat was nu het bezwaar van Douma? Er was aan het licht gekomen, dat Drukker zijn schulden niet ten volle kon betalen 'wegens de bankroeten die hij geleden heeft en het tegengaan der negotie'.

Een van de broeders vindt het een grove zonde, dat Drukker zijn financiële toestand zo lang verborgen heeft gehouden. Na alles nauwkeurig te hebben onderzocht, laat de praeses stemmen of Drukker zijn attestatie mag hebben of niet: 3 stemmen voor, 3 'middelmatig' (aan de meerderheid overlaten), 2 tegen (van oordeel dat Drukker door zijn stilzwijgen de oorzaak van de ellende was). Het attest wordt gegeven ('met onderwerping door de overigen').

De Cock blijft een paar dagen in Grootegast. De *20e augustus 1842* presideert hij weer een kerkeraadsvergadering; 12 personen doen belijdenis van hun geloof. De volgende dag (21 augustus) zijn er 15 dopelingen (ruim een jaar daarvoor, 24 april 1841, doopte de Cock 13 kinderen).

Het is de laatste keer dat hij in Grootegast is geweest. Nog geen 3 maanden later sterft hij in Groningen; op 14 november 1842.

Ouderling *F.E. van Bolhuis* vraagt 2 november 1842 ontheffing als ouderling, omdat zijn studie en zijn dagelijks beroep combinatie met zijn ouderlingschap erg moeilijk maken. Toch wordt hij weer gekozen 'om de gemeente in alles voor te gaan', zondags in de dienst, in de week catechiseren en huisbezoek doen. Het tweede zakje achtermiddags zal nu zijn voor voorganger Van Bolhuis 'tot ondersteuning zijner werkzaamheden'.

Stroobos

In 1844 is er voor het eerst sprake van het zelfstandig worden van *Stroobos* als kerk. Ouderling *Jacobus van Weringh* - in 1842 gekozen - stelt op 7 maart 1842 voor, voortaan op Stroobos diensten te houden of nog beter er een kerk te bouwen, waarin de predikant om de 3e week zal moeten preken. De kerkeraad is hier echter tegen, omdat de leden uit Niekerk dan evenveel recht hebben.

Kort hierna blijkt de kerkeraad met de leden te Stroobos te zijn overeengekomen, dat voortaan in Stroobos diensten mogen gehouden worden 'om de zwakke leden en tot uitbreiding der kerk'. Verder zal de kerk in Grootegast zo spoedig mogelijk gebouwd worden. En als dominee lust en kracht heeft, mag hij om de andere zondag in Stroobos preken en op een weekdag om de andere week in Niekerk; hij moet zelf maar beslissen.

Kerkgebouw en eigen dominee

Met de kerkbouw in Grootegast wordt nu haast gemaakt. Tot administrateurs, we zouden nu zeggen leden van de commissie ván beheer, worden benoemd *F.E. van Bolhuis* en *A.J. Westra*; ze moeten de materialen aankopen, het timmerwerk controleren, enz.

Tegelijk met het bouwen van de kerk wordt ook het beroepingswerk aangevat. Bij de eindstemming uit het 3-tal *A.B. Groen* (Scharnegoutum), *K.J. Timmerman* (Warffum) en *F. Strik* (Houwerzijl-Zoutkamp) krijgen beide eerstgenoemde elk 11 stemmen en Strik 3 stemmen. Het lot wijst ds *Timmerman* aan, die echter bedankt, maar op 2 februari 1845 opnieuw wordt beroepen op een tractement van *f*400 per jaar, terwijl hem een vrije woning met hof en tuin in het vooruitzicht wordt gesteld. Hij neemt het beroep nu aan. We merken nog op, dat een tractement van *f*400 per jaar in die tijd in de Afgescheiden kerken heel 'gewoon' was. Gelukkig maar dat de tuin ook nog wat opleverde. De beroepsbrief is ondertekend door de ouderlingen *F.E. van Bolhuis* en *G.K. Vroom* en door de diakenen *Abel Jans Westra* en *M.W. Beukema.* Op 1 mei 1845 wordt ds Timmerman door prof. De Haan uit Groningen bevestigd, waarna hij zijn intree doet met Hand. 20:24.

Als bijzonderheid vermelden we hier, dat hij een goed jaar later door een zware slag wordt getroffen: de 10e juni 1846 sterft zijn vrouw, *Geessien van Bolhuis*, dochter van 'de ondernemer van openbare verkopingen' *Berend van Bolhuis* te Groningen. Ze was nog geen 24 jaar oud.

Maar ruim 2 jaar later (6 juli 1848) hertrouwt de dan 31-jarige Koert Timmerman te Grootegast met de 25-jarige landbouwersdochter *Grietje Harms Stelma* uit *Baflo* (daar, en in Warffum, had ds Timmerman voor zijn komst naar Grootegast gestaan).[13.]

Getuigen waren:

1. Garbrand Harms Stelma, 32 jaar, landbouwer te Baflo.
2. Mr Dirk Roessing, 37 jaar, notaris te Groningen.
3. Jakob Talsma, 34 jaar, Leeraar der Chr. Afg. Gemeente te Baflo.
4. Evert Fokkes van Bolhuis, 30 jaar, koopman te Grootegast (zoon van de bekende ouderling).

Met de tweede predikant, *K.H. Kuiper*, is het tragisch gegaan. Hij was vanuit *Westerbork* naar *Grootegast* beroepen, maar had een bloedspuwing gekregen, toen hij zijn afscheid zou preken. Men nam hem zeer zwak mee naar Grootegast, waar hij op 3 november door ds *H. Knol* van Leek werd bevestigd. Wegens ziekte kon hij zijn intree niet doen en op 28-jarige leeftijd is hij bijna 3 maanden later aan tuberculose overleden, zonder ooit voor de gemeente te zijn opgetreden.

Op zijn grafzerk in Grootegast kwamen o.a. de volgende regels te staan:

> Hij, die twee jaren 't heilverbond
> Te Westerbork ontsloot,
> En 't zelfde werk met hart en mond
> Hier doen zou, stierf den dood.

Op 9 mei 1852 is toen bevestigd *Elbert van de Berekamp*, die in Grootegast heeft gestaan tot oktober 1898 (46 jaar!) en onder wiens leiding de gemeente zeer is gegroeid.

Uit de periode ds E. van de Berekamp in Grootegast, 1852-1898

Omdat hij in Grootegast een haast legendarische figuur is geweest, willen we ten besluite nog enkele bijzonderheden over hem en zijn werk doorgeven. We kunnen dit des te gemakkelijker doen, omdat hij in 1879 een soort memoires publiceerde: *Veertigjarige Levenservaring* van een beschreven door *E. van de Berekamp*, predikant te Grootegast. Voor rekening van den schrijver. Groningen 1879.[14.]

Ook kregen we zijn afscheidspreek onder ogen, uitgesproken te Grootegast op 30 oktober 1898, toen hij met emeritaat ging, na daar 460½ jaar te hebben gestaan. Er verscheen van die preek zelfs een tweede druk. Grootegast 1899, bij H. Velting. En dit, terwijl de bescheiden Van de Berekamp in zijn voorwoord verwachtte, dat voor zijn ‘eenvoudig gekeuvel bezwaarlijk het noodige aantal lezers zal worden gevonden’.[15.]

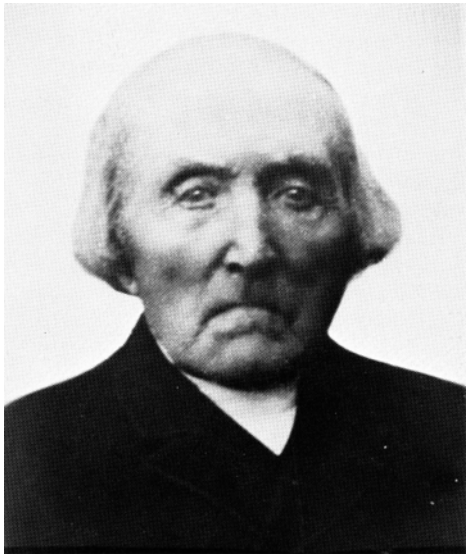

E. v.d. Berekamp, 1821-1904, predikant te Grootegast, 1852-1898

Elbert van de Berekamp, op 19 maart 1821 in de buurtschap Wullenhove onder Nijkerk op de Veluwe als zoon van een ‘bouwman’ (een tabaksverbouwer) geboren,[16.] voelde al jong de begeert in zich het Evangelie aan anderen door te geven. Hoewel hij hervormd was, bezocht hij dikwijls de samenkomsten van de Afgescheidenen. In 1847 raakte hij in contact met de turfschipper *H. Gort* uit Hoogeveen, die periodiek met zijn schip in Nijkerk kwam en met wie hij diep-geestelijke gesprekken voerde. Deze vroeg hem later om bij ds *W.A. Kok* in Hoogeveen te komen ‘leren’.

Na veel zielestrijd besloot hij aan de roepstem gehoor te geven. Het betekende een breuk met de hervormde kerk en met zijn familie.

Op maandagavond 18 december 1848 ging hij met schipper Gort bij de Nijkerker sluis aan boord en de volgende morgen vroeg ging men onder zeil over de Zuiderzee, maar kwam niet verder dan de kribben van Genemuiden. De zeer sterke oostenwind was de oorzaak, dat men voor anker moest gaan. Intussen was het streng gaan vriezen, en zo raakte het schip in het ijs beklemd.

‘Op den volgenden Vrijdagmorgen liepen wij van het schip over het ijs naar 't land en vandaar naar het Hoogeveen, op ongeveer zeven uren afstand, tegen den zeer kouden oostenwind in. Zoo kwamen wij zeer moede en mat toch dien dag ter bestemder plaats.’

Kleinzerig waren de mensen van toen niet; het leven was hard. Ds W.A.

Kok stuurde zijn studenten al vroeg de kerken in. Zo ‘preekte’ Van de Berekamp in de Kerstdagen 1850 in Staphorst.

In mei 1851 bleef hij een zondag en de hemelvaartsdag over in Kampen. De ‘godsdienstoefeningen werden gehouden in een bakkerswoning, omdat toen de gemeente aldaar pas kort geleden gesticht was, doordat enigen zich niet langer met Hoksbergen konden verenigen. Welk een groot verschil met die gemeente toen of nu. Heeft de Heere aldaar geen groote dingen gedaan?’ Van de Berekamp doelde hier ongetwijfeld op de stichting van de theologische hogeschool in 1854 en op de groei van de gemeente Kampen.

In 1852 kreeg hij twee beroepen, het eerste uit *Dokkum* (*f* 400 tractement plus vier maal per week 's winters preken), het tweede uit Grootegast (*f* 500 tractement zonder ‘bepaling van werk’).

Het beroep uit Dokkum was het eerst gekomen en men zei altijd - aldus Van de Berekamp - dat het eerste beroep moest worden aangenomen. Maar omdat Dokkum een klein stadje was en een sterke groep ‘Waarheidsvrienden’ daar veel invloed had (die dus in de hervormde kerk wilden blijven), voelde de eenvoudige Van de Berekamp meer voor het dorp Grootegast, ‘daar die plaats meer met mijn opvoedingstoestand overeenkwam’.

Hij zat verlegen met de keus. Volgens belofte zou hij in de Paasdagen in Dokkum preken. Hij zag er tegen op, omdat het nog maar 10 dagen voor het examen was. Hij ging er heen met het voornemen om naar aanleiding van de bestraffing van de Heere tot de Emmaüsgangers ‘O, onverstandigen en tragen van hart’, het de Waarheidsvrienden zo stout te zeggen, dat zij ‘in hun genegenheid jegens mij een stoot kregen om van mij af te zien’. Maar deze poging mislukte geheel.

‘Wij waren 's avonds in een gezelschap, waar ook Waarheidsvrienden waren. De gemeente was toen nog zeer klein. Ik zei tot hen: ‘Hebt gij straks goed bemerkt wat ik u deed horen, en dat zei ik niet om u te kwellen, maar uit overtuiging om de waarheid der zaak, en zo zal ik gedurig om des gewetens wil voor God u dingen moeten zeggen, die gij misschien niet wel zult kunnen dragen, dan blijven wij waarschijnlijk geen vrienden’.

‘Ze antwoordden, dat wanneer op die wijze de waarheid werd behandeld, ze haar zeer goed konden verdragen.’ Van de Berekamp begreep dit niet zo goed, want hij had de noodzakelijkheid van de afscheiding gepreekt ‘op een wijze, zoo als onze leermeester ze ons had voorgehouden’.

‘Dit geschiedde niet door met de strengheid der wet er op in te slaan, maar door de plicht aan de geloovigen voor te stellen als een noodwendig gevolg van de groote liefde en genade van God en den Heere Christus.’

Als is het waar, dat de wet toorn werkt, aan Van de Berekamp werd

daarbij verteld ‘dat de voorgaande leeraar te Dokkum menigmaal, over de afscheiding handelende, de vereischte zachtmoedigheid, noodig om tegenstanders te onderwijzen, had verloren en hen op een zeer harde, wettische manier van deze zaak in 't openbaar had onderhouden.

Deze harde man heeft zich later weer van de kerk afgescheiden en is alzoo gestorven’. (Ds E. Teunis).

De Waarheidsvrienden verklaarden ‘aan deze preekmanier over de afscheiding geen aanstoot te hebben. Of het de volle waarheid bij hen was, weet ik niet’. Het kwam Van de Berekamp altijd twijfelachtig voor ‘dat men zegt de waarheid te kunnen dragen en er niet naar te handelen en te wandelen’. Hij bedankte voor Dokkum en nam het beroep naar Grootegast aan.

Op 21 april 1852 werd Van de Berekamp, die 3½ jaar geleden nog bij zijn vader achter de ploeg onder Nijkerk liep, op de Prov. Vergadering van Groningen geëxamineerd ‘terwijl heel Groningen op de been was, omdat onze koning Willem III die dag de stad bezocht en door de voornaamste straten heentrok’.[17.]

Volgens het gebruik van die tijd hadden alle provincies de vrijheid hun afgevaardigden te zenden en ook mocht elke predikant erbij tegenwoordig zijn. Was het koninklijk bezoek de oorzaak, dat de vergadering zo bijzonder druk was bezocht?

We geven hier de presentie-lijst:

Classis Groningen: T.F. de Haan, hoofdonderwijzer; H.J. van Goor en J. Mekkes, predikanten; J.H. Dekens en F. Douma, ouderlingen.
Classis Warffum: H. Poelman en E. Lindeman, predikanten; J. Allershoff en A. Burema, ouderlingen.
Classis Appingedam: A.B. Groen en G.H. Deddens, predikanten; K.O. van Dam en P.H. Dijksterhuis, ouderlingen.
Classis Pekela: J.R. Kreulen en J.L. Epping, predikanten: G.E. Dijksterhuis en D. Venema, ouderlingen.
Provincie Drenthe: W.A. Kok en Thijs, predikanten.
Provincie Z. Holland: F.A. Kok en H. Joffers, predikanten.
Provincie N. Holland: P.J. Oggel.
Provincie Friesland: D.J. v.d. Werp, K.J. v. Goor, T. de With, predikanten; H.P. Hettema, ouderling.

Verder waren aanwezig de volgende predikanten:

Provincie Groningen: B. de Beij, E. Seegers, N. Dosker, E. Smit.
Provincie Overijssel/Gelderland: D. Postma, E. Weers.

Provincie Drenthe: E. Breitsma, S. Sijpkens.

Van de Berekamp moest een voorstel doen over Rom. 10:4, zijn mede-examinandus *J. Wind* (beroepen te Thesinge) over Joh. 1:12. ‘Ofschoon niet alles naar wensch bevonden was’, slaagden beiden.

In 1852 werd Van de Berekamp in Grootegast bevestigd door prof. *T.F. de Haan* uit Groningen ‘terwijl ik ontevredenheid gevoelde over mij zelf in deze zoo zeer gewichtige omstandigheid, daar ik mij zoo koel en ledig bevond. Toch was ik 's middags onder de intreepreek behoorlijk vrij. Mijn tekst was 1 Cor. 2:1, 2: En ik, broeders! als ik tot u ben gekomen, ben niet gekomen met uitnemendheid van woorden, of van wijsheid, u verkondigende het getuigenis Gods; want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u, dan Jezus Christus en dien gekruist.

Na 20 jaren in Mei 1872 heb ik weer over deze tekst gepreekt met vers 3 erbij: En ik was bij ulieden in zwakheid en in vrees en in vele bevingen!’

Het eerste Afgescheiden *kerkgebouw* in Grootegast dateerde uit 1845.

Het was maar een boerenschuur in een kerk veranderd, terwijl het huis als pastorie dienst ging doen. Alles heel eenvoudig. Maar de kerk werd zondags steeds voller onder ds *K.J. Timmerman*, de eerste Afgescheiden predikant van Grootegast. Ook in de buitendorpen nam het aantal Afgescheidenen toe b.v. in *Oldekerk.* Het is dan ook te begrijpen, dat de leden daar begonnen te verlangen naar een eigen gemeente. Vergeten we daarbij niet, dat in die tijd de provinciale weg nog een zandweg was en dat dç Oldekerkers geregeld elke zondag door weer en wind, soms door duisternis, naar Grootegast moesten lopen om daar de kerkdienst bij te wonen.

Op donderdag 20 maart 1856 kon de bevestiging van ouderlingen en diakenen plaats vinden *bij Jan J. Kremer* te *Oldekerk*, onder leiding van ds Van de Berekamp van Grootegast, die vooraf een preek had gehouden over Jesaja 42:16a: ‘En Ik zal de blinden leiden door den weg dien zij niet geweten hebben; Ik zal ze doen treden door de paden die ze niet geweten hebben; Ik zal de duisternis voor hun aangezicht ten licht maken en het kromme tot recht’.

De eerste *ouderlingen* in *Oldekerk* waren *Hendrik Derk Drucker* (die later naar Dokkum vertrok) en *Johannes Pieters Pikstra*, een 46-jarige landbouwer te Oldekerk. De beide *diakenen* heetten *Drewes Bos* en *Mente Wiegers Beukema* (een 59-jarige dagloner).

Kerkvoogden werden *Garmt Geerts Niehoff* en *Jan Jacobs Kremer.*

Ds Van de Berekamp schreef eigenhandig op het titelblad van het eerste notulenboek van Oldekerk:

Aan de Opzieners der Chr. Afgescheiden Geref. Gemeente te Oldekerk.

Waarde Broeders,

Ontvangt dit boek tot een bewijs
van liefde, trouw en achting.
Des Heeren gunst zij reis op reis
Uw hoop en uw verwachting.
Schrijf hierin ter gedachtenis
Uw kerkelijke zaken.
Door Gods geleide zult ge wis
Op rechte wegen raken.
Gods gunst zij u altijd geleend,
Ook als gij saam vergaart
Tot nut van kerk en uw gemeent.
Voor 't kwaad Hij u bewaart.
Hij geef u vrede 't allen tijd
Om samen één van zin
Zeer ver van bittre haat of nijd
In broederlijke min
Zijn kerk alhier zoo saam te bouwen
Om ook eens na deez' tijd
Gods kerk hier boven te aanschouwen
Van alle moeit' bevrijd

Den 17 April 1856.

U.E.W. dienaar, broeder en consulent
E. v.d. Berekamp, Leeraar.

Na dit uitstapje naar de dochterkerk gaan we weer naar *Grootegast* en geven nog enkele flitsen uit het kerkelijk leven tijdens ds Van de Berekamp.

In augustus 1853 moest *Diena*, de huisvrouw van P. Huizenga, van ‘de oude gaarkeuken’ vlakbij Sebaldeburen gelegen, op de kerkeraad verschijnen; want ze had aan het Avondmaal deelgenomen, zonder lid van de gemeente te zijn. De praeses vroeg haar, waarom ze dit had gedaan. Ze antwoordde emotioneel, ‘dat zij zich er niet van had kunnen onthouden, omdat de liefde tot Christus haar gedrongen had en ze het niet kon nalaten’. Ze mocht het zo niet meer doen, meende de kerkeraad. Als ze wilde, kon ze op maandagmiddag bij ds Van de Berekamp onderwijs ontvangen en zich op het Avondmaal voorbereiden.

In juli 1862 was er het geval met Zwaantje Krythe. Ze had haar kinderen in Gerkesklooster laten dopen bij de hervormde ds *Warmolt* (een bekend ‘Waarheidsvriend’), wiens vroomheid zij ‘tot in den top opvijzelde’. Intussen ging ze wel bij de Afgescheidenen in Grootegast naar het Avondmaal. Ds *van de Berekamp* en ouderling *J. v.d. Veer*

wezen haar op het ongerijmde hiervan. Het slot was, dat ze met de Afgescheiden kerk brak, zoals te verwachten viel.

In 1855 bestond de kerkeraad uit vijf ouderlingen, nl. *F.E. van Bolhuis*, *J.P. Pikstra* (Oldekerk), *J. Oldhof*, *J.K. van der Veer* en *H.D. Drukker* (Oldekerk).

De drie diakenen heetten *G.P. Oosterhof*, *E.F. van Bolhuis* (de zoon van de ouderling) en *H. van Hoogen*, terwijl de twee kerkvoogden waren *D.W. Wierenga* en *A.J. Boetje.*

In augustus 1853 besloot de kerkeraad van Grootegast voor te stellen de classis Groningen in tweeën te verdelen. Inderdaad besloeg het rayon van de classis een zeer uitgestrekt gebied, van Stroobos tot Ten Boer toe. Vooral de westelijke gemeenten waartoe ook Grootegast behoorde, lagen ver van de vaste vergaderplaats Groningen verwijderd, zodat dit veel reiskosten meebracht. Bovendien konden verscheidene afgevaardigden nooit het eind van de vergadering bijwonen, omdat ze aan het vertrekuur van de ‘schuiten’ gebonden waren. Verder viel het bij winterdag niet mee de verre reis te maken, wat dan ook nog 's morgens en 's namiddags vaak in donker moest gebeuren.

Drie jaar later kwam de splitsing van de inmiddels sterk gegroeide classis Groningen tot stand. De kerken in het westen van de classis gelegen, vormden voortaan de classis *Enumatil* (1856).

Een *jaarmarkt* was altijd een hoogtijdag in het vaak eentonige dorpsleven. En was het zover, dan ging het op een drinken en klinken tot diep in de nacht. Die Grootegaster markt werd éénmaal per jaar gehouden bij herberg Everts, bij het gemeentehuis. Geen wonder, dat de kerkeraadsleden het vermaak van die dag en vooral van de avond met gefronste wenkbrauwen aanzagen.

Ze moesten zelfs maatregelen nemen, want het was voorgekomen, dat banken uit de kerk waren uitgeleend om op de jaarmarkt te worden gebruikt door het jonge (en oude) volkje ‘dat zich tot laat in den avond of nacht bij den drank houdt’. Er waren zelfs gemeenteleden, die in hun huizen de jongelui op die banken ontvingen, ‘om maar sterke drank op onmatige wijze te drinken’. Ze zouden worden vermaand. Ds Van de Berekamp laat dan het plan tot vermaning in de notulen uitlopen in het volgende rijmpje:

> O hoe schadelijk is de sterke drank,
> want zij beroert des menschen geest,
> veraard hem tot een staat van beest,
> maakt vloekers en hoereerders,
> maakt goede harten wreed en fel,
> en zwijgers vol onnut gezel,
> tot spotters en tot zweerders.
> Notulen, 24 september 1856.

Een toon van dankbaarheid klinkt door de notulen van 30 juni 1869, want de *vereniging* met de *kerken onder het kruis* is tot stand gekomen ‘zoo wij hopen tot een zegen voor de Kerk, die nu de Christelijk Gereformeerde zal heten’.

Dat kerkeraadsleden en de mannen in de kerk tijdens het gebed gaan staan, is bij ons weten nu in onbruik geraakt. In 1870 stelde in Grootegast een ouderling voor, het voorbeeld van andere kerkeraden te volgen nl. dat de ambtsdragers het gebed voor en na de preek staande aanhoren. Door de kerkeraad werd zijn voorstel ‘goed en stigtelijk’ gekeurd.

Het kon op den duur niet anders of er moest in Grootegast een grotere kerk komen. Op 25 juni 1871 werd de laatste dienst in het oude kerkgebouw gehouden; ds Van de Berekamp preekte bij die gelegenheid over 1 Joh. 2:18a: ‘Kinderkens, het is de laatste ure’. Volgens zijn eigen zeggen had hij er in 19 jaar bijna 3000 maal in gepreekt (de dominees van toen preekten drie maal per zondag en vaak ook nog éénmaal in de week).

Kort daarop werd de nieuwe kerk in gebruik genomen, bij welke gelegenheid Van de Berekamp 's morgens preekte over 1 Kon. 8:27, 28; de burgerlijke gemeente was vertegenwoordigd door B. en W. De tijden waren wel veranderd! 's Middags en 's avonds gingen respectievelijk nog voor ds *E.J. Seeger* van Oldekerk en ds *H. van Hoogen* van Burum.[18.]

Hoewel het nieuwe gebouw, staande op de plaats van het oude, nauwelijks 500 zitplaatsen telde, waren er toch telkens per dienst 800 hoorders aanwezig geweest!

Vier jaar later kwam de nieuwe pastorie klaar. Dankbaar kon ds Van de Berekamp constateren, dat er bij de bouw van kerk en pastorie geen twist of verdeeldheid storend was opgetreden. Een ruimere pastorie was ook wel nodig geworden, want in 1873 telde het gezin Van de Berekamp 7 kinderen. Het tractement bedroeg toen *f* 700 per jaar. (Zijn vrouw was de 10 jaar jongere *Jantje Vossema*, een dochter van de bakker *Karst Douwes Vossema* uit Midwolde, de bekende voorman van de Afgescheidenen in Leek).[19.]

Toen ds Van de Berekamp 25 jaar in Grootegast stond (1877), preekte hij over 1 Sam. 7:12: Ebenhaezer, tot hiertoe heeft ons de Heere geholpen. ‘Samuel had reden om des Heeren hand en hulp te erkennen, de gemeente en mij paste dit evenzeer. We hebben een overvloed van stof om te getuigen: de Heere heeft mij geholpen en bijgestaan, naar het uit- en inwendige beide.’

Hij was heel weinig ziek geweest, had bijna altijd zijn werk kunnen doen, was gered uit vele noden en bezwaren van allerlei aard. In de afgelopen 25 jaar had hij ±3550 maal gepreekt, 700 kinderen gedoopt en 240 leden belijdenis van hun geloof horen afleggen.

Bedroeg het zielental van zijn gemeente te Grootegast in 1877 ruim 800 (van wie 233 belijdende leden waren), bij zijn komst in 1852 was dit slechts 124 (belijdende) leden geweest, van wie er in 1856 nog 30 naar de in dat jaar geïnstitueerde gemeente van Oldekerk waren overgegaan.

We zagen reeds, dat Van de Berekamp bij ds W.A. Kok in Hoogeveen een zeer gebrekkige opleiding had genoten. Als predikant op de kansel, bezat hij slechts weinig talent. Hij zelf was zich hier van bewust. In zijn *Veertigjarige Levenservaring* lezen we, dat hij toen hij als predikant weer eens veel last had van een minderwaardigheidsgevoel - zeer bemoedigd werd door de woorden, die een geacht predikant uit Bunschoten hem toevoegde: 'Geloof toch, dat God Zijn Wòòrd zegent, en niet de uitnemendheid der gaven van wijsheid of talent.' 'Bij vele gaven is ook veel genade nodig; wanneer er wel veel gaven zijn, maar weinig genade is, dan kunnen die gaven gemakkelijk een gevaarlijke valstrik worden'. Ware woorden!

Ds Van de Berekamp mocht dan als preker weinig talent bezitten, door zijn vroomheid, vriendelijkheid en bescheidenheid won hij de harten van velen, ook van niet-gemeenteleden. En mee daardoor is zijn werk in Grootegast toch zeer gezegend geweest.

Er was zelfs een tijd, dat men sprak over 'het wonder van Grootegast', hierbij doelend op de geestelijke opwekkingsbewegingen, op de revivals, die er plaats hebben gevonden in de jaren 1860, 1875, 1885/86 en 1894; die van 1875 vooral in het vlak bij Grootegast gelegen dorp Sebaldeburen. In zijn *Veertigjarige Levenservaring* (1879) heeft ds Van de Berekamp over die van 1875 een en ander geschreven.

Emeritaat van ds E. van de Berekamp

In februari 1898 begon de gezondheid van ds Van de Berekamp minder te worden. Hij was toen 77 jaar en zag zich genoodzaakt op de kerkeraad te vertellen, dat hij van plan was op de e.k. classisvergadering zijn emeritaat aan te vragen. Zijn krachten lieten het niet langer toe zijn werk nog voort te zetten.

Wanneer we zo iets nu lezen, kijken we verbaasd. Op zo'n hoge leeftijd nog door willen gaan, als het maar even had gekund? Ja, men moest wel, want het emeritaatschap was toen financieel gezien echt geen benijdenswaardige status.

Wèl staat ook vast, dat ds Van de Berekamp zijn pastoraal werk altijd met grote liefde en trouw had verricht. Hoor het hem zelf zeggen. Aan het eind van de twee dikke notulenboeken schrijft hij als 'bijlage' eigenhandig ter toelichting op zijn emeritaatsaanvraag: 'dat hij, hoewel in maart j.l. zijn 78e levensjaar was ingetreden, toch altijd tot het begin

van februari (1898), moed en levenskracht had gevonden om bijzonder zijn predikwerk nog met lust te volbrengen, ja, de laatste zeven jaar met veel lust zich er bezig in vond.

Zoo is 't gebeurd, dat ik den 8 Februari mij al niet te wel bevond en den 13 Februari nog heb gepreekt over Job 33:23, 24.'

Maar daarop had hij tot kort voor Pasen niet weer gepreekt en nadat hij dit hierna weer 7 à 8 keer had gedaan, 'is mij de influenza ziekte weer aangevallen, en hoewel de ongesteldheid niet zoo erg was als in het eerst, zoo kwam de kracht maar niet weerom en bleef de kortademigheid maar steeds dezelfde, ook toen ik vervolgens weer gezond was.

Zoo heeft het mij veel strijd veroorzaakt, eer wij tot het besluit kwamen om ons emeritaat te vragen; toch is het ervan gekomen om op de classis van 3 Augustus dit te doen.'

Zo kreeg hij na een 46-jarige diensttijd in Grootegast eervol ontslag. Hij had toen ruim 6000 maal gepreekt, de diensten in andere plaatsen erbij geteld.

Niet minder dan ruim 1300 maal had hij gedoopt, de volwassenen meegerekend. En 429 personen hadden bij hem hun geloofsbelijdenis afgelegd; ook waren er 149 lidmaten gestorven 'welker overlijden in onze boeken is aangetekend, niet meegerekend hun die naar de gemeente van *Oldekerk*, *Kornhorn* en *Lutjegast* waren overgegaan.'

'En zoo is, terwijl dit boek vol is, mijn werk te Grootegast meteen ook voleind en afgelopen.

Des Heeren zegen zij verder over de gemeente en over den Leeraar die mijn plaats zal innemen. En ik leef in de hoop, dat ik een goed getal in den zaligen hemel zal wedervinden, met wie ik hier heb geleefd, en het zalig Evangelie der vrije genade Gods mogt verkondigen, en dat met zooveel gebrek in alles. Wat zal het daar zalig en goed zijn, waar gene zonden of ellende wezen zal, maar eeuwig vrede en vreugde.

De genade Gods in Christus worde nog aan velen verheerlijkt.'

Na zijn in 1898 verkregen emeritaat werd ds Van de Berekamp oudouderling in *Niezijl*, waar hij met zijn vrouw en 21-jarige dochter *Froukje* op 5 november 1898 was gaan wonen en waar zijn schoonzoon *H.W. Folkerts* (getrouwd met *Maria v.d. Berekamp*) gereformeerd predikant was.

Ds Folkerts woonde in de oude pastorie, momenteel Hoofdstraat 25 en ds Van de Berekamp woonde schuin tegenover hem bij de brug, nu Hoofdstraat 34. Diens vrouw, Jantje Vossema, stierf nog geen jaar later op 31 juli 1899, op 68-jarige leeftijd 'na een gelukkige echtvereniging van bijna 47 jaar. Lang en zwaar was haar lyden, zeldzaam haar geduld en onderwerping; de Heere was haar tot hulp en sterkte,' aldus de overlijdensadvertentie in de Bazuin.

Gelukkig kon ds Van de Berekamps toen 22-jarige dochter Froukje voor haar vader zorgen, maar in mei 1904 emigreerde zij naar Amerika.

Drie maanden later (22 augustus 1904) is ds Van de Berekamp bij zijn schoonzoon aan huis zacht en kalm in zijn Heer en Heiland ontslapen, na een ziekte van vier dagen, ruim 83 jaar oud.

Hij ligt naast zijn vrouw begraven, vooraan op het nieuwe kerkhof te Grootegast. ‘Heel zijn ambtelijk leven, ruim 46 jaren lang, mocht hij de Gereformeerde kerk te Grootegast dienen. De Heere heeft de arbeid van deze trouwe dienstknecht voor zeer velen ten rijken zegen doen strekken. Bijna zes jaren mocht hij te Niezijl rust genieten. Thans smaakt hij bij zijn Verlosser de rust, die er voor Gods volk overblijft. Zijn gezegende nagedachtenis zal onder ons blijven voortleven.’ Aldus de namens de kerkeraad der Geref. kerk te Grootegast in de Bazuin geplaatste overlijdensadvertentie. (B. v.d. Werff, praeses; D. Bakker, scriba).

Op zondag 30 oktober 1898 preekte hij in een propvolle kerk zijn afscheid n.a.v. Hand. 20: 32. En wat kon hij beter doen, dan zijn geliefde gemeente, waarvan hij zo moeilijk afscheid kon nemen, op te dragen aan de hoede van de enige goede Herder?

In de Nieuwe Provinciale Groninger Courant van 1 november 1898 lezen we o.m.: ‘Hij heeft de eerste acht jaren met veel inwendige strijd zijn werk verricht, met dankbaarheid mocht hij gewagen van voortdurende uitwendige vrede en ook van vele geestelijke zegeningen, b.v. in de jaren 1860, '75, '85 en '93, in welke jaren Gods Geest krachtdadig werkte tot bekering van zondaren’.

Na afloop der plechtigheid sprak ouderling De Vries de scheidende leraar een zegenwens toe, waarna de gemeente ds Van de Berekamp toezong ps. 121:4.

‘Niet alleen mocht menigeen ondervinden, dat ds Van de Berekamp, daarin gesteund door de zijnen, armen, treurigen en hulpelozen met raad en daad bijstond, maar ook mocht onder hem onze gemeente tot grote bloei raken, getuige o.a. de Chr. school, de nieuwe kerk, de nieuwe pastorie en het nieuwe kerkhof.’

Het is duidelijk. Ruim 46 jaar heeft ds Van de Berekamp de gemeente van Grootegast met rijke zegen mogen dienen. Tal van jonge mensen, in Grootegast en het naburige Sebaldeburen en in de omgeving kwamen tijdens zijn dienst tot werkelijke bekering. Men vertelde wat God aan de ziel had gedaan; er werd gezongen van de lof des Heeren, zoals zijn opvolger ds B. v.d. Werff het eens uitdrukte.

Op 26 augustus 1904 werd ds Van de Berekamp vanuit de Gereformeerde kerk in Grootegast begraven. Zijn opvolger ds B. v.d. Werff leidde de rouwdienst, waarin ook nog ds Diemer, ds Scholten en ds A. de Boer het woord voerden. ‘Na deze toespraken ging het grafwaarts. Een onafzienbare stoet, bijna de hele gemeente, deed de geliefde

dode uitgeleide en toog naar de dodenakker. Ds H.W. Folkerts bedankte, uit naam ook der familie, voor de eer, de geliefde vader bewezen en herinnerde aan het Schriftwoord: ‘Die Mij eren, zal Ik eren.’

Eindnoten:

1. G.H. Ligterink, Tussen Hunze en Lauwers, 329
2. G.A. Wumkes, De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796).
3. Bos 1, 56.
4. Notulen extra-ordinaire kerkeraadsvergadering Doezum, 17 november 1822.
5. Notulen kerkeraad gehouden te Grootegast op zondagnademiddag 22 juni 1823.
6. J. van der Linden van Sprankhuizen (1766-1855); januari 1789 predikant te Paesens, juni 1789 te Kantens, 1846 emeritus. Bedoeld zullen zijn diens Bijdragen voor de zuivere bijbelleer of het oude kleed zonder nieuwe lappen, no. 1-6.
7. Bos 1, 285, 286.
8. Beide vonnissen 29 april 1833.
9. Op 6 september 1838 trouwt Heincken (31 jaar) te Oldekerk met de 24-jarige bakkersdochter Antje Willems Bakker.
10. Op 19 mei 1925 was de 21-jarige dagloner Wiebe Pieters van der Molen te Grootegast getrouwd met de 12 jaar oudere landbouwersdochter Martje Jans Barrema. Hij stierf op 4 april 1861 te Sebaldeburen, 57 jaar oud, toen man van dagloonster Geertje Sierdsma.
11. Schrijven van 18 februari 1836 van de burgemeester van Oldekerk F.H. Aulnis de Bourouill aan de Gouverneur, Vonnis rechtbank van eersten aanleg Groningen, 21 maart 1836.
12. Vonnis rechtbank Groningen, 18 april 1839.
13. Na bijna 6 jaar getrouwd te zijn, moest ds K.J. Timmerman in 1854 ook zijn tweede vrouw verliezen, in het kraambed. Hij bleef achter met 4 kinderen, van wie één uit zijn eerste huwelijk was. In de overlijdensadvertentie in De Stem van 15 juni 1854 lezen we aan het slot: Diep bedroefd geef ik door dezen weg hiervan kennis aan vrienden en bekenden, terwijl Gods Verbond en beloftenissen steunsel geven aan mijn hart, en de hoop op een zalig wederzien mijne smart lenigt. K.J. Timmerman, Pred.) Uithuizen den 10 Juny 1854.
14. We hebben een gefotokopieerde uitgave van dit boekje verzorgd, met een inleiding van onze hand (1977).
15. Er bestaat van hem ook nog een gedrukte Leerrede over Jesaja 55:6a. (Zoekt den Heere, terwijl Hij te vinden is).
16. Dit gegeven hebben we te danken aan dr C. Smits te Haren.
17. Deze Provinciale Kerkvergadering van Groningen is op 20, 21, 22 en 27, 28 april 1852 gehouden. Op 16 september 1851 had Van de Berekamp al examen voor de Prov. vergadering van Drenthe gedaan.
18. Ds E.J. Seeger preekte toen over Ps 84:2 en ds H. v. Hoogen over Ezra 6:16.
19. Jantje Vossema is 12 maart 1831 geboren te Midwolde (Westerkwartier) als dochter van de 46-jarige bakker Karst Douwes Vossema en de 41-jarige Nienke Willems Sikkema.

VII Leek

Tot de burgerlijke gemeente *Leek* behoren de dorpen *Leek*, *Midwolde*, *Lettelbert*, *Oostwold*, *Tolbert* en *Zevenhuizen*, dorpen in het Westerkwartier, waar een mystieke geest en het conventikelwezen vroeger welig hebben gebloeid. Om een paar voorbeelden te noemen:

In 1682 bezocht een voorman van de zg. *Nadere Reformatie*, *Jacobus Koelman*, afgezet predikant van Sluis en een groot voorstander van conventikelen, *Lettelbert*, waar zijn woorden luisterende oren en ontvankelijke harten vonden. De plaatselijke predikant *Meinhard Thomas Hamrich*, die de mystieke richting zeer was toegedaan, had hem tweemaal de kansel afgestaan.

En in de zomer van 1716 nam de bekende mystieke piëtist uit Nieuwe Pekela, *Sicco Tjaden*, een keer de dienst voor de oude ds Hamrich waar en was verrukt over zijn ervaringen in Lettelbert: er werden tranen van berouw en vreugde geschreid.[1.]

Over de inwoners van *Oostwold* (gemeente Leek) schrijft de schoolmeester in 1828:

'In het stuk van de godsdienst, die zij getrouw en ijverig waarnemen, zijn zij zeer ernstig.' Van dweepzucht zijn ze niet vrij te pleiten en ze 'achten hun predikant om zijns ambtswil als een halve Godheid. Ze lezen gaarne geheimzinnige dingen en bestuderen thans vooral, wegens de oorlog tegen de Turken, *Ezechiël* en de *Openbaring* van Johannes.

Vooringenomen tegen alles wat nieuw is, zijn ze sterke voorstanders en verdedigers van oude gewoonten en van alles wat de naam van oud draagt.'[2.]

De schoolmeester van *Midwolde* (gem. Leek) meent in 1828 te constateren, dat de meeste inwoners slechts gebrekkig kunnen lezen. Voor hun lectuur maken ze meestal gebruik van 'oude godsdienstige boeken... als een *bloemhofje*, een *gebedenboekje*, een boek van *Brakel* enz'.[3.]

Laten we ons nu tot de Afscheidingstijd bepalen. Blijkens de notulen van de hervormde classis Groningen van 4 juni 1834 waren er in Zevenhuizen moeilijkheden met het kerkeraadslid *Jitse P. v.d. Vinne* wegens diens onverholen sympathie voor een in de streek optredende oefenaar (Rijmsma). En kort daarop kwam bij het Provinciaal Kerkbestuur van

Groningen het bericht binnen, dat te Zevenhuizen enige maanden geleden voor een talrijke menigte geoefend en gepreekt was door een zekere *Fedde Martens Rijmsma* uit Haulerwijk.

Het was waar. In de schets Zevenhuizen hebben we er al iets van gezegd.

Laten we de vonnissen, die nog in 1834 voor de rechtbank van eersten aanleg in Groningen werden uitgesproken, en die betrekking hebben op het gebied van de burgerlijke gemeente *Leek*, eens onder elkaar mogen zetten. We worden dan verschillende bijzonderheden gewaar.

1. De 49-jarige bakker-molenaar *Karst Douwes Vossema*, te Midwolde, had op 21 februari 1834 zijn woning beschikbaar gesteld voor de oefenaar *Harm Jakobs Waterborg*, wonende te Groningen aan de Kleine der A, schipper van beroep. Vossema kreeg *f* 8 boete en *f* 13,85½ proceskosten te betalen. Het viel dus mee (Vonnis 3 april 1834).
   De hervormde kerkeraad van Groningen was ook ingelicht over Waterborgs oefenen en gaf diens kluftpredikant opdracht hem te vermanen, maar de dominee moest rapporteren, dat de schipper voorlopig naar de Oostzee was vertrokken. Dit is ook de oorzaak, dat we niet van een boete voor Waterborg lezen.
2. Op 11 augustus 1834 was het *Evert Franssens Drenth*,[4.] arbeider, tapper en winkelier onder de *Kokswijk* onder *Zevenhuizen*, die een boete kreeg van *f* 50 (en 30,45 proceskosten), omdat hij op 13, 20 en 27 juli 1834 in zijn huis *Fedde Martens Rijmsma*, een 59-jarige arbeider, geboren te Lippenhuizen (Fr.), wonende te Haulerwijk had laten oefenen. Rijmsma (de man tekent altijd zelf *Riemsma*) kreeg eveneens *f* 50 boete.

Uit de correspondentie van burgemeester H.P. Wichers van Leek komen we iets meer te weten over bovengenoemde bijeenkomsten.

Op die van 20 juli had de veldwachter namens het gemeentebestuur Rijmsma en zijn hoorders bevolen uiteen te gaan. Men gehoorzaamde echter niet. Rijmsma voegde de veldwachter nog toe, dat men, als hij slechts op last van de burgemeester kwam en niet namens de Here Jezus of de Koning der Koningen, zou doorgaan.

In de brief, waarin de burgemeester aan de Gouverneur rapporteert over de oefening op zondag 27 juli, heten Evert Drenth en diens vrouw nu *landbouwers* te Zevenhuizen.

Verder blijkt *Gerbe Hendriks Buist*, ‘oud-onderwijzer der jeugd te Zevenhuizen’ voorzanger te zijn geweest.

Meester *Buist* was door de járen heen zichzelf op dit punt wel gelijk gebleven, want reeds 18 jaar eerder, op maandag 15 april 1816, was hij in de hoofdschool van Zevenhuizen voor 60 à 70 personen als voorganger opgetreden. Hij was toen 37 jaar oud. Ook de 46-jarige arbeider

Jan Fritsers (geboren te Peize, wonende te Foxwolde) was daarbij betrokken geweest. Het kwam elk op *f*8 boete plus de kosten te staan.[5.]

De beide volgende zondagen zijn er weer godsdienstoefeningen bij Drenth. Op die van 10 augustus 1834 is ook onze bakker-molenaar uit Midwolde, *Karst Douwes Vossema* aanwezig. Niet alleen bij Evert Franssens Drenth kwam men samen.

3. Op 23 oktober 1834 werd de 38-jarige arbeider *Geert Jacobs Meijer*, wonende bij de Oostindische wijk te Zevenhuizen beboet met *f*8 (en *f*11,73), omdat hij op 21 en 28 september 1834 zijn huis voor Riemsma beschikbaar had gesteld.[6.] Vossema was weer voorzanger geweest. Omdat er minder dan 20 toehoorders waren geweest, bleef Riemsma zonder straf.

Nog steeds is er in Leek geen geïnstitueerde Afgescheiden gemeente. Dit kon ook moeilijk, want de Afscheiding in Ulrum was na laatstgenoemd vonnis nog slechts 10 dagen oud. Het gaat hierboven over min of meer 'losse' oefeningen, al worden ze vrij regelmatig gehouden. Maar dit verandert het volgend jaar. We beschikken over een voor ons doel uiterst belangrijke brief van burgemeester Wichers aan de Gouverneur, gedateerd 7 september 1835.

Hierin lezen we dan:[7.]

'Ik neem de vrijheid u te informeren, dat de ex-predikant van Ulrum, de Cock, zich gedurende twee dagen te *Midwolde* en *Lettelbert* in deze gemeente heeft opgehouden, maar thans weer naar Drenthe is vertrokken.

Zodra ik van de aankomst van deze persoon had gehoord, heb ik de veldwachter dezer gemeente gelast zich naar de behuizing van *Hedzer Pebes van der Meulen*, landbouwer en diaken der hervormden te *Lettelbert* te begeven en hem aan te zeggen, om, daar *de Cock* en *vrouw* te zijnen huize waren gehuisvest, geen bij de wet verboden vergaderingen bij zich aan huis toe te staan, want dat in dit geval hij en de hoofden dier vergadering terstond gerechtelijk zouden worden aangesproken en de vergaderde menigte desnoods met geweld zou worden uiteengejaagd, aan welk bevel de veldwachter behoorlijk gevolg heeft gegeven.

Tevens heeft de veldwachter, geassisteerd door drie personen, zich gedurende de hele tijd, dat de Cock in deze gemeente geweest is, deze op den voet gevolgd, om in de eerste plaats te voorkomen, dat hij in onwettige vergaderingen godsdienstige redevoeringen hield, en in de tweede plaats om erop toe te zien en ervoor te waken, dat hem geen leed werd aangedaan.'

We onderbreken hier even. *Hedzer Pebes van der Meulen* (54 jaar) woonde in Lettelbert op de boerderij tegenover de smederij.[8.]

De burgemeester vervolgt:

‘Het doet mij leed, dat er zich in deze gemeente enige personen bevinden, tot de middelstand van landbouwer en burgerklasse behorend, die aan de geestdrijverij van de mystieke de Cock geloof slaan en daaraan hun zegel hechten.

Het zijn:

Karst Douwes Vossema en vrouw, korenmolenaar en broodbakker te *Midwolde*.[9.]
Hedzer Pebes van der Meulen, landbouwer en diaken der hervormden te Lettelbert, die in gezelschap van genoemde Vossema, de Cock heeft afgehaald van de Smilde en in wier woningen te Midwolde en Lettelbert hij heeft vertoefd.
Klaas Klaassens Hoeksema en *vrouw*, landbouwer te Lettelbert.
Berend Klaassens Hoeksema en *vrouw*, landbouwer te Lettelbert.
Wietze Willems Sikkema en *vrouw*, landbouwer te Lettelbert.

En dan enige personen tot het laagste gemeen behorende, en die zich, wat hun zedelijk gedrag en karakter aangaat, niet zeer gunstig onderscheiden.

Deze mystieken worden echter door de overige ingezetenen met medelijden aangezien en ook veracht, zodat ik vertrouw, dat de dweepzucht hier geen veld zal winnen.’

De brief gaat verder:

‘De heer predikant *Sissing* van *Lettelbert* heeft mij blijken van zijn goede gezindheid gegeven, die ik niet nalaten kan aan u kenbaar te maken; terwijl de heren *van Drongele* en *Roos* als commiezen der Rijksbelastingen hier gestationeerd, dezelfde ijver voor rust en goede orde hebben aan de dag gelegd blijkens de door hen upgemaakte processenverbaal tegen *H.P. v.d. Meulen* wegens overtreding van de wet der belasting op het personeel, daar hij zonder aangifte met twee paarden personen had vervoerd en als voerman daarenboven niet was gepatenteerd.’

De hier genoemde predikant is *Aaldrik Ebbens Sissingh* (1788 1852), een domineeszoon, die op 13 september 1812 in Lettelbert was bevestigd en daar 22 maart 1852 overleed. Zijn grafzerk is nog op het kerkhof dicht bij de kerk te Lettelbert te vinden.

Hij heeft van de Afscheiding in het notulenboek geen letter opgetekend.

De brief besluit met:

‘*Ik heb vernomen, dat door de Cock ouderlingen en diakenen zijn aangesteld benevens een spreker die het woord verder voeren zal.*

Wie die personen zijn, weet ik echter nog niet.

Wat overigens de rust der gemeente aangaat, hiervan kan ik voor zover ik weet, de geruststellendste verzekeringen geven.’

Tot zover het schrijven van de burgemeester.

Op de hervormde classisvergadering van 30 september 1835 is een schrijven binnengekomen van ds A.E. Sissingh van Lettelbert, waarin deze bericht ‘dat de ex-predikant de Cock op *5 september 1835* een nieuwe gemeente heeft gesticht, bestaande uit leden der gemeenten *Lettelbert*, *Midwolde c.a.* en *Tolbert*, onder wie ook één der diakenen van Lettelbert zich bevindt’.

Die diaken was de hierboven reeds meermalen genoemde landbouwer *H.P. v.d. Meulen.*

We mogen nu concluderen, dat op *5 september 1833* de huidige gemeente *Leek* is gesticht in Midwolde, waarschijnlijk bij molenaarbakker *Karst D. Vossema*. Hij woonde in de bocht van de laan, die leidt van de Midwoldster toren naar Nienoord, op de plek waar de molen stond.

De gemeente, zelf vervolgd, leefde mee met de vervolgingen en smaad, die de Cock in september 1835 in Delfzijl, Middelstum en Uithuizen had ondergaan en doorstaan en waarvan het gerucht in Leek was doorgedrongen. Dit blijkt uit een brief van de Cock aan de broeders van de gemeente te *Leek*.[10.]

't Is jammer, dat voor Leek nagenoeg geen archiefstukken uit de beginperiode meer voorhanden zijn. Daardoor weten we van het lief en leed van de gemeente uit die dagen heel weinig af.

Via de classisnotulen worden we slechts de namen van enkele ambtsdragers gewaar. We gaan ze hier noemen.

In de eerste plaats *Jouke Annes van der Leest*, een schoenmaker. We hebben hem in de schets Zevenhuizen al vermeld. Hij kan één der mannen van het eerste uur worden genoemd.

Verder worden herhaaldelijk naar de classis Groningen afgevaardigd:

Bernardus Hindriksen, een wever, zwager van de reeds genoemde landbouwer Hedzer Pebes van der Meulen.[11.]

Jan Brugts Dijkstra, een arbeider.

Ook noemen we nog *Riemer van der Molen*, een arbeider uit *Zevenhuizen*, dat in het begin kerkelijk bij de Afgescheiden gemeente van Leek en omstreken hoorde.[12.]

Werd de kerk van Zevenhuizen in 1844 door de regering als zelfstandige kerk erkend, in 1846 verwierf de gemeente van *Midwolde-Leek* deze toelating als antwoord op een verzoekschrift, door 22 personen ondertekend.

De kerkdiensten zouden gehouden worden ‘in het gebouw te stichten op het erf behorende tot de behuizinge kadastraal bekend sectie D. no 457’.

Dit door de kerk in mei 1846 gekochte huisje was volgens kadastrale gegevens in 1842 gebouwd en toen eigendom van *Samuel Victor van der*

Reis.[13.] Huisje en erf kwamen op naam te staan van *K.D. Vossema*, *Hendrik Heys*, *Louwe Heys* en *Gerrit Schuil*.

Het dorp te Leek. In het centrum de hervormde kerk.
Pentekening door Hendrik Lofvers.

Het huis werd pastorie en er werd een kerkzaaltje achter gebouwd, ongeveer 12 m lang en 7½ m breed (niet zo veel groter dus dan een grote huiskamer tegenwoordig).

Zo had in 1847 de Afgescheiden kerk van Leek een eigen vaste plaats van samenkomst gekregen. Het was veelszins het gewone beeld, wat de Afgescheiden kerken van die jaren betreft: Een dodeenvoudige pastorie, er achter een armelijk kerkgebouwtje, waaraan geen enkele zwier te bespeuren viel. Dit eerste Afgescheiden kerkje van Leek stond op de plek van de huidige gereformeerde kerk (vrijgemaakt) in de Tolberterstraat. Het is in de loop der jaren verschillende keren verbouwd en vergroot.

Tengevolge van de erkenning door de regering was nu voor de Chr. Afgescheiden gemeente te Leek de weg vrij gekomen voor het beroepen van een predikant. De eerste Afgescheiden dominee werd in het begin

van 1847 ds *H.H. Knol*, een man van 57 jaar. Hij was in 1841 als Afgescheiden predikant in Apeldoorn begonnen en had daarna nog in Friesland, in *Marrum* en *Oudega* (Smallingerland) gestaan.

De eerste classisvergadering, die hij meemaakte, was die van 19 februari 1847, waarin 'de nieuw aangekomen broeder H.H. Knol, Leeraar te Leek en Midwolde met gelukwensching' door de praeses werd ontvangen. Die praeses was ds *H.J. Budding* van Groningen, die veel met ds Knol ophad. Toen Budding uit Groningen was vertrokken, vestigde hij in een brief de aandacht van de kerkeraad aldaar o.a. op ds Knol van Leek als zijn eventuele opvolger. En het was niet gauw goed bij Budding!

Met de beste voornemens bezield legde de eerste Afgescheiden predikant van Leek een nieuw notulenboek aan, dat per 1 maart 1847 begint. Helaas zijn de voorafgaande notulen niet bewaard gebleven.

Het lezen in zo'n oud kerkeraads-notulenboek is altijd een boeiende zaak, omdat men dan het wel en wee van de betreffende gemeente als het ware op de voet kan volgen.

Laten we daarom tenslotte uit de eerste jaren van de diensttijd van ds H. Knol in Leek nog enkele bijzonderheden mogen doorgeven.

In het jaar, waarin ds Knol zijn intree in Leek heeft gedaan (1847), zitten volgens de notulen in de kerkeraad:

Karst Douwes Vossema, bakker-molenaar, de erkende voorman van de Afgescheidenen in Leek en omgeving. Hij is tientallen jaren ouderling geweest. Op 6 maart 1857 is hij voor het laatst op de kerkeraad aanwezig. Tien jaar later sterft hij, 82 jaar oud. Zijn dochter Jantje is getrouwd met de befaamde ds Elbert van de Berekamp, die heel lang in Grootegegast heeft gestaan.
Alle Haitjes Smid, grofsmid te Leek. In 1851 sterft hij op 68-jarige leeftijd.
Wiebe Jans Lieze, kleermaker te Tolbert.
Jan Jans Benes, vleeshouwer.
Gerrit Pieters Schuil, schoenmaker te Leek, een zwager van bovengenoemde ouderling Alle H. Smid.
Louwe Hendriks Heys, arbeider te Midwolde.
Jan Jans Snijder, te Tolbert. Deze werd in december 1847 opgevolgd door diaken *Jacob Jacobs ter Veld*, arbeider.
Drie jaar later wordt ouderling A.H. Smid vervangen door *Cornelis Hofsteenge* (die in 1857 naar Zevehuizen vertrekt) en Jacob Jacobs ter Veld door *Jacob Wiet zes van der Weg.*

In de kerkeraadsnotulen lezen we herhaaldelijk over het toepassen van de tucht op leden die van de goede weg afwijken.

Om een voorbeeld te geven:

In 1849 werd Jannes Buiter, wonende te Midwolde, gecensureerd, omdat hij niet meer in de kerk kwam en zich aan 'hoererij' had schuldig gemaakt. Alle vermaningen en waarschuwingen werkten niets uit en twee jaar later werd hij van de gemeente van Leek afgesneden.

Heel pijnlijk waren de gevallen met twee ambtsdrager. Het ene had betrekking op zonde tegen het 7e gebod, het andere betrof een diaken die het 8e gebod had overtreden. Volgens een proces-verbaal der commiezen had hij een schaap geslacht zonder accijns te hebben betaald. Het viel niet te ontkennen: zijn handelwijze was èn voor de gemeente èn voor de wereld een oorzaak van ergernis geweest. Hij werd dan ook als diaken geschorst op grond van art. 79 K.O. Berouwvol onderwierp hij zich aan de censuur.

Maar zie, een jaar later verschijnt hij op de kerkeraad 'en is met liefde en algemene toestemming des kerkeraads van de censuur en schorsing in zijn diakenschap ontheven en weer broederlijk opgenomen.'

We willen ook graag citeren de van vroomheid getuigende ontboezeming, te lezen in de eerste kerkeraadsnotulen van 1850:

'De Heere heeft ons het jaar 1849 in vrede doen eindigen, wat de staat der gemeente aangaat. Hij schenke ons te bedenken, dat er nu een halve eeuw verlopen is, dat er mogelijk niet één uit onze kerkeraad de aanstaande halve eeuw ten einde brengen zal, maar alsdan het graf bewonen zal tot de tijd dat Jezus dezelve onsterfelijk zal opwekken.

Hij schenke ons, dat wij dit jaar in vrede mogen doorbrengen tot Gods ere en onze zaligheid. Amen'.

Voor de oude ds *H. Knol* kwam het einde van zijn trouwe ambtsdienst in de Christelijk Afgescheiden gemeente van Leek op 22 mei 1864. Op die datum nam volgens een bericht in *De Bazuin* 'onze algemeen beminde leeraar des voormiddags zegenend afscheid van de gemeente, die Gode en den Woorde Zijner genade aanbevelende, naar aanleiding van Hand. 20:32.

Zwakheid des lichaams en de hooge jaren die Z.Ew. bereikt heeft, waren de oorzaak waarom hij zich gedrongen gevoelde zijn herdersstaf te moeten neerleggen, terwijl hij denkt nu als emeritus predikant op de *Smilde* te gaan wonen.'

Inderdaad deed hij dit. En daar kwam een jaar later (23 mei 1865) het einde. We besluiten deze schets met de overlijdensadvertentie door zijn vrouw G.J. Vos in 'De Bazuin' geplaatst:

Heden behaagde het den Heere, die ons zoo gelukkig had te zamen gevoegd, mijn geliefden man

H.H. Knol

mij door den dood te ontrukken.
Eenzaam ben ik overgebleven, doch het is mij zeer tot bemoediging, dat hij is heengegaan in een bestendig vertrouwen, dat de kruisverdiensten van Jezus Christus hem uit genade waren toegerekend.
Hij was bijna 75 jaren oud, 23 jaren bedienaar des Goddelijken Woords in onderscheidene gemeenten, slechts 1 jaar rustend, uit oorzaak van langzaam verval van levenskracht.
Zijn dienstwerk was niet ongezegend en nu bezit hij reeds, volgens mijn overtuiging, als loon op die arbeid, een plaats in de vreugde des Heeren, zoodat ik, ofschoon treurend over het gemis, nogtans in de wil van den alwijzen God wensch te berusten en met Job zeg: de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen,
Zijn naam zij geloofd.

Peize (Drenthe)

We willen onze schets over Leek besluiten met nog enige aandacht te wijden aan *Peize*, want in dit dorp is in het begin van de jaren 1840 een groepering Afgescheidenen ontstaan.

Peize, 10 km ten zuidwesten van Groningen in *Drenthe* gelegen, telde omstreeks 1845 in de kom van het dorp 1170 inwoners, dus bepaald niet weinig. Ze leefden vooral van de landbouw, al was niet overal de bodem even vruchtbaar: er lagen in de gemeente ook lage veenlanden.

Om het corp werd vroeger veel hop verbouwd, maar de vermaarde Peizer hopbouw was sterk terug gelopen, naar het heet omdat het bier zich in Drenthe niet als de volksdrank had weten te hanhaven.

Peize, met de gehuchten Peizerhorst en Peizerwolde, was vooral in de zomer een dorp, waar het aangenaam vertoeven was, zoals trouwens nu nog het geval is. De hervormde kerk met haar kleine, spitse toren, in 1824 vernieuwd en vergroot, lag schilderachtig tussen hoge eiken verscholen.

Welnu, in dit dorp heeft nog een tijd lang een groep Afgescheidenen bestaan. In welke mate deze zelfstandig is geweest, valt niet te zeggen. Wel is het zò, dat in de notulen van de Afgescheiden classis Groningen herhaaldelijk over de ‘gemeente’ van Peize wordt gesproken. Af en toe

verschijnt er een afgevaardigde op de classis. Het is nagenoeg altijd ouderling *Jan Harms Kruims*.

En zeker is ook dat later die Afgescheidenen bij de gemeente van Leek zijn gaan behoren, want in de kerkeraadsnotulen van die kerk van 10 maart 1847 wordt, kort na de intree van ds *H. Knol* in Leek, vermeld, dat *Jan Harms* (Kruims) te Peize 'nog als ouderling zal blijven dienen'.

Hier wordt gedoeld op de landbouwer *Jan Harms Kruims* (1782-1861), die op 13 mei 1861 als weduwnaar van Geertruid Alders in Peize is overleden.

In de hervormde kerk van Peize is hij ook ouderling geweest; in 1835 en 1838 komen we hem als zodanig tegen. Maar in 1841 en volgende jaren verschijnt hij soms als afgevaardigde van de Afgescheidenen van Peize op de classis Groningen.

Over het ontstaan van de Afgescheiden 'gemeente' in Peize worden we ingelicht door de notulen van de hervormde kerkeraad aldaar. Deze had vernomen, dat op dinsdag 8 februari 1842 een godsdienstoefening had plaats gehad bij *Jan Harms Kruims* te Peize. Voor de zekerheid wilde men het gerucht uit de mond van getuigen bevestigd zien.

Daarom werden twee lidmaten, die bedoelde godsdienstoefeningen zouden hebben bijgewoond, ontboden terstond op de kerkeraad te verschijnen. In het kleine Peize waren die twee broeders blijkbaar gemakkelijk te bereiken, want na enige ogenblikken verscheen Jan Bakker al.

Deze vertelde, dat er op 8 februari 1842 inderdaad in de schuur van Jan Harms Kruims 's morgens tussen 10-12 uur een godsdienstige samenkomst was gehouden met meer dan 25 toehoorders.

Een zekere *Strik* had gepreekt en het Avondmaal bediend (dit was ds F. Strik, die toen in Haulerwijk stond), 's Middags was er op dezelfde plaats weer gepreekt en waren er twee kinderen gedoopt, het ene van *Jan Sikkens Bouwkamp* en het andere van *Jan Alderts*.

De tweede getuige, Klaas Adolfs, inmiddels ook verschenen, verklaarde zakelijk hetzelfde. De kerkeraad benoemde nu een commissie, bestaande uit ds *J.L. Tonckens* en de beide oudste ouderlingen *Roelf Brink* en *Roelf Luinge* om met Jan Harms Kruims te spreken over de oefening bij hem aan huis gehouden. (Notulen 1 mei 1842).

Enkele dagen later had de commissie haar opdracht al uitgevoerd. Ze had Kruims erop opmerkzaam gemaakt, dat hij, door een oefening in zijn huis te laten houden, de reglementen had overtreden. Daardoor dreigde de goede orde in de kerk te worden verstoord.

Maar Kruims meende niets ongeoorloofds te hebben gedaan, omdat *Schelto Lesterhuis* hem had meegedeeld al een acte van Afscheiding bij de kerkeraad te hebben ingeleverd. (Deze *Schelto Rutgers Lesterhuis* (1806-1854) een schoenmaker, was oefenaar in Peize.) De commissie wist hiervan echter niets af.

In de kerkeraadsvergadering van 29 mei 1842 deelde de praeses, ds J.L. Tonckens, echter mee, dat zes dagen geleden bij hem aan de pastorie een acte van afscheiding was bezorgd, gericht aan de hervormde kerkeraad van Peize.

De ondertekenaars verklaarden daarin, dat ze zich volgens art. 32 der Geloofsbelijdenis van de hervormde kerk afscheidden ‘als verwerpende alle menschelijke vonden en wetten, ingevoerd om God te dienen en door dezelve de conscientiën te binden, in wat maniere het ook moge zijn’.

Ook verwierpen zij het kerkelijk bestuur, sedert 1816 ‘buiten toestemming der gereformeerde kerk ingevoerd’.

Tenslotte wensten zij de verenigen ‘met die gemeente die (blijkens de Handelingen van de Synode gehouden den 2 Mei 1836 en volgende dagen) vasthoudt in leer, tucht en dienst aan de drie Formulieren van Enigheid’.

De acte was ondertekend door de volgende personen:

Schelto Lesterhuis en zijn vrouw *Antje Jonker*,
Jan Harms Kruims en zijn vrouw *Geertruit Jans Alders*,
Jans Sikkens Jans Bouwkamp en zijn vrouw *Albertien Jans Koop*, en verder door
Jan Alders en *Geertje Rientjes Woltil*.

Hier hebben we dus de namen van de eerste Afgescheidenen in Peize, waarbij dient opgemerkt te worden, dat laatstgenoemde naam bij de hervormde kerkeraad van Peize niet als lidmaat bekend was.

De kerkeraad besloot te proberen de dwalenden terecht te brengen en de ondertekenaars uit te nodigen om op zaterdag 4 juni in het gemeentehuis te Peize, waar de kerkeraadsvergaderingen gewoonlijk werden gehouden, te verschijnen.

Van de acht ondertekenaars verschenen er op die 4e juni drie personen nl. *Schelto Lesterhuis*, *Jan Harms Kruims* en *Jan Sikkens*. Deze bleven bij wat ze in hun acte van afscheiding hadden verklaard. Daarom kon de kerkeraad niet veel anders doen dan de genoemde personen te beschouwen als niet meer tot de hervormde kerk te behoren.

De Afgescheidenen in Peize vormden blijkbaar een vrij geisoleerd levende groep, want in 1843 besloot de classis Groningen de gemeente te Peize te vragen tot welke classis ze zich nu rekende te behoren. Indien tot die van Groningen, dan moesten ze ook duidelijk maken, waarom er bijna nooit een afgevaardigde op de classis verscheen.

In de classisvergadering van 28 april 1843 beloofde de ouderling van Peize (ongetwijfeld J.H. Kruims) beterschap, maar hij zou in Peize nog graag een ouderling naast zich zien.

Ook deelde hij mee, dat oefenaar *Lesterhuis* niet langer zijn dienst in Peize zonder enige geldelijke vergoeding zou kunnen blijven uitoefenen. In de classisgemeenten zal nu voor deze oefenaar worden gecollecteerd.

In het volgend jaar (1844) kregen *Lesterhuis* en een zekere *Mekkes* toestemming van de classis om op de Provinciale Vergadering te worden geëxamineerd. J.H. Mekkes is later inderdaad predikant geworden (in 1846 in *Een*), maar Lesterhuis heeft dit doel nooit bereikt. Integendeel, het gaat mis met hem. De kerkeraad van Leek, tot welke gemeente de Peizenaars zijn gaan behoren, moet hem van het Avondmaal afhouden, o.a. omdat hij zijn kind niet wil laten dopen.

Het laatste wat we van ouderling *Jan Harms Kruims* in de notulen van *Leek* lezen, is dat hij met *Kornelis Hofsteenge* aan *Albert Jans Talen* en *Annechien Jans Arkies*, wonende te Peize, moet meedelen, dat deze ‘wegens hun ongodsdienstig gedrag’ niet meer gerekend worden tot de gemeente te behoren. (1853).

Eindnoten:

1. G.H. Ligterink, Tussen Hunze en Lauwers, 245. Groningen 1968. Ds Hamrich is op 1 maart 1717 overleden.
2. Schoolmeestersrapport Oostwold, 1828. R.A. Groningen.
3. Schoolmeestersrapport Midwolde (W.K.), 1828. R.A. Groningen.
4. Evert Franssens Drenth, geboren op de Groeve bij Zuidlaren, was in 1829 op 24-jarige leeftijd getrouwd met de arbeidster Grietje Ebels van Wijk, een landbouwersdochter, geboren en wonende te Zevenhuizen.
5. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Groningen, 13 juni 1816. Gerbe (Girbe) Hendriks Buist sterft in 1850 te Zevenhuizen, 71 jaar oud. Hij was toen weduwnaar van Jantje Harms Louwes.
6. In 1827 was de 30-jarige arbeider Geert Jacobs Meijer, weduwnaar van Hiltje Duurts, getrouwd met de 21-jarige arbeidster Pieterke Reinderts Oosting.
7. We hebben het schrijven enigszins aangepast aan de hedendaagse stijl en spelling.
8. Hij was in 1814 op 33-jarige leeftijd te Marum getrouwd met de 28-jarige Annechijn Harms Denkema, een boerendochter uit Doezum. Hij woonde toen te Nuis.
9. De voorman der Afgescheidenen in Midwolde en omgeving, Karst Douwes Vossema, stierf op 17 mei 1867 op 82-jarige leeftijd. Zijn vrouw heette Nienke Willems Sikkema.
10. Hel. de Cock, 450.
11. Bernardus Hindriksen was in 1822 te Marum op 22-jarige leeftijd getrouwd met de 11 jaar oudere Geeske Pebes van der Molen (Meulen), weduwe van Hedser Klazens Rinkema. Hindriksen was van Duitse afkomst (geb. te Veldhuizen in het koninkrijk Hannover).
12. Riemer van der Molen, arbeider te Zevenhuizen, was in 1835 te Leek als weduwnaar van Foktje Jans Boersema getrouwd met de 37-jarige Saakje Folkerts Cazemier, weduwe van Hendrik Harms de Boer. Ze was winkeliersche te Zevenhuizen. De bruidegom was in Burum (Fr.) geboren.
13. Samuel Victor van der Reis, koopman, was in 1822 op 21-jarige leeftijd te Leek getrouwd met de 34-jarige Henriette Asser Lehmans, wonende te Amsterdam, dochter van Asser Samuel Lehmans, 'debitant in de Koninklijke Nederlandsche Loterij, en van Schoonde Salomon Polack.

VIII Marum

De burgerlijke gemeente *Marum* maakt het westelijk deel van *Vredewold* uit, een zandrug met veenvorming aan de randen. We vinden er de dorpen *Marum*, *Nuis*, *Niebert* en *Noordwijk* met een aantal gehuchten, waaronder *Trimunt*, *Lucaswolde* en *De Wilp*.

Omstreeks 1850 stonden de huizen van het dorp Marum op onregelmatige wijze langs een onverharde zandweg gebouwd. Vier kilometer ten noorden van Marum ligt Noordwijk, toen 'een klein romanesk wouddorpje, stil en vreedzaam, aan de weing bezochte zandweg, met een weinig bevallig, nederig kerkje'.

Enkele kilometers ten oosten van Marum ligt *Nuis* en nog iets verderop, de kant van Tolbert uit, *Niebert*.

Schoolmeester Derk van den Berg

Ook in de burgerlijke gemeente Marum werden in het jaar van de Afscheiding (1834), evenals in vele andere plaatsen, *conventikels* gehouden. We kwamen dit aan de weet, toen we bij de ingekomen stukken van de Provinciale Commissie van Onderwijs een rapport aantroffen, opgesteld door schoolopziener *Th. van Swinderen* en gedateerd: Groningen, 14 juni 1834.[1.]

Het handelt 'over de onderwijzers in het eerste District die zich overgeven aan overdreven Godsdienstige begrippen'.

Zodra de schoolopziener was geïnformeerd, dat het onweer van de godsdienstige woelingen ook naar zijn district was overgewaaid en dat de onderwijzer Derk van den Berg 'zich aan het hoofd had geplaatst van eene bende te *Noordwijk* en daar *voorlas* en *voorzong*', had hij deze hierover onderhouden.

Meester antwoordde, dat men hem hiervoor had gevraagd. 'Ik zei hem,' aldus de schoolopziener, 'dat ik zijn geloof vrij liet, maar dat ik hem verzocht om die conventikels niet langer te bezoeken, en er althans geen functies waar te nemen en zich voor alles te onthouden om zulke leerstellingen in de school te brengen.'

Vervolgens had de schoolopziener voor meester eens op een rijtje gezet wat deze allemaal aan hem had te danken.

In 1812 genoot de onderwijzer een ‘landstractement’ van slechts *f*50 per jaar. De school was toen niet meer dan een vierkant hok, dat meer op een zwijnenhok leek dan op een school. Ook had meester toen geen vrije woning en ontving hij geen schoolgeld. En nu had van Swinderen ervoor gezorgd, dat er eerst een betere school kwam en dat er een vrije woning voor de onderwijzer werd gebouwd met een grote tuin erbij.

Ook mocht hij vrij turf graven uit het kerkeveen. Verder had de schoolopziener bewerkt, dat de 40 kinderen, die vroeger kosteloos onderwijs genoten, nu *f*3 schoolgeld per jaar moesten betalen. Mee daardoor was het totale tractement successievelijk van *f*50 op *f*288 per jaar gebracht.

Aan wie had meester nu het meest te danken, vroeg de schoolopziener, aan zijn geloofsgenoten of aan hem (schoolopziener)?

Het antwoord kon nu toch niet meer moeilijk zijn. Meester vond dit ook en verklaarde, dat hij nog nooit zijn bijzondere godsdienstige gevoelens in de school had gebracht. En wat die conventikels betrof, daarvan zou hij zich voortaan onthouden.

De ‘goede’ van Swinderen had dus zijn doel bereikt. Van hem is wel gezegd, dat hij zich liet vereren ‘als een paus’. Als hij een school bezocht, dan zongen de kinderen:

> Dag lieve Schoolopziener, Gij
> bezocht ons weer, wij zijn nu blij.
> Gij houdt niet op te zorgen, (bis)
> Wees welkom dan, o brave man!
> Elk onzer zal zoveel hij kan
> Uw zorgen dankend lonen, (bis)

Laten deze regels ons wat te onderdanig en te zoetelijk in de oren klinken, één ding is toch waar: deze schoolopziener heeft in zijn functie op het gebied van het lager onderwijs verdienstelijk werk geleverd en veel goeds gedaan.

Om nog even op deze emotionele schoolmeester Derk van den Berg in Noordwijk terug te komen, het was in 1834 niet de eerste keer, dat hij in opspraak kwam. Een aantal jaren eerder (1828) bleek zijn boekhouding van de Armenzorg in Noordwijk in een chaotische toestand te verkeren.

Toen hij daarover werd onderhouden, ging hij in de plaatselijke herberg zelfs op de vuist met de burgemeester en andere leden van het armbestuur. Dit alles bezorgde hem uiteraard een proces-verbaal wegens laster en geweldpleging. In het najaar werd hij veroordeeld tot een maand gevangenisstraf en betaling van de proceskosten. Toch bleef hij schoolmeester.[2.]

In het verslag van de schoolopziener van 1 mei 1834 lezen we: ‘meester is zeer doof en dit hinderde hem in het onderwijs.’ Twee jaar later

schrijft de schoolopziener: ‘Ik kon het in de school niet langer uithouden van de stank.’ Het wijst alles op primitieve toestanden op onderwijs gebied, vooral op het platteland.

Eind 1839 bepaalde de gemeenteraad, dat de dan 47-jarige *Derk van den Berg* per 1 mei 1840 zijn ‘bediening’ moest neerleggen. Hij kreeg *f* 113 pensioen per jaar, mits hij zich als een rustig ingezetene gedroeg. We merken hierbij op, dat in 1840 nog enkele schoolmeesters in Groningen wegens hun ‘overdreven godsdienstige begrippen’ de laan uit moesten. We doelen hier op Sietse P. Brill te Adorp, Egbert J. Hardenberg te Stadskanaal en Derk Hoeksema te Zuurdijk.

Toen 18 jaar later (1852) in *Marum* een Afgescheiden gemeente werd gesticht, behoorden meester met zijn vrouw, *Maaike Mennes Sielstra* (Zijlstra) en hun dochter *Martje* tot de eerste leden. Hij stierf betrekkelijk kort na de instituering, in oktober 1856, 64 jaar oud.

Instituering, 12 april 1852

In het kerkelijk weekblad *De Stem* troffen we een bericht aan, gedateerd Marum 15 april 1852, en meldende, dat er op de beide Paasdagen, 11 en 12 April in Marum een Christelijke Afgescheidene Gereformeerde gemeente was ‘gesticht’ onder leiding van de ‘*Hoofdonderwijzer* T.F. de Haan’ uit Groningen en met goedkeuring van de classis Groningen. Niet alleen waren nieuwe leden aangenomen, maar ook was er een *kerkeraad* gekozen en bevestigd, terwijl er twee *kerkvoogden* waren benoemd. We citeren verder:

‘De opkomst van het volk is bereids aanmerkelijk, en het staat te verwachten, dat de Heere welhaast meer tot onze gemeente zal toevoegen. Het was slechts voor acht weken, dat hier (voor het) eerst openbare dienst werd gehouden, en nu reeds een gevestigde gemeente. Dit mag voorzeker door ons als een gunstig voorteeken beschouwd worden.

Nog meer: hier is honger tot en begeerte naar het waarachtig woord Gods. Ook is de inteekening ten behoeve eener kerk zeer gunstig, boven verwachting uitgevallen. Bereids is daartoe meer dan tweeduizend gulden geteekend. Ja, er is reeds een bestek gemaakt van een kerkgebouw en woning eens leeraars, en een commissie benoemd, om die te laten bouwen, alsmede een toereikende en geschikte plek gronds er toe aangekocht.

Dit alles geschiedt door de goede hand des Heeren over ons; zoo heeft de Heere ons verblijd, en wie billijkt niet onze verheuging.

Nu keeren wij vergenoegd naar huis, God dankende, dat Hij met ons geweest is, en Hem tevens biddende, dat Hij het goede werk, onder ons begonnen, moge kroonen, onze gemeente uitbreiden, door zondaars

bekeering ten leven te geven, en ons verder te verblijden door zijn groote daden, tot prijs zijner heerlijkheid, en tot heil en blijdschap van zijn volk en kinderen.'

Precies vier maanden later lezen we in hetzelfde blad, uiteraard geschreven in de trant van die tijd:

Marum, 15 augustus

Heden 'mogten wij ons nieuw kerkgebouw in zo ver voltooid zien, dat hetzelve plegtig Gode ten dienste konde gewijd en geheiligd worden; hetwelk dan ook gebeurd is door den hoofdonderwijzer T.F. de Haan met de woorden uit den 133sten psalm, onder toeloop en toevloed van vele menschen, zowel van ongescheidenen als van gescheidenen, die deze godsdienstige plegtigheid met hun tegenwoordigheid wilden vereeren en bij wonen.

Allen, die Sion beminnen, waren verblijd over het werk des Heeren onder ons, en elk wenschte ons verder zegen en leven toe.

Mogt de Drieëenige Verbonds-God nu verder ons zegenen en ons een getrouwen en opregten leeraar geven, zoals wij die thans beroepen hebben, die ons gemeente mag voorgaan in het verkondigen van het Evangelie-woord, en in het bedienen van de teekenen en zegelen des Genade-verbonds, ten einde dezelve moge gesticht en gebouwd worden in het allerheiligst geloof en wijd en zijd uitgebreid en den naam des Heeren daarover verhoogd en verheerlijkt worden.'

We kunnen aan de hier geciteerde berichten nog een aantal niet onbelangrijke details toevoegen. Ze zijn te vinden voorin het eerste notulenboek van de Afgescheiden kerk van Marum.

In een 13 pagina's tellende inleiding memoreert niemand minder dan de 'Hoofdonderwijzer' T.F. de Haan uit Groningen in zijn duidelijk en merkwaardig handschrift met zware verdikkingen, een aantal feiten, die betrekking hebben op de hierboven reeds genoemde instituering en op wat daar direct aan vooraf ging. Er kon trouwens in die eerste jaren na de dood van de Cock, in Groningen geen Afgescheiden gemeente worden geïnstitueerd en geen dominee bevestigd of T.F. de Haan, die in Groningen een theologische opleidingsschool verzorgde, was bij die plechtigheid de leidende persoonlijkheid.

In het bedoelde woord vooraf lezen we dan, dat de Afgescheiden kerk van Marum haar leden had wonen in de dorpen *Marum*, *Noordwijk*, *Nuis* en *Niebert* en in enkele gehuchten.

Het was in 1852 zo begonnen: ds De Haan had aangeboden, dat hij op een zondag wel eens in Marum wilden komen preken om te zien of het stichten van een zelfstandige gemeente zin had. De kerkeraad van Grootegast, waaronder Marum 'ressorteerde, vond het goed. En zo

preekte De Haan op 22 februari 1852 tweemaal bij de kastelein-landbouwer *Doeske Geerts Wijma* aan de Kruisweg, boven verwachting ‘met veel opkomst en toeloop van volk’. Wijma woonde op de plek, waar later Walvius een herberg (met een schuur) had, langs de weg aan de oostkant van de huidige kerk.

Die grote opkomst gaf zoveel animo, dat men nog diezelfde dag besloot voortaan elke zondag in Marum diensten te beleggen en aan de classis Groningen te vragen, of deze akkoord kon gaan met het stichten van een zelfstandige gemeente in Marum.

Het streven naar zo'n zelfstandige kerk kon tot uitdrukking worden gebracht op een lijst, door De Haan opgesteld. Men moest dan daarop zijn naam zetten en ook het bedrag, dat men financieel voor de zaak over had.

Het resultaat was zo onverwacht als verrassend. Er werd al dadelijk voor niet minder dan *f* 1900 ingetekend, een zeer aanzienlijk bedrag (dat later nog wat steeg).

Men kon dus nu verder. De volgende stap was het beleggen van een vergadering van personen, die op de lijst hadden getekend. Deze werd op 25 maart 1852 onder leiding van ds *A.K. v.d. Meer* van *Zevenhuizen* gehouden, weer bij *D.G. Wijma* aan huis (deze en ook diens vrouw *Grietje Jacobs Emmelkamp* behoorden tot de eersten, die zich bij de Afgescheiden kerk van Marum aansloten). In die vergadering werd een commissie benoemd, die de kwestie van het kopen van grond en van het bouwen van een kerk moest bekijken.

Ook werd aan ds T.F. de Haan uit Groningen gevraagd, of hij op 11 en 12 april 1852, de beide Paasdagen, weer in Marum wilde komen preken om dan de nieuwe gemeente te institueren. Hij beloofde het. En zo werden op Paaszondag na de tweede preek in de kamer van D.G. Wijma binnengeroepen, zij die reeds lid waren van één van de Afgescheiden gemeenten in *Grootegast*, *Leek* of *Zevenhuizen*, en zij die wensten ‘belijdenis te doen of zich uitwendig aan te sluiten’.

In het verhaal van ds De Haan volgen dan de namen van de eerste leden van de Chr. Afgescheiden gemeente van Marum. Natuurlijk geven we ze hier door. Menig Marummer zal er zijn voorouders in herkennen. Eerst de namen van hen, die wensten ‘belijdenis’ te doen:

Grietje Jacobs Emmelkamp (vrouw van Doeske G. Wijma)
Maaike Mennes Zijlstra (Sielstra) (vrouw van schoolmeester Derk van den Berg te Noordwijk)
Kornelis Melles Nieuwenhuis
Jan Tjeerds Heemstra
Andries Willems Reiber (landbouwer in Nuis)
Teunes Jans van Valen (Falen) (wever in Nuis)

Vervolgens de namen van hen, die zich ‘uitwendig hebben aangesloten’:

Hendrik Derks Menkema
Albert Pieters Postmus (landbouwer te Noordwijk) en zijn vrouw Janna Willems Top.
Douske Geerts Wijma
Hendrik Derks Postuma
Jantje Pieters Helder
Jan Wolters Helder
Hendrik Wiebes van der Velde
Gelske Johannes van der Brug
Antje Sijbes Jensma
Bonne Dates Iwema
Tettje Thijses Visser
Roelfke van Valen (Falen).

Dan volgen de namen van hen, die al lid waren van de Chr. Afgescheiden kerk te Grootegast, Leek of Zevenhuizen:

Lammert Klazes de Wit en zijn vrouw Martje Lucas Holwijn
Eibe Willems Pera en zijn vrouw Jantje Wolters Helder
Jan Jelles Klok
Wiebe Wiebes Hazenberg
Wijbrant Wiemes Renkema
Pieter Jans Dijkstra en zijn vrouw Grietje Jans Rozema
Iebele Lykeles Nieuwholt
Keimpe Popkes Akkersma
Roelf Jans Smit
Martje Garmts Spanjer
Sijtske Geeuwkes de Vries
Roelfke Gjalts Veninga
Attje Pieters Diepstra
Antje Hendriks Koens
Antje Jannes Ruiter
Martje Derks van den Berg (dochter van schoolmeester Derk v.d. Berg)
Wildtje Okkes Berg en zijn vrouw Zentje Sietses de Hoop
Grietje Jans Ausma
Derk Harmens Pops

De ‘bijwoners’ tenslotte waren:

Ubele G. Hoeksma
Geertje Boekes Boekema
IJkje Hendriks Bakker
Fenje Alberts Hummel en Egbert Wiemes Renkema
Trijntje Geerts Gastema en Willem Jans van Valen

Eeuwe Roelfs Rozema
Jan Pieters Schuil
Jan Louwes Dijk en Berta van Dam
Boukje Lubbes Oosterhof (vrouw van Albert Hindriks Hummel)

De eerste kerkeraad

Op tweede Paasdag 1852 (12 april) zijn de drie gekozen *diakenen* in hun ambt bevestigd. Het waren:

Andries Willems Reiber, 43 jaar, landbouwer te Nuis. Hij bleef kinderloos. In 1886 is hij hoogbejaard (87) gestorven. Zijn boerderijtje, dat aan de Oude Weg (de vroegere weg naar Tolbert) stond, heeft hij aan de kerk vermaakt.
Wiebrand Wiemes Renkema, 41 jaar, landbouwer te Niebert.
Pieter Jans Dijkstra, 26 jaar, winkelier te Niebert.

Tot *ouderling* hoefde voorlopig niemand te worden gekozen, want er waren al vier broeders, die als ouderling dienden in één van de drie gemeenten *Grootegast*, *Leek* of *Zevenhuizen*. Ze mochten met toestemming van de classis aanblijven tot Nieuwjaar. Dit waren:

Jan Jelles Klok, 52 jaar, schoenmaker te Nuis. Hij overleed in 1881 op 81-jarige leeftijd.
Lammert Klazes de Wit, 49 jaar, landbouwer te Marum. Hij overleed in 1891 op 87-jarige leeftijd. (Zijn naam komt ook wel voor als Lammert Albeda de Wit.)
Eibo Willems Pera, 29 jaar, landbouwer te Niebert.
Wiebe Postema Hazenberg, 42 jaar, kuiper te Nuis.
Kerkvoogden worden *Albert Pieters Postmus*, jaar, landbouwer te Noordwijk, en de vrijgezel *Hendrik Derks Menkema*, 46 jaar, landbouwer te Marum.

Kerkgebouw

Voor *f*400 werd een stuk weiland voor de nieuwe kerk gekocht. Deze kwam te staan naast de pastorie en vóór de tegenwoordige kerk. Voor *f*3400 was de bouw gegund aan *L. Wielinga* en *J. Zuiderhoek*. We vermeldden reeds, dat het nieuwe gebouw reeds op 15 augustus 1852 werd ‘ingewijd’ door T.F. de Haan met een preek over psalm 133, onder grote toeloop van gescheidenen en niet-gescheidenen. Het komen van de laatste groep wijst erop, dat niet weinig hervormden verontrust waren over de gang van zaken in hun kerk. Ze hadden in Marum-Noordwijk net een eigen dominee gekregen in de persoon van *Samuel Henricus Coldewey*, overgekomen uit Borculo, opvolger van de in 1851 overleden ds *K.O. Nieweg*. En over de

moeilijkheden met ds *R. Damsté* in Nuis-Niebert hebben we al verteld in de schets over Nuis.

Om enigszins een overzicht te krijgen van de namen van de kerkleden van het eerste uur in Marum, geven we hier de lijst met namen van hen, die in 1852 een gift schonken voor kerkbouw. We hebben ze geput uit het oudste kasboek van de kerk.

20 mei 1852	L.A. de Wit	*ƒ* 29,75+*ƒ*17,-
	Wiebrant W. Renkema	- 13,-+- 10,-
	Willem Egberts Renkem	- 10,-
	A.P. Postmus	- 27,-+- - 60,-
	H.D. Menkema	- 18,-+- +- 20,-
	Willem P. Hazenberg	- 2,50
5 aug. '52	H.J. van Houten	- 0,50
	Sietze J. Veldstra	- 0,75
30 aug. '52	Riekel G. Jager	- 2,-
27 sept. '52	R.H. de Vries	- 1,-
3 okt. '52	Kleine Sikke	- 3,-
1 nov. '52	Jan Tjeerts Heemstra	- 6,25
3 nov. '52	K.M. Nieuwenhuis	- 2,50
	Meine de Boer	- 1,-
	A. Reiber	- 12,50
	A. Hummel	- 15,-
	Ubel Hoekstra	- 3,75
	Jan Schuil	- 7,50
	P. Dijkstra	- 5,-
	Jan Jelles Klok	- 7,50
	Koert van der Doom	- 1,50
	Eebel Nieuwholt	- 5,-
14 nov. '52	Lammert Barma	- 5,-
	Hindrik en Hanne de Boer	- 10,-
	Martje van den Berg	- 5,-
15 nov. '52	Jan Kremer	- 5,-
	Wed. Geert Niewholt	- 1,-
	Hendr. Diepstra	- 1,-
	Halbe Houtman	- 1,50
	Drewes Bos	- 2,50

Mente Beukema	- 2,50
Johs Havinga	- 1,-
Garmt Niewholt	- 5,-
Hendr. Koenes	geen bedrag ingevuld
Willem Harkema	- 5,-
Marten Renkema	- 4,-
Gosse Oosterhuis	- 2,-
Arend Hasper	- 5,-
Jan Gerrits	- 8,-

	Abel Westerhof	- 5,-
	Willem Wierenga	- 1,25
	Anna Pikstra	- 1,25
	Jan ter Veer	- 2,-
	Intje Harkema	- 7,50
16 nov. '52	Jurgen Graslander	- 20,-
16 nov. '52	Jurgen Graslander	- 20,-
	wed. Wolter Helder	- 25,-
	Douwe Vroom	- 2,50
	Albert Boetjes	- 6,25
	wed. Wessel Hendriks	- 4,-
22 nov. '52	Tunnis van Valen	- 1,50
	Wiebe Rottis	- 5,-
	Hendrik en Folkert Renkema	- 37,50
	Jan B. Renkema	- 5,-
	Hendrik van Hogen	- 10,-
	Sikke Arbeider	- 5,-
	Mr van den Berg	- 12,50
	Hendrik Wielinga	- 1,25
	Hendriks Derks Postema	- 25,-
	Eibe Pera	- 25,-
	Jan P. Zijlstra	- 6,-
	Bouke Westra	- 2,50
	Jan Folkerts	- 1,50
	D. Harms Pops	- 7,50
	N.N.	- 12,50
	Hotze Olthof	- 2,50
	Pieter de Wit	- 2,50
8 dec. '52	Menne v.d. Berg	- 3,-
	Jitske de Hoop	- 1,25
	Gosse Jans	- 0,50
	Hendriks Koenes	- 2,-

22 dec. '52	Iewe Rosema	- 1,-

Ook de uitgaven in het eerste kasboek leveren enkele interessante notities op, die we onze lezers niet willen onthouden.

20 april '52	Betaald aan *Doeske Wijma* voor *schuurhuur*	*ƒ* 6,-
	Men vergaderde dus toen in de schuur van Doeske Geerts Wijma, de kastelein-landbouwer. Het was in die schuur uiteraard vrij donker; daarom begrijpen we ook de volgende post: Betaald voor glazen in de schuur	*ƒ* 60,-

Een dominee, die op een zondag kwam preken, ontving *ƒ*4,- b.v. ds Jan Mekkes (23 april), ds E. v.d. Berekamp (4 juli 1852), maar 'Professor' De Haan uit Groningen kreeg *ƒ*5, (15 augustus 1852). Och ja, er is nu éénmaal verschil in rang.

De eerste genotuleerde kerkeraadsvergadering is die van 14 april 1852; ouderling E.W. Pera opende die met het laten zingen van een psalmvers, natuurlijk - zouden we haast zeggen - met psalm 25:2: Heer, ai maak mij Uwe wegen, door Uw Woord en Geest bekend. Het was het vers, waarmee in zo menige vergadering in zo menig dorp altijd werd begonnen.

Het jaar 1852 was wel een heel voorspoedig jaar voor de nieuwe Afgescheiden gemeente van Marum, want in begin december 1852 kon de eerste dominee, *E.J. Seeger* van Bedum, zijn intree doen. Hij was een eenvoudig, vriendelijk man, die tot in zijn grijze ouderdom verscheidene Afgescheiden gemeenten heeft gediend.

Laten we met enkele notities mogen besluiten.

Al spoeding werden ook in *De Wilp* kerkdiensten belegd. In november 1857 werd daar door ds Seeger een nieuw gebouw 'de dienst des Heeren toegewijd' met Marcus 16:15: En Hij zeide tot hen: Gaat heen in de gehele wereld, predikt het Evangelie alle creaturen. Het gebeurde 'onder een groote toevloed van menschen, tot blijdschap van velen, tot ergernis van anderen. Terwijl Gods kinderen gaan bidden: Och Heere, Uw koninkrijk kome.'

In de maanden december, januari en februari ging ds Seeger een avond per week bij lichte maan naar De Wilp om daar te preken, maar tijdens donkere maan moest een ouderling op zondagmiddag in De Wilp een preek lezen.

Het was ouderling *E.W. Pera*, die in *Lucaswolde* catechiseerde; *L.A. de Wit* en *Sikke van der Veen* deden dit om beurten in *De Wilp*.

Tenslotte geven we nog enkele namen van ambtsdragers uit die tijd: *R. Holtrop*, *A. Hummel* en *A. Eringa* ouderlingen; *P. v.d. Veen* en *L.J. Everts* diakenen.

In 1870 vertrok ds *E.J. Seeger* naar *Oldekerk*, twee jaar later naar *Lioessens* (Fr.), waar hij in 1899 emeritus werd. In 1907 is hij gestorven.

Eindnoten:

1. Theodorus van Swinderen (1784-1851), was van 1807-'51 schoolopziener. Hij was een groot voorstander van verbetering van het lager onderwijs. Sedert 1814 was hij in Groningen professor in de natuurkunde.
2. W.T. Vleer, Gemeente Marum door de eeuwen heen, 40. Uitgave Rabobank, Marum. De inleiding is gedateerd: november 1973.

IX Niezijl - Kommerzijl

Niezijl (Nijziel heet het in die streek) ligt 18 km ten westen van Groningen aan de oude straatweg naar Friesland en telde in 1840 ongeveer 560 inwoners.

Een paar kilometer ten noorden ervan vinden we het kleinere *Kommerzijl*, dat kerkelijk grotendeels onder de hervormde kerk van *Niehove* behoorde. Van de 290 inwoners woonden er 80 op het gebied der burgerlijke gemeente *Grijpskerk* en 210 op dat van *Oldehove*.

Dat de gereformeerde leer die de Cock weer predikte en diens schorsing in mei 1833 ook de omgeving van Niezijl niet onberoerd liet, bewijst een in 1834 in Groningen verschenen pamflet *Iets over de liefdebeurten van H. de Cock...*, waaruit blijkt, dat deze op 1 september 1833 onder enorme belangstelling in het oude hervormde kerkje van Niezijl preekte. Dit geschriftje komt in de schets Zuidhorn-Enumatil ter sprake.

Instituering Kommerzijl, 29 mei 1836

Het was bij de 37-jarige landbouwer *Jan Alberts Bosscher*, wonende te Niehove onder Kommerzijl, dat de 'kerkelijke oproermaker', de afgezette predikant H. de Cock op zondag 29 mei 1836 onder grote belangstelling ('eene menigte menschen') de Afgescheiden gemeente te *Kommerzijl* institueerde, twee ouderlingen en twee diakenen bevestigde en drie kinderen, onder wie een kind van Bosscher, doopte.

De 60-jarige ijzersmid *Jacob Everts Feringa* was één van die ouderlingen, *Jan Bosscher* één der diakenen.

De burgemeester van Oldehove verklaarde later niets van deze samenkomst te hebben geweten, daar dergelijke 'sluipvergaderingen' in alle stilte belegd werden. Daarom was er ook geen proces-verbaal opgemaakt.[1.]

Dit zal wel de oorzaak zijn geweest, dat Bosscher er in Groningen met ƒ10 boete (en ƒ6,59½ proceskosten) afkwam, terwijl de Cock zowel in Groningen als in appèl in Leeuwarden werd vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.

Een jaar later blijkt de kerkeraad te worden gevormd door de ouder-

lingen *R.P. Smit* en *Reinder Geerts Steenhuizen* (een 37-jarige boereknecht, wonende op de Waard onder Grijpskerk), terwijl diaken zijn de reeds genoemde *Jan Alberts Bosscher* en *Drewes Jans Bos* (een 39-jarige boereknecht, ook wonende op de Waard onder Grijpskerk).[2.]

In 1840 is D.J. Bos opgevolgd door de 41-jarige 'inlandsche kramer' *Meint Dirks van Heukelum*, wonende te Niezijl.[3.]

De naam van één der beide ouderlingen, Jacob E. Feringa, is er dan al niét meer bij. Hij was er de oorzaak van, dat de classisnotulen reeds in september 1836, de gemeente is dan amper drie maanden oud, spreken van 'ongestalten' in Kommerzijl. Het volgend jaar staat Feringa als gecensureerd te boek wegens scheurmakerij, hij erkende zijn medeouderling niet - en wegens een niet nader genoemde zonde; weer een jaar later is hij definitief bij de kerk vandaan.[4.]

Verschillende leden van de Afgescheiden kerk van *Kommerzijl* kwamen uit Niehove. Enkele maanden voor de instituering van deze gemeente, in mei 1836, zond de scriba van het classikaal bestuur van Groningen aan het Provinciaal kerkbestuur een rapport over de woelingen en conventikelen der separatisten.[5.]

In dit rapport wordt ook vermeld het woeste optreden van de ijzersmid J.E. Feringa te Niehove, zonder dat zijn naam evenwel wordt genoemd. Veel fraais krijgen we niet te horen, integendeel. Over de Afgescheidenen in Niehove lezen we:

'Te Niehove is van de vier, hunne afscheiding verklaard hebbende personen de ééne, te voren lidmaat, een man, die, te veel sterken drank gebruikt hebbende, soms op straat staat uit te roepen: ik ben in Sion geboren, ik ben in Sion geboren.

De tweede, geen lidmaat, een man, die, na het verlies van zijne godsdienstige vrouw, eene getrouwde vrouw, die haren echten man verlaten had, eenen geruimen tijd tot bijzit heeft gehad, volgens getuigenis van die vrouw zelve, die, door hem verlaten zijnde, zich niet schaamt, zulks aan anderen te verhalen.

De derde, eene lijderes aan de vallende ziekte, van hare kindsheid af ouderloos, en door de Diakonie met groote kosten tot hiertoe onderhouden, in wier bezit de Separatisten, daar zij zich ook in hunne gezelschappen begaf, zoo veel belang hebben gesteld, dat een zoogenaamd ouderling, en diaken van de Cock's gemeente verklaard hebben, haar van de Diakonie over te nemen, met belofte van onderhoud.

En de vierde een *smidsknecht*, die met zijnen meester alles aanwendt, om de Predikanten gehaat te maken, en zelfs godsdienstige menschen het bijwonen der openbare godsdienst afraadt, een raddraaijer en hoofd der Separatisten, een bijzonder vriend van de Cock, denzelven dikwijls bezoekende, en in schelden en lasteren getrouw navolgende, van wiens boosheid en onbeschaamdheid in het uitbraken van lastertaal de hoog-

bejaarde Predikant onlangs de onaangenaamste ondervinding gehad heeft, eerst bij het huisbezoek, toen zijn razen en tieren en op de tafel slaan door het huis klonk en zelfs menschen voor de deur deed te hoop komen, blijvende de Predikant voor zijne woede naauwelijks veilig, en daarna nog eens in de Pastorij, welke hij, na eenig onderhoud, verliet onder het uitroepen met eene harde stem: wij zijn al tachtig duizend, wij zijn al tachtig duizend'.

Tot zover het rapport. We mogen gerust aannemen, dat een zekere dweepzucht sommige Afgescheidenen niet vreemd was. Terloops merken we nog op, dat met de hoogbejaarde predikant in het rapport bedoeld werd de 81-jarige *N.N. Sinninghe*, die al in 1783 predikant in Niehove was geworden en daar in 1846 is overleden, 91 jaar oud.[6.]

Over *Niezijl* is het bovengenoemd rapport heel kort. Daar had zich, in het begin van 1836, nog niemand officieel afgescheiden, al kwamen er sedert lang verscheidene personen 'om hunne gevoelens' niet meer in de kerk.

Voor nadere informatie over de gemeente *Kommerzijl* missen we helaas een notulenboek, maar wel bleven bewaard een 'Staat van Ontvangst' beginnende met zondag 29 mei 1836 (de dag der instituering) en een 'Staat van Uitgaaf', aangelegd in de maand mei 1836.

We haalden er de volgende bijzonderheden uit:

Als de Cock een doop- en avondmaalsdienst verzorgde in Kommerzijl - en dit deed hij b.v. op 24 april 1837, 11 febr., 21 mei, 7 november 1839 en 21 april 1840 - dan viel in de opbrengst der collecten een duidelijke piek te constateren (resp. *f* 2,47½, 2,73½, 3,96, 2,99½, en 2,91½). Ging er geen predikant voor, zoals meestal het geval was, dat haalde het totaal van een collecte de *f* 1 niet. Voor brood en wijn voor het Avondmaal werd telkens *f* 1,05 uitgegeven.

Een enkele keer lazen we, dat er ook in *Grijpskerk* gepreekt werd, op 21 april 1840 en 2 april 1842, resp. door ds de Cock en ds F. Strik.

De arme weduwe Grietje Jetzes wordt geregeld door de diaconie ondersteund. We krijgen dan b.v. de posten:

12 februari 1839	Betaald aan Abel Pot voor turf ten behoeve van Grietje Jetzes *f* 8,-
28 juni 1841	Betaald voor een half stobbe baggel ten behoeve van Grietje Jetzes aan de schipper Jan Bijzitter *f* 9,-
26 mei 1842	Betaald aan Aafke Freerks 49 weken huishuur voor Grietje Jetzes à 20 cent per week.

Toch loopt het eind 1844 mis met de gemeente Kommerzijl. Ze gaat door zwakte en onenigheden te niet. We weten ook van het einde maar

weinig. In elk geval speelt de aanvraag om als kerk door de overheid te worden erkend, ook een rol. We lezen tenminste in de classisnotulen van 1841, dat de pas gekozen, maar nog niet bevestigde ouderling *E.J. Heizenberg* zich sterk verzet tegen dit aanvragen van 'vrijheid'. Het is het in menige plaats opduikende twistpunt, dat één van de oorzaken is geweest van het ontstaan der Kruisgezinde gemeenten, al is dit in Groningerland beperkt gebleven tot slechts enkele officiële gemeenten. (*Bierum* en de heel even bestaan hebbende gemeente te Midwolda (Oldambt).

In Kommerzijl komen de Cock en een paar ouderlingen namens de classis met Heizenberg over dit punt praten.

We lezen er verder met van.

Op 6 en 7 december 1844 wordt bij het voorgaan van *M. Swartwold*[7] nog 65 cent gecollecteerd. Op 15 december nog 75 cent als ds De Haan uit Groningen preekt. Het is de laatste ontvangpost. Dan is het gebeurd met Kommerzijl.

In de classisnotulen van 15 november 1844 lezen we de klacht, dat de kerkeraad te Kommerzijl alles laat verlopen: geen kerkdiensten meer, geen doop, geen avondmaal, geen armenverzorging, geen huisbezoek, niets meer: De gemeente is in 1845 als gemeente van Kommerzijl teniet gegaan, maar op 21 november 1850 herrezen als Chr. Afgescheiden kerk nu te *Niezijl*. Tekenen van nieuw leven bespeuren we al, als de gemeente van Burum op de Provinciale Synode van 1 april 1850 haar ongenoegen uitspreekt over het 'oefenen' van J. de Graaf van Groningen te Kommerzijl.

Gelukkig bleef het eerste notulenboek van de kerk van *Niezijl* bewaard. Op de eerste pagina lezen we:

> Psalm 78, vers 4.
> Wij zullen het niet verbergen voor onze kinderen,
> voor het navolgende geslagt, vertellende de
> loflijkheden des Heeren en Zijne sterkheid en
> Zijne wonderen die Hij gedaan heeft.

De nieuwe gemeente werd gevormd uit de leden, die behoorden tot de kerken van *Burum*, *Enumatil/Noordhorn* en *Ezinge* en die woonden te Grijpskerk, Niezijl, Kommerzijl, Niehove en onder Enumatil en Noordhorn.

Een voorbereidende vergadering was al op 14 november 1850 gehouden te Niezijl bij *Hinrik Alberts van Wijk* aan huis; aanwezig waren daar ds *F. Strik* met ouderling *R. Hamming*, beiden uit *Burum*, ds *G.J. Raidt* met ouderling *D. van Til* uit Enumatil en ouderling *P.D. Franssens* uit *Saaxum* (van de kerk van Ezinge).

Instituering Niezijl, 21 november 1850

Een week later, 21 november 1850, vond de instituering plaats onder leiding van ds *F. Strik* van Burum en ds *G.J. Raidt* van Enumatil. Eerstgenoemde preekte uit Maleachi 3:18 en hierna vond de verkiezing van een kerkeraad plaats na voorafgaand psalmgezang, en gebed door ds Raidt.

Tot ouderlingen worden toen gekozen: de 41-jarige *Jan Jans Elema* (zijn vader was schipper te Niehove geweest) en de 51-jarige boereknecht *Fokke Karstens Doornbos*.

Tot diakenen werden aangewezen de 46-jarige grenier (keuterboer) *Hindrik Alberts van Wijk* en de 31 -jarige verwer *Klaas Luitjens Landstra*.[8.]

Werd de eerste kerkeraadsvergadering op 5 december 1850 nog in een schuur onder Niehove gehouden, de tweede, op 23 januari 1851, was al in 'de pastorie'. Van de gemeente Enumatil werd voor *f*4 een 'lesenaar' gekocht, en besloten werd 'de eygendom' te kopen waar de kerk zal staan voor *f*200 en het huis voor *f*1600. Even later wordt het bouwen van de kerk aanbesteed voor *f*2324.

Bij KB. van 30 december 1852 wordt de gemeente door de regering *erkend*.

De molenaar Meijer te Visvliet had zich bij de hogere autoriteiten nog beklaagd over het nadeel dat z.i. door de stichting der kerk van de Chr. Afgescheidenen te Niezijl werd toegebracht aan zijn daarbij staande molen.

Zijn bezwaren werden afgewezen.

Laten we mogen besluiten met het aanhalen van een bericht uit *De Stem* van 1851.

Niezijl.

Nadat deze gemeente op de 21e november 1850 onder de leiding van ds *F. Strik*, predikant te Burum, en ds *G. Raidt*, predikant te Enumatil, was gesticht, werden weldra aanstalten gemaakt om een kerkgebouw, benevens een geschikte woning voor een predikant daar te stellen, en hiertoe werden, onder Gods zegen, alras gerede harten en milde handen gevonden, en wel zodanig, dat reeds op de 4e mei 1851 de voltooide kerk plechtstatig den Heere kon worden toegewijd door de Hoogleraar *T.F. de Haan*, die tot tekst had gekozen psalm 122:4-6: 'Waarheen de stammen opgaan, de stammen des Heeren, tot de getuigenis Israëls, om den naam des Heeren te danken. Want daar zijn de stoelen des gerichts gezet, de stoelen van het huis Davids. Bidt om den vrede van Jeruzalem; wèl moeten zij varen, die u beminnen.'

De door de gemeente beroepen Leraar ds *J.J. Mekkes*, vroeger predikant te Ezinge, is de 15e juni 1851 door de Hoogleraar T.F. de Haan bevestigd, en heeft des namiddags van die rustdag zijn intrede gedaan,

naar aanleiding van Col. 4:3: ‘Biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus, om welke ik ook gebonden ben.’

Groot is het aantal van hen, die nu reeds opkomen om met ons God te aanbidden en te verheerlijken, zodat het ruime kerkgebouw dezelve nauwelijks kan bevatten. Den Almachtige zij de ere in eeuwigheid![9.]

Eindnoten:

1. Schrijven van de kerkeraad der hervormde gemeente te Niehove aan het classikaal bestuur van Groningen, 25 juni 1836. Ingekomen Stukken bij het Class. bestuur in Groningen. Gemeentearchief-Groningen.
2. Reinder G. Steenhuizen trouwde in mei 1829 te Grijpskerk met de 25-jarige dienstmaagd Johanna Annes de Vries.
   Jan. A. Bosscher trouwde in juni 1820 te Oldehove met de 22-jarige naaister likje Douwes de Vries, wonende te Niehove, geboren Niezijl.
   Drewes Jans Bos trouwde in mei 1827 te Grijpskerk met Jantje Everts Nanninga een 29-jarige dienstmaagd te Noordhorn, dochter van een timmerman uit Niekerk.
3. Meint Dirks van Heukelum trouwde in mei 1839 te Grijpskerk met de 22-jarige dienstmaagd Antje Jans van der Ploeg, een arbeidersdochter wonende te Niezijl.
4. Hij moet niet verward worden met Jeen Gerrits Feringa, die in 1853 in de gemeente Grijpskerk als weduwnaar van Trijntje Jans Krijthe op 39-jarige leeftijd overleed.
5. Archief Synode van de Nederlands Hervormde kerk te Den Haag.
6. Ninge Nienhuis Sinninghe was op 26 december 1754 als predikantszoon in Wierum bij Groningen geboren. Op 5 januari 1783 werd hij predikant in Niehove en overleed daar op 14 oktober 1846. Hij was gehuwd met Henrica Rummerink.
7. Menno Kiers Swartwold (1813-'47), zoon van een bakker te Onderdendam, Afgescheiden predikant te Schoonhoven 1846.
8. Jan Jans Elema was in december 1841 in Oldehove gehuwd met de 22-jarige Frauktje Franssens Werkema, een landbouwersdochter uit Feerwerd.
   Hindrik Alberts van Wijk trouwde in mei 1836 te Grijpskerk met de 18-jarige dienstmaagd Trientje Machiels Steenstra uit Niezijl.
   Klaas Luitjens Landstra trouwde in juni 1845 te Grijpskerk met de 22-jarige Ettje Harmens Bakhuis uit Niezijl.
9. De Stem, 25 juni 1851. De tekstwoorden hebben we er tussengevoegd.
   In 1977 verscheen van H. Bouma, Des Heren roemrijke daden, dat ook over de geschiedenis van de gereformeerde kerk te Niezijl handelt.

X Nuis, 1836-1848

Nuis ligt 3 km ten oosten van *Marum* en dus vrij ver van Grootegast.

Van de korte geschiedenis van de Afgescheiden kerk van Nuis (12 jaar) zijn niet veel gegevens bewaard gebleven. Uit het notulenboek van de Afgescheiden gemeente van Grootegast en uit dat van de classis Groningen vallen enige verspreide notities te puren. Het meeste leveren nog de notulen van de hervormde gemeente van *Nuis-Niebert* op. Laten we daarom hiermee beginnen.

Hervormd predikant in Nuis-Niebert was in de dagen der Afscheiding *Reinder Damsté*, een domineeszoon. Na enige jaren in zijn eerste gemeente *Boornbergum* (Fr.) te hebben gestaan, was hij in 1820 op 24-jarige leeftijd naar *Nuis-Niebert* gekomen, waar hij in 1851 overleed.

Zijn eerste vrouw Baukje Wilhelmy, een Fries meisje, stierf op 31 juli 1836, 41 jaar oud. We hebben ons afgevraagd: Zouden de sterke spanningen, waaraan haar man (door eigen schuld) bloot stond, haar gezondheid hebben ondermijnd?

De zaak zat zo: Op 18 december 1839 meldde de hervormde classis Groningen, dat ds *R. Damsté* te Nuis-Niebert voor 6 maanden was *geschorst*. De post van de broodrekening in het 'diaconierekenboek' bleek namelijk vervalst te zijn: in plaatst van *ƒ*14,02 stond *ƒ*114,02 geschreven, dus *ƒ*100 te veel. Deze fraude was al in 1831 gepleegd, maar de eerste jaren nooit aan de oppervlakte gekomen.

Toen in 1835 in Nuis-Niebert de onderlinge irritaties en spanningen, mee door de in de regio plaats vindende Afscheiding sterk in aantal en sterkte toenamen, kwamen in Nuis-Niebert in 1835 acht lidmaten niet meer aan het Avondmaal, ja zelfs helemaal niet meer in de kerk. Het waren: de landbouwers *Cornelis Hindriks Hazenberg*, *Jan Ebels Dijkstra*, *Anne Egberts Alkema*, *Albert Hindriks Hummel* met zijn vrouw *Froukje Lubberts Oosterhof* en zijn schoonmoeder (de weduwe *Harm Hindriks Onnekes*) en *Sjouktje Lammerts* (weduwe *van Valen*), allen te Nuis.

De 8e was *Auktje Wiebrands*, huisvrouw van *Popke Keimpes Akkersma* te Niebert.

Ze bezochten op zondag de 'oéfeningen der Separatisten'. Hieruit blijkt dus, dat in 1835 ook in Nuis en Niebert sympathisanten met de Afgescheidenen waren.

C.H. Hazenberg (landbouwer) trok zich in het jajaar van 1835 uit deze groep terug en mocht nu per 1 januari 1836 ouderling worden in plaats van de overleden Tjeert Tjeerts de Boer. Het spreekt vanzelf, dat hij nu moest meedoen aan het vermanen van zijn vroegere medestanders. Afgesproken werd, dat ds Damsté met ouderling Hazenberg de in Nuis wonende opposanten zouden bezoeken. Ouderling *Eise Hindriks de Boer* ging met ds Damsté naar Niebert.

Uit het rapport van de vermaanbezoeken bleek, dat niemand van de bezochte lidmaten beterschap wilde beloven, behalve Jan Ebels Dijkstra. Daarom werden in maart 1836 de hardnekkigen voor een half jaar van het Avondmaal afgehouden, en in het najaar voor onbepaalde tijd. De kerkeraad meende het zijn plicht te zijn, 'door tijdige en gepaste aanwending der kerkelijke tucht, moedwil en scheurziekte te beteugelen'.

Maar zie, een jaar later komen de per 1 januari 1837 afgetreden, hierboven reeds genoemde ouderling *Cornelis Hindriks Hazenberg*, met *Jan Geerts Hazenberg* en diens zoon *Kornelis* al weer niet in de kerk en aan het Avondmaal. De oorzaak daarvan wordt duidelijk, als we de notulen van de kerkeraad van 21 maart 1838 lezen. Als gewoonlijk werd deze vergadering in de *pastorie* gehouden (dat was comfortabeler en men bespaarde wat turf).

De voorzitter, ds Damsté, was net begonnen met het voorlezen van de notulen van de vorige vergadering of de deur van het vertrek ging wijd open en binnen stapten, onaangediend, diaken *Wisse Sjoerds Veenstra*, boekweitmulder te Nuis, en de eerste assessor der gemeente Marum: *Albert Eises Palma*.

In de deuropening bleven staan *Cornelis Hindriks Hazenberg*, *Jan Alles Ausma* en *Albert Hindriks Hummel*, allen landbouwers te Nuis. Bescheiden op de achtergrond, zoals het een dagloner betaamt, stond *Hans Derks de Groot*.

Nadat diaken *Veenstra*, boekhouder van de diaconie, de kerkeraad met een kort woord had gegroet, vroeg hij: 'Schikt het den Kerkeraad de rekening *in de kerk* te doen?' Daar had hij namelijk schriftelijk om gevraagd en zelfs was zo juist om 3 uur 's middags de kerkklok geluid als sein, dat men naar de kerk kon komen. Dit klokgelui op een zeer ongewoon uur, had een hele volksoploop ten gevolge gehad.

Wijzend op zijn mede-bezoekers zei Veenstra nog: 'Deze lieden zijn bij mij aangekomen en wisten niet, wààr de rekening zou wezen'. Ze wilden dus bij de controle van de boekhouding der diaconie aanwezig zijn.

De voorzitter antwoordde, dat de kerkeraadsvergadering al begonnen was en dat men nu moeilijk weer naar de kerk kon gaan, waarop diaken Veenstra alleen nog dreigend zei: 'Dan is het beslist'.

De bezoekers gingen weer weg; assessor Palsma was de enige, die nog 'goeden dag' zei, toen hij de deur achter zich dicht trok.

De voorzitter kon verder gaan met de onderbroken lezing van de notulen. Maar hoe moest het nu met het brandende punt van de publieke controle van de administratie van de diaconie over het jaar 1837? Uit alles blijkt, dat ds Damsté zich hieraan met allerlei foefjes en spitsvondigheden wilde onttrekken. En toch moest volgens het huishoudelijk reglement de controle plaats vinden ‘na voorafgaande bekendmaking aan de Gemeente, voor de gezamelijke leden des Kerkeraads’, terwijl aan de gemeenteleden gelegenheid zou worden gegeven ‘om van de alzoo gedane rekening visie te nemen’.

Diaken Veenstra, de man van de woorden ‘dan is het beslist’, maakte nu in april 1838 de zaak aanhangig bij Gedeputeerde Staten. In zijn schrijven vertelde hij, dat er over de kerkelijke en diaconale administratie van de hervormde gemeente in Nuis vele geruchten in omloop waren ‘waarvan hij het ware of valse niet kon onderscheiden’.

Daarom wilde hij niet in een besloten kerkeraadsvergadering, maar openlijk in de kerk van de hervormde gemeente te Nuis zijn diaconale boekhouding gecontroleerd en goedgekeurd zien. En dit was hem niet mogelijk geweest.

Om kort te gaan: het loopt alles uit op een *schorsing* van ds *Damsté* (1839).

Hoe gaat het nu kerkelijk verder met de drie Hazenbergs? Letten we eerst op de reeds meermalen genoemde *Cornelis H. Hazenberg*. Hij vaart bepaald geen vaste koers.

In 1835 bezoekt hij de samenkomsten van de *separatisten*, per 1 januari 1836 wordt hij weer ouderling in de hervormde kerk, maar in december 1838, hij is dan geen ambtsdrager meer, wordt op de kerkeraad de vraag behandeld: Moet men, wat Cornelis W. Hazenberg betreft, met de tucht verder gaan? Want hoewel hij geen schríftelijke verklaring van afscheiding bij de kerkeraad heeft ingediend en hij dus wettig tot het hervormd kerkgenootschap blijft behoren, bezocht hij toch geregeld de samenkomsten van de Afgescheidenen in Nuis en betoont hij zich dus een voorstander van die ‘aanhang’.

De kerkeraad komt dan tot de merkwaardige conclusie, dat bij zo'n lid ‘toepassing van een bestraffingsmiddel doelloos’ is. Deze Hazenberg had dus duidelijk actieve sympathie voor de Afgescheidenen.

Met *Jan Geerts Hazenberg* en diens zoon *Cornelis* was het anders gesteld. In de kerkeraad merken de ouderlingen *de Goede* en *Hoekstra* op, dat beiden vroeger trouw in de kerk en aan het Avondmaal kwamen.

De reden, dat zij dit sedert ongeveer maart 1835 niet meer deden, scheen niet gelegen te zijn in ‘neiging tot Separatisme’, maar in *wrevel tegen de predikant*. En dan wordt de vermoedelijk te veel verantwoorde *f*100 in een uitgaafpost van de diaconierekening in Nuis weer eens opgehaald.

Een kerkelijke bestraffing zou slechts een nog grotere verbittering

tegen ds R. Damsté tot gevolg hebben, menen de broeders. En dus doet de kerkeraad niets.

Maar zie, in september 1840 worden de drie Hazenbergs voor onbepaalde tijd van het Avondmaal afgehouden. Nog geen vier maanden later wordt dit besluit echter weer ingetrokken, omdat genoemde lidmaten verklaren wel weer in de kerk te willen komen.

Wie dit alles in de notulen leest, zou er draaierig van worden. In elk geval, de hierboven beschreven conflictsituatie in Nuis kan de Afscheiding aldaar direct of indirect hebben bevorderd.

We zeiden al, dat we van de korte geschiedenis van de zelfstandige Afgescheiden gemeente te Nuis bij gebrek aan gegevens weinig afweten.

Instituering, 1836

Het jaar der instituering is 1836 en de initiatief-nemer was *Jan Tieses Bijzitter*, een 27-jarige arbeider. Zonder overleg met de kerkeraad in Grootegast was er in *Nuis* een gemeente gesticht. Van protesten uit Grootegast trok hij zich niets aan. En zie, zijn gemeente bleek nog levensvatbaar ook. Om een eind aan het geharrewar te maken, werd in 1842 maar een grensscheiding tussen Grootegast en Nuis vastgesteld.

Toch kon Nuis als aparte gemeente zich niet handhaven en ontbond zich vrijwillig in 1848. De leden werden ingelijfd bij de gemeenten van *Leek*, *Zevenhuizen* en *Grootegast*.

Ongetwijfeld zal bij het ontstaan van de gemeente Nuis de grote afstand tot Grootegast een rol hebben gespeeld. Deze moedergemeente had haar leden wonen in *Grootegast*, *Doezum*, *Stroobos*, *Lutjegast*, *Sebaldeburen*, *Oldekerk*, *Niekerk*, *Niebert*, *Nuis* en *Marum*. Een enorm resort dus.

Of Bijzitter erg op de oefenaars-eer was gesteld, we weten het niet. Zeker is, dat hij in Nuis de man was. Uit de classis-notulen (1839) blijkt, dat hij niet pro deo wenste te oefenen; hij vroeg daarvoor vergoeding. Dit lokte een protest uit van zijn mede-ouderling *J.J. Klok*, die zijn bezwaar zelfs op de classis bracht en daar gelijk kregg. Kosteloos oefenen of ermee ophouden, luidde de uitspraak.

Tenslotte nog enkele notities uit het classikaal archief. In het jaar van de stichting der gemeente (1836) is *R.F. Rosema* ouderling, een 44-jarige arbeider, wonende te *Tolbert*.

In 1840 fungeren *J.T. Bijzitter* en *Jan J. Klok* als ouderling. Diaken is dan nog *Dirk Harm Pops*, een 53-jarige dagloner. Wegens ‘zijn slapheid in zijn dienst’ was hij door de visitatoren vermaand. De kerkeraad oordeelde het nu het beste, dat hij ‘afging’ en dat een nieuwe diaken gekozen werd.

In 1843 ondertekent *Lammert Alberda de Wit*, een 40-jarige wolkammer het ondertekeningsformulier voor ouderlingen. Hij was een zoon van de

'blauwverver' *Klaas de Wit*, die vlak voor de Afscheiding in Ulrum aan een rel in de kerk aldaar had meegedaan.

In hetzelfde jaar is een zekere 'Hakersma' (Akkersma) diaken te Nuis. Meer namen van kerkeraadsleden konden we niet gewaar worden.

Het enige wat nog valt mee te delen, is een *tuchtgeval*. *Hindriktje Harms* lid der gemeente Nuis, had centen 'verzilvert', (dus door knoeierij de muntwaarde vervalst). Ze was reeds gearresteerd. De kerkeraad zou haar schriftelijk vermanen en opwekken tot boete en bekering.

Wanneer in 1852 de Afgescheiden gemeente van Nuis in *Marum* herrijst, komen we bij de eerste leden daarvan dadelijk de namen van *Jan J. Klok* en *Lammert K. de Wit* weer als ambtsdragers tegen. Ook *Dirk Harms Pops* is er weer bij, evenals *Popke Keimpes Akkersma*.

XI Stroobos

De grens tussen Groningen en Friesland loopt dwars door dit aan het oude Hoendiep gelegen dorpje heen. Omstreeks 1840 was het Groningse Stroobos - 170 inwoners - slechts door een hek gescheiden van het Friese deel. Er was zelfs een herberg, die half op Gronings, half op Fries grondgebied stond, zodat men in Friesland de voordeur inkwam en in Groningen de achterdeur weer uitging.

Volgens een geografisch woordenboek was er veel doorvaart naar Groningen, terwijl ook de trek- en vrachtschuiten hier aanlegden. Het gehucht was sedert enkele jaren aanmerkelijk gegroeid. Men had er reeds twee *blauwververijen*, een *grutterij*, een *scheepstimmerwerf* en een *wind-pelmolen*.

In 1846 was hier een Chr. Afgescheiden gemeente erkend, die toen nog geen dominee had. De kerk, die bij het verlaat of de schutsluis stond, was een klein gebouw, zonder toren of orgel. Aldus Van der Aa in zijn geografisch woordenboek (±1847).

Misschien was het aan de hierboven genoemde groei van het dorpje te danken, dat er voor de Afgescheidenen aldaar een mogelijkheid ontstond een zelfstandige gemeente te vormen, los van Grootegast. Dit gebeurde in 1845.

Waarschijnlijk speelde bij de totstandkoming van de nieuwe gemeente de afstand tot Grootegast ook een rol. Al was die niet zo bijzonder groot, in een groot deel van het jaar was het toch geen kleinigheid om elke zondag langs de wegen en met de vervoersmiddelen van toen van Stroobos naar Grootegast te trekken. Er ging niets boven het kerken in het eigen dorp.

Een illustratie hiervan levert ons een bezwaarschrift van 30 oktober 1839, ingekomen bij het hervormd Provinciaal Kerkbestuur van Groningen. Daarin deelde *P.M. Pel* te Stroobos mee, dat hij reeds in november 1837 aan de hervormde ds *Woldringh* te *Grootegast-Doezum* toestemming had gevraagd om zijn kind in het vlakbij gelegen *Gerkesklooster* te mogen laten dopen en niet in Grootegast ‘wegens de verre afstand in het koude jaargetijde’.

Nu bestond er een regel, dat een *daalder* moest worden betaald om permissie te krijgen elders te laten dopen. Maar het classikaal bestuur

van Groningen had die eis tot betaling verworpen. Toch was de kerkeraad van Grootegast dit bedrag blijven eisen. Het gevolg was, dat in Stroobos diverse kinderen ongedoopt bleven. Aldus de klacht van Pel.

Pas veel later - op nieuwjaarsdag 1851 - worden zijn drie kinderen gedoopt in de Afgescheiden kerk van Stroobos. Hij is dan geen belijdend lid.

Het notulenboek van de (kleine) kerkeraad begint met *7 juli 1845*. Op die datum zijn namens de classis Groningen als kerkvisitatoren in Stroobos ds *H.J. Budding* van Groningen en ds *H. Wiersma* van Thesinge. Natuurlijk zijn ook aanwezig ouderling *Jacobus van Weringh* (38 jaar, blauwverver van beroep)[1.] en diaken *Sipke Martens van Kooten* en verder 3 gemeenteleden, *H.P. Brouwer*, *W.W. Dijkstra* en *J.E. Talsma* (die het volgend jaar, 1846, dominee in Baflo wordt).

De visitatoren hadden een bepaald doel met hun komst naar Stroobos nl. het oplossen van de kwestie-van Kooten. Tussen deze diaken en verschillende leden der gemeente bestond ‘geen gulle vereniging’ als gevolg van ‘verschil en beoordeling aangaande het gemoedsbestaan voor den Heere, de leiding Gods met de ziele zijns volks’.

Van Kooten trad bij het bestrijden van wat hij als verkeerd zag, zeer driftig en onbroederlijk op en was ook nog zeer ontevreden over het op zichzelf staan van de gemeente Stroobos, gescheiden van de moedergemeente Grootegast.

De vergadering verleende hem nu gaarne ontheffing uit het ambt van diaken; hij mocht zich bij Grootegast voegen. Later kwam hij met schuldbelijdenis bij de gemeente Stroobos terug.

Aan het eind van de vergadering hebben de visitatoren ‘de gemeente opgewekt om tot moedgeving gedachtig te zijn hoe de Heere menigmaal uit het geringe, het minst verwacht wordende, de heerlijkste uitkomsten beschikt, volgens de waarheid en de ondervinding, dat aller oog en hart op den Drie Eenigen Verbondsgod Zijns volks toch mogt geslagen wezen. Mogt de Heere J.C. ons tot Alpha en Omega zijn!’

Op zondag 23 november 1845 preekte ds T.F. de Haan in Stroobos. Na afloop van de dienst is het onder zijn leiding kerkeraadsvergadering, want er moesten nieuwe ambtsdragers komen. Nu van Kooten zijn ambt had neergelegd, was alleen ouderling J. v. Weringh overgebleven; de kerkeraad bestond immers slechts uit één ouderling en één diaken. Dit was te weinig en men besloot nu het college op twee ouderlingen en twee diakenen te brengen.

Naast *van Weringh* komt *J. Talsma* als ouderling te staan (hij wordt 11 februari 1846 's morgens bevestigd door ds D. Drukker van Dokkum), terwijl op eerste kerstdag 1845 de nieuwe diakenen *Lukas Jans Klamer* (28 jaar) en *Melle Sjoerds Oostinga*, een 36-jarige gardenier onder Visvliet wonende, door ds T.F. de Haan tot hun dienst worden ingeleid.[2.]

Kerk

Diezelfde dag nog wordt besloten met het bouwen van een *kerk* voortgang te maken. J. v. Weringh en L.J. Klamer zitten in de bouwcommissie. En met Pinksteren *31 mei 1846* kan de nieuwe kerk aan de 'Groninger Streek' door prof De Haan uit Groningen worden in gebruik genomen, wat hij doet met een preek over ps 51:20: Doe wel bij Zion naar uw welbehagen, bouw de muren van Jeruzalem op'. Ouderling J. v. Weringh had de 25e maart 1846 de eerste steen gelegd. De kosten hadden bedragen: timmerman *f*1329,14, verwer en glazenmaker *f*53,75.

Om deze som te kunnen betalen, was van J.J. Waterberg, schipper op de Leek, *f*700 geleend tegen 4½% rente en van diens schoonzoon, de blauwverver J. v. Weringh nog eens *f*100.

Een paar dagen voor de ingebruikneming van de nieuwe kerk was ouderling J. Talsma, pas vanaf 11 februari in functie, op de Provinciale Synode van Groningen geëxamineerd en toegelaten tot de bediening des Woords.

Vóór zijn vertrek naar Baflo schrijft hij nog eigenhandig de volgende verklaring in het notulenboek:

De vertrekkende broeder ouderling wenscht bij dezen met zijn eigen handtekening over zijn gebrek van de gemeente vergiffenis en schenkt wederkerig vergiffenis waar het voor den Heere mogt nodig zijn. De Heere zij met deze gemeente naar derzelver uit- en inwendige behoeften om des Heeren Jezus wil

Dit zij zo.

J. Talsma.

Zo vlot als het met de bouw van de kerk was gegaan, zo snel ging het niet met het krijgen van een dominee. In februari 1846 had men het oog laten vallen op ds *J.R. Ananias* te Enkhuizen. Deze gaat een paar keer voor in Stroobos en op 7 november is hij op een kerkeraadsvergadering die hij met gebed opent en sluit. Maar de classis heeft bezwaren tegen hem en beslist, dat niemand hem gelegenheid mag geven om voor te gaan, als hij geen goede attestatie kan tonen (en dat kon hij niet; in 1843 was hij losgemaakt van Meppel en in Enkhuizen was hij nooit officieel bevestigd).[3.]

Na verscheidene bedankjes krijgt de kleine gemeente te Stroobos pas in 1851 haar eerste dominee. Het is de 27-jarige *Timon Westrik*, gekomen van *Vriezerween*.

Op zondag 8 juni 1851 werd hij bevestigd door ds T.F. de Haan van Groningen met de tekst 1 Tim. 5:17: 'Dat de ouderlingen, die wèl regeren, dubbele eer waardig geacht worden, voornamelijk die arbeiden in het Woord en de Leer.'

De volgende zondag deed ds Westrik zijn intree in Stroobos met

Col. 4:3a: ‘Biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene, om te spreken de verborgenheden van Christus’.

Men huurde voor hem in Stroobos een woning van *J. van Weringh*, vermoedelijk het huis waarin in 1952 D. Scheeringa woonde.

Oudervreugde kwam er in deze zeer eenvoudige pastorie, doordat ds Westriks vrouw, *Hendrika Fina Bramer* (23) in februari 1852 het leven schonk aan een zoontje, Timon Frederik.

De komst van een nieuwe dominee brengt soms (tijdelijk) een versnelling in het gemeentelijk leven te weeg, mee als gevolg van een betere organisatorische aanpak. Zo ook hier. Het blijkt o.a. hieruit, dat zich een aantal personen melden om als lid te worden toegelaten. We noemen *Siberinge Petrus Faber* (weduwe van *W.M. Dijkstra*) en haar dochter *Hinke Willem Dijkstra*, de vrouw van *Pieter M. Pel*.

Wel leverde de belijdenis van eerstgenoemde enige zwarigheden op, maar ze werd toch aangenomen ‘uit kracht van liefde en vereeniging met het volk.’ Met Gods volk, zoals dit samenkwam in de Chr. Afgescheiden gemeente te Stroobos.

Ook na afgelegde belijdenis werden toegelaten *T. Jelsema* en *Pietje W. van der Veen* en in november 1851 *Sapke Teis Tol*, vrouw van Pieter Jager.

Wat heel weinig voorkwam - de gemeente was ook zo klein - was de kerkelijke bevestiging van een huwelijk. Maar op 29 mei 1853 is er dan toch één nl. van *Aldert Hendrik Piersma* en *Johanna Pieter Pel*.

Niet lang is ds Westrik in Stroobos gebleven. Na 2½ jaar vertrok hij naar *Staphorst*.

Zijn opvolger, de 36-jarige *Frans Rederus*, proponent te Kampen, getrouwd met de 7 jaar jongere *Martje Pieters Oosterhof*, was in Stroobos in december 1855 beroepen op een tractement van *f* 450 per jaar plus vrije woning. Alles heel sober dus. 't Kon ook moeilijk anders, want in 1855 bedroeg het *zielental* 21 belijdende leden, 10 bijwoners en 49 kinderen, in totaal dus slechts 80 zielen.

Op 4 mei 1856 werd proponent Rederus door prof, de Haan - daarvoor overgekomen uit Kampen - in Stroobos als predikant bevestigd met Matth. 4:18-20, waarin Jézus tot Petrus en Andreas zegt: ‘Volgt mij na, en Ik zal U visschers der menschen maken.’

Zijn intreetekst was Hand. 16:9, 10, waarin het gaat over het ‘nachtgezicht’ van Paulus: ‘daar was een Macedonisch man staande, die hem bad en zeide: Kom over in Macedonië en help ons.’

Na bijna 3 jaar in Stroobos te hebben gewerkt, vertrok ds Rederus naar *Beetgum* (Fr.). De kerkeraadsnotulen zeggen ervan: ‘Nadat onze Leeraar Ds F. Rederus bijna den tijd van 3 jaaren, onafgebroken en met vlijt en ijver, onder ons werkzaam was geweest, heeft hij op den 28 November afscheid van onze gemeente genomen, predikende bij die

gelegenheid n.a.v. Hand. 20:32. En is daarna vertrokken naar Beetgum.' (Notulen 9 december 1858.)[4.]

In 1878 is een nieuwe pastorie gebouwd aan de Groninger streek. Ze stond voor de nu afgebroken oude kerk. Onlangs (1977) is de voorgevel van de oude pastorie - die allang niet meer als zodanig dienst deed - gerenoveerd.

Laten we mogen eindigen met het noemen van de namen van de dopelingen uit de beginperiode der Chr. Afgescheiden kerk van Stroobos.

Datum doop	**Naam**	**Ouders**	**Gedoopt door**
19 januari 1845	Jannes	Jacobus van Weringh en Grietje J. Waterberg	ds Hel de Cock van N. Pekela
23 november 1845	Geert	Jan de Roo van Hazenberg en Aafke Geerts Simons	ds T.F. de Haan van Groningen
5 april 1846	Derk	L.J. Klamer en Annya Drukker, wonende te Opdorp onder Doezum	ds T.F. de Haan
5 april 1846	Ytse	M.S. Oostinga en Willemke Y. Dijkstra	ds T.F. de Haan
21 januari 1847	Jan	Pieter Andries de Ruiter en Engelina Reising (v. beroep schipper)	ds J.F. Zeebuit van Driesum
16 mei 1847	Geezien	J. v. Weringh en Grietje J. Waterberg	ds T.F. de Haan
1 juni 1847	Hiltje (11 jr) Berend (9 jr) Jan (5 jr) Grietje (3 jr)	Sjoerd van Dijk en Hanne Berends Potstra	ds H.J. Budding van Groningen
8 juli 1847	Aafke M. (2 jr) Niekel M., (geb. 14-2-47)	Michiel W. Dijkstra en Trijntje N. v.d. Molen	ds K.J. Timmerman van Grootegast
24 april 1848	Antje	L.J. Klamer en Annya Drukker	ds T.F. de Haan
8 oktober 1848	Wolter	M.W. Dijkstra en Trientje N. v.d. Molen	ds G.J. Raidt van Enumatil
14 april 1850	Corneliske	L.J. Klamer en Annya Drukker	ds H.Knol

1 januari 1851	Fenna Bonninga	T.B. Hoekzema en Antje P. Groeneveld	ds T.F. de Haan
1 januari 1851	Antje	Geertje Wiebrings v.d. Veen, weduwe van Jochgem Gerner Nijdam, te Gerkesklooster	ds T.F. de Haan
1 januari 1851	Geertje (geb. 11 - 9-'37) Sjoertje (geb. 26-7-'39) Jaatje (geb. 28-8-'43)	Pieter Mients Pel en Hinke Willems Dijkstra Deze drie kinderen zijn door de moeder ten doop gehouden met toestemming van haar echtgenoot P.M. Pel.	

Eindnoten:

1. Op 20 september 1841 trouwde te Grootegast Jacobus van Weringh, 34 jaar, blauwverwer te Stroobos, geboren 18 februari 1807 te Nietap (bij Leek), zoon van Arend van Weringh en Grietje Kruims, met Grietje Jannes Waterberg, 25 jaar, te Leek, dochter van Jan Jacobs Waterberg, schipper te Leek, en Geessien Lammerts Casemier.
   Jacobus van Weringh was ruim 1.75 m lang, had blauwe ogen en een spitse kin. In de volksnaam was zijn bijnaam ‘de blauwe paal’ (naar zijn beroep blauwverver). Hij overleed op 16 december 1858 te Stroobos oud 51 jaar.
2. Te Stroobos overleed 1 januari 1881 des voormiddags te 9 uur *Lukas Jans Klamer*, 64 jaar, logementhouder, geboren te Enumatil, laatst gewoond hebbende te Stroobos, eheman van Annya Drukker, zoon van Jan Lukas Klamer en Knelske Aljes Enuma.
   Zijn rouwkaart vermeldt nog, dat hij 64 jaar en 9 maanden oud was, en stierf na een gelukkige echtvereniging van bijna 38 jaar; 8 kinderen waren toen nog in leven, 3 hem reeds in de eeuwige rust voorgegaan.
   Zijn vrouw Annya D. Drukker stierf 26 maart 1891, 's morgens 4 uur, oud ruim 70 jaar, van beroep logementhoudster, geboren te Dokkum, dochter van Derk Derks Drukker en Antje Syts Denkema.
   Melle Sjoerds Oostenga, 30 jaar, van beroep schipper, wonende Visvliet, geboren 20 augustus 1809 te Midwolde, zoon van Sjoerd Oetses en Fenje Hendriks, arbeiders te Visvliet, trouwde de 23e juli 1840 te Grootegast met *Willemke Jetses Dijkstra*, 26 jaar, wonende Stroobos, dochter van Jetse Machiels Dijkstra en Geertje Pieters Faber, landbouwers te Stroobos.
3. J. Wesseling, Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen, 139. Groningen 1962.
4. We hebben ook gebruik gemaakt van een aantal artikelen verschenen in Ons Jeugdblad-Orgaan van het Geref. Jeugdverband te Gerkesklooster-Stroobos. Ze zijn geschreven onder de titel ‘Losse grepen uit het verleden’ door Zwerus Kooi (1952). Deze maakte een kleine vergissing toen hij schreef, dat ds Rederus tot 5 april 1859 in Stroobos heeft gestaan.
   In het boekje Honderdveertig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland (1974) staat dezelfde fout. De notulen wijzen uit dat het 28 november 1858 moet zijn.
   Via Bennie de Poel uit Stroobos kregen we inzage van bovengenoemde artikelen.

XII Thesinge

Het kleine Thesinge met de 35 huisjes en de kleine tuintjes, op het terrein van een voormalig middeleeuws klooster gelegen - 8 km ten noordoosten van Groningen - telde in de dagen van de Cock slechts 240 inwoners, en bijna 400 als we de omliggende boerderijen en woninkjes erbij rekenen.

Reeds in 1840 is meer dan de helft van deze inwoners Afgescheiden, komt dus niet meer in de hervormde kerk en houdt haar diensten in een eigen nieuw gebouw.

Die hervormde gemeente had in 1827 een nieuwe dominee gekregen: ds *D.G. Pekelaer* was in dit jaar vertrokken, ds *P. Buisman* jr gekomen (van Serooskerke op Schouwen).[1.]

De gemeente mocht dan klein zijn, niet elk lid was even gemakkelijk. In welke gemeente is dit trouwens wèl het geval?

Dit had ook ds *Pekelaer* in 1819 ondervonden, toen hij de beledigingen hem door een ouderling naar het hoofd geslingerd, kwalificeerde als ‘een verregaande buffelachtige behandeling’. Waarin die buffelachtige behandeling dan bestond, vermelden de notulen niet. Gelukkig kwam de zaak weer in orde.

In 1821 zijn kerkvoogden van de hervormde kerk in Thesinge:

Jan Eltjes Stuurwold
Klaas Jan Bouwman
Pieter Luddes Pesman

Notabelen:

Asing Simen Koster
Derk Hindriks Molema
Hindrik Gerrits Maat
Gerrit Eltjes Stuurwold
Roelf Klasens Koolma
Jan Jakobs Pesman

Plaatsvervangers:

Jan Pieters Meima
Ritze Pieters Holtman
Jan Derks Schutter
Hindrik Everts Dijk
Hindrik G. Kremer
Roelf Mulder

We komen hier voor het eerst de naam *Hendrik E. Dijk* tegen, de man die we - menselijkerwijs gesproken - de ‘stichter’ van de ‘Cocksiaanse’ kerk in Thesinge mogen noemen. Deze landbouwer van de Lageweg

was in 1815 op 24-jarige leeftijd getrouwd met de 23-jarige boerendochter *Anje Siemens Pesman* uit Garmerwolde en is in 1851 te Thesinge, 60 jaar oud, overleden.

In 1825 zien we hem als *diaken* optreden; periodiek wordt hij herkozen. In 1834 vindt opnieuw zijn bevestiging in hetzelfde ambt plaats; Gerrit Eltjes Stuurwold wordt weer ouderling. En in dit jaar komen voor 't eerst de kerkelijke moeilijkheden in de hervormde notulen aan de oppervlakte.

Eind 1834 wil Dijk zich met zijn gezin bij de Afgescheiden kerk van Ulrum voegen op grond van *art. 28 en 29 der Nederlandse Geloofsbelijdenis*; hij vraagt daarom ontheffing als diaken.

Die motivering is voor ons van belang, omdat hieruit blijkt, dat de Afgescheidenen hun verlaten van het hervormd kerkgenootschap legaliseerden met een confessioneel beroep op het verschil tussen *ware* en *valse kerk*.

Ook ouderling *Klaas J. Bouwman* wenst zijn ambt neer te leggen en vraagt om ‘een bewijs van afscheiding’. Zich beroepend op de bestaande kerkelijke wetten en bepalingen, daterend van 1816, meent ds *Buisman* hierop niet te kunnen ingaan. De broeders moeten maar met een aanklacht naar de classis gaan, vindt hij. Het verzoek is immers gebaseerd *op de onzuiverheid mijner Evangelieprediking!*

Een brief van ds P. Buisman aan het hervormd classikaal bestuur van Appingedam geeft ook nog enkele details. (16 december 1834.) Hij schrijft daarin, dat ouderling *Klaas Jans Bouwman* en diaken *Hendrik Everts Dijk* beiden behoren tot de zogenaamde ‘Kock's gezinde partij’.

‘Deze partij breidt zich hier uit onder voorgang en bestuur van zekere Henricus Dekens’, waarmee *Johannes Henderikus Dekens*, de smid, wordt bedoeld.

We lezen verder: ‘Ze houden afzonderlijke bijeenkomsten, verzuimen de openbare godsdienstoefeningen en het godsdienstonderwijs en versmaden alle kerkelijke bestuur.’ Dit alles geeft ‘aanleiding tot verdeeldheid en vijandschap, zo hoogst nadelig en verderfelijk voor het Godsdienstig belang en welzijn der Gemeente’.

Ook wil ouderling Bouwman niet met zijn eigen dominee op huisbezoek gaan en weigert diaken Dijk zijn kind bij ds Buisman te laten dopen.

Dijk biedt nu in januari 1835 *ƒ*50 boete aan om ontheffing als diaken te krijgen, maar de predikant weigert dit bedrag aan te nemen. Dit laatste keurt de classis af en ze eist in september 1835 dat de kerkeraad de boete invordert, Dijk en Bouwman elk *ƒ*50 ‘ten voordele van de diaconiekas’. Maar nù weigeren beiden te betalen.

Instituering, 27 september 1835

Nog in diezelfde maand, op zondag *27 september 1835*, preekt de Cock bij *H.E. Dijk* in huis voor 18 personen (er mochten niet meer dan 20 zijn). Tijdens die dienst stelt de Cock voor een gemeente (hoe klein ook) te stichten. Hij laat onder zijn leiding een ouderling en een diaken kiezen, bevestigt hen en doopt vier kinderen.[2.] Dat is het officiële begin van de Afgescheiden kerk van Thesinge.

De situatie blijft moeilijk. Steeds hangt de dreiging van een boete als het zwaard van Damocles boven het hoofd der gemeente. De veldwachter is op zijn hoede, de burgemeester van Ten Boer, Rutger Adolf Benthem Reddingius geeft zijn orders,[3.] en veldwachter Nienhuis brengt dan weer rapport uit. Eén daarvan is bewaard gebleven. Het is zo interessant, dat we deze life-opname onze lezers niet willen onthouden.

De 15e september 1836, 's avonds om 8 uur, had de veldwachter, gekleed in zijn gewoon uniform met sabel, zich begeven naar de behuizing van *Hendrik Everts Dijk*, landbouwer te Thesinge. Daar vond hij de buitendeur aan de zuidzijde van de genoemde behuizing open. Toen hij daardoor naar binnen was gegaan, en zich in het karnhuis bevond, bleek ook de deur van het binnenhuis of de woonkamer niet dicht te zijn. Naar binnengestapt trof hij daar ‘een aanzienlijke vergadering van mensen, van beiderlei kunne, ten getale van 35 personen, aan, zittende op banken en staande rondom een tafel, bezig zijnde over godsdienstige onderwerpen te spreken, daartoe bijbels en andere godsdienstige boeken bij zich hebbende. Hun hoofd of voorganger was de gedemitteerde (afgezette) predikant H. de Cock van Ulrum, die het woord voerde en zittende was aan het boveneind van genoemde tafel.’

Al spoedig had de Cock hem (veldwachter) aangesproken, waarop zich het volgende gesprek tussen beiden ontwikkelde:

H. de Cock	Op wiens order zijt gij hier, veldwachter?
Veldwachter	Op order van de burgemeester om te zien wat hier gebeurt en hoeveel personen hier vergaderd zijn.
H. de Cock	Gij moogt hier niet indringen, gij hebt daar geen recht toe, gij hebt hier geen macht.
H. de Cock	Gij moogt hier niet indringen, gij hebt daar geen recht toe, gij hebt hier geen macht.
H. de Cock	Als ik in de plaats van H. Dijk was, dan joeg ik u de deur uit.
Veldwachter	Dat zou zo gemakkelijk niet gaan, ik laat mij er zo licht niet uitjagen.
H. de Cock	Dan moest het met geweld gaan, dan zoudt gij er toch wel uit moeten.

Veldwachter	Ik zou dan wel moéten, overmacht doet wijken.

Tot zover de merkwaardige dialoog in het proces-verbaal. De veldwachter rapporteert dan verder, dat de Cock de godsdienstige bijeenkomst eerst niet had willen voortzetten zolang hij (veldwachter) nog in het vertrek was. Maar H.E. Dijk had toen een aantal aanwezigen verzocht de kamer te verlaten, daarbij voegende: ik wil daarover niet in het gevaar zijn.' Inderdaad waren er nu enige personen weg gegaan, zodat er nog 25 in de kamer achterbleven van wie 5 tot het huisgezin van Dijk behoorden.

Daarop had deze vergadering van 25 personen eerst een psalm gezongen, waarna de Cock een gebed had uitgesproken en er weer een psalm was aangeheven.

Na afloop van alles was er geroepen, dat de weg gegane personen, die zich zolang in de stookhut hadden opgehouden, weer in de kamer konden komen. In totaal waren er toen meer dan 40 personen aanwezig. Allen hadden zich weer om de tafel geschaard, waarna de Cock het woord had gevoerd, voornamelijk over godsdienstige onderwerpen en over het onbetamelijke, dat ze in hun bijeenkomsten gestoord werden. En hem (veldwachter) 'op een godsdienstige wijze gispende, dat het voor hem niet goed was daaraan de hand te lenen of daartoe behulpzaam te zijn'.

Verder waren er geen bijzonderheden voorgevallen en tegen 11 uur was de veldwachter die avond naar huis gegaan. Tot zover het procesverbaal, dat de burgemeester een volledige 'narratio facti' (verhaal van het gebeurde) noemt.

In de volgende jaren blijkt de gemeente te groeien. Zolang er nog geen eigen kerkgebouw is, vergadert men bij leden aan huis b.v. bij *Kl. J. Bouwman*, *G.E. Stuurwold* (de bakker), *Derk J. Wijk* en vooral bij ouderling *Hendrik E. Dijk* op diens boerderij.

Deze is de oefenaar, die zondag op zondag het woord voert. In 1842 staat hij zelfs op een 4-tal in Ezinge en op 11 mei 1845 treedt hij op als voorganger in de eerste kerkdienst in het nieuwe kerkgebouw in *Winsum*, maar uiteindelijk blijft hij toch boer in Thesinge.

In 1837 is er, volgens de classisnotulen, in Thesinge 'een weinig ongemakkelijkheid' wegens het oefenen van *H.E. Dijk*. Er blijkt verschil van gevoelen te bestaan over de vraag: Moet er in de zondagse samenkomsten der gemeente worden *geoefend* of een preek van één godzalige schrijver worden *gelezen*? Het is een punt, dat in deze jaren in menige Afgescheiden gemeente een rol heeft gespeeld. Heel wijs raadt de praeses, de Cock, aan deze zaken zo te schikken 'dat de kudde niet verstrooide'.[4.]

In 1838 is er een zuster, Klaasje T. Kamphuis, die 'zich weer verenigd heeft met de valsche kerk, ja, zich betoonde de iedelheid zelve te zijn'. Ze was vele malen vermaand.

Hoe de kerkeraad over sommige volksvermaken dacht, blijkt uit een

De oost- en noordzijde van de monumentale hervormde kerk te Ten Boer.
Hiermee vergeleken waren de Afgescheiden kerkjes wel heel armelijk.

notitie in de notulen van 8 januari 1838: een broeder wordt vermaand, omdat hij zich ‘op zondag aan een iedel spel had schuldig gemaakt, aan het koeksnijden’.

Even later wordt er gewaarschuwd tegen het bijwonen van *boeldagen* ‘en andere ijdelheden’. Het koekhakken was een volksvermaak, veelvuldig op kermissen en boeldagen beoefend. Tegen het eind van de 19e eeuw werd dit spel bij boeldagen verboden; op de kermissen kwam geleidelijk de kop-van-Jut in de plaats van het koekblok.[5.]

Af en toe komt ds de Cock in het dorp om te preken en de sacramenten te bedienen; dit doet hij b.v. op 28 maart 1838 bij de landbouwer *Jan Joosten Bouwsema*.[6.]

De 4e juni 1838 is ouderling *Geert H. Swierenga* niet op de kerkeraad present, omdat hij ‘met onzen Herder en Leraar H. de Cock naar het eiland *Urk* is om de gemeente des Heren aldaar te bezoeken’.

Inderdaad was de Cock op zaterdag 2 juni voor de Pinksterdagen op Urk gearriveerd, waar hij preekte telkens voor een schare van meer dan 150 personen. Zijn komst op Urk leek wel een triomftocht.[7.]

Laten we hier nog enkele tekenende details uit het gemeentelijk leven te Thesinge mogen doorgeven. Ze zijn geput uit het *trouwboek*. Daar er nagenoeg nooit een dominee beschikbaar was, vond in menige Afgescheiden gemeente de kerkelijke huwelijksbevestiging door een ouderling plaats. In Thesinge was het dan de vooraanstaande ouderling *Hendrik Everts Dijk*, die dit onderdeel van de pastorale dienst verzorgde. Een eigen kerkgebouw was er nog niet en het spreekt vanzelf, dat de blijde plechtigheid dan bij een lid der gemeente aan huis plaats vond. Zo trouwden voor genoemde ouderling:

> Op 22 mei 1836 bij *Klaas H. Bolt* in huis *Gerard Wibbing* en *Grietje Jurgens Pesman*.
>
> Op 16 oktober 1836 bij bakker *Gerrit Eltjes Stuurwold* de twee bruidsparen *Willem Harmens Bouwman* en *Catharina Klaassens Wolthuis*; *Jan Luitjens Timmer* en *Jantje Bernardus Kieft*.
>
> Op 14 mei 1837 bij Klaas Jans Bouwman het bruidspaar *Asen Willems Maat* en *Diewerke Eppes Bolt*

In totaal heeft ouderling H. Dijk dus viermaal een huwelijk ‘ingezegend’.

Wanneer ds de Cock weer bereikbaar is, komt deze desgevraagd naar Thesinge. Het trouwboek geeft ook enkele huwelijken van leden der gemeente, die elders trouwden. We geven de door de Cock bevestigde huwelijken hier door:

> Op 20 mei 1838 bij landbouwer Derk J. Wijk: *Eilard Diederich Barlage* en *Leentje Jans Weber*
>
> Op 2 juni 1839 trouwt ds de Cock 2 bruidsparen: *Jelmer Eises Korthuis* en *Geesien Geerts Kampen*; *Luitje Jans Oomkens* en *Siberg Harms*

Bonsema, met de mededeling ‘dit alles heeft plaats gehad in de godsdienstige vergadering ten huize van *Jacob Ennes Mulder*, ouderling in de gemeente des Heren Jesu te *Westerwijtwert*.
Op 17 september 1839 bij ouderling Hendrik Dijk: *Lukas Klasens Bouwman* en *Sijke Geerts Muller*
Op 12 april 1840 bevestigt de Cock ‘in de kerk der gescheiden Christelijke gemeente te Groningen het huwelijk van *Hinderikus Willems Maat* en *Bougien Pieters Haverkamp*
Tenslotte trouwt de Cock op 23 mei 1841 in de kerk der Chr. Afgescheiden Geref. gemeente te Groningen de bruidsparen *Jan Jacobs Vredevoogt* en *Sijke Jans Mekkes*; *Jan Sybolts Dijkema* en *Martje Jans Nienhuis*.

Over de leer, die in de hervormde kerk van Thesinge in de prediking en op de catechisatie werd gebracht, valt wellicht iets te zeggen n.a.v. een notitie, die we vonden in de hervormde notulen van 22 april 1840 (ds *J. Corstius* heeft dan net zijn intree gedaan).

De kerkeraad besluit op genoemde datum voor de catechisaties van gehuwden en ongehuwden aan te schaffen ‘het vragenboekje *Weg der Zaligheid door L. Egeling*’. Erg duidelijk is het niet geformuleerd, maar toch wel voldoende om een enkele conclusie te mogen trekken.

Lukas Egeling (1764-1835) was van 1804 tot zijn dood een bekend en geliefd predikant in Leiden (hij heeft o.a. de Israëliet *Isaäc da Costa* en diens jonge vrouw *Hanna Belmonte* gedoopt). Zijn theologische opvattingen zijn te vinden in zijn ‘*De weg der zaligheid naar het beloop des bijbels*’ (2 delen), het handboek bij zijn vraagboekjes. Hierin keurt hij het te scherp willen formuleren van het dogma, uit welk streven zijns inziens o.a. de Dortse Leerregels zijn ontstaan, af. Met de binding aan de drie Formulieren van Enigheid is hij niet gelukkig.

Hij wordt getypeerd als te behoren tot de rechterzijde van de toenmalige bijbelse supranaturalisten. De mannen van de Groninger richting hadden veel met hem op.[8.] Welnu, hier zien we de oorzaak ervan, dat de Afgescheidenen uit de beginperiode spraken over de ‘onzuiverheid der Evangelieprediking’ in de hervormde kerk van Thesinge. Want de Dortse Leerregels met de leer van verkiezing en verwerping stonden bij de Afgescheidenen hoog aangeschreven.

Kerkbouw 1840

Eind 1839 besluiten de Afgescheidenen in Thesinge een eigen kerk te bouwen. We lezen in de notulen van 14 december 1839: ‘huis aangekogt om de naam des Heeren aldaar aan te roepen’.

Het was het huis van Hindrik Wiltjer Timmer en Aaltje Bartels Bakker, ‘getekent no. 4, staande aan de oostzijde van Thesinge aan de publieke

weg'. Het huis en heem werden aangekocht voor *ƒ*1470; registratierechten enz. *ƒ*88,17. De tegenwoordige kerk staat op dezelfde plek.

Enkele kapitaalkrachtige leden van de gemeente schoten het bedrag voor à 4% rente, nl. *Jan J. Bousema* (landbouwer), *Derk J. Wijk* (landbouwer), *Kornelis R. van Bruggen* (huis- en rijtuigschilder) en *H.E. Dijk* (landbouwer).[9.]

De aankoop van het huis werd ook op deze namen geregistreerd, daar de gemeente nog niet door de regering was erkend. Binnen het jaar was de kerk klaar. Op 1 november 1848 preekte ds de Cock voor het eerst in het nieuwe gebouw.[10.]

We verwonderen er ons niet over, dat de hervormde voormannen met spijt in de ogen de Afgescheiden kerk zagen verrijzen. Hun positie wàs ook moeilijk geworden: ds Buisman was in 1839, na lang ziek te zijn geweest, op slechts 39-jarige leeftijd overleden en meer dan de helft van het dorp had zich bij de Afgescheidenen gevoegd.[11.]

Wrang en zuur vroegen daarom kerkvoogden en notabelen van de hervormde kerk van Thesinge in het begin van 1840 aan de Gouverneur het verzoek van de separatisten een kerk te mogen bouwen niet toe te staan, daar deze anders niet meer zouden betalen in de kosten van het onderhoud der bestaande hervormde kerk. Deze had al zo goed als geen fondsen tot haar beschikking en moest nu ook nog de bijdragen van de Afgescheidenen missen onder wie zich 'verscheidene van de meest gegoede stand' bevonden.

Bovendien behoorden tot de ondertekenaars van het rekest der separatisten vele 'dienstbare personen', zelfs meisjes van 18 jaar. En konden die in een zaak van zo groot gewicht een oordeel hebben? Nee, meenden de kerkvoogden, zo'n verzoekschrift was beneden peil en had 'veel zweem van een *Belgische petitie*'. Een Belgische petitie, d.w.z. onbetrouwbaar. We horen hier nog de na de Belgische opstand van 1830 in ons land algemeen heersende minachting voor onze zuiderburen doorklinken.

Waardig van toon, maar eveneens afwijzend van toon, was de brief van de burgemeester van 16 januari 1840 aan de Gouverneur, als reactie op het verzoek van de Afgescheidenen om erkenning als zelfstandige kerk. De burgemeester overwoog daarin onder meer:

> dat de adressanten, zich noemende afgescheidenen van de hervormde kerk, zoals het ons voorkomt misleid, in de waan verkeren, dat de gereformeerde godsdienst niet alzo door de Leraren van de kerkelijke gemeenten, waaronder zij behoren, wordt verkondigd, zoals die zou moeten worden verkondigd, en dat geen middelen, welke en hoe overtuigend ook, in staat zullen zijn, hen van deze eenmaal opgevatte denkbeelden terug te brengen;
> dat nochtans, de adressanten, ofschoon ook in gevoelen over sommige

> leerstellingen in de gereformeerde kerk, met anderen, die deze godsdienst tevens belijden, verschillende, onzes inziens gezegd moeten worden, dwaselijk te handelen, door zich om die redenen alleen, van de bestaande gereformeerde of hervormde kerk af te scheiden, en een afgezonderd kerkgenootschap te willen oprichten;
> dat dit in het bijzonder als dwaselijk gehandeld geacht moet worden van de adressanten, omdat zij, alle behorende tot een *eenvoudige boerenstand en die van ambachtslieden*, aan dezen gelijk, bij een overigens *stil en vreedzaam leven*, zich dus doende prijs geven aan een factie-zucht, waarvan de gevolgen, hoe betreurenswaardig reeds voor het tegenwoordige, niet kunnen worden vooruitgezien.

Verder verwachtte Van Benthem Reddingius, dat de Afgescheidenen op den duur niet in staat zouden zijn een eigen gemeente met alles wat daaraan vast zat, financieel te dragen.

Ook blijkt uit deze brief, dat de Afgescheidenen verklaarden er een gewetenszaak van te zullen maken om zelf in de behoeften van hun eredienst te voorzien, evenals in die van de armen.

Ze verklaarden ook niet bereid te zijn zich ‘te verbinden, door verteekening van onderhandsche obligatien, eene zekere som, hoe groot of klein ook, tot waarborg van hunne Godsdienst en het onderhoud van hunne armen disponibel te doen stellen - ‘dit, verklaarden zij, zou strijdig zijn met hunne leer’. Met andere woorden, ze weigerden dus een borgsom te storten. Ze zagen heel scherp, dat, als deze maatregel algemeen gevolgd werd, alléén *gegoede mensen* een Afgescheiden gemeente zouden kunnen stichten.

Zelfs een poging van de burgemeester hen alsnog hiertoe over te halen, door verwijzing naar het voorbeeld van Warffum, baatte niet en deed hen principieel niet overstag gaan.

Ze achtten het verkeerd van hun geloofsgenoten te Warffum en wilden wel trachten hen daarvan terug te doen komen ‘door de door hun gedane verbindtenissen weder in te trekken’.

De klare, principiële taal, die zij tegenover de burgemeester hebben gesproken, klinkt nog na in diens officiële schrijven: Zij konden (tot het bovengenoemde) daartoe niet besluiten *omdat het een koopen van de vrijheid van hunne Godsdienst zou zijn*....

Ze bleven erbij; dat was strijdig met Gods Woord en nadelig voor de bevordering van hun goede zaak.

Aan het eind van het jaar, in december 1840, is de burgemeester diep onder de indruk gekomen van de offerzin van de Afgescheidenen. Hij moet dan constateren, dat ze met hun aanhangers meer dan *ƒ* 3000 voor de bouw van een kerk, nagenoeg voltooid, hebben opgebracht en nog eens *ƒ*600 voor de diaconie.

Volgens hem is ¼ deel der Afgescheidenen voldoende gegoed om hun

aandeel bij te dragen tot instandhouding van hun eredienst, ‘ja, indien zij dit willen, en hoedanig kan niet de godsdienstijver werkten, zullen ze veel meer dan dit kunnen opofferen’.

Even verder noemt hij hen mensen ‘die alles voor hun zaak veil hebben’ en daarom acht hij het wenselijk, ook al terwille van de rust onder de 360 ingezetenen van Thesinge ‘van wie nagenoeg de helft afgescheidenen zijn’, hun erkenning als kerk maar toe te staan.

In het verzoekschrift om die erkenning te verwerven, lezen we ondermeer, dat de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente bestaat uit drie ouderlingen:

Hindrik Everts Dijk (49 jaar, landbouwer)
Johannes Hendrikus Dekens (31 jaar, ijzersmid).[12.]
Geert Hindriks Swierenga (38 jaar, landbouwer).[13.]

en uit drie diakenen:

Derk Jans Wijk (42 jaar, landbouwer, wonende in de burgerlijke gem. Bedum; Thesinge hoorde bij Ten Boer)
Jan Pieters de Buur (38 jaar, schoenmaker)
Pieter Ritzes Holtman (37 jaar, kuiper).[14.]

Wij hebben leeftijd en beroep achter de namen geplaatst.

Verder blijkt uit het rekest, dat het totaal aantal minderjarige kinderen der ondertekenaars 98 bedraagt.[15.]

Erkenning 1841

Het gaat goed met de Afgescheiden kerk van Thesinge. Op 23 april 1841 kan een dankdienst worden gehouden, omdat de kerk als Chr. Afgescheiden gemeente is erkend.

Op 2 mei 1841 preekt ds de Cock voor de tweede maal in de nieuwe kerk. Uiteraard moet er nu ook een eigen dominee komen.

In 1842 denken de broeders erover een combinatie met de gemeente *Ten Boer*, *Woltersum* en *Wittewierum* aan te gaan om zo een predikant te kunnen beroepen. Dit gaat echter niet door.

Nu gaan de Thesingers zelfstandig op zoek naar een herder en leraar. Met het bouwen van een pastorie komt het in 1843 al in orde (kosten *f* 1200). In het ontvangstboek der kerk vonden we een lijst van bijdragen voor de bouw van een nieuwe pastorie.[16.]

In september 1843 blijkt *H.M. Wiersma*, theologisch student te Birdaard (Fr.), te zijn beroepen. Hij deed in 1844 intree en vertrok in 1848 naar Giessendam.

Uit zijn diensttijd vermelden we nog het volgende uit de notulen:

29 mei 1844	Eerste donderdag in de maand of op een andere dag elke maand vasten en bidden.
31 juli 1844	besloten om, zo mogelijk, in de week een *gezelschap* op een bepaalde tijd ‘aan te rigten’, namelijk een *godsdienstig gezelschap* om te handelen over de *stellige* en *practicale* waarheden. Besloten wekelijks een biduur te houden ter gelegenheid van de *cholera*, gelijk wij reeds met de biduren begonnen zijn.

We besluiten met het slechts summier noemen van enkele opvolgers van ds Wiersma.

Ds Wiersma werd opgevolgd door ds *Onne Jans Hazekamp*, in 1821 geboren te Wehe Hij kwam in 1849 in Thesinge en overleed daar op 14 november van hetzelfde jaar, slechts 28 jaar oud.

Vervolgens stond in Thesinge ds *H.J. van Goor*, van 3 november 1850 tot 28 september 1851, dus nog geen vol jaar! Hij werd in oktober 1851 predikant in Aduard.

Na hem kwam in 1852 de 22-jarige *J.H. Wind*, die de gemeente diende van 1852-'75 (overleden in 1881). Hij was een zoon van ds H.J. Wind, die van 1842-'48 in *Leens* had gestaan.

Eindnoten:

1. Op 11 oktober 1839 is ds P. Buisman te Thesinge overleden, na lange tijd ziek te zijn geweest. Zijn opvolger werd J. Corstius, die op 5 april 1840 door zijn vader ds M. Corstius uit Beerta werd bevestigd. Aan de handoplegging namen ook deel P. Penon (Ten Boer), P. Mees (Garmerwolde), W.B. Reddingius (Woltersum) en L. Warmolts (Wittewierum).
2. Volgens het proces-verbaal opgemaakt door de veldwachter Pieter Garbrands Nienhuis en de bode Eise Jans Wiltjer.
3. Rutger Adolf Benthem Reddingius (1801-'63), van 1834-'52 burgemeester van Ten Boer.
4. Notulen vergadering Afgescheiden classis Groningen, 23 aug. 1837.
5. K. ter Laan, Groninger Encyclopedie.
6. Jan Joosten Bouwsema was op oudejaarsdag 1819 te Stedum op 21-jarige leeftijd getrouwd met de 17-jarige Menna Willems Nienhuis.
7. C. de Vries, Geschiedenis van het eiland Urk, 386, Kampen 1962.
8. Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek i.v. L. Egeling.
9. Op het kerkhof voor de ingang van de hervormde kerk ligt een grafsteen met als opschrift: Ter nagedachtenis van Kornelis Roelfs van Bruggen, geboren te Thesinge 3 December 1812, gehuwd met Jantje Jolles Koster den 12 November 1837, in leven huis- en rijtuigschilder; alsmede Kerkvoogd en Diaken der Chr. Afgescheiden Gemeente. Overleden den 24 December 1848. Zijn broer Jan Roelfs van Bruggen (1810-'89) was korenschipper en gehuwd met Rachel Jans Pesman (1819-1879).
10. We vermelden hier een aantal uitgaafposten voor de bouw van de nieuwe kerk:
    De Braak, een steenbakkerij tussen Winsum en Onderdendam, leverde de stenen (‘bet. aan Sichterman van de Braak voor steen voor de kerk’);

De kalk kwam van een kalkbranderij te Fraamtil (‘Vroomtil’) bij Middelstum (‘uitgeg. aan J.H. Kuipers te Vroomtil voor kalk geleverd tot de kerk’, *f*165); smid J.H. Dekens te Thesinge zorgde voor ijzerwerk, *f*89,21;
huisschilder en glazenmaker K.R. v. Bruggen nam het verven en het glas in de kerk voor zijn rekening, *f*21,74;
H.W. Timmer en G.H. Klein maakten de nieuwe banken en vloeren en de preekstoel, *f*15, en ontvingen nog eens *f*300 als arbeidsloon voor hun werk aan de nieuwe kerk;
J.K. Reinders te Ten Boer leverde hout, *f*577,84, K. Maathuis te Groningen hout en kalk en ‘floer tot de kerke’ (*f*85);
bij A.M. v. Glansbeek in Groningen werden 2 bussen, *f*1,10, een blikken lamp met twee tuiten ‘tot gebruik in de kerk’, *f*0,45, en een nieuw doopbekken, *f*2,10, gekocht;
bij J. Mees te Groningen ‘buiten het Kleine Poortje’ 7½ mud cement (*f*15);
bij N.C. van der Veer te Groningen ‘2 schrijfboeken voor de kerk’, *f*1,80;
bij wed. A. Hoebers te Groningen de dakpannen voor de kerk, *f*64,65;
H.O. Nieboer en P.J. Mekkes te Thesinge ontvangen vrachtloon; ze haalden met een praam zand en stenen en verdienen 60 cent per praam vol;
Aan J. Diermers te Groningen wordt voor een stuk lood en een blad zink resp. *f*6,17½ en *f*4,40 betaald.

11. Ds Petrus Buisman is door zwaar levensleed getroffen geweest. In 1830 verloor hij zijn eerste vrouw, Folkerdina van Borssum, 23 jaar oud. En vier jaar later stierf zijn tweede vrouw, Elisabeth Janssonius, op jeugdige leeftijd.
12. J.H. Dekens was in Zandeweer geboren als zoon van de zeer patriottisch gezinde ds Johannes Dekens (1756-1843), die hoogbejaard (87 jaar) in Zeerijp is overleden. Ouderling Dekens was getrouwd met Tetje Dolfijn.
13. Geert Hindriks Swierenga was in 1824 te Stedum getrouwd met Trientje Jans Lanting, 18 jaar, geboren te Lellens.
14. Pieter R. Holtman (1801-'91) was sedert 1861 weduwnaar van Jantje Jakobs Kol. Zijn grafpaal is nog op de begraafplaats te Thesinge te vinden.
15. Als volgt verdeeld:

H.E. Dijk	4	K.C. Topper	4	E.R. Wigboldus	5
J.H. Dekens	4	E.W. Mekkes	3	W.H. Bouman	4
G.H. Swierenga	1	A.K. Bouwman	4	J.K. Slagter	5
J.P. de Buur	1	J.W. Havekamp	3	P.J. Mekkes	2
P.R. Holtman	1	J.P. Schutter	2	J.S. Dijkema	6
G.G. Boerema	3	K. van Bruggen	1	K.K. Slagter	4
B.R. Jansens	6	H.H. Wierenga	2	B.P. Kol	2
S.J. Mekkes	1	G.J. Mulder	4	J.H. Kremer	1
A.W. Maat	2	J.J. Bousema	8	D.J. Wijk	1
J.L. Oomkens	3	H.O. Nieboer	5	P.L. Havinga	1
K.J. Vredevoogd	3	J.G. Kloene	2		

16.	Kornelis R. van Bruggen	*f* 25,-
	Eeltje R. Wigboldus	- 20,-
	Jelmer Jans Korthuis	- 5,-
	Wed. K. Jans Bouwman	- 3,-
	Wed. Jan Willems Mekkes	- 6,-
	Joh. Hind. Dekens	- 6,-
	Hinderk Gerrits Maat	- 25,-
	Jan Jakobs Vredevoogt	- 2,-
	Azing Willems Maat	- 2,-
	Hinderk Harmans	- 1,50
	Gerrit Jans Mulder	- 2,-
	Pieter Ritzes Holtman	- 12,-
	Frikke Derks Norg	- 2,-
	Hinderk Jans Vredevoogt	- 2,-
	Pieter K. Bouwman	- 6,-
	Klaas Jans Vredevoogt	- 2,-
	Willem Jacobs Ritzema	- 15,-
	Wed. Klaas P. Haak	- 0,50
	Sens Ebes (= Wed. E. Bierma)	-100,-
	Luitje Jans Oomkens	- 12,-
	Klaas Jans Pesman	- 5,-
	Jan Beerens van de Schans	- 2,-
	Eppe Willems Mekkes	- 4,-
	Evert Eppes Mekkes	- 1,-
	Pieter Luddes Pesman	- 15,-
	Jan Klaassens Wierenga	- 5,-
	Pieterke Jans Meima	- 3,-
	Pieter Luddes Havinga	- 1,-
	Hinderk Everts Dijk	- 75,-
	Jakob K. Lanting	- 2,-
	Jelmer Korthuis	- 2,-
	Jan Joostens Bouwsema	- 50,-
	Jan Derks Korthuis	- 25,-
	Luitje Klaassens Bouwman	- 10,-
	Albert Klaassens Bouwman	- 20,-
	Willem Harms Bouwman	- 3,-
	Harm Geerts Mulder	- 8,-
	Jan Klaassens Bouwman	- 5,-
	Gerrit Eltjes Stuurwold	- 20,-

Hinderk Harmans	- 1,50
Klaas Pesman 2de maal	- 5,-

XIII Zevenhuizen

Zevenhuizen was in de dagen van de Afscheiding nog maar een armelijke veenkolonie, nog armer doordat op 11 en 12 juni 1833 tengevolge van een enorme brand in de venen tussen Leek en De Wilp nagenoeg alle huizen aan de westkant van het Hoofddiep waren afgebrand.

Het is een dorp met veel natuurschoon. Hoewel het er in de winter, als in zoveel dorpen, kaal en eentonig kan zijn, toch hoort het tot de fraaiste streken van het zuidelijk Westerkwartier.

Over karakter, levenswijze, zeden en gewoonten van de inwoners van Zevenhuizen worden we nader geïnformeerd door een in 1828 uitgebracht rapport van schoolmeester *Girbe Hendriks Buist*.[1] Erg vleiend voor zijn dorpsgenoten is het niet. Ook valt het op, dat hij niet veel van de Friezen in dit grensdorp moet hebben.

'Het *algemeen karakter* der ingezetenen alhier is innemend, maar tevens onoprecht, zodat ze dikwijls spreken wat ze niet menen. Ja, zij zijn zo gesteld, voornamelijk de Friezen: als men hun een vijfstuiver geeft, dan willen ze wel een valse eed doen.

Levenswijze

Vermaken en uitspanningen zijn hier niet weinig, vooral onder de jongelieden, niet alleen met Pasen, Pinksteren en Nieuwjaar, maar bijna alle zondagavonden en dat duurt tot aan de morgen; dit nog niet alleen, maar dan gaat het op een vloeken, schreeuwen, slaan en glazen in stukken slaan. Ja het gebeurt menigmaal, als ik des morgens naar school ga, dan zitten de kroegen nog vol.

Zeden en gewoonten

Bij het trouwen valt hier niet veel bijzonders voor; de kerkelijke inzegening wordt hier van zeer weinigen begeerd, ja velen gaat het als hazen en vossen, zij paren. Maar dit heeft alleen plaats onder de Friezen.

Met het dopen der kinderen is het even zo gesteld; zo zij ze nog al laten dopen, dan wachten ze zo lang, dat zij twee of drie kinderen hebben, en dan allen tegelijk, maar velen in 't geheel niet.

Ze komen zelden of nooit in de kerk, de zondag is een slaapdag.'

Pas in 1831 kreeg *Zevenhuizen* een zelfstandige hervormde gemeente. Daarvóór moesten de bewoners in *Leek* of *Midwolde* naar de kerk en dit was, vooral in het koude jaargetijde, vaak bezwaarlijk. Veel kerkelijk besef was er trouwens ook niet.

In de hervormde kerkeraad zaten in de beginperiode de *ouderlingen*: *Roelf Albert Hummel, Hendrik Wiebes Pool, Jan Egberts Smilda*. Diakenen waren: *Hendrik Alberts Hummel, Hendrik Jacobs Bakker, Jacobus Dias Maans*.

Als consulent trad op ds *F.H. van der Linden Sprankhuyzen* te *Tolbert*, een broer van ds *J. van der Linden* te *Kantens*. Laatstgenoemde was in zijn jonge jaren fel patriot geweest en moest van een binding aan de kerkelijke formulieren van enigheid niets hebben. Daarom werd hij later een fel tegenstander van de Afscheiding.

Toen in 1832 diaken H.J. Bakker periodiek aftrad, kwam *Jitze Pieters van der Vinne*, een toen 39-jarige arbeider, als diaken in de kerkeraad.[2.] Hij zou enkele jaren later de man worden, die in de Afscheiding te Zevenhuizen in de voorste linie stond. Van hem is bekend, dat hij gereformeerde denkbeelden koesterde en dat hij graag de oefeningen, die in zijn dorp en omgeving heel gewoon waren, bezocht. Naar men zegt, ging hij daar heen met een Statenbijbel in een zakje op de rug.

Er treden in Zevenhuizen befaamde oefenaars op. We noemen hier *Jan Husman*, een wever uit *Roden*, en vooral *Fedde Martens Riemsma* uit *Haulerwijk*, die de hele omgeving 'beoefende'.

Blijkens vonnissen van het gerecht in Groningen kwam men in Zevenhuizen wel samen bij *Evert F. Drenth*, een arbeider op de *Kokswijk*; verder bij *Geert J. Meijer*, een arbeider van de *Oostindische wijk*; terwijl het huis op de hoek van de hoofdweg en de *Everswijk*, waar J.P. van der Vinne woonde, ook tot de vergaderplaatsen behoorde.[3.]

In welke trant preekten die oefenaars nu eigenlijk? Ongetwijfeld werd het bevindelijk element sterk geaccentueerd, maar we betwijfelen of er van Schriftverklaring altijd even veel terecht kwam, al werd er wel duchtig met teksten gewerkt.

Het is bekend, dat 'Joukebaas' uit Leek eens oefende over Lukas 2:29: 'Nu laat Gij, Heere, uw dienstknecht gaan in vrede, naar uw woord', en de volgende puntenverdeling tot stand bracht:

1. Nu laat Gij; 2. Heere; 3. uw dienstknecht; 4. gaan in vrede; 5. naar uw woord.

Of op deze analyse een synthese is gevolgd?

Deze Joukebaas was niemand anders dan schoenmaker *Jouke Annes van der Leest*, jarenlang ouderling in de Afgescheiden kerk van *Leek*.

We keren nog even terug naar diaken *Jitse P. van der Vinne*, die dus openlijk partij koos voor het optreden der oefenaars. Toen hij nog in de *hervormde* kerkeraad van Zevenhuizen zat, deed hij dit al, wat tot heftige conflicten leidde. Want het houden van oefeningen door daartoe niet gerechtigde personen ging duidelijk tegen het reglement op het

godsdienstig onderwijs in. En ambtsdragers hadden zich immers verplicht die reglementen te handhaven!

Dit waren de formele argumenten, die de consulent van Zevenhuizen, ds van der Linden Sprankjuyzen, van Tolbert, in een kerkeraadsvergadering van 30 januari 1834 tegen zijn tegenstander Jitze P. van der Vinne inbracht, waarop deze weer zeer emotioneel reageerde.

Uiteindelijk besloot men de beide oefenaars *Jan Husman* te *Roden* en *Fedde M. Riemsma* te *Haulerwijk* een brief te sturen met het verzoek met hun oefeningen op te houden. Zoals te verwachten viel, bleef het schrijven zonder resultaat.

Om kort te gaan, in oktober 1835 kreeg de *hervormde* gemeente te Zevenhuizen haar eerste dominee, in de persoon van *H.H. Slot*. Jitse van der Vinne had de beroepsbrief niet mee willen ondertekenen en zich bij de Afgescheidenen gevoegd.

In september 1835 was in de regio een Afgescheiden gemeente ontstaan met leden wonende te *Leek*, *Tolbert*, *Midwolde*, *Lettelbert* en *Zevenhuizen*.

Een vaste naam had de gemeente aanvankelijk nog niet. In de classisnotulen heet ze nu eens de gemeente van *Tolbert*, dan die van *Midwolde-Leek*, onder welke laatste benaming in 1846 ook de erkenning wordt verkregen.

Maar reeds in 1843 was deze kerk in twee zelfstandige gemeenten gesplitst, nl. in die van *Midwolde-Leek* en van *Zevenhuizen*. Dit blijkt uit het 'Verhandelingsboek' van Zevenhuizen, dat nog in het kerkelijk archief aanwezig is en dat met 1843 begint.

Uit een soort woord vooraf leren we de ootmoedige gezindheid van de schrijver hiervan kennen (Jouke Annes van der Leest, de oefenaar?) en ook hoe hij zich volkomen afhankelijk weet van de macht en kracht van de God der heirscharen. We willen deze ontroerende woorden met hun oudtestamentische klank onze lezers niet onthouden. Hier volgen ze:

'Wij en onze vaders hebben gezondigd, de kroon is van ons hoofd gevallen. O! Wee nu onzer! Rechtvaardig mogen wij de versmading op onzen kop dragen. Maar Gij, o Heere, zijt onze toevlugt. Daarom, o God der heirscharen, keert doch weder - aanschouwt uit den hemel en ziet - *en bezoek dezen wijnstok* - ende de stam die uwe rechterhand geplant heeft - en dat om den Zoon, dien Gij o! Vader gesterkt hebt - behoudt ons door hem in 't leven en geeft ons door den Heiligen Geest uwe Naam aan te roepen.

O! Heere, God der heirscharen, breng ons weder. Laat uw aangezicht over ons lichten - zoo zullen wij verlost worden.

Want ziet uwe vijanden maken getier - zij maken listiglijk een heimelijken aanslag tegen uw volk. Zij hebben gezeit komt laat ze ons uit-

roejen, dat ze geen volk meer zijn - dat des Naams Israëls niet meer gedacht worde.

Maar Gij, Heere, blijft in eeuwigheid en uw gedachtenisse van geslachte tot geslachte. Gij zult opstaan, Gij zult U ontfermen over Zion. Want de tijd om haar genadig te zijn, de bestemde tijd is gekomen, uwe knechten hebben een welgevallen aan haar steenen en hebben medelijden met haar gruis - als de Heere Zion zal gebouwd hebben, ende Zijne heerlijkheid zal verschenen zijn, hemzelven gewend zal hebben tot het gebed desgeene die gansch ontbloot is ende niet versmaad hunlieder gebedt.

Dan zullen de heidenen den Naam des Heeren vreezen en alle koningen der aarde uwe heerlijkheid - en dat zal beschreven worden voor de navolgende geslachten tot lof des Heeren. Amen.'

De schrijver heeft met deze woorden al aan de na hem komende geslachten gedacht, want die zullen moeten leren te letten op Gods gangen in de geschiedenis, ook van de gemeente te Zevenhuizen! Hij ziet Sion, kerk en volk in verval en roept de ontferming des Heren in, daarbij duidelijk gebruik makend van psalm 80 waarin geklaagd wordt over de ellendige toestand van de kerk in die dagen en eveneens citerend uit psalm 102:13-19.

De schrijver van het woord vooraf blijkt een man te zijn, die de Schrift kent en inzicht heeft in de wijze, waarop deze in bepaalde omstandigheden moet worden gehanteerd.

Hier zien we nu, wat de Cock en de zijnen drèèf. Ook de Cock greep graag naar psalm 80.

De eerste genotuleerde uiterst belangrijke kerkeraadsvergadering is die van *11 september 1843*. Dan zijn onder leiding van ds T.F. de Haan uit Groningen bij elkaar de ouderlingen en diakenen van de nog ongesplitste gemeente, waartoe de Afgescheidenen onder de dorpen *Leek*, *Midwolde*, *Lettelbert*, *Tolbert* en *Zevenhuizen* behoren. Present zijn de ouderlingen *J.A. van der Leest*, *B.H. Hendrikzen*, *K.D. Vossema*, *R.P. v.d. Molen*; en de diakenen *H. Mekkens*, *K.K. Hoeksema* en *J.P. v.d. Vinne*.

Met algemene stemmen wordt besloten tot kerksplitsing over te gaan, zodat er twee gemeenten ontstaan, elk met een eigen kerkeraad nl. de gemeente van *Zevenhuizen*, die zich uitstrekt tot aan het Middelste Verlaat (tussen Zevenhuizen en Leek gelegen), en een gemeente, waarvan de leden te *Leek*, *Midwolde*, *Lettelbert* en *Tolbert* wonen.

De ouderlingen *R.P. v.d. Molen* en de diakenen *J.P. v.d. Vinne* en *H.S. Wijma*, allen te Zevenhuizen woonachtig, zullen in de nieuwe gemeente Zevenhuizen blijven dienen, maar de ouderlingen *J.A. v.d. Leest* en *Bernardus Hendriksen*, beiden op de Leek wonende, zullen in Zevenhuizen blijven voorgaan (als oefenaar of preeklezer).

Reeds in januari 1838 had de Afgescheiden classis van Groningen het goed gevonden, dat de gemeente te Zevenhuizen ‘gevestigt’ werd, maar, zoals we zagen, pas in 1843 gingen beide gemeenten geheel uit elkaar. Hoe daarvoor de verhouding precies lag, is niet duidelijk. Notulen van de eerste jaren tot 1843 zijn niet bewaard gebleven.

Een predikant was er in de beginperiode nog niet en dus moesten de ouderlingen zo goed en kwaad als het ging voor leiding in de diensten zorgen. Zondag op zondag trok *Jouke van der Leest* langs een slechte weg van Leek naar Zevenhuizen om te oefenen in het huis op de hoek van de Everswijk en het Hoofddiep. Intussen bleef deze schoenmaker ook niet de hele week bij zijn leest, maar ging hij nu en dan naar Groningen om bij ds T.F. de Haan de lessen in de opleiding te volgen. Dominee is hij echter nooit geworden.

Erkenning, 10 oktober 1844

Voor een juridisch goed functioneren van het kerkelijk leven was het nodig, dat de gemeente door de overheid werd erkend. Daarom ging er in juli 1844 een schrijven naar de koning met een verzoek om erkenning als gemeente. Het was ondertekend door 48 personen, allen inwoners van het dorp Zevenhuizen.

Bovendien stonden er de namen van de voltallige kerkeraad onder. Hun beroep hebben we er tussen haakjes achter geplaatst.

J.A. van der Leest, ouderling (schoenmaker)
Bernardus Hindriksen, ouderling (wever)
Jitse Pieters van der Vinne, diaken (arbeider)
Henderk Siewerts Wijma, diaken (arbeider)
Oetze Jans de Graaf, kerkvoogd (arbeider; in 1852 heet hij ‘verveener’)
Jan Wopkes Hoekstra, kerkvoogd (arbeider).

De lezer ziet, in de veenkolonie Zevenhuizen zitten bij het begin van de Afgescheiden kerk aldaar, maatschappelijk gezien alleen eenvoudige mensen in de kerkeraad.

Enkele maanden later werd op het verzoekschrift bij K.B. gunstig beschikt.

Kerkbouw

De kerk zou gebouwd worden op een stuk land langs de Everswijk te Zevenhuizen. Inderdaad verkoopt op 8 augustus 1844 *Ubel Pieters van der Vinne*, landbouwer te Zevenhuizen, voor *ƒ* 40 ongeveer 6½ roe grond aan de Chr. Afgescheiden gemeente te Zevenhuizen, op naam van de kerkvoogden *Oetze Jans de Graaf*, *Jan Wopkes Hoekstra* en *Wietse Jans de Vries* (deze laatste was ook arbeider).[4.]

Uit een herdenkingsrede, door ds J. Dijk in 1937 in Zevenhuizen gehouden, citeren we:

'Men hield een biduur voor de kerkbouw en in de notulen werd aangetekend: Wil Gij, o Heere ons dan bij de hand vatten en ons leiden in die wegen, die wij niet geweten hebben en in de paden, die wij niet gewandeld hebben. Ja, Heere! die zijn uitloopende naar dat enigste Soar der behoudenis'.[5.] (Soar was de plaats, waar Lot heen vluchtte: Gen. 19:22. Soar betekent behoud.)

Op het kadaster te Groningen vonden we een koopcontract van 8 januari 1846, waaruit blijkt, dat de kerkeraad aan de landbouwer *Ubel Pieters van der Vinne* en diens vrouw *Janke Jakobs de Vries* heeft overgedragen 'het altijd durend en onopzegbaar regt op en gebruik van alle zitplaatsen in de middelste der drie vrouwenbanken', die aan de westzijde in de kerk der Chr. Afgescheiden gemeente te Zevenhuizen staan, naast 'het hokje'. Met deze laatste uitdrukking wordt bedoeld de kerkeraadsbank (die een deurtje had). In Zevenhuizen en ook wel elders kennen ouderen nog de zegswijze: 'Hij zit in het hokje', d.w.z. hij zit in de kerkeraad.[6.]

Zes jaar later, in 1852, wordt het kerkgebouw overgedragen aan de Chr. Afgescheiden gemeente te Zevenhuizen, vertegenwoordigd door de landbouwer *Wiebe Hindriks Pool*, in zijn kwaliteit van 'boekhoudend kerkvoogd'. Zowel kerk als pastorie waren uiterst eenvoudig gebouwd.

Onder ds *F. Sluckwisch* - en nu citeren we weer uit de herdenkingsrede van ds J. Dijk - 'werd in 1878 de kerk vertimmerd en een pastorie gezet aan de westkant van de kerk. In 1903 telde de gemeente al 670 leden, na met enkele tientallen te zijn begonnen.

Werd in 1878 de kerk vertimmerd voor nog geen *f*1700, omstreeks 1920 kostte de verbouwing van de kerk *f*13.000. Was in vroeger jaren de pastorie een zeer sober huis, nu (1937) heeft de gemeente een predikantswoning, waar men trots op kan zijn. Die verandering ligt in de lijn hiervan, dat omstreeks 1850 de dochters van ds *A.K. van der Meer* de kerk schoon hielden voor *f*6 per jaar, en er thans wel geen liefhebbers voor dit bedrag te vinden zullen zijn'. We merken hierbij nog op, dat op 14 februari 1958 een nieuw kerkgebouw op de hoek van de Kokswijk onder leiding van ds J. Kuiper in gebruik is genomen.

'Waren er in vroeger jaren *voorzangers* nodig, o.a. Sipke Schuil, Benne de Jong, Fokke Linga, J. en K. van der Ploeg en M. van der Laan; werd in 1902 een voorstel om hoornmuziek in de kerk te nemen, verworpen; sinds ds *F.W. Geerds* is er een orgel.'

Maar keren we nu snel naar de beginperiode terug.

De eerste dominees

Blijkbaar hadden de Zevenhuisters nog al wat zelfgevoel, want uit de notulen van september 1845 blijkt, dat ze alléén een dominee wilden hebben en niet in combinatie met Leek-Midwolde. Het volgend jaar formeren ze dan een 3-tal: *J.L. Tiesinga* (Appelscha), *A.K. v.d. Meer* (Oenkerk) en 'leerling' *J.H. Meijer*. De tweede wordt gekozen en zo ontvangt de gemeente van Zevenhuizen in 1847 haar eerste predikant in *Albert Koenes van der Meer* (1847-'53). Hij is ook een beetje boer erbij. Dat moet wel, want met het lage tractement kan het onmogelijk vetpot zijn. Daarom kan het ook geen kwaad, dat hij af en toe enige 'liefdegaven' ontvangt, b.v. een stobbe baggelaar (zware Friese platte turven) en een stobbe spitten (ook brandstof uit het veen).

Hij doet zijn best. Natuurlijk heeft hij wel eens critiek te verduren. We lezen van een diaken, die zijn preek aanvalt, maar 'de leeraar heeft hem met de *Bijbel* en *Hellenbroek overtuigd*'. Hellenbroek was één van de 'oude schrijvers', wier gezag toen groot was.

Het is in de periode van de volgende predikant, *A.J. Abels* (1853-'61), dat de kerkeraad een brief ontvangt van prof. Hel. de Cock uit Kampen.

Deze had het plan opgevat een levensbeschrijving van zijn vader, ds Hendrik de Cock, op te stellen (die later ook is verschenen). Het is het bekende werk geworden: *Hendrik de Cock*, *eerste afgescheiden predikant in Nederland*, *beschouwd in leven en werkzaamheid*. 2 delen, Kampen 1860, 1864. In 1886 verscheen hiervan een 2e druk (in één deel).

Welnu, om zoveel mogelijk bouwstoffen hiervoor te verzamelen, had hij aan vele kerkeraden van Afgescheiden kerken in Nederland een schrijven gestuurd met het verzoek hem inlichtingen te verstrekken over de activiteiten van zijn vader in de beginperiode van de Afscheiding in de betreffende gemeenten.

In het familie-archief de Cock is het korte, maar veelzeggende antwoord uit Zevenhuizen bewaard gebleven, gedateerd 23 februari 1859. Het is waarschijnlijk van de hand van de plaatselijke predikant, ds A.J. Abels, die ook nog een tijd lang in *Ulrum* heeft gestaan (1847-'52), en namens de kerkeraad geschreven.

'Met grote blijdschap en verheuging der Gemeente' heeft de kerkeraad de brief ontvangen. Men juicht het doel van Helenius de Cock, het schrijven van een boek over zijn vader, toe 'wegens de grootagting die uw nu zalige vader in onze harten heeft. Ook was hij onze vader, want ofschoon wij wel veele Leermeesters hadden bij de opkomst der Gemeente, zoo was toch evenwel ds H. de Kok onze vader en leidsman in de stichting der Gemeente, daar ook zijne prediking en ernstige opwekking en aanmoediging het middel toen was.'

Verder weet de kerkeraad niet of ds H. de Cock bij vervolgingen in

Zevenhuizen is betrokken geweest. De laatste maal, dat hij in Zevenhuizen kwam, kort voor zijn dood (1842), preekte hij nog over Hiskia's ziekte en herstel ‘en loofde onder ons de Heere en ook wij met hem, doch dit was een *zwanenzang*’.

De brief aan prof. Helenius de Cock eindigt met een aanduiding van de Elia-Elisa verhouding:

‘Doch onze wensch is, dat de gedagtenis des regtvaardigen tot zegeningen moge zijn. En dat er twee deelen uwes vaders op u mogen rusten.

Zijt minzaam van ons gegroet, Groet ook uw Colegaas.’

Die toon van hartelijke dankbaarheid voor het reformerende werk van de zo jong overleden ds Hendrik de Cock (41 jaar), beluisteren we in die tijd in menige brief na diens dood geschreven.

Na ds *A.J. Abels* wordt ds *F. Stuckwisch* herder en leraar in Zevenhuizen, heel lang (1862-'91).[7.] ‘Ook hij is tevens boer. De grote pastorietuin leverde veel aardappelen, die de dominee verkocht. Hij mestte een varken en achter de pastorie mocht hij een schapenstal laten maken.’

Omstreeks 1875 stierven - aldus ds J. Dijk - een drietal broeders, die veel voor de gemeente hebben gedaan: *Adriaan Datema*, *Riemer P. v.d. Molen* en *Derk Tel*. In het Rijksarchief te Groningen hebben we enkele personalia van deze personen opgezocht.

Adriaan Datema, grutter, stierf in juni 1874, slechts 41 jaar oud. Zijn vrouw heette Trijntje Bezée.

Riemer Pieters v.d. Molen, arbeider, afkomstig uit Bergum, overleed in juni 1876 op 81-jarige leeftijd. Hij was getrouwd met Saakje Folkerts Cazemier.

De landbouwer *Derk Tel* tenslotte, man van Jeltje Jellen, stierf in juli 1879, oud 60 jaar.

Deze drie door ds Dijk genoemde kerkeraadsleden hebben zo'n 100 jaar geleden in Zevenhuizen de kerk van Christus graag willen dienen. Hun stemmen zijn verklonken, de herinnering aan hen is verbleekt of vergaan. Maar wat zij uit liefde tot Jezus hebben gedaan, zal eeuwig blijven bestaan.

Natuurlijk zijn zij niet de enige ambtsdragers geweest, die de kerk in het bijzondere ambt hebben gediend. We lezen b.v. de namen van *Wijtse H. Pool*, *D. van der Ploeg* en *W. Roffel*. Ook willen we nog noemen de ouderlingen *J.J. Buist*, *E. Krijthe*, *Corn. Hofsteenge* en *E. Blauw*, die allen al vóór de komst van ds F. Stuckwisch (1862) in het hokje zaten, en ook nog die van *W. Hoving*, die wat later in de kerkeraad kwam. En dan praten we nog niet eens over de vele ‘gewone’ gemeenteleden. Wie zal zeggen, hoe de Heilige Geest werkte in de harten van de gelovigen?

De prediking van ds *Stuckwisch* was *verbondsmatig* en daarmee was hij vele predikanten van zijn tijd vooruit. Uit de notulen blijkt, dat die prediking critiek uitlokte bij iemand die ‘een verbondsprediking schijnt te willen zonder verbondsplichten’.

Er was veel goeds en ook veel kwaads in de gemeente van Zevenhuizen. Om met het laatste te beginnen en nu citeren we uit de herdenkingsrede van ds *J. Dijk* ‘Gods wijnstok in Zevenhuizen’:

‘De notulen der Geref. Kerk van Zevenhuizen geven reden om te verklaren, dat men niet zeggen kan, dat er tegenwoordig veel reden tot klacht is en vroeger niet. Men beweert dit wel, vooral als het gaat over dejeugd.

Het is echter in het jaar 1872 voorgekomen, dat jonge dochters lachten onder de prediking en dat de dominee zo boos werd, dat hij uitriep: 't Is allerverschrikkelijkst en gruwelijk om in de kerk te spotten.’ We merken hierbij op: deze dominee, het was ds F. Stuckwisch, had 100 jaar later eens moeten leven en rondkijken op de gaanderijen van grote stadskerken!

Ds Dijk vervolgt: ‘Het is voorgekomen in 1870, dat de predikant klagen moest over de onkunde der catechiserende jongens en “wichter” en dat hij in een gezin ten antwoord kreeg van de moeder: het behoeven ook niet allemaal dominees te worden.’ We vragen: zou er - wat dit betreft - iets nieuws onder de zon zijn?

Omstreeks 1870 kwam het voor, dat zelfs kinderen van kerkeraadsleden meededen aan dansen. En het toppunt, of beter het dieptepunt was wel bereikt, toen eens in 1865 ds Stuckwisch de kansel beklom ‘en in een preek de gemeente bestraffen ging om de zonde van dansen en dronkenschap, voor de viool en trom, die een *groot deel der gemeente* met de wereld in de Paasnacht tot de late morgen had bedreven’.

Dit was aanleiding voor ouderling W. Pool op te merken, dat dergelijke vermaningen niet in het publiek vanaf de kansel dienden gegeven te worden, maar in het persoonlijk bezoek. Andere kerkeraadsleden daarentegen verklaarden, dat dominee in zijn bestraffing niet té scherp was uitgevallen. Want in die tijd gold het als een hoogtepunt, als de paren voor de ‘fioel’ (viool) stonden en de Zevenhuister dans gedanst werd, een merkwaardige volksdans.

In 1872 hadden enige jongelui uit de gemeente meegedaan aan de *ringrijderij*, gehouden bij de herbergier Joh. Reyntjes te Zevenhuizen. Het was er druk geweest. Hoe met deze jongelui te handelen? De kerkeraad was hierover verdeeld en daarom kwam enige tijd later een classikale commissie naar Zevenhuizen, bestaande uit de beide predikanten *M. Brouwer* (Enumatil) en *G.K. Hemkes* (Leek) om het geschil te bespreken en zo mogelijk uit de weg te ruimen.

Het oordeel van de classis luidt tenslotte:

1. Uit de aard der zaak worden de ringrijderij en dergelijke spelen, als nog uit de heidenwereld afkomstig, door Gods Woord veroordeeld.
2. De kerkeraad moet in samenwerking met de ouders het bij wonen van zulke spelen sterk verbieden en wanneer de betreffende jongelui schuld erkennen, dan moet de zaak zo spoedig mogelijk in der minne worden geschikt.

De kerkeraadsleden sluiten nu weer vrede met elkaar onder wederzijdse belofte 'voortaan in afwachting van des Heeren bekwaammaking alles te vermijden, wat de welstand en opbouwing van de gemeente dient'.

We vermoeden, dat er ook kinderen van de kerkeraadsleden bij die ringrijderij aanwezig zullen zijn geweest. In elk geval gaf de classis een tactisch advies en was het voornemen van de kerkeraad wijs te noemen.

Natuurlijk krijgen de broeders ook te maken met 'lastige' figuren en gevallen. Eens dreigde een kerkvoogd te bedanken als lid van de gemeente, omdat hij *f*3 in plaats van *f*2,50 aan 'kerkegeld' moest betalen. Een andere kerkvoogd beweerde *f*60 te hebben voorgeschoten. Tegen die bewering werd echter bezwaar ingebracht. Dus een onaangename situatie. Hoe werd deze geklaard? 'Men besloot toen het lot te werpen na eerst te hebben gebeden en die lotwerping leidde er toe, dat de kerkvoogd de *f*60 ontving.'

Gelukkig zijn ook heel andere dingen voorgekomen, 'b.v. het openbaar worden van de begeerte om de dood des Heren te mogen verkondigen aan de dis des Verbonds; het gaan luisteren naar de vermanende en verplichtende prediking van de Doop'.

Bestond er de noodzaak van kerkbouw of pastoriebouw, dan toonde de gemeente een verrassende offervaardigheid. 'Is het (ook) niet gebeurd, dat de Meisjesvereniging van de Haspel *f*125 aanbood om onder meer een doopvont aan te schaffen?'

We eindigen met deze woorden van ds J. Dijk: 'De vaderen hebben de voet gezet op de weg der Afscheiding met de belijdenis: wij en onze vaderen hebben gezondigd. Men is gewaar geworden, dat Satan ook op een Christelijk Afgescheiden gemeente inwerkt met zijn verdervende krachten, ja dat ieder lid der gemeente telkens weer struikelen kan.

Men is gewaar, geworden, dat ook het ambtswerk met zonde bevlekt werd en dat een wedergekeerde Gereformeerde kerk niet betekent deugd en volmaaktheid. Maar men is ook gewaar geworden, dat er zegen in ligt, om voort te gaan met de goede strijd, met het dienstwerk in 's Heeren wijngaard.'

Eindnoten:

1. Aanwezig in het Rijksarchief te Groningen; vgl. C. Reijntjes, Voorheen en Thans. Schetsen uit het dorp Zevenhuizen. Groningen 1901.
2. Hij was een zoon van Pieter Ubels van der Vinne en op 21 februari 1824 te Leek op 31-jarige leeftijd als weduwnaar van Elizabeth Alberts getrouwd met de 21-jarige arbeidster Sjuurtje Jeips.

3. Deze laatste vergaderplaats wordt genoemd door C. Reyntjes in zijn artikel ‘De beroeringen in de Herv. Gemeente te Zevenhuizen in 1834-'35', waarvan we dankbaar gebruik hebben gemaakt. Tijdschrift Groningen 1916, afl. I.
4. Wietse Jans de Vries was in maart 1837 te Leek als weduwnaar van Sibrigje Harms Rodenboog op 31-jarige leeftijd hertrouwd met de 40-jarige arbeidster Teeske Kornelis Pakes.
   Oetze Jans de Graaf was in oktober 1834 te Leek op 29-jarige leeftijd getrouwd met de 28-jarige arbeidster Hiltje Hindriks Heijs.
   Jan Wopkes Hoekstra, geboren te Kuikhorn onder Kooten en Twijzel, trouwde in 1841 te Leek, 51 jaar oud, als weduwnaar van Antje Hindriks Pool met de 41-jarige arbeidster Aafke Doornbos.
5. Gods wijnstok te Zevenhuizen. Herdenkingsrede van ds J. Dijk, 15 juli 1937. Gron. Kerkbode 24, 31 juli en 7 augustus 1937.
6. Volgens mondelinge mededeling van S. Graansma te Zevenhuizen.
7. Gerhard Friedrich Stuckwisch (1811-1901) was geboren te Engler (Pruisen), maakte in Wildervank de Afscheiding mee, werd predikant in Marrum (Fr.) van 1854-'62, kwam toen naar Zevenhuizen (1862-'91) en deed veel voor de opbouw van de gemeente van Zevenhuizen.

   Hij ligt begraven op het kerkhof om de oude hervormde kerk te Midwolde. In het kerkelijk weekblad ‘De Bazuin’ van 19 april 1901 staat een ‘In Memoriam’ over zijn persoon en werk.

XIV Zuidhorn - Enumatil

Enumatil ligt ruim 4 km ten zuiden van Zuidhorn, aan het Hoendiep, de vroegere trekvaart van Groningen naar Stroobos. Ten oosten van die vaart stonden ± 1840 in Enumatil slechts 8 huizen met 45 bewoners, het deel ten westen van het diep telde wat meer inwoners, nl. 160 in 32 huizen.

De postweg van Groningen naar Lemmer liep door Enumatil over de klapbrug in dit wel erg kleine dorpje.

Zuidhorn, 12 km ten westen van Groningen, was in de dagen der Afscheiding wèl een groot dorp: ruim 1900 inwoners (als we de bijbehorende buurten en gehuchten o.a. Briltil, meerekenen). Weer volgens het geografisch woordenboek van Van der Aa was Zuidhorn ‘een welgelegen, aanzienlijke en door de hoge en aangename ligging bevallige plaats’. De passage van rijtuigen over de oude Friese straatweg, die door het dorp liep, voorkwam een zekere eentonigheid en zorgde voor enig vertier.

Lagemeeden is 5 km ten zuidoosten van Zuidhorn te vinden. Als we de *Poffert*, de *Pannekoek* en de *Meelpuil*, vroeger alle 3 herbergen of kroegen aan het trekdiep (Hoendiep), erbij tellen, komen we voor Lagemeeden tot slechts 32 verspreid liggende huizen en ruim 160 inwoners. De 120 hervormden behoorden tot de al sinds enkele eeuwen geleden gecombineerde gemeenten *Oostwold*, *Hooge-* en *Lagemeeden*. De kleine kerk zonder toren in Lagemeeden stond eenzaam midden in het land. Ze is in 1862 afgebroken wegens bouwvalligheid, en verplaatst naar Den Horn; het kerkhofje ligt er nog.

Iets ten noorden ligt het gehucht *Hoogemeeden*, midden in de vruchtbare klei, met zijn bijna allemaal welvarende landbouwers (49 huizen - 310 inwoners). Even ten zuiden van Lagemeeden ligt het dorpje *Oostwold*, met in de kom slechts 12 huizen en 60 inwoners. Toch stond er nog een hervormd kerkje, voor de naaste omgeving.

Hoe de mensen daar dachten, vertelt ons in 1828 T.H. Jongsma, de ‘verlichte’ schoolmeester van Oostwold. Hij is niet zo over hen te spreken.

‘De denkbeelden van de ingezetenen van dit dorp zijn over het algemeen zeer bekrompen en verward.

Jawel, ze zijn reeds zo ver gevorderd, dat bij het kopen van vele waren de naam *Engelsch* voor hen tot aanbeveling strekt, maar ongelukkig is het woord ‘Natuur’ en zijn de woorden ‘Door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen’ op het titelblad van een overheerlijk werk in weerwil van alle verlichting en beschaving reeds genoeg om het werk niet te kopen.’

We merken hier op, dat in die tijd vele uit het Engels vertaalde theologische werken werden gelezen. De schoolmeester vervolgt:

‘De algemeen en meest geliefde boeken zijn en blijven, benevens de *bijbel*, die van *Brakel*, van Miser as, van *Smytegeld*, van *Bunyan* en anderen, *de Donderslag der Godloozen*[1.] e.d.g. en het gewone leerboek voor de jongelingschap is het oude *Hellenbroek*.

Werken van nieuwe schrijvers zijn in geen achting. Enige weinigen maken hierin echter een gelukkige uitzondering, en lezen van *Hamelsveld*, *van der Palm*, *Regenbogen*, *Bosveld*, *Salzmann*, *Buis* en vele andere voorname schrijvers over de Natuur en de Openbaring. En het zijn ook deze weinigen alleen, die in de kerk de Evangelische gezangen willen zingen.

In het stuk van de godsdienst, die zij getrouw en ijverig waarnemen, zijn zij zeer ernstig en eerstgenoemden, die geenszins van dweepzucht zijn vrij te pleiten, achten de predikant om zijn ambtswille als een halve godheid.

Ze lezen veelal gaarne geheimzinnige dingen en bestuderen thans vooral, wegens de oorlog tegen de Turken, *Ezechiël* en de *Openbaring van Johannes*.

Vooringenomen tegen alles wat nieuw is, zijn ze sterke voorstanders en verdedigers van oude gewoonten en van alles wat de naam van oud draagt.’[2.]

Het liep storm, als de Cock in deze wereld, en dat was ook die van Enumatil, kwam preken. Dan viel het oude gereformeerde geluid weer een keer van de kansel te beluisteren! Op zondag 25 augustus 1833 is hij er, 's morgens in *Lagemeeden*, 's middags in *Oostwold* en een week later in *Niezijl*. We hebben er een anoniem pamflet met een 19-eeuwse langademige titel aan overgehouden.[3.]

De toon is fel anti-cocksiaans. Omdat het geschrift een goede schets geeft van de afkeer die de Cocks ‘dweperij’ opriep en een zekere levendigheid in de beschrijving van het voorgevallene niet valt te miskennen, moge hier een breed excerpt volgen (in enigszins gemoderniseerde spelling).

In de Voorrede lezen we:

De dweper, de hersenloze dweper, die onze bestemming en de doeleinden waartoe wij dit bestaan ontvangen hebben, geheel voorbijziet

of niet erkennen wil, moge hier vrij een luid geschreeuw tegen mij aanheffen; hij moge mij doemen, mij verachten, en in een dwaze ver beelding of vervoering zijn donkere blikken, van gramschap gloeiende, tegen mij opslaan: ik versmaad hem te veel om mij zijnentwege een ogenblik te bekommeren.

Waarheden te zeggen, waar ik die op mijn pad aantref, zoveel mij doenlijk is; de deugd mijn wierook toe te zwaaien, en hem met een verontwaardigde glimlach alleen te beantwoorden, dit is mijn oogmerk en de enigste poging, die ik ten nutte mijner broederen kan aanwenden.

De schrijver geeft dan een vijftal redenen voor zijn anonimiteit:

1. Hij wil wel bekend staan als iemand, die de waarheid, de goede zaak, de eer van de bijbel en dus die van onze hemelse Vader met kracht voorstaat en verdedigt, maar niet als één, die het niet beneden zich acht om tegen de Cock het harnas aan te trekken.
2. Hij zoekt geen eer of lof van mensen.
3. Hij schaamt zich om zijn drift voor de Hooggeachte Heren Brouwer en Reddingius, voor de Wel.Eerw. Heren Leden van de Classis Middelstum behalve de Cock, voor de Wel Edele Leden van al de Departementen der Mij. tot Nut van 't Algemeen enz. en wil niet gaarne van een hunner enig verwijt horen.
4. Hij wil niet graag in eigen persoon ondervinden, dat de spreuk waar is: Veritas odium parit (de waarheid brengt de haat voort).
5. Hij vreest dan te veel aanzoek te ontvangen om nog meer te doen en daardoor van zijn hoofzakelijke en gewichtige bezigheden afgetrokken te worden.

Dec 1833.

We lezen verder (en geven het samengevat weer):

In *Lage-* en *Hoogemeeden*, *Oostwold* en *Niezijl* heerst nog een dwaalen leugengeest, die de Cock bemint.

De Cock heeft vooruit naar Groningen geschreven, dat hij te *Lagemeeden* en *Oostwold* hoopt te preken. Zegt het voort. Men komt van alle kant met wagens, koetsen, sjezen, schuiten, meer dan 60 in getal. Het aantal mensen is niet te begroten.

De schrijver vaart 's morgens al vroeg met een afgehuurde schuit van de stad mee naar Lagemeeden. Om 8 uur zit hij al in de kerk. De kerk was afgeladen vol. Velen klommen op de zwakke zolder, die het wel eens kon begeven. ‘Boven zag men benen hangen en kon men gezichten zien’.

De schrijver heeft eens in een werk over fysionomie een tekening gezien van een dweper. De overeenkomst met de Cock treft hem innig. De Cock bidt o.a. dat de plaatselijke predikant worden mag als hij.

Volgens de schrijver stelt hij daardoor de leraar aldaar als onbekeerd ten toon. Geestelijke hoogmoed. De Cock bidt ook, dat de niet-uitverkoren leraars mogen worden uitgeroeid. Laat hem dit maar met aan-

drang bidden, want dit raakt hemzelf. ‘De verhoring kan voordelig zijn!’.

Volgens de schrijver wacht de Cock een kleine vijf minuten na het gebed, voor hij het amen of oamen uitspreekt, met het hoofd in de nek en de mond wijd open.

De Cock heeft geen gezang laten zingen, hoewel dit verplicht is. Zie Jak. 2:10.

In de preek wordt sterk de nadruk gelegd op de natuurlijke onmacht van de mens: ‘Komt, doch neen, gij kunt niet komen, zo de Vader u niet trekt.’ Zo bouwt de Cock en gooit het meteen weer om.

Na de dienst loopt de schrijver vlug naar Oostwold, waar hij kwart over elf aankomt. Hij bestelt een kop koffie en gaat dan eens in het kerkje kijken, waar al een 100 man zitten te eten, terwijl de dienst pas om half twee begint. Deze hadden in Lagemeeden buiten moeten blijven en waren toen maar naar Oostwold gelopen. Anderen zijn naar de Mennistenkerk in Den Horn gegaan.

Heel de stroom komt dan te Oostwold. ‘'t Kerkje en de naaste huizen waren dadelijk opgepropt.’ De schrijver heeft zijn koffie en koek genuttigd en zijn pijp weer fris gestopt en hoort hoe allerlei besteld wordt: ‘Koffie, bier, of melk en water! melk met water! Sterke drank! Pijpen, vuur, een boterham! en: is er ook nog stoel of bank?’

Uiteraard wordt er veel over de preek gesproken, waarderend of afkeurend. Sommigen vinden ze te kort, te licht. De meesten hebben waardering. Daarna gaat er één voor in een lang gebed.

De Cock heeft des voormiddags gepreekt over de vraag van de stokbewaarder, nu over het antwoord. De belofte van de zaligheid wordt echter verbonden aan het uitverkoren zijn. Volgens de schrijver een door en door lijdelijke preek. God nodigt en sluit meteen uit. De mens is immers totaal onmachtig.

We onderbreken hier de schrijver even om er op te wijzen, dat de Dordtse Leerregels toch andere taal spreken, b.v. in hoofdstuk V, par. 9 en 14. Hij vervolgt:

Sommigen bezwijken, anderen huilen. Men zat zelfs boven op de leuningen, zodat een tweetal banken gebroken zijn. Ook braken er ruiten. Na de dienst lagen er honderden papieren zakjes en alles was ook vol roet en as. In de collecte waren verbazend veel halve centen. De schrijver is van oordeel, dat het kostgeld wel aan de kost gelijk is.

Na de dienst heeft hij eens rondgeneusd. 't Kerkhof is bezaaid met paardevijgen, stukken pijp, glas, papier en brokken steen van de kerkmuren gebroken, waar men met ladders tegen op geklommen was om door de gebroken ruiten te luisteren. Op de terugreis in de schuit werd nog heel wat nagepraat over de preken, voor de schrijver geestelijk onverteerbaar. Hij heeft een verkoudheid opgelopen, omdat het in de kerken smoorheet geweest is.

Aan het slot beweert hij, dat hij de waarheid heeft geschreven en niet heeft overdreven. Hij beschuldigt ds de Cock van hoogmoed en meent, dat deze te Ulrum 'den gebraden haan uithangt'! (=zich zeer aanmatigend gedraagt).[4.]

In een slotwoord heet het, dat de Cock enkel op verzoek van een paar leden zowel te *Lagemeeden* als te *Oostwold*, zonder voorkennis van kerkeraad en kerkvoogden, zijn liefdedienst heeft opgedrongen. Te *Niezijl* desgelijks. Daar heeft hij gepreekt over Job. 33:23, 24, welke tekst op de Christus zou duiden.

Daar moeten meer dan 140 glasruiten zijn uitgenomen of gebroken en een honderdtal ladders gebruikt. Van de kerk liep men naar de herberg, vice versa.

NB. Te *Hoogkerk* is het niet gelukt ds de Cock te doen optreden.

Onder het kopje 'Waarheden' volgen dan nog een aantal hatelijke en minderwaardige opmerkingen over dingen, die verteld worden b.v. dat de Cock één van zijn kinderen maar stil liet huilen, omdat het toch een verdoemeling was. En dat de *praedestinatie* werd verklaard met het beeld van een nest jonge honden. 'Die de boer niet houden wil, verzuipt hij.' Of: 'Een nieuwe bekeerling kwam onlangs laat in de nacht uit een vrome bijeenkomst thuis, trok de buitendeur ruim half toe, maar sloot haar niet, en begaf zich bij zijn vrouw in bed. De volgende dag verklaarde hij, dat hij de deur niet had durven dicht doen uit vrees van de Heilige Geest er te zullen buiten sluiten.'

In een *brief* aan de heer de Cock spuwt de schrijver zijn gal uit over de Cock en zijn volgelingen. 'Met recht heeft men aangemerkt, dat verregaande hoogmoed het gewone gebrek is van diegenen, welke willen doen geloven, dat zij met hemelse ingevingen begenadigd zijn'.

Geen wonder dat zulke mensen de gewone leraars met verachting beschouwen.

En de volgelingen? 'Een deel zg. vromen, niet zelden schijnheiligen en snode huichelaars, die met God en godsdienst dikwijls spotten; booswichten en slechte vrouwen, die in hun jeugd de vaag en de bloei hunner dagen aan overdaad en ontucht hebben toegewijd en nog toewijden, al de genietingen ener misdadige en verpestende weelde hebben uitgeput en van derzelver genot walgen, zich eindelijk, zo het heet, bekeren, of wel door buitengewone krachten en op een onbegrijpelijke wijze bekeerd worden... booswichten en pesten der maatschappij, die die na eerst hun allerschandelijkste rol in vroegere jaren volkomen te hebben uitgespeeld, ten laatste tot een uiterlijk vertoon van godsdienst en vroomheid hun toevlucht nemen...'

'Huichelaars, die gestadig naar de hemel zien en o! en wee! over hun veel betere, maar min geveinsde natuurgenoten uitdonderen'!

'Zulken zijn het, die in de lente huns levens de beruchte priesters en

priesteressen van de wellust waren, hun rol als bedriegers hebben uitgespeeld...'

'Zulke mammonskinderen, die meestal weinig of in het geheel niet kunnen lezen, tenminste nog nooit hebben nagedacht, geen ogen hebben om te zien, geen verstand om te begrijpen'.

'Wat roemt gij op de H. Cat., de Art. van de Dortsche Synode! Waren de Dordtsche vaders onfeilbaar?'

Jezus bindt de zijnen niet aan een confessie of catechismus, maar Hij zei: 'hieraan zal men kennen, of gij mijn discipelen zijt, indien gij elkander liefhebt'.

Vol 'liefde' spreekt de schrijver de Cock dan aan als volgt: 'o Barchozebas (zoon des leugens) gij organiseert u zelven van tijd tot tijd tot een onophoudelijke leugen, en uw gehele bestaan wordt op het laatst een bestendige onwaarheid.'

'Uw krankzinnigheid strekke u enigszins tot verschoning. Wees niet langer de verwaande, die zegt: Ik ben boven anderen met de geest begaafd.'

De schrijver biedt aan, de Cock in het zuivere evangelie te onderrichten. Hij moet er eens uit: reizen, bergen beklimmen! Om zo het wanschepsel zijner verbeeldingskracht weg te brengen. Hij moet opnieuw les nemen in exegese. Het zal de rechtvaardigen (niet de uitverkorenen) wel gaan, en de goddelozen (niet de verworpenen) kwalijk.

P.S. Wat hij enigszins scherp, maar toch naar waarheid heeft gezegd, geldt niet de brave, welmenende en heilbegerige zielen, die enkel door misleiding en gebrek aan doorzicht dwalen. Want zelfs het gebed van een dwalende herder, wordt door een engel opgevangen en voor de troon des Vaders gebracht.

Hierop volgt nog 'Een ernstig woord' tot nader onderzoek van de Cock. In een nawoord hierop zegt de schrijver, dat hij zich wel eens van spot heeft bediend in zijn verslag, uit enkel medelijden, en dat na ernstige overweging.

Verder beveelt hij de uitmuntende geschriften van *Reddingius*, *Brouwer* en *van der Palm* aan, 'alsmede een werkje, getiteld: *Wien moet gij gelooven*, *den mensch of God?* à 5 cent, uitgegeven bij M. Smit te Groningen.' Dit laatste is van de hand van prof. *P. Hofstede de Groot*, wiens opvattingen over de praedestinatie en de 'algemene verzoening' de schrijver van het hier summier geëxcerpeerde pamflet vol instemming overneemt. Het is duidelijk de toon van de Groninger richting in de theologie 'Ware de Godsdienst toch nooit als *wetenschap* behandeld, en wierde meer naar het Evangelie *gehandeld* dan over hetzelve gesproken en gevoeld!'

De schrijver besluit dan met een paar vragen 'aan de misgeboorte, die een paar eeuwen te laat(?) leeft'. Met deze woorden doelde hij dan op ds *Hendrik de Cock*!

We hebben de samenvatting van het pamflet hier ingelast, omdat het ons een duidelijk beeld geeft van de hatelijke tegenkanting, die de Cocks optreden overal ontmoette, maar ook van de diepgaande sympathieën die hij overal lossloeg en bundelde.

Voor de Cock in *april 1839* de gemeente te Zuidhorn institueerde, was hij al enige malen in Zuidhorn en omgeving wezen preken, b.v. op 11 september 1838 bij de 45-jarige arbeider *Jacob Reintjes Diepstra*,[5.] die woonde in het huis *Het Witte Hek* aan de oostzijde van het Hoendiep te *Briltil*, onder *Zuidhorn*.

De brief waarin de burgemeester van Zuidhorn dit meedeelt aan de Gouverneur, laten we hier volgen:

'Vernomen hebbende, dat men voornemens was op dinsdag de 11e dezer (= 11 september 1838) ten huize van zekere *Jacob Rentjes Diepstra*, arbeider bij het zogenaamde *Witte Hek* onder Zuidhorn, aan de trekvaart van Groningen naar Stroobos, onder leiding van de gewezen predikant de Cock, een godsdienstoefening of bijeenkomst te houden, zo heb ik mij des middags ongeveer 12 uren, derwaarts begeven.

Ik zag hoe een gansche schaar of groot aantal mensen, mij ziende aankomen, zich aan boord van een aldaar liggend scheepje of schouw begaven, en zo heen en weer over de trekvaart trekken.

Vervolgens aan gemelde behuizing gekomen zijnde, trof ik daar een persoon aan, als predikant gekleed, zeggende te zijn ds de Cock, maar in de behuizing waren op dat ogenblik geen twintigtal mensen.

De bewoner gaf mij te kennen visite te hebben, maar het grootste gedeelte was op het land, op de trekweg en in de tuin verspreid.

Op mijn verzoek, of men niet wilde binnenkomen, opdat ik eens kon zien, wat toch eigenlijk het doel hunner bijeenkomst was, antwoordde ds de Cock, die altijd op mijn vragen het woord nam, dat men steeds zorgde niet boven het verboden aantal mensen te komen.

De heer de Cock voegde mij toe, dat ik kwam om hen in het verdriet te brengen, dat zij geen kwaad deden en dergelijke meer, doch alles wat ik verder van hem vernam, waren schriftuurplaatsen en een eigenlijke wartaal.

Na een wijle toevens zag ik wel, dat men ervoor zorgde niet in strijd met de wet te handelen en ik heb alzo geen procesverbaal kunnen opmaken.

Desniettemin heb ik gemeend Uwe Excellentie hiervan kennis te moeten geven.

Volgens mijn informatie moet er reeds vóór mijn komst gedoopt zijn en godsdienstoefening zijn gehouden. Het vertrek was ook wel voor een vergadering van 60 personen ingericht, welke vergadering of liever verspreide menigte meest uit vrouwen bestond.'

Tot zover de enigszins verkorte brief.

In *Zuidhorn* stond in dat jaar (1838) in de hervormde kerk de reeds 87-jarige ds *Johannes Ernestus Winter*, die in 1778 was gekomen en daar niet minder dan 63 jaar heeft gestaan, al had hij op 86-jarige leeftijd in 1837 in de persoon van zijn kleinzoon *Gerrit Heeres* een soort hulpprediker gekregen.

Deze zal gezien de zeer hoge leeftijd van ds Winter, wel het leeuwenaandeel van de ambtelijke verzorging op zich genomen hebben.

Van hulpprediker werd de kleinzoon op 14 november 1841, een half jaar na de dood van ds Winter (16 mei 1841), de opvolger van zijn grootvader en hij bleef als predikant werkzaam tot zijn emeritaat op 31 december 1891. We merken hier terloops op, dat in een periode van 113 jaar, van 1778 1891 de hervormde gemeente van Zuidhorn is gediend door slechts 2 predikanten; een unicum.[6.]

Van de Afscheiding moest zowel ds Winter als ds Heeres niets hebben. In de Inleiding van onze studie hebben we enige aandacht gewijd aan de theologische opvattingen van ds Winter.

Instituering, 25 april 1839

Hield men in die eerste jaren huisgodsdienstoefeningen, zonder dat de kerkelijke ambten waren ingesteld, op de classis van 19 april 1839 komt broeder *B.J. Woldijk* van Zuidhorn met het verzoek om bij hen in Zuidhorn de gemeente te 'ordenen'. De classis vindt het goed. En nog geen week later, op donderdag 25 april 1839, institueert de Cock de gemeente, waarschijnlijk in het huis van *Jacob Rentjes Diepstra*, in het 'Witte Hek' te Briltil. Ouderling wordt de 61-jarige ongehuwde schoenmaker *Bouke Jurjens Woldijk* en diaken de 35-jarige winkelier *Jan Roelfs Geut*, beiden te Zuidhorn.

De gemeente is dus in Zuidhorn gesticht. Een aantal jaren later, nadat in Enumatil het eerste eigen kerkgebouw in gebruik werd genomen (1847), werd de naam de gemeente van *Enumatil*, naar het dorp waar de kerk kwam te staan. We merken die naamsverandering ook in de lijst van afgevaardigden naar de classis Groningen. Staat er achter de namen *J. Geut* en *B. Woldijk* eerst altijd Zuidhorn vermeld, na de komst van ds *G.J. Raidt* in 1848 is dit Enumatil geworden.

Ruim 25 jaar lang moesten de Afgescheidenen van Zuidhorn 3 km over een vaak moeilijk begaanbaar kerkpad lopen of 4 km met het rijtuig via Britil langs het Hoendiep afleggen om in Enumatil in de kerk te komen. Aan deze toestand kwam een einde, toen Zuidhorn in 1874 een zelfstandige gemeente kreeg met als eerste predikant de in 1876 uit Sellingen overgekomen *H. Scholten*, die 47 jaar lang(!) de gemeente van Zuidhorn heeft gediend.

Het eerste lidmaten-boek, berustend in het archief van de kerk van

Enumatil, en enkele verspreide notities geven ons nog de namen der eerste leden van de in april 1839 gestichte gemeente. Naast de beide reeds genoemde ambtsdragers, waren het:

Jacob Rintjes Diepstra
Ite Yzebrands Hamming
Lammert Hinderks Hogeboom
Hindrik Roelfs Schuur
Jurjen Jans Woldijk
Knels Klaas de Vries
Anne Freerks Koning
Pieter Tonnis Mulder
Klaas Jakobs Rietzema
Paul Hinderks Woldijk
Egbert Jan Smitter
Betje, vrouw van E. Smitter
Grietje Jans, vrouw van A. Kasiemir
Marta, vrouw van J. Jonker

Op 15 mei kwam daar nog bij, Asseliene (Brouwers), vrouw van I.Y. Hamming. In totaal dus 17 belijdende leden bij het begin in 1839.[7.]

Zeker is, dat in de hervormde kerk nog heel wat leden zaten, die sympathiek tegenover de Afscheiding stonden. Een reactie van de hervormde kerk van Oostwold-Lagemeeden in 1839 wijst daar op. In de notulen van de kerkeraad van 24 november 1839 heet het: ‘Nopens degenen die scheuringen aanrichten, werd bepaald, dat men dezulken stil hun eigen gang moest laten gaan, opdat men de zaak niet verslimmere in plaats van verbetere’.

In 1850 schrijft van der Aa in zijn geografisch woordenboek: De 40 Afgescheidenen, die men in Zuidhorn telt ‘maken met die van de omliggende plaatsen een gemeente uit’. De gemeente was dus al gegroeid.

Ze vergaderde in die eerste jaren wel in het ‘Witte Hek’ of in de schuur van de landbouwer Mulder aan de westkant van het Hoendiep dicht bij Briltil of in de boerderij van Van Til aan de Westerdijk (nu afgebroken) of ook wel bij boer Ite Hamming, eveneens aan de Westerdijk.

De notulen beginnen pas met 4 januari 1841. Het is de reeds bejaarde ouderling Bouke J. Woldijk, die de eerste tientallen pagina's in het boek vol schrijft in zijn duidelijk, ietwat onregelmatig handschrift, tot de komst van ds *G.J. Raidt* (1848).

Vooraf gaat nog een vier-regelig ‘gedicht’. Het volk greep vroeger in een gewichtige en plechtige situatie graag naar stichtelijke rijmen. In de volgende regels zinspeelt Woldijk op zijn bekering.

Mijn Jezus, toen ik u niet en kende,
En daarom ook niet zoeken kond',
Gij, ongekend, u tot mij wende,
En mij, die wegliep, greep en vond.
Bouke Jurjens Woldijk, Ouderling.

Hierop volgt ‘Boek ter aanteekening...’ van de *Christelijke*, *Afgescheidene*, *Gereformeerde Gemeente* te *Zuidhorn*. Daar hebben we dus de officiële naam, al mocht de term ‘Gereformeerde’ aanvankelijk niet

meer worden gebruikt, omdat de hervormden die voor zich opeisten.

De tweede kerkeraadsvergadering, die van 4 februari 1841, wordt gepresideerd door ds H. de Cock. Woldijk tekent aan: op welke vergadering ik beschuldigd wierde als niet getrouw genoeg zijnde in het bezoeken der gemeenteleden. Men besloot nu een tweede ouderling en een tweede diaken te kiezen.

De kerkeraad gaat dan bestaan uit de ouderlingen *Bouke Jurjens Woldijk* en *Jan Roelfs Geut* met de diakenen *Klaas Jakobs Rietsema* en *Ite Izebrands Hamming*, een 29-jarige landbouwer.[8.]

Hinderk Roelfs Schuur neemt de plaats van Klaas J. Rietsema in als 'inzamelaar en bestuurder der kerkgemeente'; we zouden nu zeggen als lid van de commissie van beheer.

Op Paasmaandag (12 april 1841) worden de nieuwe ambtsdragers door ds H. de Cock bevestigd.

In het notulenboek volgt dan een hele serie zeer korte notulen, met de mededeling dat er geen bijzonderheden zijn te melden. Ouderling Woldijk opent en ouderling Geut doet het 'nagebed'. Ook zingen ze met z'n viertjes, zowel aan het begin als aan het eind van de vergadering een psalmvers. Door hun klein getal lieten ze zich daarvan niet afbrengen. Men zong in die tijd graag psalmen, als het moest alléén, zoals b.v. de Cock in de gevangenis deed. Deze gemoedsuiting is tegenwoordig jammer genoeg aan het verdwijnen.

In de notulen van 6 april 1843 komen we het 'geval' tegen, dat een jongeman uit Noordhorn wil trouwen met een meisje, dat al met een andere verloofd was, maar dat nu haar verloving ter wille van de Noordhornster heeft uitgemaakt. En dàt mag niet, oordeelt de kerkeraad.

De zaak komt zelfs op de classis. Maar in juni blijkt het meisje toch met de jongen van haar tweede keus te zijn getrouwd.

Moest er in de gemeente een ouderling of een diaken worden gekozen, dan was daarvoor op woensdagavond altijd een 'biduur'. Of men het ook ernstig opnam! Bijna altijd werden de aftredende broeders herkozen. Zo kon men dus reeksen van jaren achter elkaar in de kerkeraad zitten. De verplichte aftreding bestond toen nog niet, fungeerde althans niet.

Op 1 oktober 1846 wordt besloten, dat de ouderlingen bij de gemeenteleden langs zullen gaan 'ter Godsdienstige opwekking'. Het was ook een jaar vol zorg en kommer, want tengevolge van de beruchte aardappelziekte nam de armoede schrikbarende vormen aan.

In 1846 besluiten de Afgescheidenen van *Lettelbert* en *Enumatil* samen met die van *Zuidhorn* een kerkgebouw te 'stichten op Enumatil' - aldus ds E. Koop in zijn keurig geschriftje over de herdenking van de Afscheiding te Enumatil, waaraan we al een en ander ontleend hebben, evenals aan dat van wijlen ds I. Hamming over hetzelfde

onderwerp. Ook moeten we hier noemen het in 1974 door E. Compaan en A.M. Douma samengestelde gedenkboekje ‘'k Zal gedenken..., Eeuwfeest van de Gereformeerde Kerk te Zuidhorn’.

Van Lettelbert komen dan in 1847 een tiental leden over van de gemeente Leek. We vinden onder hen de namen Hoeksema en Sikkema, die we ook al tegenkwamen, toen de gemeente van Leek te Midwolde werd geïnstitueerd.

De leden te Zuidhorn zullen dan in het vervolg met de anderen in *Enumatil* kerken.

Bij K.B. van 22 maart 1847 wordt gunstig beslist op een verzoekschrift, door 32 personen ondertekend, om door de regering als kerk te worden erkend. De diensten zullen gehouden worden ‘in het gehugt Enumatil’ in een daartoe te stichten gebouw. Wanneer dit besluit afkomt, staat de nieuwe kerk er al. Ze is op 7 maart 1847 ‘ingewijd’ door prof. De Haan uit Groningen met een preek over Ex. 20:24b: ‘Aan alle plaats, waar Ik Mijns Naams gedachtenis stichten zal, zal Ik tot u komen en zal u zegenen.’ 's Middags preekte De Haan uit 1 Petrus 1:3, 4 en 's avonds uit Hebr. 10:25. Ook werd die dag de doop bediend en het Avondmaal gevierd.

Het gebouw stond op de *Schans* en was een eenvoudig gebouw zonder toren of orgel. Ook lag het voor de leden der gemeente centraal. Dit zal wel de oorzaak zijn geweest, dat het in Enumatil en niet in Zuidhorn is geplaatst.

Ds *Ledeboer*, die zich later weer van de Afscheiding heeft afgewend, had de eerste dominee moeten worden; hij was met 11 van de 16 stemmen beroepen. Bij die gelegenheid preekte ds *Budding*, die de stemmen had opgenomen, over Joh. 1:14. Maar Ledeboer bedankte.

Ds Gerrit Jan Raidt, 1848-'52

In 1848 kwam de intree van de al 60-jarige *Gerrit Jan Raidt* (geboren 1788 in Raalte). Hij was van *Herwijnen* in Gelderland gekomen en vandaar naar *Enumatil* verhuisd door een *Hoogeveense* schipper, bij wie één van zijn zoons als knecht voer.

We merken hier op, dat Raidt in die Drentse veenkolonie een aantal jaren als schoenmaker was werkzaam geweest en daar ook zijn vrouw had gevonden, *Lutje Wolters Snippe*. Bij de Afscheiding in Hoogeveen, in maart 1835, en in de voorgeschiedenis daarvan had hij als *oefenaar* een grote rol gespeeld.

Op een zondag in oktober 1832 had hij bij de doop van zijn kind in de hervormde kerk van Hoogeveen niet met ja, maar luidkeels met *nee* geantwoord op de doopvraag: ‘of gij de leer, die in het Oude en Nieuwe Testament, en in de Artikelen des Christelijken geloofs be-

grepen is, *en in de christelijke kerk alhier geleerd wordt*, niet bekent, de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te wezen.'

Zijn tot grote ergernis van de gemeente gegeven ontkennend antwoord sloeg op de hierboven gecursiveerde woorden. Hij was namelijk van oordeel, dat in de hervormde kerk van Hoogeveen de gereformeerde leer door de predikanten werd ondermijnd, ja zelfs verloochend.

De invloedrijke hervormde predikant *Benthem Reddingius* uit *Assen* noemde hem in een schrijven aan de minister van Eredienst in december 1834 'een allerhartstochtelijkst mensch, bezield met vurige driften'. Nu, dat zou men in Enumatil ook gewaar worden!

De bevestiging als dominee in Enumatil vond plaats door prof. De Haan uit Groningen, met Hand. 20:28: 'Zoo hebt dan acht op uzelven en op de geheele kudde, over dewelke u de Heilige Geest tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden, welke hij verkregen heeft door zijn eigen bloed.' Zo hebt dan acht op uzelf, vermoedelijk heeft de bevestiger geweten van de onbeheerstheid, waardoor ds Raidt soms beheerst werd.

In het begin gaat alles nog zijn gewone en gewenste gang. Er komen nieuwe leden bij. We noemen hier de namen van Martje Roelofs Geut, Merkus Jakobs Moes, Jan Tiemens Hoolsema, Jan Jurjens Woldijk die zijn kind mag laten dopen, Egbert Egberts Switters en diens vrouw.

In de kerkeraad komt ook nieuw bloed; *Berend Groefsema*, een ruim 40-jarige landbouwer uit Oostwold, wordt ouderling en *Hendrik Vos*, van Den Horn, diaken.

De visitatoren kunnen in 1849 rapporteren, dat alles in goede welstand is bevonden.

Ook worden de kleine geriefelijkheden van het leven niet vergeten. De kerkeraad besluit voor het grote gezin van de dominee een stookhui te laten bouwen, (een klein bijgebouwtje, waar de ketel met wasgoed stond te dampen en voor bijzondere doeleinden gekookt werd).

In 1850 volgt *Derk Reinders van Til*, een 56-jarige landbouwer *Bouke Jurjens Woldijk* als ouderling op. *Ite Izebrand Hamming* blijft nog diaken.

Interessant is de volgende notitie: Op 5 april 1850 verschijnt *Klaas Derks van Til* (zoon van de ouderling) in de kerkeraad met het verzoek een atlas te ontvangen, daar hij tot dominee wil worden opgeleid. Waarschijnlijk is hier bedoeld een bijbelse atlas. Hij krijgt het gevraagde. (Wij pakken zoiets tegenwoordig anders aan).

De jaren 1851/52 brengen voor de kerk van Enumatil een droevige kwestie met zich mee. Er ontstaat onenigheid tussen ds Raidt en de kerkeraad. De moeilijkheden groeien uit tot een zwaar conflict met als climax de *losmaking* van ds Raidt van de gemeente van Enumatil.

Het begon met pen op zichzelf niet zo belangrijk geroddel van twee meisjes, *Anna Ploeg* dn *Anna Nieboer* (een 21-jarige dienstbode). De

dochter van ds Raidt was dit ter ore gekomen, omdat ze er zelf bij betrokken was. Het heette dat ze zich tegenover Arend Ploeg, de broer van Anna 'onwelvoeglijk' had gedragen. Anna Nieboer zou tegen Anna Ploeg hebben gezegd, dat deze haar broer moest waarschuwen voor de dochter van de dominee; deze wilde Arend graag tot man hebben, maar ze zou geen geschikte vrouw voor hem zijn. De beide Anna's beschuldigden elkaar van bovengenoemde woorden.

De kerkeraad gaat er zich mee bemoeien en weet niet beter te doen dan beide meisjes onder censuur te zetten, tot ze tot verzoening bereid zijn; ds Raidt en ouderling Derk van Til brengen hun de uitspraak van de kerkeraad over.

In juli moeten beide zusters weer op de kerkeraad verschijnen; dominee vindt Anna Nieboer de bron van alle moeilijkheden, de overige kerkeraadsleden zien in Anna Ploeg de schuldige! Daarom moet de zaak maar naar de classis Groningen van 18 juli.

Deze benoemt een commissie, die de kwestie zal onderzoeken en zie, onder leiding van prof *de Haan*, die met ds *H. Knol* (Leek) en met de ouderlingen *P.D. Franssens* (Saaxum) en *F.A. Douwma* (Aduard) in die commissie was benoemd, wordt in Enumatil weer vrede gesloten. De beide meisjes worden 'na een gulle belijdenis' van hun censuur ontheven.

Toch speelt ook een andere factor in de moeilijkheden met ds Raidt een rol, nl. zijn te gering tractement. Enkele maanden na het boven vermelde liggen kerkeraad en dominee al weer met elkaar overhoop. Dus weer naar de classis; opnieuw komt er een commissie naar Enumatil, bestaande uit de predikanten *H. Knol* en *N.H. Dosker* (Groningen) met weer de ouderlingen *P.D. Franssens* en *F.A. Douwma*, om met de gemeente een vasten- en biddag te houden om de 'zaken te vereffenen tot bevordering van de vrede'. Het mag ook nu weer gelukken.

In de kerkeraadsnotulen, waarin dit heuglijk nieuws te lezen staat, die van 7 november 1851, volgt dan veel betekenend het volgende punt: 'Is besloten om in de gemeente rond te gaan om tot een *vast* tractement voor de Leeraar te geraken.' Dit wordt even later vastgesteld op *f*450 per jaar. (Vóór die tijd moest dominee van 'liefde gaven' leven, altijd een teer punt in perioden van ruzie en twist).

Nog geen twee weken later blijkt de verhouding tussen dominee en kerkeraad al weer kapot te zijn. Schuld hieraan heeft ongetwijfeld voor een groot deel ds Raidt zelf, want hij mist alle tact en bijt zich in een bepaald puntje vast (hij is namelijk zeer gebeten op Anna Nieboer, omdat deze zou gezegd hebben, dat dominee ook schuld had bekend en dit was volgens hem een leugen).

Twee kerkeraadsleden zoeken ds Raidt op om hem dringend af te raden het Avondmaal te bedienen, als hij de zaak van Anna Nieboer niet wil laten liggen. Hij weigert dit te doen, waarop de kerkeraad hem

vertelt een buitengewone classis te zullen aanvragen. Het antwoord van ds Raidt luidt: 'Dat is goed, maar ik kom daar niet' (wat hij toch wel deed). Die buitengewone classisvergadering werd op 28 november 1851 in Groningen gehouden.

Voor we hier nader op ingaan, putten we eerst uit een schrijven van de kerkeraad van Enumatil, waarin de bezwaren tegen ds Raidt tot in de finesses worden uiteengezet en op levendige wijze beschreven. Het lange stuk is getekend door de ouderlingen *J.R. Geut*, *D.R. van Til*, *B.E. Groefsema* en de diakenen *I.I. Hamming*, *J.W. Bakker*, *H.R. Vos* en de kerkvoogd *J.D. Bakker*, dus de voltallige kerkeraad (minus ds Raidt).

Na eerst vermeld te hebben, dat met hulp van een classikale commissie al een keer vrede gesloten was, menen de ambtsdragers nu toch hun nieuwe bezwaren tegen het doen en laten van ds Raidt schriftelijk aan de classis bekend te moeten maken.

In de tijd dat ds Raidt met goedkeuring van de kerkeraad enige dagen in Holland verbleef, hadden de visitatoren *H. Knol* en *H.J. van Goor* tijdens hun bezoek in Enumatil enkele aanmerkingen op ds Raidt gemaakt. Toen deze weer was teruggekeerd, had men hem die kritiek meegedeeld, waarop hij kwaad was geworden en had uitgeroepen, dat 'die jonge Leeraar' (doelend op ds van Goor) hem 'geen oren zou aannaaijen' (= voor de gek houden) en dat hij mei de hele 'boedel' geen 'gedoende' meer wenste te hebben.

Toen de kerkeraad voor het eerstvolgend Avondmaal huisbezoek wilde doen, had ds Raidt verklaard, dat hij daarbij zou noteren wie in de gemeente vóór of tegen hem was. Mocht meer dan de helft van de leden tegen hem zijn, dan bleef hij geen 6 weken meer in Enumatil.

Gelukkig slaagden de kerkeraadsleden even later erin, hem van dat aantekenen van zijn voor- en tegenstanders af te brengen.

Toen men met het huisbezoek gevorderd was tot Hoogemeeden hij de landbouwer *Reinder van Til* (de vader van ouderling Derk R. van Til) en diens vrouw 'Siepke' (= Sijbje Jacobs), had dominee aan Siepke gevraagd of er ook iets was dat hun verhinderde aan het Avondmaal deel te nemen. Nee, zei Siepke, maar toch had ze zich wel enigszins geërgerd aan het optreden van dominee. Want op de preekstoel had hij gezegd, dat hij naar Holland wilde, maar dat de kerkeraad hem hierin zou hebben tegengewerkt. Dit laatste nu was beslist niet waar.

Bovendien had hij gezegd, dat hij geen tractement genoeg kreeg, waarop hij de gemeente had vermaand de giften te verdubbelen. Ja, hij had er zelfs bij verteld, dat hij in vier weken *ƒ*31 had ontvangen, waaronder een gift van *ƒ*19,

Dominee zag het verkeerde hiervan niet in en wilde het zelfs wel 'op de grote markt' uitroepen! Siepke antwoordde nu niet met hem aan het Avondmaal te kunnen gaan. En toen sloeg de vlam in de pan.

Ds Raidt repliceerde met '*dat men een kikkert of een por wel zoo lang kan trappen, dat hij berst*' (Ook bij de geduldigste en zachtmoedigste raakt eindelijk het geduld op. Een por is een pad).

Hierop vroegen de ouderlingen wie het dan waren, die hem zo getrapt hadden, waarop hij schreeuwde: 'Gij, omdat gij Anna Nieboers leugen liever wilt geloven dan mijn waarheid!' Daarop was hij al scheldend kwaad weg gelopen. En dat was dan het weinig verheffende slot van het huisbezoek geweest.

Toen de kerkeraadsleden de volgende zondagmorgen zoals gewoonlijk voor kerktijd in de pastorie kwamen, vroeg dominee korzelig: Hoe moet ik afkondigen, dat die twee visitatoren komen? Hij moest blijkbaar niet veel van die kerkvisitatie hebben. De broeders antwoordden, dat het helemaal niet afgekondigd behoefde te worden, want de visitatoren kwamen niet om de gemeente, maar om de kerkeraad te onderzoeken.

Toch wil ik weten - hield dominee koppig vol - hoe de gemeente over mij denkt, want als de meerderheid tegen hem was, dan wilde hij niet langer in Enumatil blijven. Zowel de 'Juffrouw' (mevrouw Raidt) als de kerkeraad probeerden hem dit idee fixe uit het hoofd te praten. Ook het huisbezoek bij Reinder van Til en diens vrouw op de Hoogemeeden kwam nu weer ter sprake en dan speciaal de door dominee geuite woorden: 'Men kan een kikker of een por wel zoolang trappen, dat hij berst.'

Maar ds Raidt ontkende dit zó gezegd te hebben en kwam met de variant: 'Men kan een kikker wel zoo lang polschen, dat hij uit de sloot springt' (met een polsstok in de sloot ploempen).

Nauwelijks had hij dit gezegd of hij 'stond in toorn op en kwam op één van de ouderlingen aan en ging voor hem staan, hierop uitroepende met het gezicht en de handen omhoog, dat God mocht van de Hemel een donderslag zenden om hem weg te stormen, en dat tot twee of drie maal toe, waarop de juffrouw en de kinderen jammerlijk begonnen te schreien, uitroepende: "Gij zijt geheel razend, en maakt ons geheel ongelukkig," waarop hij de vuist ophaalde en dreigde dan juffrouw, en dan de kinderen te slaan, wat zulk een gedruis verwekte, dat men het in de kerk duidelijk kon horen, wat veel schrik en verwarring in de kerk verwekte, daar reeds de kerk vol was.'[9.]

In de kerk begon men toen maar een psalm te zingen, die als geluidsdemper op het 'gedruis' in de pastorie moest dienen.

Eén van de diakenen was door het overspannen optreden van ds Raidt zo emotioneel getroffen, dat hij, na gebeden te hebben, dadelijk na het eten naar de pastorie stapte om er bij ds Raidt op aan te dringen het zondige van diens houding toch te willen inzien, en dit vooral ter wille van de gemeente.

De woorden van deze Christelijk optredende diaken schenen ds Raidt

geraakt te hebben, want hij nodigde de kerkeraadsleden uit 's avonds bij hem in de pastorie te komen. Die avond zou de derde dienst dan overgaan (in die tijd was er op zondag driemaal dienst).

Het werd een gesprek met een niet onbevredigend resultaat: dominee zou op de preekstoel publiek schuld belijden van de ergernis, die hij de gemeente gegeven had, ‘zonder de zaken te noemen, waar in het gebeurt was’. De kerkeraad was blij, het was tenminste een stap vooruit.

Maar ach! op de eerstkomende woensdag liep het scheepje al weer vast. Die dag kwamen de kerkvisitatoren ds H. Knol (Leek) en ds H.J. van Goor (Aduard) op bezoek. Afgesproken werd op vrijdag het huisbezoek voort te zetten, maar achteraf kreeg één van de ouderlingen groot bezwaar dit te doen, omdat ds Raidt zijn schuldbelijdenis nog niet in het openbaar had uitgesproken. En wat deed nu ds Raidt? Hij ging in zijn eentje bij de leden langs met een lijst om te vragen of ze wilden, dat hij publiek belijdenis van schuld deed of niet, waarbij hij over die belijdenis anders sprak dan hij de kerkeraad beloofd had, met het gevolg, dat de meeste leden zich tegen de publieke schuldbelijdenis verklaarden.

De kerkeraad noemt tenslotte nog een voorbeeld van het ergerlijk gedrag van ds Raidt. Elke donderdagavond werd er een ‘gezelschap’ gehouden, waarin men - naar de gewoonte van die tijd - graag naar eikaars zieletoestand informeerde. Dit paste zo in de piëtistischbevindelijke geloofsbeleving van die dagen.

Tijdens een gezelschap was ds Raidt begonnen aan enige bezoekers vragen te stellen over hun ‘staat en toestand’ en meer in het bijzonder over ‘de grond van hun hope’. Toen hij aan zijn vijandin Anna Nieboer was toegekomen, vroeg hij haar hoe zij aan haar geloof was gekomen. Hij was er zeer begerig naar, zei hij, dit te weten, omdat hij gehoord had, dat zij zo'n groot geloof bezat. Hierop had het meisje ‘een grondige belijdenis gedaan tot groot genoegen van de vergadering’. Het was door sommigen daar met tranen in de ogen aangehoord.

‘Nu moet ik u nog één vraag doen,’ zei dominee, ‘toen gij schuld tegenover mij hebt beleden, hebt ge toen over alles schuld beleden?’ Anna antwoordde: ‘Van alles waaraan ik schuldig was, maar niet van de leugen’ (nl. dat zij zou hebben rondverteld, dat dominee ook schuld had bekend).

‘Nu weet ik al genoeg,’ repliceerde ds Raidt, ‘een boom moet aan zijn vrucht gekend worden; gij zijt niet oprecht. Ik kan geen Avondmaal meer met u houden en als Anna in de vergadering (gezelschap) komt, dan kan ik daar niet langer zijn.’ Hierop waren enigen uit het gezelschap weggelopen, naar ze zeiden ‘van ergernis’.

We merken hierbij op, dat het ook geen geringe zaak is, als ds Raidt de bekering van het meisje op deze gronden geen ware bekering noemt.

Het slot van de brief van de kerkeraad aan de classis vermeldt, dat er

op 3 oktober (1851)[10.] een kerkeraadsvergadering gehouden is, waarin aan ds Raidt is gevraagd of er ook enige 'verandering' bij hem had plaats gevonden, waarop hij antwoordde: 'geen haar'. De broeders zeiden toen genoodzaakt te zijn alles op de classis te brengen, waarop ds Raidt alleen maar zei: 'daar kunt ge mij groot plijzier mee doen.'

En zo belandde de zaak-Raidt op de buitengewone classisvergadering, op 28 november 1851 te Groningen gehouden. Deze schorst ds Raidt voor een periode van 6 weken, omdat hij:

1. 'de nedergelegde zaak (met Anna Nieboer) weer had opgevat';
2. op grond van door hem gebruikte onbetamelijke uitdrukkingen;
3. om het willekeurige en ongeregelde Avondmaal vieren.

Ook nu reageert ds Raidt weer merkwaardig. Als hij binnengeroepen wordt en de uitspraak van de classis hoort, wil hij zich eerst niet dadelijk daaraan onderwerpen, maar vraagt twee dagen uitstel. Kort na het sluiten van de vergadering komt ds Raidt weer binnen en zegt tegen de scriba (ds N.H. Dosker), dat hij zich nu wèl aan het besluit van de vergadering onderwerpt.

Volgens een bij de classis ingekomen 'Verslag' van het gedrag van ds Raidt tijdens zijn schorsing, kwam hij elke zondag in de kerk. Alleen op de Kerstdagen had hij in Niezijl onder het gehoor van ds *Mekkes* gezeten.

Zijn vrouw en dochter (Sara) bezochten de kerkdiensten in hun woonplaats niet meer wegens het 'goddeloze' optreden tegen de 'Leeraar'. De dochter meende bovendien één der ouderlingen een 'judas' te moeten noemen. De oude ds Knol uit Leek, die het gezin moest opzoeken en vermanen, trad uiterst vaderlijk en vriendelijk op om de vrede te herstellen. Het mocht niet baten. Op een gegeven moment viel ds Raidt hem in de rede met o.a. de woorden, dat hij aan 'dat aap van een wigt' (Anna Nieboer!) nooit meer het Avondmaal wilde bedienen. Het is haast onvoorstelbaar, hoe ds Raidt dit meisje haatte.

Op nieuwjaarsmorgen 1852 kwam één van de ouderlingen aan de pastorie om de dominee 'zegen en vrede' te wensen. Hij sprak daarbij de hoop uit, dat het oude ook met het oude jaar uit de weg mocht zijn, en dat dominee in het nieuwe jaar nieuwe zegeningen en vrede mocht ondervinden. Deze wenste van zijn kant zijn ouderling hetzelfde toe, maar niet anders 'als langs een wettige weg en ik zal Anna Nieboer in der eeuwigheid niet toelaten aan het Avondmaal, eer zij de leugen niet bekent'.

Ook prof. De Haan uit Groningen kwam er niet best af. Deze zou volgens ds Raidt 'met jezuïetische streken' in de zaak zijn opgetreden. Op de volgende classis-vergadering, die van 9 januari 1852, komt de zaak-Raidt uiteraard weer op tafel, want de schorsingstermijn is verstreken. De classis besluit de schorsing op te heffen onder voorwaarde

dat ds Raidt een ‘boetpredikatie’ houdt, waarin de volgende punten moeten voorkomen:

1. Dat ds Raidt erkent zich onvoorzichtig te hebben gedragen door op eigen gezag de kwestie met Anna Nieboer weer op te rakelen, nadat deze was ‘nedergelegd’ en er niet meer over gesproken zou worden.
2. Dat hij lichtvaardig gesproken heeft over het neerleggen van zijn ambt in de gemeente, waarin hij door de Heere is geplaatst.
3. Dat hij vele harde en voor een Christen onbetamelijke uitdrukkingen heeft gebruikt.
4. Dat hij tegen de zin van de kerkeraad het Avondmaal heeft bediend en bij die gelegenheid ‘onstichtelijke’ opmerkingen heeft gemaakt.
5. Dat hij in de boetpredikatie niet meer over de zaak van Anna Nieboer mag reppen.

Voor zover mogelijk zullen alle predikanten uit de classis bij die boetepreek, die bepaald wordt op 14 januari 1852, aanwezig zijn ‘om daarover te oordeelen’.

Nu, ds Raidt houdt zijn boetepreek, maar hoe? Dit leren ons de classisnotulen van 2 april 1852. Er was weer een bezwaarschrift van de kerkeraad van Enumatil over het gedrag van hun dominee binnengekomen. In plaats van te stichten had de preek de gemeente juist ontsticht, want daarin had duidelijk ds Raidts blijvende vijandschap tegen *Anna Nieboer* en tegen allen die ‘met haar gemeenschap houden’ doorgestraald. De preek was volgens de broeders meer een rechtvaardiging van eigen gedrag geworden dan een schuldbelijdenis.

Uit zijn door hem zelf geschreven ‘Levensgeschiedenis’ weten we, dat de preek handelde over Micha 7:8: ‘Verblijd u niet over mij, o mijne vijandin, wanneer ik gevallen ben, zal ik weder opstaan, wanneer ik in duisternis zal gezeten zijn, zal mij de Heere een licht zijn.’ Wie voor ds Raidt die ‘vijandin’ was, had ieder wel begrepen.

Daarom wordt ds Raidt opnieuw voor 6 weken geschorst en tevens zal aan de a.s. Provinciale vergadering worden gevraagd, hoe men verder met de man aan moet.

Uit de notulen van die Provinciale vergadering van 22 april 1852 blijkt, dat ds Raidt de schorsing niet heeft geaccepteerd en elders is gaan preken. Uitvoerig wordt nu over ds Raidts optreden gedelibereerd.

Daarbij merkt men op, dat hij driftig van aard is, maar dat hij ook bekend stond als een ijveraar voor de waarheid en de godzaligheid. Daarom wil de vergadering de bejaarde man (64) met clementie behandelen.

Die behandeling wordt echter onderbroken, doordat juist koning Willem III de stad binnenrijdt ‘en dit een grote beweging door alle de straten veroorzaakte en zoo moesten wij noodzakelijk ons werk staken’. Bovendien zou de door de Provinciale vergadering uit haar

midden benoemde commissie de receptie, gegeven ter gelegenheid van 's konings bezoek aan Groningen, bijwonen. De vergadering wordt dus geschorst, tot 27 april.

Op laatstgenoemde datum keurt de Provinciale vergadering de schorsing van ds Raidt goed en verlangt, dat hij in het openbaar belijdenis van schuld moet doen. Wil hij dit niet, dan blijft de schorsing voortduren en zal met hem volgens de kerkenordening gehandeld worden.

Het woord is nu weer aan de classis. Deze bepaalt op 14 mei 1852, dat ds Raidt, na openbare schuldbelijdenis te hebben afgelegd, op zondag 16 mei in zijn dienst zal worden hersteld en dat prof. De Haan bij die gelegenheid zal preken en ds Raidt schuldbelijdenis zal doen in aanwezigheid van een provinciale commissie.

Een oplossing lijkt dus heel dichtbij. Maar het feest gaat niet door. Het blijft misère met ds Raidt; de man heeft een wisselvallig gemoed.

Op zondag 4 juli 1852 houdt hij dan toch eindelijk een soort boetepreek en verklaart zelf nu met iedereen verzoend te zijn... op één uitzondering na, nl. niet ‘met het zoo welbekende voorwerp; uit oorzaak dat hij zich met een leugenaar niet kon vereenigen’. En zo krijgt Anna Nieboer - tegen elke afspraak in - in het openbaar toch nog weer een smerige veeg uit de pan.

's Middags wordt zijn bedoeling duidelijk. Hij houdt dan een preek over Jeremia 17:16: ‘Ik heb toch niet aangedrongen, meer dan eenen herder achter u betaamde, ook heb ik den doodelijken dag niet begeerd, gij weet het; wat uit mijne lippen is gegaan, is voor uw aangezicht geweest.’

En met deze preek neemt hij als dominee afscheid van de gemeente Enumatil. De kerkeraad zat stomverbaasd, want ds Raidt had noch de kerkeraad noch de classis van te voren van zijn voornemen om afscheid te preken, in kennis gesteld!

Hij had deze weg gekozen, verkladde hij later, omdat hij bang was, dat men hem zou afzetten.

Wat kon de kerkeraad nu anders doen dan hem voorlopig te schorsen o.a. wegens trouweloze verlating van zijn ambt? De classis van 6 augustus 1852 oordeelde tenslotte, dat ds Raidt de afzetting dubbel en dwars had verdiend, maar wilde toch rekening houden met zijn ‘hoge ouderdom, en het nuttige in vorige dagen voor de Kerke Gods door Zijn Eerw. verrigt, en de hope om in een andere Gemeente nog tot zegen voor Gods Kerk te kunnen zijn’. Daarom besloot ze hem van de gemeente Enumatil *los te maken*. Twee dagen eerder had de kerkeraad aan de classis bericht ds Raidt niet weer te kunnen of durven ‘aannemen’.

We merken hierbij nog op, dat er over ds Raidt in de periode dat hij in *Gouda* werkzaam was (1842) ook bij de classis aldaar klachten waren

binnengekomen wegens de ‘regering’ in zijn gezin en zijn gemeente en wegens zijn ‘onbekwaamheid in het predikambt’.[11.]

We besluiten de paragraaf over ds Raidt met de woorden van ds E. Koop in zijn boekje over de herdenking van de Afscheiding in Enumatil: Men kan ‘zich voorstellen welk een consternatie dit alles verwekte in de gemeente, en welke lastering daarbuiten. Ds Raidt, 64 jaren oud, man en vader van 9 kinderen, van wie twee in Enumatil zijn getrouwd, de eerste predikant der Afgescheidenen, nam op zúlk een wijze afscheid...’

In het bevolkingsregister van de gemeente Zuidhorn is het hele gezin Raidt op 28 oktober 1852 afgeschreven wegens vertrek naar Holland, naar *Hellevoetsluis*. Daaronder waren vijf kinderen. Ook *Sara* (geboren 1830 te Hoogeveen) ging mee. Ze was op 11 oktober 1849 te Zuidhorn op 19-jarige leeftijd getrouwd met de 26-jarige wagenmaker *Klaas van de Vries* uit Zuidhorn. Helaas was ze slechts ruim 6 maanden later weduwe geworden. Eén van de twee ‘geburen van de overledene’, die de dood van haar man op het gemeentehuis aangaven, was de 44-jarige koopman *Jan Roelfs Geut*, dus één van ds Raidts ouderlingen. Deze jonge weduwe was het, die bij het begin van het zich snel uitbreidende conflict was betrokken geweest, omdat ze toen ‘zin’ in Arend, de broer van Anna Ploeg, zou hebben gehad en die Anna Nieboer haar niet gunde.

In *Hellevoetsluis*, waar men een dominee zocht, werd ds Raidt aanvaard en door ds *Geuchies* van Rotterdam bevestigd. Na ruim 3 jaar in deze plaats ‘waar het zeer goddeloos was’ werkzaam te zijn geweest, emigreerde hij in 1855 naar *Cincinnati* in de staat Ohio in Noord-Amerika, waar hij in 1877 op zeer hoge leeftijd is overleden.[12.]

Tenslotte vermelden we nog, dat in 1856 de sterk gegroeide classis *Groningen* van de Chr. Afgescheiden kerken in tweeën werd gesplitst. De kerken in het westen van die classis gelegen, vormden voortaan de classis *Enumatil*.

Het waren de kerken *Enumatil*, *Leek*, *Zevenhuizen*, *Marum*, *Grootegast*, *Stroobos*, *Oldekerk* en *Niezijl*. In die volgorde worden ze, met de zon om, genoemd. Dit deed men vroeger vaker. Nieuwe kerken werden op die basis naar hun ligging in de opsomming tussengevoegd.[13.]

Eindnoten:

1. Den Donderslagh der Godloozen is een stichtelijk werk van de 17e eeuwse lekentheoloog Cornelis van Niel.
2. Schoolmeestersrapport Oostwold (gem Leek) in 1828. R.A. Groningen.
3. Iets over de liefdebeurten van H. de Cock, zoogenaamd Gereformeerd leeraar te Ulrum, vervuld den 25 Aug. 1833, de voormiddags te Lagemeeden, en des namiddags te Oostwold, en den 1 Sept. daaraanvolgende te Niezijl. Benevens een brief aan de Cock en een ernstig woord. Of: De mystieke de Cock vernederd en ten beste geraden, door Anonimus, Hervormd Gereformeerde. Te Groningen, bij N. Folkers, Boekdrukker in de Visscher-straat, 1834.
4. A. Huizinga, Nederlandse zegswijzen, 204. Amsterdam 1965.

5. Jacob Rentjes Diepstra trouwde in 1824 te Oldekerk met de toen 28-jarige ‘dienstmeid’ Bregtje Hendriks Kuipers, wonende te Niekerk, geboren te Surhuisterveen, dochter van wijlen Hendrik Pieters Kuipers (gewoond hebbende te Grootegast) en van Sietske Johannes.
   De bruidegom heet in zijn huwelijksacte, 31 jaar, boerenknecht, wonende binnen de gemeente Oldekerk, geboren te Grootegast, zoon van wijlen Reintje Jacobs, landbouwer, gewoond hebbende te Marum, en van Antje Tjeerts Kallenborg, landbouwersche, wonende te Oldekerk binnen deze gemeente.
6. W. Duinkerken, Sinds de Reductie in Stad en Lande. Biografische en genealogische gegevens van de predikanten, die van 1594-1969 de Gereformeerde en (sinds 1816) de Hervormde gemeente tussen Eems en Lauwers hebben gediend. (Gestencild 1969).
   Ds J.E. Winter was bij zijn dood weduwnaar van Gezina Hendrika Borgesius. Van 1783-1846 stond te Niehove ds Ninge Nienhuis Sinninghe, die in 1846 90 jaar was en toen de oudste van de Nederlandse predikanten.
7. 'k Zal gedenken.... Eeuwfeest van de Gereformeerde Kerk te Zuidhorn, 15 mei 1878-15 mei 1974. Dit gedenkboekje is samengesteld door E. Compaan en A.M. Douma.
8. Op 22 mei 1831 trouwde in de gemeente Leek de 25-jarige boerenknecht Jan Roelfs Geut, een arbeiderszoon, met de 22-jarige dienstmaagd Aagtje Pieters Kooi, wonende te Oostwold.
   Op 29 april 1835 trouwde de te Oostwolde woonachtige 23-jarige Ite Izebrands Hamming, een landbouwerszoon, met de 21-jarige, te Leegkerk wonende Asselina Martinus Brouwers, een landbouwersdochter.
   Getuigen bij dit huwelijk waren:
   Izebrand Ietes Hamming, 75 jaar, landbouwer te Oostwold, vader van de bruidegom.
   Pieter Izebrands Hamming, 33 jaar, landbouwer te Feerwerd. broer van de bruidegom.
   Martinus Theodorus Brouwers, 76 jaar, landbouwer te Leegkerk, vader van de bruid.
   Petrus Brouwers, 23 jaar, wonende te Leegkerk, broer van de bruid.
9. We hebben de spelling enigszins gemoderniseerd.
10. Het notulenboek van de kerkeraad geeft aan 2 oktober 1851.
11. Dr C. Smits, De Afscheiding van 1834, deel 1: ‘Gorinchem’ en ‘Beneden-Gelderland’, 286. Oudkarspel 1971.
12. *Gerrit Jan Raidt* (1788-1877) was in 1788 te Raalte (Overijssel) geboren. Als schoenmakersknecht heeft hij een jaar gewoond in Gelselaar, negen jaar in Hellendoorn en nog een jaar in Raalte. Hij was toen, volgens eigen zeggen, al sterk beïnvloed door de lectuur van de Heidelbergse Catechismus van Johannes van der Kemp, van Redelijke Godsdienst van Brakel en van de behandeling der eerste zeven zondagen van de catechismus door Comrie.
    Toen Willem I vlak na de Franse tijd tot Souverein vorst was uitgeroepen en geproclameerd had, dat ook de ‘breuken’ in vaderland en in godsdienst moesten hersteld worden, was Raidt al dadelijk vol vuur ‘om den ouden godsdienst weder in stand te brengen, want de leer van Pelagius en Arminius was overal doorgebroken, maar hier en elders waren nog leeraars die vasthielden aan de regels van de Dordtsche Synode’.
    In 1818 vertrok hij als schoenmaker naar Hoogeveen. Daar raakte hij later in onmin met de beide Hoogeveense predikanten, want de Pelagiaanse leer werd openlijk van de kansel geleerd; de catechismus zou maar een leerboekje vol menselijke gebreken zijn.
    Omstreeks 1834 begon hij in Hoogeveen te oefenen en na 2 jaar onderwijs te hebben ontvangen, werd hij geëxamineerd in Dwingelo.
    In 1842 kreeg hij een beroep naar Gouda, waar allerlei moeilijkheden zijn deel werden. Hij wordt zelfs wegens ‘onbekwaamheid’ geschorst. Van 1843-'47 staat hij in Herwijnen, van 1848-'52 in Enumatil (Gr.), van 1852-'55 in Hellevoetsluis. Dan van 1855-'66 in Cincinnati in Ohio in N.-Amerika.
    ‘Levensgeschiedenis en Bekeringsweg van Gerrit Jan Raidt,’ rustend leeraar bij de Presbyteriaansche kerk te Cincinnati in de staat Ohio in Noord-Amerika. Opnieuw uitgegeven bij H. Stam - B 127, Rijssen, 1929.
    We hebben enkele ontbrekende gegevens kunnen aanvullen bij F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, II 255.
    Over de Hoogeveense periode van G.J. Raidt is veel te vinden in de geschiedenis van Hoogeveen, geschreven door L. Huizing en dr J. Wattel onder de titel: Hoogeveen, van Echten's Morgenland (1975).
13. Ds I. Hamming, De Afscheiding te Enumatil, 1839-1964.

XV Oefenaars

Over de oefenaars is in de kerken der Afscheiding in de eerste jaren veel te doen geweest; daarvóór in de hervormde kerk in de loop der eeuwen niet minder.

Oorspronkelijk waren oefenaars mannen, die met toestemming van de kerkeraad in een particuliere samenkomst van gemeenteleden een stichtelijk woord mochten spreken.

In het begin van de 17e eeuw werden in ons land al oefeningen gehouden. Sinds het optreden van *Jean de Labadie* en *Jacobus Koelman* werden ze meer algemeen, zeker ook in Groningerland, waar de befaamde ds *Verschuir*, in 1714 predikant in Zeerijp geworden, ze op alle mogelijke manieren bevorderde.

We kunnen ruwweg twee soorten oefeningen onderscheiden:

1. *Gezelschappen of conventikels*, waarin de aanwezigen ongedwongen met elkaar spraken over Gods Woord, elkaar probeerden te troosten en te bemoedigen en met elkaar baden. Opzichzelf was dit prachtig en menig predikant prees het aan. Het gevaar was echter, dat heel gemakkelijk het uitwisselen en ontleden van religieuze gemoedservaringen de Schriftverklaringen overwoekerden.
2. *Oefeningen*, waarin het wat minder vrij dan in de gezelschappen toeging. Ze hadden nagenoeg geheel de vorm van een openbare godsdienstoefening, waarin niet alleen een ambtsdrager, maar ook een gewoon gemeentelid kon voorgaan, de zg. *oefenaar*.
   Deze oefeningen werden later op vele plaatsen, waarin het gewone volk vaak terecht meende bij de eigen predikant niet meer ‘het bevindelijk en gestaltelijk Christendom’ te vinden, zeer druk bezocht. Men leefde er uit de bevindelijke geschriften van de Nadere Reformatie.

Het houden van conventikels en het bevorderen daarvan was één van de kenmerken van de ‘Nadere Reformatie’.

Ook *Voetius*, *Lodenstein* en anderen, van wie we al enigen noemden, hadden deze geestelijke bijeenkomsten op hun programma. Misschien is hier sprake van Engelse invloed, in welk land vele Puriteinen niet anders dan in huisgemeenten konden bijeenkomen. De predikanten,

die niet behoorden tot de richting (modaliteit) van de Nadere Reformatie waren doorgaans contra.

Ook de oefeningen of 'catechisaties' droegen wel een soortgelijk karakter. Ze stonden dan soms onder leiding van een predikant, die dieper inging op 'gewetensgevallen'. Zo behandelde Lodenstein in dergelijke bijeenkomsten de *Medulla Theologica* (Merg der godgeleerdheid) van *G. Amesius* en de *Sleutel der Devotie* van *W. Teellinck*.

Deze laatste oefeningen werden op een door de weekse dag gehouden.

We merken hier nog op, dat de Nadere Reformatie niet pas omstreeks 1700 is begonnen. Dat is ze al min of meer bij *Jean Taffin* (1529-1602), hoewel deze in het Frans schreef en met de Nederlandse kerkelijke toestanden minder goed op de hoogte was. Hij was predikant in de Waalse gemeente te Amsterdam en kende geen Nederlands. Maar *Willem Teellinck* leefde en schreef al eind 16e eeuw; zo ook *Godefridus Udemans* (Zierikzee).

In Groningen werkte al medio 17e eeuw ds *Gregorius Mees*, een typisch vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie, zij het met een eigen karakter.[1.]

Voor een deel zijn de *publieke catechisaties* de kweekplaatsen van oefenaars geworden. Deze catechisaties - aldus Wumkes - werden in de dorpen algemeen op zondag gehouden, na de catechismus-preek. Ze hadden een vrijer karakter dan de gewone dienst. Voor het begin werd soms de klok geluid en ook werd er gecollecteerd.

Elk gemeentelid mocht vragen stellen over de Goddelijke waarheden, die in de regel beantwoord werden door dezelfde personen, vaak een schoolmeester, die daarom wel 'antwoorders' heetten.

Ze konden de te behandelen stof vooraf bestuderen. Voor die voorstudie werd, zeker in Groningen, veel gebruik gemaakt van o.a. *Een gemakkelijke Handleiding om over de Catechismuspredikatiën te catechizeren*, door ds *E. Schrader* te *Tjamsweer* (het boek is zeker zeven maal herdrukt). Elke catechisatie werd met een toepassing besloten.

Bekwame antwoorders werden mannen van naam in de dorpsgemeenschap, maar konden ook in menig dorp de gemoederen in beweging brengen en het de plaatselijke predikant danig lastig maken.[2.]

Wumkes geeft enkele voorbeelden van het oefenen in vakante kerken in Groningen tijdens een vacature in de 18e eeuw.

Te *Uithuizermeeden*, dat in 1748 vakant was, oefende de ouderling *Geert Claassens*, pelmulder van beroep, des Zondagmorgens openlijk met het gelui der klokken in de kerk 'over ene vrije stoffe met verklaringe en toepassing'. Volgens de classis Middelstum kon dit niet door de beugel, en zij diende hem een berisping toe wegens zijn onvoorzichtigheid, die 'tegens alle ordre' indruiste.

Maar, omdat hij wegens de betoonde ijver om de gemeente te stichten, lof verdiende, moedigde de classis hem aan om in de school, in zijn eigen

of in een ander huis, particuliere oefeningen te houden over de Heid, catechismus of een ander catechisatieboekje.

Zij verbood hem echter 'op de gewone tijd van godsdienstoefening in het openbaar te lezen, als daartoe geen roeping hebbende, dewijl leeren regeer-ouderlingschap altijd in natuir onderscheiden blijven'.

'Ook de schoolmeester van *Zuurdijk* en de ouderling *Klaas Hylkes* van Feerwert ontvingen een berisping van de classis, omdat zij in hun oefeningen, tijdens de vacature, zich teveel aanmatigden. Werden echter de bescheidenheid en de goede orde in acht genomen, dan weigerden de classes het oefenen in de vacature niet.

Zo werd in 1747 te *Garrelsweer* na het vertrek van ds Van der Tuuk naar Bedum, op zondagavond te vijf uur geoefend.

Te *Woltersum* sprak tijdens de vacature in 1766 een zekere *Klaas Lukas* 'een woord ter stigtinge'.

In *Ten Boer* hield de ouderling *Freerk Hemmes*, na het overlijden van ds Van Eerde in 1777, de oefening, en te *Baflo* ontvingen enige gemeenteleden, die vroeger bij ds *Numan* (1770-'87) in de catechisatie geantwoord hadden, toestemming op zondagavond na de middagbeurt te oefenen.'[3.]

Zonder toestemming van de kerkeraad mocht dus niemand oefenen. Maar aan het eind der 18e eeuw durfde men met deze bepaling steeds meer de hand te lichten en het aantal rondreizende oefenaars nam sterk toe. De oefeningen werden op vele plaatsen, waarin het gewone volk vaak terecht meende in de officiële kerkdiensten geestelijk ondervoed te raken, zeer druk bezoçht. Ook in het *Westerkwartier*, waarin de oefeninghouders niet weinig een gewillig oor vonden.

We veroorloven ons op dit punt een enkele uitweiding.

In 1776 constateerde de classis *Westerkwartier*, dat in verschillende vakante plaatsen door particulieren oefeningen werden gehouden, tijdens officiële kerkdiensten nog wel.[4.] Dit was toch duidelijk in strijd met het bepaalde in de acta van de provinciale synodes van Groningen van 1722, 1741, 1749 en 1755. Ter handhaving van de goede orde droeg de classis de twee naburige predikanten van vakante plaatsen op, de kerkeraden van die gemeenten aan te sporen zulke oefeningen tegen te gaan.

Het helpt blijkbaar niet veel, want in de notulen van 1783 komen we dezelfde klacht weer eens tegen.[5.] In sommige gemeenten, vooral waar geen dominee stond, wordt door onbevoegde personen geoefend 'door bijbelverklaring en -toepassingen', die gepaard gaan met 'solemnia bij de publieke godsdienst gebruikelijk' (dus met de gebruikelijke liturgische plechtigheden), zonder te weten 'of de oefenaars leden of geen leden waren, ja of ze zelfs wel tot onze kerk behoren'.

Voor de zoveelste keer zal worden verzocht geen studenten of particulieren te laten prediken of oefenen. Intussen moest een commissie

alle ‘Synodale’ resoluties over oefeningen nog eens nazien en op de voorjaarsclassis van 1784 met een prae-advies komen. Dit gebeurde.

De commissie maakte er zich niet van af en kwam op de classisvergadering van 6 april 1784 met een uitvoerig rapport en prae-advies.

In de eerste plaats resumeerde ze de synodale acta van 1722, art. 31, wel genoemd de conventikel-wet. Hierin werd de vraag vermeld, door de classis Appingedam (de classis van ds J. Verschuir!) ter tafel gebracht: Hoe op te treden tegen private oefeningen, waarin tegen de leer der kerk werd ingegaan?

De provinciale synode oordeelde:

1. Particuliere oefeningen mogen niet gehouden worden, tenzij de predikanten er altijd toegang hebben.
2. Predikanten moeten scherp opletten of er iets geleerd wordt tegen de aangenomen leer der kerk.
3. Zo ja, dan moeten de kerkeraden die oefeningen doen ophouden, desnoods door gebruik te maken van het ‘gesag van de Hoge Magten des lands’.
4. Als het oefeningen waren, waarin men elkaar tot godzaligheid aanspoorde, dan moesten de predikanten alles doen om ‘sulke oefeningen aan te queeken en te vermenigvuldigen’.

Verder wees de commissie op de vergaderingen van de provinciale synode van 1741, waarin een klacht behandeld was van ds *A. Doedens* te *Blijham*. Deze had geklaagd over sommige oefenaars in zijn gemeente, vurige aanhangers van de bevindelijke ds *W. Schortinghuis* te *Midwolda*, de schrijver van het in mystieke kringen beroemd geworden werk *Het innig Christendom* (1740).

De klacht was gericht tegen een besluit van de classis van het *Oldambt*, waarin aan genoemde gemeenteleden toestemming gegeven werd te oefenen, nadat ze beloofd hadden ‘de openbare middelen der genade te zullen bij wonen evenals de catechisaties’.

De classis had de weg van de vrede en van het ‘accommodement’ (schikking, vergelijk) ingeslagen om het goede aan te kweken en alle kwade gevolgen en hatelijke nieuwigheden te weren.

In het commissie-rapport staat de acte ‘Middel van accommodatie’ afgeschreven. We noteerden eruit:

Eerst moesten de drie leden van de gemeente Blijham aan de kerkeraad toestemming verzoeken tot het houden van oefeningen en beloven zich ‘behoorlijk’ aan de kerkeraad te onderwerpen.

Ook mochten ze in hun oefeningen niet smadelijk over de predikant en diens werk spreken en hun oefeningen niet tijdens de officiële kerkdiensten houden. Verder mochten ze niet in andere gemeenten oefenen of in hun eigen samenkomsten ‘vreemden’ toelaten om te spreken. Wel mocht de eigen predikant dit doen.

Tenslotte mochten ze geen toehoorders binnenlaten, die ‘suimachtig’ waren in het bij wonen van de eigen kerkdiensten.

Als aan deze voorwaarden werd voldaan, dan moest de predikant de oefeningen toestaan.

Het prae-advies door de commissie op de classis Westerkwartier van april 1784 uitgebracht, was in gelijke geest gesteld. ‘Stichtelijke’ leden moest alle gelegenheid gegeven worden ‘om aan hunne even menschen nuttig te zijn’. Maar het oefenen diende wel op behoorlijke en ordelijke wijze plaats te vinden door onbesproken gemeenteleden, met medeweten en onder toezicht van de predikant, die altijd vrije toegang moest hebben ‘opdat de ware leer der genade van vervalsching geen gevaar lope’.

Oefenaren mochten niet worden toegelaten dan met voorkennis van de twee naburige predikanten en van de kerkeraad.

Het prae-advies werd in een classikale resolutie omgezet. Maar vijf jaar later was het alweer hetzelfde liedje.

De classis Westerkwartier besloot, dat op 12 juli 1789 in vakante gemeenten moest worden afgekondigd, dat in de gemeenten geen oefeningen mogen gehouden worden door particuliere personen zonder verlof van de kerkeraad. Evenmin mogen personen oefenen, die de nodige kennis der waarheid niet bezitten of die van ‘een opspraakbare wandel zijn’.

Er was wel reden voor deze voor de zoveelste maal herhaalde bepaling. Maar het hielp allemaal weinig of niet. In het Westerkwartier ontwikkelt zich een zekere *Writser Cornelis* (*Fritse Cornelis* staat er vaak in de notulen) tot een zeer gezocht oefenaar. *Meint Wijtzes* doet ook flink mee. En Fritse Cornelis stond in *Lutkegast* nog wel onder censuur, wegens ‘ontijdig bijslapen’ en dronkenschap.

Wijtzes liet in hetzelfde dorp zelfs de klok ‘trekken’ en maakte tijdens zijn oefeningen ook gebruik van andere liturgische plechtigheden. Net als een echte dominee.

Niet alleen in *Lutjegast*, *Nuis*, *Niebert* en *Opende* oefent Fritse Cornelis. Ook in *Tolbert*, *Zevenhuizen* en *De Leek* is hij actief. Hij heeft zich in laatstgenoemde plaats zelfs ‘geheel het leraarsambt aangemeten’ door te catechiseren en op zon- en feestdagen over ‘vrije stof’ te preken. Zelfs heeft hij al twee maal een bidstond gehouden. In zijn werk wordt hij wel geassisteerd door een zeker iemand uit *Dokkum*, wegens diefstal uit Franeker gebannen. In 1795 oefent Fritse Cornelis in *Lagemeeden*, in het huis van de schoolmeester aldaar.

De meerdere vergaderingen gaan door met (machteloos) verbieden en dreigen met het ingrijpen van het burgerlijk gezag.

Ook in de Franse tijd werden oefeningen in en buiten de kerk gehouden en het gezelschapsleven bloeide. Wat was daarvan de diepere oorzaak?

Het blijkt duidelijk uit een brief, door C. baron van Zuylen van Nijevelt in 1833 aan de koning geschreven. We citeren daaruit:

'De inwoners ten platten lande, en niet minder in sommige steden van ons Rijk, leven op de meeste plaatsen in onmin en in kleinen oorlog met hunne leeraars, naardien zij zich met de dwaalleer die men hun opdringen wil, niet vereenigen kunnen en blijven alzoo veelal terug uit de openbare godsdienstoefeningen.

Zich dus van een gezette godsdienstige opleiding verstoken ziende, is het bij deze godsdienstige menschen eene behoefte geworden, zich onderling te vereenigen en gezamenlijk zich in het ware geloof te versterken, en in het Woord van God zich te stichten.

Naarmate de leeraren nu stouter zijn geworden, om valsche keringen op den kansel te brengen, zijn deze bijeenkomsten ook in getal toegenomen. Intusschen behaagt het den Goeden God, die wel toelaat, dat men Zijn volk een tijdlang onderdrukt, maar echter hetzelve nimmer verlaten zal, thans, meer dan ooit, eene opwekking in de kennis der waarheid te geven; van allentwege doet zich een meerder licht op.

Men begint in te zien, hoe dor en troosteloos de nieuwe leer is, en de tegenstand tegen dezelve drukt zich hoe langer hoe meer uit.

Hierbij komt, dat sommige jonge leeraars thans de rechtzinnige leer met kracht voorstaan, en de weldenkenden tot een grote steun en hoop verstrekken. Dat hierdoor de haat en vervolgzucht tegen deze volgers van de zuivere leer dagelijks vermeerdert, is gemakkelijk te begrijpen, en ziedaar ook, Sire, de reden dat men zich zoo geweldig tegen alle die vereenigingen verzet, daar de leer van de tegenwoordige leeraren aldaar als aan de kaak gezet wordt, en het getal dergenen, welke inzien, dat zij misleid zijn, dagelijksch toeneemt, en de menigte der regtzinnigen meer en meer moet toenemen.'[6.]

Zo was de situatie. Talloze in de kerk ondervoede gelovigen zochten hun heil in gezelschappen en oefeningen. Hierin is de gereformeerde leer bewaard gebleven en het verzet tegen de valse leer, van vele kansels verkondigd, steeds meer gegroeid. Tot het naar buiten brak. De gezelschappen en oefeningen hebben de bodem bereid voor het ontstaan en de snelle verbreiding van de Afscheiding van 1834 over het hele land.

Zij waren het, die de Afscheiding in hun schoot droegen. Om met de hervormde Wumkes te spreken: 'Er behoefde slechts een man op te staan, een man van kracht en overtuiging, om met één forse greep het ganse heir van conventikelen, die tussen Eems en Lauwers vergaderden, de kwijnende kerk uit te leiden. Die man was Hendrik de Cock.'[7.]

De Cock stond wel zeer welwillend tegenover het oefenen en wees op de zegen, die daarin voor de gemeente lag opgesloten.

Toen er vlak na de Afscheiding bijna geen dominee was overgebleven, ontstond er grote behoefte aan kundige en godvrezende mannen, die een stichtelijk woord in de samenkomsten der gelovigen konden spreken. De Cock moedigde zulke mannen altijd aan hun gaven gewillig en met vreugde ten dienste van de broeders en zusters aan te wenden.

Ongetwijfeld hebben vele oefenaars zegenrijk gewerkt en heeft de Here de dienst van deze mensen op vele plaatsen willen gebruiken tot opbouw en uitbreiding van de gemeenten.

Maar de oefenaars verrichten slechts hulpdiensten; ze zijn 'behulpsels'. Zodra de gelegenheid zich voordoet, dat de gemeente een wel onderlegd predikant kan krijgen, behoort de oefenaar zich terug te trekken. Sommigen van hen hebben echter de verleiding niet kunnen weerstaan hun bevoegdheid te overschrijden en te doen of ze dominee waren. We hebben er al vele voorbeelden van gegeven.

In 1838 deed *Simon van Velzen* echter, hij was toen predikant in Friesland, een felle aanval op het oefenen,[8.] niet tegen het misbruik daarvan, maar tegen het oefenen zelf.

Het is interessant Van Velzens argumenten tegen het 'zoogenaamde oefenen' te lezen. Dit oefenen, schrijft van Velzen, is natuurlijk heel wat anders dan het 'zich zelven tot godzaligheid oefenen'. Het gaat echter om 'het voorgaan in de gemeente in de plaats van eenen leeraar'. Door iemand die 'nogtans *niet* tot het predikambt *beroepen* of *aangesteld* is'.

Waar het echter om gaat is, wat de Here wil en niet of wij er 'zegen' van verwachten. Welnu, ds Van Velzen schrijft ervan overtuigd te zijn, dat in Gods Woord de gezegde 'oefening' verworpen wordt. En toch is dit 'misbruik reeds als het ware ingekankerd'. Het gaat hierom, schrijft hij: '...zij alleen zijn leeraars, die bepaaldelijk tot deze dienst en dit ambt van God zèlven worden aangesteld.'

'Het is niet genoeg, wanneer iemand zegt, dat hij *inwendig geroepen* is, ook al is dit zijn stellige meening; zoo lang hij niet door den raad der kerk als leeraar erkend is, mag hij ook dit ambt niet uitoefenen.'

Duidelijk wordt daarom door ds Van Velzen gesteld de strikte *noodzaak* van 'aanstelling' als voorwaarde voor de uitoefening van het leraarsambt. Een lidmaat mag zich toch ook niet zomaar 'het ambt der ouderlingen aanmatigen'.

Van Velzen wijst er verder nadrukkelijk op, dat zij als zodanig dan 'dienstknechten Gods' zijn.

Van het 'prediken' wordt toch immers ook in Gods Woord gezegd: 'hoe zullen zij prediken, indien zij niet *gezonden* worden?'

Men mag zich hiervan niet afmaken door te stellen, dat 'iemand zijne gaven toch moet besteden'. Ja, al zou men wel de 'bekwaamheid' bezitten, dan is men daarmee nog geenszins gerechtigd. Uiteindelijk toch heeft alleen de Koning der Kerk 'dit ambt te begeven'. En men mag het niet 'tegen de ordonnantiën en buiten de verordende weg' zoeken te bekleden.

Ook zonder dat het predikambt wordt ontheiligd, kan men wel ‘zonder aanmatiging als een broeder spreken’.

In dit verband komt ook het ‘profeteren’ ter sprake. Uit 1 Cor. 14:5 blijkt echter, dat niet slechts één persoon zou profeteren in de vergadering der gemeente, maar dat zij *allen* profeteerden.

Verder behoort in deze zaak alléén het Woord Gods en niet ons *gevoelen* of onze *bevinding* als regel gevolgd worden. Het behoort een spreken te wezen van broeders tot broeders, ‘zonder meerder aanzien of gezag aan den eenen dan aan den anderen toe te kennen’.

De kwestie is echter, dat die oefenaars ‘geheel iets anders bedoelen dan een eenvoudig spreken, een gewoon spreken van broeders tot broeders’. Wat zij doen is ‘een menschelijk, een willekeurig *namaaksel* van het prediken’.

Opmerkelijk is ook wat Van Velzen dan schrijft: ‘Wie den Heere Jezus als Koning en Wetgever der kerk erkent, die zal vrezen inbreuk op Zijne ordening te maken.’ Laten zij, die oefenen, uit onkunde in deze zaak gedwaald hebben, daarom mogen wij het kwade nog niet doen. ‘Want die onkunde is zonde.’ ‘Gods eer wordt ook niet bevorderd, wanneer tegen Zijn Woord gehandeld wordt.’

Natuurlijk mag men bidden om meer ‘arbeiders’ om het Evangelie te prediken en in de gemeente te worden uitgezonden, maar we mogen geenszins toelaten, dat ‘de prediking nagebootst worde’. We mogen nu eenmaal niet zelf trachten hierin te voorzien of ‘tegen Gods Woord onze behoeften te vervullen’.

Er zijn nog een ‘menigte predikatiën van bekende godzalige leeraars’ te verkrijgen. ‘Of zoudt gij meer wasdom in de kennis en in de genade te wachten hebben door middel van bedoelde oefeningen dan wel door schriften van ware godgeleerden, getrouwe leeraars en dienstknechten des Heeren?’ ‘Daarom rade ik aan, dat zulke schriften in de bijeenkomsten gelezen worden.’

Ds Simon van Velzen besluit aldus: ‘Geliefde Broeders, ik wensch en bid om vrede en den bloei der Kerk; daartoe, hoop ik, zal ook deze brief dienstbaar zijn; daartoe zij de genade onzes Heeren Jesu Christi met u allen! Amen’.

Dat Van Velzen het oefenen in kerkelijke banen wilde leiden en dat hij tijdens een vacature voor preeklezen was, is wel duidelijk.

In menige gemeente kwam nu het twistpunt naar voren: Moet er, als er geen dominee is, geoefend worden of moet er een preek van een godzalige oude schrijver worden gelezen?

We geven enige voorbeelden:

De Afgescheiden gemeente te Groningen wordt in 1836/37 geteisterd door moeilijkheden met de oefenaar *J.R. Ananias*. Eén van zijn aanhangsters, het onder censuur, staande lid Jantje Cremer, riep op een classisvergadering in april 1838 uit, dat ze de oefenaar Ananias ‘in haar

gemoed' even goed voor een dienaar van Christus hield als elke andere dominee.

Verder verklaarde ze - volgens de notulen - 'het voorlezen der oude beproefde Godzalige schrijvers op den dag des Heeren voor eenen vondt des Duivels'. Daarom weigerde ze op zondag onder het gehoor van preeklezers te komen.

In *Grootegast* daarentegen was het diaken *L. de Wit* die uithaalde tegen de oefenaar *F.E. van Bolhuis* aldaar. Hij kon het, naar hij zei, niet langer uithouden onder het oefenen van F. van Bolhuis. De man haalde teveel teksten aan, viel te veel in herhalingen en werkte ook te veel op het gemoed van zijn hoorders.

De aanhangers van oefenaar *van Bolhuis* waren echter van mening, dat de gemeente meer baat vond bij het oefenen dan bij het voorlezen van preken van godzalige schrijvers, van wie de stijl te hoogdravend was en voor eenvoudigen niet zo gemakkelijk te volgen. Bovendien kon men bij het oefenen veel duidelijker het werken van de H. Geest opmerken dan tijdens het voorlezen uit oude boeken. Hierbij werd dan gedoeld op het zuchten en op de tranen van berouw of vreugde, die bij sommige hoorders te bespeuren vielen.

In *Sellingen* was ouderling *J. Luth* fel gekant tegen het oefenen van zijn mede-ouderling *Freerk Maarsing*; er moest z.i. een preek worden gelezen. 't Werd een hele ruzie.

In *Wildervank* ontstond er een enorme rel om oefenaar *P.R. de Wit* en verklaarde ouderling *J.J. Boer* openlijk, dat ds *van Velzen* en ds *van Raalte* zich met hun verzet tegen het oefenaarschap 'tegensprekers' van Jezus betoonden.

In *Midwolda* (Oldambt) waren er de moeilijkheden met de oefenaar *Klaas Wildeboer*, die de bezwaren van Van Velzen tegen het oefenen was gaan delen. Zowel *P.R. de Wit* als *K. Wildeboer* togen naar Ommen om zich bij ds Van Raalte aldaar te laten opleiden tot predikant. (Ze gingen niet naar De Cock in Groningen, die immers voor het oefenen was!)

We zullen hier geen voorbeelden meer geven. De lezer zal de moeilijkheden bij elke gemeente, waar ze een rol speelden, vermeld vinden.

De 'functie' van oefenaar is in deze jaren ook vaak en op velerlei wijze een punt van discussie geweest op de meerdere vergaderingen. Zo werd op de classis Groningen van 19 oktober 1838, wat het *oefenen* betreft, besloten 'eendragtig te zullen handelen naar art. 81 der Utrechtsche Kerkordening', welk artikel op de synode van 1837 te Utrecht was vastgesteld.[9.]

En de acta van de Provinciale kerkvergadering van Groningen (11, 12 oktober 1843) stellen vast, dat oefenen alleen mag na gunstig advies van de classis. We constateren dat in Groningerland over het oefenen niet zoveel te doen is geweest als in Friesland, waar ds Van Velzen er princi-

pieel tegen gekant was. De Cock stond er echter sympathiek tegenover.

Naar mate er meer geordende predikanten beschikbaar kwamen voor de Afgescheiden gemeenten, verloor het probleem oefenen of niet, aan zwaarte.

Ten slotte volgt hier nog een beknopte, alfabetische lijst van *oefenaars*, optredend in Groningen in de 19e eeuw kort voor en na de Afscheiding van 1834. Bij elke naam geven we een enkele notitie. Voor verdere bijzonderheden zie men de plaatselijke gegevens.

Jan Roelfs Ananias (1808-'64), in de beginjaren der Afscheiding oefenaar in de stad *Groningen* (veel moeilijkheden), later in *Meppel*. In 1842 predikant in Meppel, het volgende jaar van die gemeente 'losgemaakt'. Heeft nog verscheidene malen geprobeerd weer dienstdoend predikant te worden, maar vergeefs.

Joh. Bolhuizen (1824-1893), eerst oefenaar in *Delfzijl*, 1854 predikant in Ezinge geworden, 1884 in 's Gravenland, 1891 emeritus.

Jan Luitjens Boelkens, ijzersmid in *Spijk*, sluit zich aan bij de Kruisgezinde gemeente in *Bierum*.

Thijs Luitjens Boelkens, ijzersmid in *Uithuizermeeden*, vier jaar jongere broer van Jan L. Boelkens uit Spijk. Beide broers waren in hun streek befaamde oefenaars.

Jan Jacobs Boer (overleden in 1841 op 59-jarige leeftijd), landbouwer in Wildervank, een vooraanstaand ouderling, in wiens schuur aan het Oosterdiep de Afgescheidenen geregeld hebben vergaderd.

Fokke Everts van Bolhuis, grutter in *Grootegast*; 1835- 56 scriba van de Afgescheiden kerkeraad. Heeft in 1842 nog geprobeerd dominee te worden (niet gelukt).

Jan Reinders Bottema, landbouwer in *Wittewierum* (bij Ten Post); behoorde tot de eerste Afgescheidenen aldaar.

Jetse Bottinga, rondreizend oefenaar, afkomstig uit Friesland, geboren in Lekkum bij *Leeuwarden*; later woonde hij in Leeuwarden zelf; van beroep oorspronkelijk slager, later marskramer in 'oude schrijvers'. In 1827 had hij al eens in *Zoutkamp* geoefend, in 1829 en '30 deed hij dit in b.v. *Ulrum*, *Baflo*, *Rasquert*, *Obergum*, *Uithuizermeeden* met als gevolg processenverbaal. In 1832 komt hij vanuit Leeuwarden in *Meppel* wonen, waar hij geregeld oefent evenals in *Wanneperveen* en *Dinxterveen*. Later is hij actief in *Workum*, *Koudum* en omstreken, ook in *Katlijk* en *Tjalbert* (bij Heerenveen). In 1849 vinden we hem in *Ferwerd* d.w.z. hij begint op eigen houtje in *Holwerd* een oefening. Gevolg: in 1850 door de kerkeraad van Ferwerd met advies van de classis Wanswerd afgesneden.

Jakob Jakobs Bouwman, landbouwer in *Warffum*; in 1841 studie bij de Cock in Groningen; geen predikant geworden.
Kornelis Willems Brands (1792-1869), landbouwer in *Sauwerd*', in 1831 als ouderling in de hervormde kerk geschorst. Ging een aantal jaren in Afgescheiden samenkomsten in *Sauwerd* voor, maar heeft zich nooit officieel van de hervormde kerk willen afscheiden.
Gerbe Hendriks Buist, schoolmeester in *Zevenhuizen* (Gr.); oefende reeds in 1816 aldaar, wat hem op een boete van *f* 8 kwam te staan.
Wolter van Dam, landbouwer in Leermens (bij 't Zandt); korte tijd ouderling in *Godlinze*, spoedig geschorst, ging door met oefenen; sympathiseerde met de Kruisgezinden (aanhanger van Jacobus Klok uit Delfzijl); *Wolterianen* of *Dammianen* werden zijn nalopers wel genoemd.
Hendrik Everts Dijk, landbouwer in *Thesinge*; stierf in 1851, 61 jaar oud.
Luitsen J. Dijkstra (1798-1871), uit Gorredijk, veenarbeider te Smilde, verdediger van ds de Cock in 1834 in Groningen, toen men deze daar te lijf wilde; oefenaar, in 1842 Afgescheiden predikant te *Steenwijk*, tot zijn dood.
Derk Derks Drukker (1785-1852), oorspronkelijk van beroep trekschuitschipper, later in *Stroobos* 'boekweitmeelker'. In 1844 werd hij predikant in *Dokkum*, in 1848 in *Koudum-Hindelopen*.
Kornelis Jans Dwarshuis, bakker in *Warffum*; een zeer bekend oefenaar en ouderling.
Hendrik Folkers, woonde in *Garnwerd*; oefende in de omgeving o.a. in *Wetsinge-Sauwerd* (1823).
Harm Elzes Gelms (1799-1863), landgebruiker in *Oude Pekela*; oefenaar in de beide Pekela's en in de verre omtrek; sympathiseerde met de Kruisgezinden; in 1847 afgesneden van de Afgescheiden kerk in *N. Pekela*, waarin hij kort na de Afscheiding zo'n dominerende rol had gespeeld. Heeft ook enkele geschriftjes gepubliceerd. Gelms is wel één der bekendste oefenaars in het Groninger land geweest. Men sprak zelfs van 'Gelmisten'.
Johannes P. de Graaff, schoenmaker te *Groningen*.
Alle Berends Groen (1796-1854), dagloner; wegens zijn oefeningen wel beboet; in 1835 ouderling in *Ulrum*; heeft het origineel en de afschriften van de Acte van Afscheiding geschreven (niet opgesteld!) In 1841 beroepbaar gesteld. Vanaf 1842 predikant in *Scharnegoutum*, 1846 in *Onstwedde*, 1848-'54 in *Garrelsweer*.

Freerk Jans Hekma (1805-'50), grote boer in *Zuurdijk*; in wiens boerderij de gemeente van *Leens* is geïnstitueerd; vooraanstaand ouderling en oefenaar aldaar.
Jakob Geerts Huiskes (1798-1848), wegens zijn Cocksiaanse opvattingen afgezet als vader van het Werkhuis der hervormde gemeente te *Veendam*; belangrijk oefenaar in *Veendam*, *Wildervank* en omgeving; in november 1840 toegelaten tot het predikambt; sterke sympathieën voor de Kruisgezinden; vanaf 1841 predikant in Wildervank, in 1844 aldaar zijn ambt neergelegd; in 1844 predikant in *Warffum* (Smallingerland), in 1845 in *Drachten*, waar hij in 1848 sterft.
Jan Husman, wever in Roden (Dr.); oefende o.a. in *Zevenhuizen* (Gr.).
Roelf Abels Kema (1796-1841), koemelker buiten de Kranepoort te Groningen; één der eerste ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Groningen; heeft nog bij de Cock voor predikant gestudeerd, maar stierf voor hij zijn doel had bereikt.
Hendrik Geerts Klatter, oefent in juli 1829 enkele keren in Ulrum voor een grote menigte, waarin het, volgens het proces-verbaal, ging over de praedestinatie (uitverkiezing). Hij stierf in 1844 te Ulrum, 78 jaar oud. Zijn geboortedorp was Woldendorp.
Jacobus J. Klok (1790-1859), een veel besproken oefenaar in *Delfzijl*, zeer belezen in de 'oude schrijvers'. Hij had in de praktijk reeds in 1818 met de hervormde kerk gebroken, omdat hij de hervormde ds C. Mos schuldig verklaarde aan het niet leren van de verkiezing en de verwerping. Hij bezocht en leidde nu de oefeningen. In 1834 publiceerde hij een boekje, gericht tegen de Evangelische gezangen. (De Cock is wegens een aanprijzend woord vooraf in 1834 als predikant geschorst.) Klok behoorde tot de eerste Afgescheiden ouderlingen in Delfzijl, maar werd na een jaar al afgezet (1836). Vanaf dat jaar tot zijn dood in 1859 is hij constant tegen de Afgescheiden kerk in oppositie gebleven. Hij toonde duidelijk sympathieën voor de Kruisgezinden.
Jan Menses Kloppenburg (1757-1843), deze uit Nieuwe Pekela afkomstige landbouwerszoon heet in zijn tweede huwelijksacte in 1830 'arbeider'. In 1835 werd hij op 77-jarige leeftijd (!) door de Cock bij de instituering van de Afgescheiden kerk in *Stadskanaal* tot officieel oefenaar aangesteld; daarvóór had hij al vele jaren zowel in Stadskanaal als elders geoefend. Hij was bijna 84 jaar oud (!), toen hij in januari 1841 bevestigd werd als predikant van de Afgescheiden kerk te Stadskanaal. In dat ambt heeft hij nog twee jaar en negen maanden de gemeente gediend. (Overleden 24 oktober 1843.) Met mond en pen heeft hij de ware leer 'tegen haar vijanden en verlaters verdedigd'.

Geert Jakob Koster (1799-1869), een timmerman (kuiper) uit *Wildervank*; oefent al in 1838 bij herhaling bij Eitje Martens Fokkens, een 25-jarige arbeider, wonende op No 1 onder de gemeente *Veendam*. Kort na de instituering van de Afgescheiden kerk te *Woldendorp* in 1845, wordt hij daar oefenaar en voorganger. Later strekte hij zijn activiteiten als oefenaar tot in Oost-Friesland uit. Blijkens een rapport van 31 januari 1855 van 'Voigt' Meijer te Oldersum aan het 'Königliches Ambt Emden' gaat in een conventikel in *Wolthusen* (vlak bij Emden) geregeld voor een zekere 'Koster, welcher von Profession ein Böttcher ist und wohnhaft zu Wilderfang', dus een kuiper uit Wildervank. Hij leeft als 'sectariër' van de collectegelden en oefent zijn beroep helemaal niet meer uit. 'Archiv Evang.-reformierte Gemeinde zu Emden.' (Acte 310, 311.)
Jouke Annes van der Leest, schoenmaker, jarenlang ouderling in de Afgescheiden kerk van *Leek* ('Joukebaas'). Hij heeft nog een poos de theologische opleiding bij ds T.F. de Haan in Groningen gevolgd; predikant is hij echter nooit geworden.
Engelke Lindeman (1805-1889), een timmermansknecht in *Groningen*, afkomstig uit Oost-Friesland. Hij behoorde tot de eerste Afgescheiden kerkeraadsleden in de stad Groningen. In 1841 werd hij predikant in *Smilde*, van 1846-1885 was hij het in *Warffum*.
Freerk Harms Maarsing, een oefenaar in *Sellingen*.
Berend Massier (1972-1870), bij zijn huwelijk in 1813 was hij boerenknecht. Hij oefende veel o.a. in *Helium* en *Siddeburen*.
Roelof P. Medema, een landbouwer in Adorp, vriend van ds H. de Cock; werd in 1841 predikant in Schildwolde, 1842 Assen, 1844 Meppel, 1845 Harlingen, 1846 Stadskanaal, 1849 Hallum, 1852 Westergeest, 1858 ambt neergelegd.
Egbert Roelfs Meijer (1803-1884), landbouwer in Wittewierum op 'Bloemhof'. De eerste ouderling van de Afgescheiden kerk te *Wittewierum* (Ten Post).
Albert Hansens Moorlag (1800-1891), kuiper van beroep; oefende in zijn geboorte dorp *Onstwedde* en in wijde omgeving, o.a. *Nieuwe Pekela*, *Wildervank*, *Mussel*, *Sellingen*, *Stadskanaal*, *Bovenburen* (*Winschoten*) en zelfs in *Winsum* en *Ellerhuizen* (bij Bedum). Er is een soort opschrijfboekje van hem bewaard gebleven. 'Over de oeveningen' staat op het omslagje. Hij noteerde hierin nauwkeurig alle teksten waarover, en alle plaatsen waarin hij oefende. Ook bestaat van hem nog een soort dagboekje, sterk piëtistisch van inhoud.
Thomas H. Mulder, een dagloner te *Ezinge*.

Albert E. Mijdema (1767-1843), een winkelier in *Delfzijl*; is daar in 1841 ouderling in de Afgescheiden kerk; had vóór de Afscheiding ook wel in de hervormde kerk geoefend.
Pieter Gosses Oosterhof (1788-1850), landbouwer in *Adorp*, later oefenaar in *Drogeham* (Fr.).
Nicolaas Pot(t) (1796-1842), kleermaker in *Wetsinge*, die als oefenaar vooral de Afgescheiden gemeente van *Bedum* heeft gediend.
G.J. Raidt (1788-1877), hij is in 1788 in *Raalte* (Overijssel) geboren. In 1818 wordt hij schoenmaker in Hoogeveen, waar hij later in onmin raakt met de beide Hoogeveense predikanten, die openlijk de Pelagiaanse dwaalleer van de kansel leerden. Omstreeks 1834 begint hij in Hoogeveen te oefenen. In mei 1841 wordt hij door de provinciale kerkvergadering van Drenthe te Dwingelo geëxamineerd en tot het predikambt toegelaten. Het volgend jaar ontvangt hij een beroep naar *Gouda*, waar hij in allerlei moeilijkheden verstrikt raakt en wegens 'onbekwaamheid' wordt geschorst. Van 1843-'47 staat hij in *Herwijnen*, van 1848-'52 in het Groningse *Enumatil*, waar het ook al fout loopt. Hij gaat dan naar *Hellevoetsluis* (1852-'55). Vandaar emigreert hij naar Amerika en wordt dominee in *Cincinnatti* in Ohio (1855-'66). Er is van hem een *Levensgeschiedenis en Bekeeringsweg van Gerrit Jan Raidt* gepubliceerd.
Fedde Martens Riemsma, een Fries, arbeider, bijgenaamd Fedde 'Preker'. Oefende o.a. in *Haulerwijk*, ook in het Groningse grensgebied b.v. in *Zevenhuizen* en *Leek*.
Willem J. Schuringa (1796-1864), bakker; oefenaar in *Middelstum*; leider van de Afscheiding aldaar; 1843 predikant in *Minnertsga*, 1846 emeritus. Hij is de eerste en jarenlang de enige emeritus-predikant van de Afgescheiden kerken geweest.
Vanaf 1858 tot zijn dood in 1864 woonde hij in *Ulrum*.
Harm S. v.d. Schuur, een jongere broer van de bekende *Koene Sibolts v.d. Schuur* in *Delfzijl* en evenals deze ook een oefenaar. Het is hem niet gelukt dominee te worden.
Koene S. v.d. Schuur (1803-1876), eerst bakker in *Delfzijl*. In 1840 toegelaten tot het predikambt. Van 1841-'45 dominee in Hoogeveen, afgezet. Emigreert in 1849 naar Noord-Amerika, in welk jaar hij dominee wordt in *Graafschap (Michigan)*. Reeds in 1850 vertrekt hij naar *Oostburg (Wisconsin)*, waar hij het moeilijk heeft. In 1866 wordt hij emeritus verklaard. Tien jaar later sterft hij. In 1835 verscheen van zijn hand een vluschrift 'Eene Zamenspraak tusschen een Vader en Zoon', op zijn verzoek 'om der belangrijkheid wil' uitgegeven door H. de Cock, Gereformeerd Leeraar onder 't kruis. (Te Veendam bij T.E. Mulder).

Menne Kiers Swartwold, bakkerszoon te Onderdendam. 1846 predikant in *Schoonhoven*.
Johan W. Vijgeboom (1773-1845), geboren in het Duitse Ladbergen in het graafschap Teckelenburg. Na zijn komst in 1790 in Nederland had hij o.a. in een tabaksfabriek in Rotterdam gewerkt, was later tuinmansknecht in Schoonderloo (bij Delfshaven), Hillegersberg en Schiedam geweest, was weer later in de veeteelt gegaan, wat in 1820 op een financiële debacle uitliep. Van ±1820-'23 was hij reizend oefenaar. In 1822 stichtte hij de Herstelde Kerk van Christus in Axel, die in 1824 al weer te niet ging. Van 1823-'36 woonde hij als tuinman en winkelier in Axel. In de Afscheidingstijd ging hij weer oefenen. In 1842/43 woonde hij als oefenaar in de stad Groningen. In 1845 overleed hij in Middelburg, waar hij toen woonachtig was en waar hij ook al oefeningen hield. Hij heeft heel wat geschreven, o.a.: 'Eene overtuigende Opwekking aan de Nederlanders en inzonderheid aan 's Heeren Bondvolk, om in leer en leven, met hart en daden, door den Heere, tot den God onzer vaderen terug te keeren; opdat het ons wederom welga als van ouds, in Kerk en Burgerstaat.' (Te Heerenveen, bij J. Krediet, 1835.) 135 pag.
Wolter Berends Volders (1801-1878), arbeider, woonde op de Barlage, *Onstwedde*. Heet in zijn overlijdensacte landbouwer. Veroorzaakte in de Afgescheiden kerk moeilijkheden door zijn dwaling, dat er geen geloofsoefening kon plaats hebben zonder tranen. Daarom werd hem het oefenen verboden.
Derk Vos, oefent in *Midwolda* (Oldambt). Is oorzaak van moeilijkheden, waardoor enige leden van de gemeente in 1853 met hem overgaan naar de *Zwolsen* d.w.z. de Kruisgezinden.
Klaas Pauwels de Vries, oefende in *Warffum* ook wel zonder toestemming van de kerkeraad en matigde zich aan na de oefening de gewone zegen uit te spreken, als was hij een dominee. Nog in 1841 moest hij opnieuw worden vermaand 'wegens ijdele wandel'.
Harm Jacobs Waterborg, schipper, wonende in *Groningen*. Oefende ook in *Leek*. In 1836 was hij 51 jaar.
Douwe Joh. van de Werp (1811-1876), als jong ondermeester te *Houwerzijl* in 1834 wegens 'geestdrijverij' ontslagen. (Had prof. P. Hofstede de Groot, schoolopziener, in een geschriftje bestreden.) In *Smilde* heeft Van de Werp nog even les gegeven aan een 'vrij gereformeerd schooltje, dat maar kort heeft bestaan.
Vanaf 1835-'41 oefenaar in *Uithuizermeeden*. Is even in de ban van de Kruisgezinden geweest en in die kring op onwettige wijze tot

predikant geordend. Onttrok zich korte tijd later aan de groepering van Schouwenberg, Smitt, Flier en Hoksbergen en ging in 1841 bij de Cock in Groningen studeren. Van 1842-'44 is hij oefenaar in Leeuwarden, in 1844 wordt hij op de Prov. vergadering van Friesland, Groningen en Drenthe op meer ordelijke wijze dan in 1840 tot predikant toegelaten. In 1844 predikant in *Leeuwarden*, 1851 *Ferwerd*, 1854 *Lioessens*, 1857 *Broek op Langendijk*, 1859 *Den Helder*, 1861 *Burum*, 1864 naar de Christian Reformed Church in Amerika; daar predikant in *Graafschap*, in 1872 in de First Christian Reformed Church te *Muskegon* (Michigan). Verzorgde een opleiding voor predikanten en was redacteur van het in 1868 opgerichte kerkblad De Wachter'.
Arend Hiddo Wessels (1814-1888), zoon van een schoolmeester uit *Uithuizen*; 1843-'48 oefenaar in de Afgescheiden kerk van *Stedum*, 1848 predikant in *Rijnsburg*, waar hij in 1880 met emeritaat ging.
Klaas Marinus Wildeboer (1809-1842), bakker in *Midwolda* (Oldambt); zijn beroep eraan gegeven en zich op het oefenen toegelegd. Ouderling in Midwolda. In voorjaar 1839 naar Ommen om daar door ds Van Raalte tot predikant te worden opgeleid. In oktober 1839 door Van Raalte en Brummelkamp geëxamineerd op de Prov. Vergadering van Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel en toegelaten tot het predikambt. In 1839 wordt hij predikant in *Rijssen*, sedert 1 april 1841 woont hij in *Lochem*, van waaruit-hij Afgescheiden gemeenten in de Achterhoek verzorgt *(Lochem*, *Geesteren-Gelselaar*, *Winterswijk*, *Varseveld*, ook *Velp)*. Nog in 1841 komt hij naar '*t Zandt* (Gr.); in mei 1842 wordt hij door de classis Appingedam geschorst als predikant wegens zijn independentistische opvattingen. Hij was een volbloed Scholtiaan en wilde van geen kerkenorde weten.
Wildeboer is een vertegenwoordiger geweest van de independentistische richting, die zoveel moeiten in de Afgescheiden kerken heeft veroorzaakt. In 1842 gaat hij als predikant naar Zuid-Beijerland, waar hij al in september sterft (33 jaar oud).
Poppe Rijkens de Wit (1802-1840), in juli 1834 als catechiseermeester in *Wildervank* afgezet wegens zijn verzet tegen de Evangelische gezangen en tegen de leer die ds Oosterbeek, de hervormde predikant, bracht. Bij de instituering van de Afgescheiden kerk van Wildervank op 9 april 1835, wordt P.R. de Wit door de Cock als oefenaar aan de gemeente voorgesteld. Net als Klaas Wildeboer ging ook De Wit in het voorjaar van 1839 naar Ommen om daar bij Van Raalte tot predikant te worden opgeleid. Beiden slagen op dezelfde datum (15 oktober 1839). In januari 1840 wordt De Wit door K. Wildeboer in Apeldoorn als predikant bevestigd, maar sterft daar nog hetzelfde jaar (oud 33 jaar).

Eindnoten:

1. Drs K. Exalto, Beleefd geloof. Acht schetsen van gereformeerde theologen uit de 17e eeuw, 121-145. Amsterdam 1974.

2. G.A. Wumkes, De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796), 127. Groningen 1904
   H. van Berkum, Schortinghuis en de vijf nieten, 75. Utrecht 1859.
   G. Keizer, De Afscheiding van 1834, 51-59. Kampen 1934.
3. Wumkes, 130, 131.
4. Not. herv. classis Westerkwartier 3 september 1776.
5. idem, 16 juli 1783.
6. Geciteerd door H. Algra, Het wonder van de 19e eeuw, 99. Franeker 1965.
7. Wumkes, 133.
8. 'Brief van eenen Leeraar aan de Christelijke Gereformeerde Gemeente in Nederland.' Ze werd gepubliceerd in De Reformatie, deel 111, 1838. Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.
9. Het luidde: 'Een iegelijk lidmaat zal vermaand worden, naar de gave der Profetie te ijveren, volgens 1 Cor. XIV. Niemand evenwel zal tot de besteding van de gave worden toegelaten, dan met bewilliging des Kerkeraads.
   Door *Profeten* verstaan wij de zoodanigen, die de gave ontvangen, om in de gemeente het Woord bekwamelijk uit te leggen tot stichting, vermaning en vertroosting, als broeders, en niet de Dienaren des Woords, die dit doen uit magt en gezag Gods.
   Maar wat aangaat de manier van profeteren, daarin kan men niets bijzonders iemand voorschrijven, dan alleen, dat ieder, naar de gaven van den H. Geest ontvangen, zal trachten de H. Schrift op het duidelijkst uit te leggen, en op het allerbekwaamst naar het begrip der toehoorders toe te passen; vermijdende alle hatelijke gemaaktheid en hoogdravendheid, en het bezigen van velerhande spitsvondige zinspelingen, meer strekkende tot ijdele vertooning, dan tot stichting.'
   Kerkeordening ten dienst van de Gemeente Jesu Christi in Nederland. In orde gebragt door de Opzieners dier Gemeente, in de Nationale Synode, gehouden te Utrecht den 28sten September en volgende dagen. Anno 1837.
   Te Amsterdam, bij H. Höveker. Te 's-Gravenhage, bij J. van Golverdinge, 1837. De K.O. 1837 is op de synode 1840, gehouden te Amsterdam, vervallen verklaard.

XVI Kruisgezinden in Groningen

Wij hebben eerder geschreven, dat in Groningerland alleen in *Bierum-Spijk* en waarschijnlijk in *Uithuizermeeden* een kruisgemeente is ontstaan. In Bierum heeft deze het het langst volgehouden, in Uithuizermeeden wordt ze in 1859 aangegeven als 'opgehouden te bestaan'.[1] Deze mededelingen vereisen enige aanvulling.

Want van 1852-'53 heeft er ook in *Midwolda* (Oldambt) een kruisgemeente bestaan als gevolg van het optreden van oefenaar *Derk Jans Vos*.

Deze uit *Bergum* (Fr.) afkomstige oefenaar had als 'student' bij T.F. de Haan in Groningen de preekstoel niet kunnen halen en was het toen in Friesland gaan proberen. Weliswaar was hij daar tot proponent bevorderd, maar omdat hij in *Midwolda* (Oldambt) beroepen was, moest hij eerst nog in de provincie Groningen het zg. peremptoir examen afleggen.

Dit kon echter niet doorgaan, omdat uit *Thesinge* (Groningen) een beschuldiging van 'zeer slecht levensgedrag' tegen hem was ingebracht.

Nu wilde Vos zijn doel opnieuw via de provincie Friesland bereiken, maar daar lukte het eveneens niet. Bovendien kreeg de oefenaar in *Midwolda* nu ook de *ouderlingen* van zijn gemeente tegen zich, die verklaarden de beschuldiging van 'onzedelijkheid in den wandel' juist te achten. Maar de *diakenen* en een niet gering deel van de gemeente Midwolda kozen partij voor hem, handhaafden het beroep en braken met het kerkverband.

De groep-Vos noemde zich nu 'oud-orthodoxe gemeente van Midwolda'. Deze oud-orthodoxe gemeente bleef echter niet lang op zichzelf staan. Ze zocht contact met kruisgezinden (1851). Ouderling *J.H. Sportel* verklaarde, dat de gemeente al twee jaar veel 'zegen en bloei' van de dienst van Vos ondervonden had.

Deze werd nu in Zwolle op de vergadering van de classis van de kruisgemeenten van 21 en 22 januari 1852 tot het peremptoir examen toegelaten, nadat vooral het onderzoek naar zijn genadestaat en roeping niet vergeten was. Want de kruisgezinden hadden uitdrukkelijk bepaald, dat geen student dominee mocht worden, als hij geen blijken had gegeven van hartveranderende genade.

Vos slaagde en werd de zondag daarop door ds *Plug* van Zwartsluis in zijn gemeente bevestigd. De kruisgemeente van Midwolda stond er financieel echter slecht voor en kon haar dominee niet onderhouden. Toen ds Vos in 1853 een beroep van *Wanneperveen* kreeg, vertrok hij dan ook uit Midwolda. De kruisgemeente van Midwolda verdween nu meteen weer uit het kerkverband.[2.]

Maar al zijn er dan in Groningerland maar twee of drie geïnstitueerde kruisgemeenten geweest, in menige Afgescheiden kerk waren wèl sympathisanten te vinden.

Laten we een tocht door de notulen van de Afgescheiden kerken in Groningen maken en daarbij letten op de '*Zwolschen*', zoals de kruisgezinden in de volksmond wel werden genoemd. (In die stad hadden ze hun bolwerk en in het begin hun leider, Wolter W. Smitt.) We kunnen de lezer dan het volgende boeket aanbieden. Voor elke genoemde gemeente zijn bij de beschrijving daarvan elders in onze studie meer bijzonderheden te vinden.

Het ontstaan van de 'Gereformeerde Kerk onder het Kruis', voortgekomen uit de Chr. Afgescheiden kerken, valt in de jaren 1837-'40.

In *Ulrum* dient al in 1838 o.a. *Klaas Ritsema* op de kerkeraad een aanklacht in tegen *Klaas v.d. Laan* (verver en glazenmaker), omdat deze een *algemene genade* op de voorgrond stelde en daardoor Gods gerechtigheid niet erkende.

Het is dezelfde Klaas Ritsema, die eind 1834 met de Cock in de gevangenis in Groningen had gezeten, wegens het verstoren van de kerkdienst in Ulrum op zondag 19 oktober 1834, dus vlak na de Afscheiding, toen het aan ds J. v.d. Helm onmogelijk was gemaakt op de preekstoel te komen.

Eer aantal jaren later (1843) verklaart Ritsema openlijk zich niet meer als lid van de Afgescheiden gemeente van Ulrum te beschouwen en tot de '*Zwolschen*' te behoren. Hij komt nu onder censuur en wordt afgesneden.

Het is wel zeker, dat die Zwolschen (Kruisgezinden) in conventikels en gezelschappen, in elk geval in niet-geïnstitueerde groepen bijeenkwamen. Daarin worden nooit notulen gemaakt, zodat nadere bijzonderheden helaas ontbreken.

Ook in het nabij gelegen *Houwerzijl* delen leden van de Afgescheiden kerk de opvattingen van de kruisgezinden. Hier is diaken *Abr. L. Stoutmeijer*, een kleermaker uit Zoutkamp, geheel op hun hand.

Van het aanvragen van 'vrijheid' voor de kerk moet hij niets hebben. Tenslotte erkent hij alleen nog maar de zeer sterk bevindelijke ds *H.J. Budding* (die van 1844-'48 in de stad Groningen Afgescheiden predikant was). Met zijn eigen herder en leraar K.H. Talen kan hij het niet vinden, omdat deze z.i. de roeping slechts 'uitwendig' en niet 'inwendig'

voorstelt. Censuur en afzetting zijn voor Stoutmeijer het onvermijdelijk gevolg.

Nog in oktober 1846 moet de classis Warffum zich bezig houden met leden van de gemeente Houwerzijl, Mie zich gevoegd hebben bij de zoogenaamde Zwolschen'. Ook zij zijn via vrije groepen in de aardse vergetelheid verdwenen.

Stoutmeijers zuster *Trientje* wordt in 1848 van de gemeente *Leens* afgesneden, na daar hartstochtelijk in verzet te zijn geweest tegen haar eigen dominee *H.J. Wind*.

In de kleine gemeente van *Zandeweer* (bij Uithuizen) leeft *Berend Kuipers* uit sympatheie voor de kruisgezinden 'in opstand tegen de kerk'.

Kruisgezinde klanken vallen ook te beluisteren in *Bedum*, waar in 1843 *Reert v.d. Riet* als diaken wordt afgezet. Wat kerk en prediking (van ds D. Postma) betreft, hij formuleert als volgt zijn oordeel: 'Ik ben nergens in de grond mede verenigd, noch in 't aansluiten noch in 't dopen noch in 't Avondmaal houden; het gaat alles veel, ja veel te los en te licht, veel te vleselijk toe. 't Is allemaal uitwendig, letterlijk en geesteloos.

Zo ook het prediken van dominee; er worden geen werkzaamheden, geen onderscheiden standen, van licht noch duisternis en geen oorzaak van magerheid of geesteloosheid opgehaald noch aangehoord; met èèn woord, er wordt niet naar 't hart van Jeruzalem gesproken, opdat elk zijn bescheiden deel krijge; de geveinsden worden niet ontdekt, de mond-Christenen niet ontbloot, de zwakken niet opgebeurd.'[3.]

De beschuldigingen snijden wel diep!

in *Appingedam* is het bakker *Schelte Veldman*, die meent 'dat de kerk kerk niet rechtzinnig is'. Ook de Utrechtse kerkenorde kan in zijn ogen geen genade vinden. Op de kerkeraad ontboden, blijft hij de gevoelens verdedigen van hen 'die in opstand tegen de kerk zijn' (1838). De broeders zijn nu van oordeel, dat er in het belang van de gemeente op zondag bij Veldman geen 'gezelschap' meer onder verantwoordelijkheid van de kerkeraad mag gehouden worden. (De gemeente mocht toen niet in groepen van boven de 20 vergaderen.) Zelfs de Cock, erbij geroepen, kan niets met de bakker worden.

Het is duidelijk: Veldman sympathiseert met de kruisgezinden, wier opvattingen in het vlak bij Appingedam gelegen *Delfzijl* zo'n onverzettelijke voorvechter vinden in de persoon van *Jacobus Klok*.

Al in 1836 uit deze bezwaren tegen het aanvragen van erkenning als kerk. Hij raakt in onmin met de Afgescheiden kerkeraad en wordt in hetzelfde jaar als ouderling geschorst, omdat hij 'grotelijks deze en andere gemeenten beroert'.

Na 1843 schrijft hij, dat 'de leer en de kerkregering door onze vaderen aangenomen, verworpen liggen'. Hij beroept zich op *Appelius*, *Smijtegelt*, *Brakel*, *Comrie* e.a. Tot zijn dood toe (1859) is hij tegen de Afgescheiden

kerk blijven ageren. Toch is in Delfzijl nooit een kruisgemeente geïnstitueerd. Wisten we toch maar iets meer af van het wel en wee van al die vrije kruisgezinde groepen, die ongetwijfeld op niet weinig plaatsen zullen hebben vergaderd. Ze waren als het ware weer teruggevallen in de status van oefeningen en conventikels van vòòr de Afscheiding, waar de Cock ze boven uit had getild.

Ook in *Bierum* moeten velen niets hebben van het bij de overheid aanvragen om erkenning als zelfstandige kerk. Maar geleidelijk aan gaan ook leerkwesties meespelen in de steeds toenemende spanningen. Op den duur wordt de zuigkracht der kruisgezinden zo sterk, dat ze resulteert in de instituering van een Gereformeerde gemeente onder het Kruis te Bierum-Spijk op 11 juli 1844. Het grootste deel van de gemeente onttrekt zich aan de Chr. Afgescheiden kerk. Leider in deze hele affaire is geweest ds *W.W. Smitt*, toen predikant te *Zalk*, die in het begin van de jaren 1840 ook in de omstreken van Bierum preekte en doopte. Om een voorbeeld te geven: op tweede Kerstdag 1841 doopte hij op de boerderij Nieharkemaheerd bij Uithuizermeeden een zoon van de landbouwer Berent Sierts Wiersema.

Pogingen van de classis Appingedam om tot vereniging te komen, worden door Smitt botweg afgewezen. Hij meent, dat er een dam tegen de stroom van afwijkingen en nieuwigheden, die onder de Chr. Afgescheiden gemeenten overhand toenemen, moet opgeworpen worden.

Ook blijft men daar maar vast houden aan het aanvragen van ‘vrijheid’, die ‘wij niet minder kunnen beschouwen dan te zijn een verloochening van onze Heere Jezus Christus in zijn koninklijk ambt’. En profetisch hartstochtelijk roept hij de classis Appingedam toe: ‘Keer weder, keer weder!!!’

Het is zonneklaar, Smitt wil geen gemeenschap meer met hen ‘die meer of minder van de grondslag onzer eerste beginselen zijn afgeweken!’ Die afwijkingen heeft hij nader geconcretiseerd in zijn geschriftje: *Waar openbaart zich de Gereformeerde Kerk in Nederland?* of *Aanwijzing van het kerkelijk standpunt der Gereformeerde Kerk onder het kruis tegenover de Hervormden en de Chr. Afgescheidenen* (Zwolle 1845). We komen erop terug.

In *Helium* (bij Schildwolde), waar van 1835-'40 een zelfstandige Afgescheiden kerk heeft bestaan, is één der ouderlingen *Jan J. Mooi*, die in 1837 verklaart het eens te zijn met Jacobus Klok uit Delfzijl. Het volgend jaar wordt hij geschorst.

Een deel van de gemeente *Wirdum* weigert in *Garrelsweer* op te gaan, omdat de Wirdumers onder leiding van D.F.J. van Halsema niets moeten hebben van het aanvragen van erkenning als zelfstandige kerk.

In de maar kort bestaan hebbende Afgescheiden gemeente te *Godlinze* is *Wolter van Dam*, landbouwer op Nassau-heerd bij Leermens, nog nog even ouderling geweest, maar hij verdwijnt al weer snel, omdat hij

de schorsing van Jacobus Klok als ouderling te Delfzijl (1836) niet wil erkennen. Deze is z.i. ‘een goed Dords gereformeerde ouderling’.

Wolter gaat nu zelf uit preken in de omgeving en verwerft zich zoveel populariteit, dat men wel van *Wolterianen* spreekt. Bewaard gebleven is nog een ‘Ontboezeming mijns harten omtrent de Dordtse leer,’ door W.H. van Dam, ‘Dordts Gereformeerd ouderling onder 't kruis.’ We citeren uit dit kreupelrijm enkele regels:

> ‘De Dordtelingen staan door Gods genade vast,
> al doet de nieuwe mood’ die waarheid overlast.’
>
> ‘Al worden wij geschorst door ons gansch af te zetten,
> Wij houden 't met Gods kerk en met de Dordtsche wetten.’[4.]

In *Midwolda* (Oldambt) lopen velen ten aanzien van het aanvragen om erkenning geheel in het spoor van de ‘Dordtelingen’. Het optreden van oefenaar *Derk J. Vos* (±1852) hebben we hierboven al vermeld. Hij gaat met een deel van de gemeente over naar de ‘Zwolschen’.

In de beide *Pekela's* is ouderling *Harm Gelms* van 1834-'4O een man van gezag bij de veenkoloniale Afgescheidenen. Hij koestert sympathieën voor de kruisgezinden, die immers sterk tegen het aanvragen van ‘vrijheid’ zijn. Enkele jaren later verklaart hij de Chr. Afgescheiden kerk niet meer als ware kerk te zien. Het einde van de zaak-Gelms is afsnijding (1847).

Het schijnt, dat hij later in het krachtenveld van de ‘Vrienden der Waarheid’ terecht komt, hervormden die niet met de Hervormde kerk willen breken, maar deze van binnen uit willen reformeren. Hij gaat tenminste wel eens in de Hervormde kerk van Onstwedde voor (als oefenaar).

Ook in *Stadskanaal* heerst sterk verzet tegen het aanvragen van erkenning. Men is het daar niet eens met de Cock, die er voor is het Utrechtse adres van ds Scholte in hoofdzaak te volgen. Deze had als eerste in het land voor zijn gemeente te Utrecht de ‘vrijheid’ aangevraagd (1839). De classis Veendam (Pekela) keert zich op dit punt eveneens tegen de Cock en schrijft hen zelfs officieel een vermanende brief. Hier komt dus de gereformeerde gemeente onder 't kruis in zicht.

Toch is in Stadskanaal en wijde omgeving nooit een kruisgemeente ontstaan.

In *Wildervank* vinden we dezelfde bezwaren als overal tegen het aanvragen van erkenning bij de hoge overheid, evenals in *Bovenburen (Winschoten)*, waar Harm Gelms invloed oefent.

In *Groningen* (stad) tenslotte ageert ouderling *A. Blink*, uit Delfzijl afkomstig en getrouwd met een nichtje van Jacobus Klok aldaar. Hij valt de prediking van zijn dominee *P.M. Dijksterhuis* zeer fel en fundamenteel aan. Via de nodige, vergaderingen van classes en provinciale

synoden belandt zijn zaak zelfs op twee algemene synoden, die van Leiden 1857 en van Hoogeveen 1860.[5.]

Wat houden Blinks beschuldigingen dan in? Hij heeft het zelf verschillende keren schriftelijk geformuleerd. Zijn aantijgingen zijn: De Afgescheiden kerk had publiek de naam 'Gereformeerd' prijs gegeven door het aanvragen van vrijheid om als zelfstandige kerk te mogen bestaan op door de regering bepaalde voorwaarden. Het aanvragen van die vrijheid bij de aardse koning noemde Blink en velen met hem verwerping van de Enige Koning Jezus Christus. Want men beschouwde zichzelf als wettige voortzetting van de Hervormd-Gereformeerde kerk. En het is waar, dat deze zaak in vele Afgescheiden gemeenten een bron van onrust en conflicten is geweest. We hebben dit in de hierboven opgesomde rij Groningse gemeenten al gemakkelijk kunnen constateren.

Alleen dit punt al wijst op sympathieën van Blink en zijn medeopposanten voor de kruisgezinden. We moeten hierbij nog opmerken, dat ouderling Blink in 1855 als ouderling in Groningen is afgezet en toen met zijn medestanders apart is gaan vergaderen.

In de notulen van de Chr. Afgescheiden kerk van Groningen lezen we, dat in 1858 het lid T. Woldendorp door zijn kerkeraad wordt vermaand, omdat hij meer dan eens als voorganger samenkomsten van mensen 'die zich noemen onder het kruis, had bestuurd'. We hebben hier weer een voorbeeld van een kruisgezinde groep, nu in de stad Groningen, die nooit tot een officiële Kruisgemeente is geïnstitueerd, maar wel geregeld haar samenkomsten hield. Helaas ontbreekt weer elke bijzonderheid over deze vrije groep, waarin Blink ongetwijfeld een hoofdrol heeft gespeeld en die later in de vergetelheid wegzinkt, zonder, bij ons weten, een spoor na te laten.

Terloops merken we nog op, dat vele Afgescheidenen later van het standpunt uitgingen, dat het niet in de eerste plaats ging om de *naam* gereformeerd, maar om de *leer*; er moest zekerheid zijn, dat de gereformeerde *leer* werd beleden en voorgestaan.

We moeten er wel op letten, dat het aanvragen van erkenning bij de overheid niet de enige oorzaak van het ontstaan der kruisgemeenten is geweest. De wortels liggen dieper. Het zit ook in niet geringe mate vast op de leer en in verband daarmee met het invoeren in 1837 van de *Utrechtse* kerkenorde, ontstaan als gevolg van een herziening van de aloude *Dordtse* kerkenorde.

Want de eerste artikelen van die van Utrecht bevatten een beschouwing over de kerk en sacramenten, waarmee lang niet ieder het eens kon zijn. En toen in 1840 de algemene synode de Utrechtse kerkenorde had teruggenomen en die van Dordrecht weer in eer hersteld, waren er al te veel leerconflicten losgewoeld om deze weer spoedig uit de wereld te

helpen. De deining blijft duren en wordt in het begin der jaren 1840 zelfs steeds sterker.

De kruisgezinden zijn van mening, dat in de Afgescheiden kerken afwijkingen van de gereformeerde leer voor ieder aanwijsbaar zijn. We vragen nu natuurlijk: waar zit dit verschil in de leer tussen Afgescheidenen en kruisgezinden dan op vast? We schreven al, dat ds W.W. Smitt dit ons zelfheeft verteld in zijn geschriftje: *Waar openbaart zich de Gereformeerde Kerk in Nederland*... (1845).

Het valt onmiddellijk op, dat Blink in 1855 tegen ds Dijksterhuis dezelfde bezwaren in het veld brengt. Hij beschuldigt deze ervan de kennis van de ellende niet op de rechte wijze te leren. Dat de mens van nature onbekwaam is tot enig goed en geneigd tot alle kwaad, tenzij hij door de Geest Gods wedergeboren wordt, zou door ds Dijksterhuis niet in zijn volle zwaarte worden erkend. De diepte van de zondeval werd niet voldoende gepeild. Wet en Evangelie werden vermengd.

Verder zou ds Dijksterhuis de leer der onmacht met die der onwil verkeerd voorstellen, waardoor zijn prediking inliep tegen de bevinding der vromen. Hij zou de dodelijke onmacht van de mens en diens doodstaat voor God verzwijgen en ook zwijgen over de bevinding daarvan, ja, die zelfs tegenspreken.

Zijn prediking heette het geloof opdringen zonder aan te wijzen, waarin dit bestond.

Ook zou hij de leer der verzoening te algemeen prediken; immers, het is niet zo, dat er een algemeen en welmenend aanbod van genade wordt verkondigd aan alle mensen, die onder het Evangelie leven, zonder onderscheid. Hieruit zou volgen, volgens de 20-eeuwse ds G.H. Kersten, die het geheel met de opvattingen van Smitt (en Blink) eens is ‘dat men zoveel kracht van de mens veronderstelt, dat hij dat zogenaamde welmenend aanbod van genade kan omhelzen, indien hij zijn vermogen maar wel aanlegt’. In de aantekeningen citeren we ds G.H. Kersten verder, als hij met instemming W.W. Smitts polemisch boekje aanhaalt.[6.]

Het is buiten kijf, dat de kruisgezinden tot het meest bevindelijk deel der Afgescheidenen hebben behoord. We illustreren dit tenslotte met nog één opmerking.

Kruisgezinde dominees dienden op de preekstoel vooral ‘los van het blaadje te zijn’. Ze moesten ‘uit de Geest’ preken. Eén van de bezwaren van de kruisgezinden tegen de Afgescheiden dominees was juist, dat er bij de laatsten predikanten voorkwamen ‘die evenals de hedendaagse liberalen op de preekstoel staan te lezen’. Als ze dan toch vragen om de leiding van de H. Geest, ‘komen ze met een leugen voor God’.[7.]

Eindnoten:

1. Zie de Inleiding van het eerste deel van onze studie ‘De Afscheiding van 1834 in Groningerland’.

   In Uithuizermeeden wordt in december 1839 de befaamde Wolter W. Smitt uit Zwolle beroepen; hij is dan nog niet tot dominee geordend.
2. F.L. Bos, Kruisdominees, 123-131. Kampen 1953.
3. We hebben de spelling enigszins aangepast.

4. F.L. Bos, Kruisdominees, 41. Kampen 1953.
5. Vgl. J. Wesseling, Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen, 76-83. Groningen 1962.
6. Ds G.H. Kersten en ds J. van Zweden, Kort historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika (z.j.).
   'Van bevindelijke kennis van ellende geen sprake; van de bevinding der heiligen, van de worstelingen der ellendigen schier geen woord; gij moet geloven en u bekeren.'
   'Ook het verschil van gevoelen over het *Verbond der Genade* stond hiermede in verband. Het doel was, om alle onderhandelingen, die er plaats vinden tussen God en de *uitverkoren* zondaar weg te redeneren; om het bevindelijk Christendom de bodem in te slaan.
   Meer en meer werd op de achtergrond gedrongen, dat de zondaar, die van nature met alle mensen in de geestelijke doodstaat verkeert, geestelijk moet levend gemaakt en dadelijk in Christus worden overgebracht door een zaligmakende geloofsvereniging met Hem, die een gewrocht is van de Heilige Geest in de harten der uitverkorenen.
   De ontdekte zondaar ziet bij Goddelijk licht zijn ellende en diepe afval van God in zijn Verbonds-hoofd Adam; hij ziet zichzelf liggen onder vloek en schuld en dit veroorzaakt in hem een droefheid, welke naar God is, die een onberouwelijke bekering tot zaligheid werkt; hij moet en wil zijn Rechter toevallen en erkent dat God rechtvaardig en hij voor eeuwig strafwaardig is.
   Zo wordt hij in zijn gevoel en bevinding een gans ontblote voor God, tot wiens gebed de Heere zich wendt, want hij ontvangt op des Heeren tijd een openbaring van Christus aan en in zijn hart als de fontein die geopend is tegen de zonde en onreinigheid voor het huis Davids en voor de inwoners van Jeruzalem, en nu wordt het hem gegeven dadelijk in onderhandeling te komen met God door Christus en de toevlucht te nemen onder de schaduw Zijner vleugelen.
   Hij kan niet rusten vóór dat God tot zijn ziele zegt: "Ik ben uw heil". De Heere moet van vrede spreken tot zijn hart. Nu, al de werkzaamheden en dadelijke oefeningen des geloofs worden door hun stelling (van de Chr. Afgescheidenen) ondermijnd en omvergeworpen'.
7. F.L. Bos, Kruisdoninees, 127.

XVII Verband tussen Afscheiding en sociale woelingen in Groningerland ±1834?

In menig notulenboek uit de beginperiode treffen we op de eerste pagina's een min of meer uitvoerige verklaring voor het ontstaan van de plaatstelijke Afgescheiden kerk aan. Er wordt dan o.a. gewezen op het steeds vaker en steeds sterker rechtdraads ingaan vanaf de kansel tegen de gereformeerde leer in de hervormde kerk van die dagen; kortom de Afscheiding wordt dogmatisch gerechtvaardigd.

Ook in het ‘Kerkboek’ van de Afgescheiden kerk van Delfzijl vinden we een geschreven ‘Kerkelijke Historie van de Christelijke Gereformeerde Afgescheidene Gemeente te Delfzijl’. Het verhaal dateert waarschijnlijk uit de jaren '5O der vorige eeuw. We brengen het hier ter sprake, omdat het patroon ervan enigszins afwijkt van dat van dergelijke verklaringen. Want in het tweede punt van zijn ‘Kerkelijke Historie’ memoreert de onbekende schrijver een aantal politieke gebeurtenissen uit de jaren, die vlak aan de Afscheiding van 1834 voorafgaan. We vatten ze hier samen.

In 1830 was in België de opstand tegen Nederland uitgebroken. Door de in Nederland uitgevaardigde mobilisatie werden vele en grote sommen geld verspild met als gevolg, dat er veel ontevredenheid onder de bewoners van Nederland ontstond. Onder deze omstandigheden werd een buitengewone ‘oorlogsbelasting’ ingevoerd. Velen waren onwillig te betalen, maar werden daartoe gedwongen.

Verder stipt hij gebeurtenissen in *Beerta* aan, in welke gemeente ‘militaire inlegering’ voorkwam. Ook vermeldt hij het uitgeven van een oproerig tijdschrift te *Uithuizen*, bij de gebroeders *Mekel* aldaar ‘waarvoor de redacteurs zijn vervolgd’.

In deze tijd nu kwam de Cock naar voren. De vijanden, hei vormden (voor zover ze de gereformeerde leer niet waren toegedaan), roomsen en joden lieten het voorkomen dat bovengenoemde oproerige bewegingen hun opvattingen nu ‘onder de dekmantel van de godsdienst’ probeerden te propageren en dat daarom de vervolgingen tegen de Cock c.s. waren begonnen. Tot zover het verhaal uit Delfzijl.

We merken hierbij dadelijk op, dat de schrijver het hier te eenzijdig ziet, want een doorn in het oog der regering was ook dat de Afscheiding het

streven naar godsdienstige eenheid onder de protestanten doorkruiste.

Zeker is echter, dat de publieke opinie de Afgescheidenen als woelgeesten en oproerkraaiers beschouwde. Ook werd wel een parallel getrokken met de woelingen van de rooms-katholieke geestelijkheid in België, aan wie de schuld van de opstand van 1830 werd gegeven.

Maar is het nu waar, dat er een zeker verband heeft bestaan tussen de Afscheiding en de sociale, oproerige bewegingen, die kort na 1830 de gemoederen in sommige streken in Groningerland in beroering hebben gebracht?

Sterker gezegd: Zou een sociale conflictsituatie dan toch nog enige invloed op het ontstaan van de Afscheiding hebben gehad?

Om deze vraag te beantwoorden, gaan we nu wat dieper in op de hierboven in de 'Kerkelijke Historie' aangeduide gebeurtenissen. Het is nodig, dat we ze eerst wat nauwkeuriger en breder beschrijven.

In 1830 werd als gevolg van de Belgische opstand en o.a. ter financiering van de Tiendaagse veldtocht, een gedwongen staatslening afgekondigd, die, wat Groningen betreft, vooral in *Leens* en omgeving (dus ook Ulrum) op sterke tegenstand stuitte. Men had daar zelfs een rijkscommies ontvoerd en door een ruit van de woning van de belastingontvanger geschoten. Wegens de geest van verzet, die daar in het najaar van 1831 heerste, heette Leens in de volksmond wel 'klein Brussel'.

In een 'zeer vertrouwelijk' rapport over de 'publieke geest' in het gewest, uitgebracht aan de minister van binnenlandse zaken, schrijft op 24 november 1830 gouverneur Rengers van Groningen, dat sommige onruststokers zich beijveren om de geldlening en de mobilisatie ('de oproeping van de 1e ban der rustende schutterij') te gebruiken als middelen 'om misnoegen te verspreiden'.

Volgens de gouverneur valt het te vrezen, dat ze hierin ook min of meer zullen slagen. In de eerste plaats door de volstrekte 'geldloosheid', waarin 'de meeste belastingschuldigen in deze provincie als gevolg van de laatste drie voor de landbouw allerongelukkigste jaren' verkeren.

Ten tweede door de 'afkeer van de boerestand van de wapenhandel' (veel boerenknechts moesten immers in militaire dienst).

Op 13 januari 1831 meldt de gouverneur weer 'zeer vertrouwelijk', dat er in sommige gemeenten van het arrondissement Appingedam een 'kwade geest' heerst, die vooral veroorzaakt wordt door het misnoegen over de 'Rijksgeldlening anno 1830'.

Het is duidelijk, schrijft hij, dat 'vele leningschuldigen moeilijk kunnen betalen, maar tevens opmerkelijk, dat zij die het best in staat zijn die op te brengen, in deze gemeenten de meeste onwil toonen'.

'Velen van dezen zouden, naar mij is verhaald, zich hebben uitgelaten, dat zij zich zouden laten executeren, maar nimmer goedwillig zouden betalen.

In de vergaderingen of clubs, welke in sommige dier gemeenten gehouden worden, en waar de moeilijkste punten van het staatsrecht of de staathuishoudkunde behandeld worden door lieden die zich bij hun ploeg behoorden te bepalen, worden zeer oproerige discoursen gehouden'.

De gouverneur vervolgt zeer veel reden te hebben om te geloven 'dat sommige burgemeesters wel verre van die kwade geest tegen te gaan, zelf veel kwaad stichten. Bijna alle burgemeesters ten platten lande in deze provincie, behoren tot de boerenstand en vele niet tot de aanzienlijksten van deze stand, en zodanige lieden worden gemakkelijk door meer vermogende of meer slimme dan zij zelf bestuurd en weggesleept.'

Maar in zijn jaarverslag over *1832* is de gouverneur weer optimistisch gestemd. Volgens hem mag in de meeste plaatsen van de provincie 'de publieke geestesgesteldheid uitmuntend genoemd worden'. Al maakt hij daarbij de beperking, dat dit niet van álle gemeenten gezegd kan worden. Want in enige daarvan schijnen sommige zich 'verlicht' wanende geesten zich over te geven 'aan ijdele theorieën en bespiegelingen, aan ontwerpen van maatschappelijke hervorming en verbetering'.

Door 'de steeds voortdurende bijeenkomsten of Klubsen' en door artikelen in een tijdschrift *De Ommelander* roepen ze bij de bevolking een geest van ontevredenheid op.

Daarbij komt, dat het bekend worden van de bedragen van de grondbelasting, berekend volgens het pas ingevoerd *kadaster* bij de meeste landbouwers in de provincie grote opwinding heeft veroorzaakt. Want velen van hen zullen door de verzwaarde belastingdruk worden geruïneerd. En dit laatste vervult de gouverneur met meer ongerustheid 'dan de staatkundige beginselen van eenige weinige woelgeesten, die te gering in aantal zijn om ernstig vrees in te boezemen'.

In het jaarverslag over 1833 is de gouverneur nog steeds optimistisch. In de provincie is het overal rustig. Zijn inziens heeft de veroordeling van dokter *Middendorp* uit Leens, als gevolg van een artikel door deze in de Ommelander geplaatst, zeer heilzame invloed uitgeoefend op de bevolking van de streek, waarin niet lang geleden nog enige onrust heerste. De gouverneur doelt hier op de woelingen die in 1831 in Leens plaats vonden. Weinig kon hij toen vermoeden, dat nog geen jaar na het opstellen van zijn jaarverslag over 1833 in ditzelfde gebied (Ulrum, Leens) en trouwens in de hele provincie de golven der emotionaliteit bij de bevolking hoog zouden opslaan als gevolg van het optreden van ds *Hendrik de Cock*.

Het is nu hier de plaats iets meer te zeggen over het door de gouverneur genoemde tijdschrift *De Ommelander* en over de invoering van het *kadaster*.

De Ommelander

In het najaar 1831 verscheen bij de gebrs *Mekel* Jz te *Uithuizen* het eerste nummer van een 14-daags tijdschrift ‘ter bevordering van het Maatschappelijk Welzijn’, *De Ommelander* geheten. Medewerkers waren dokter *Herman Adriani Middendorp* te Leens, dokter *L. Schleurholtz* te Bedum en *J. Huizinga*, student in de rechten te Groningen.

In dit eerste nummer lezen we o.a. de wrange woorden: ‘het is waar men vindt thans ook velen, die elke poging tot verbetering, of elk beklag over willekeur, als eene strekking tot revolutie, zoo niet erger, willen beschouwd hebben. Deze wezens hebben Koning en Vaderland steeds in den mond; en, ofschoon ten koste der nijverheid en zweet van anderen levende, doen ze zich voor als steunpilaren van den staat, en wee dezulken, die het tegengestelde meenen te zien! Zij worden als onruststokers en woelgeesten uitgekreten. Alsof het ongeoorloofd ware, dat hij, die de lasten draagt, en dien het dus wel degelijk aangaat, zijne belangen en bezwaren openbaarde!’

Men voelt het, er zit vuur in dit schrijven. De toon van het blad werd steeds feller, ja zelfs revolutionair.

Zo werd in het nummer van 27 december 1832 onder de schuilnaam Veridicus een schandelijk ‘gedicht’ gepubliceerd, getiteld *Aan de Ambtenaren van het Kadaster*, waaruit we de volgende regels citeren:

> Verachtelijk gespuis, uit add’ren bloed geboren,
> Door domheid hoog verwaand, door laagheid diep veracht,
> Gij slaven van de kroon, en kruipers van de grooten.
>
> De waarheid is u vreemd; het regt u onverschillig;
> Uw leidsman eigen wil, bestuurd door dommen waan;
> Gij hoort geen rede of regt, verbreekt uw pligt moedwillig;
> Vernietigt 's landmans hoop, vernietigt zijn bestaan.
>
> Gelijkheid is een’ wet, een ieder ingedreven:
> Waarom deel ik als boer, die zelfde regten niet?
> Ik heb mijn zoons ten pand aan 't vaderland gegeven!!
> En ach, men laat mij 't brood voor mijnen honger niet!!

De officier van justitie te Appingedam wachtte nu op een gelegenheid om te kunnen ingrijpen. Hij kreeg en greep de kans, toen op 2 mei 1832 een artikel verscheen onder de titel: *Vaarwel aan Nederland van eenige Veendammer Landverhuizers bij hun vertrek naar Papenburg*, dat van de hand van dokter Middendorp bleek te zijn. In het artikel kwam de regel voor: ‘Vaarwel, provisionele staat zonder grondwet of regel,’ uit welke regel de conclusie kon worden getrokken, dat de schrijver de grondwet niet als bindend zag. Middendorp werd nu veroordeeld en, na een complicatie, op 13 januari 1834 in Groningen in dezelfde

gevangenis opgesloten, waarin de Cock op 28 november van hetzelfde jaar zou terecht komen.

We kunnen hier niet verder over het proces uitweiden.[1.]

Kadaster

De Napoleontische wetgeving had de aanzet gegeven om door metingen de grondeigendom nauwkeurig vast te stellen om zo tot een evenredige *grondbelasting* te komen, want die verschilde per provincie sterk. In b.v. Groningen lag ze veel lager dan in Friesland, Zeeland, Noord- en Zuid-Holland.

In 1832 was deze kostbare en tijdrovende arbeid, het kadaster, klaar. De grondbelasting kon dus nu opnieuw worden vastgesteld en in 1833 kregen de landbouwers ook in de provincie Groningen de aanslag van hun grondbelasting thuis gestuurd. Wat een schrik! Want het bleek, dat ze nu veel meer grondbelasting moesten betalen dan vroeger.

Bovendien daalden door die verhoogde belasting de landerijen in waarde. En dit alles in een tijd, dat de graanprijzen al zo laag waren. Geen wonder, dat er in landbouwerskringen heftige protesten werden gehoord en dat er verzoekschriften werden verzonden om het kadaster herzien te krijgen. Het mocht niet baten.

Omstreeks midden april 1834 werd de gouverneur van terzijde geinformeerd, dat er bij de landbouwers in verscheidene gemeenten van het arrondissement *Winschoten* het voornemen bestond om de grondlasten voor 1834 niet te betalen en dat daarvoor zelfs schriftelijke modeladressen in omloop waren.

Inderdaad bereikten in april en mei 1834 een aantal bezwaarschriften van landbouwers en landgebruikers in meer of minder felle toon geschreven, de regering. Ze waren afkomstig uit de burgerlijke gemeenten *Beerta*, *Finsterwolde* en *Midwolda* (Oldambt). Ook uit *Meeden* en *Zuidbroek*, *Scheemda* en *Termunten*. De adressen van de laatste drie gemeenten waren in gematigder toon gesteld dan die van Beerta, Finsterwolde en Midwolda.

Tenslotte kwam nog een adres binnen uit de gemeente *Kantens* 'in het kwartier Appingedam'. Volgens de gouverneur was het verzet in het *Oldambt* het felst, omdat juist in deze streek de landbouwers vroeger het laagst in de verponding waren aangeslagen en dus nu het meest door de uitkomsten van het kadaster werden bezwaard.[2.]

We kunnen hier niet breder ingaan op de woelingen die in het Oldambt 1834-'35 ontstonden, tengevolge van het verzet tegen het kadaster en de tegenmaatregelen van de regering.[3.]

Alleen nog dit: Op 6 januari 1835 deelt gouverneur Rengers aan de minister van binnenlandse zaken mee, dat hij de provinciale commandant van Groningen en Drenthe verzocht had nog dezelfde dag naar

de gemeente *Winschoten* een compagnie infanterie te sturen om daar de orde te handhaven en naar de gemeente *Beerta* tween compagnieën. Dit alles naar aanleiding van een executie-verkoop van hoornvee wegens achterstallig grondlasten, die op 5 januari in Winschoten zou gehouden worden, waarbij 'onrustige bewegingen' hadden plaats gehad gepaard met 'feitelijk verzet' tegen de wet.

Enkele dagen later rapporteert de gouverneur aan de minister dat in de nacht van 6-7 januari een detachement militairen in Winschoten en Beerta is aangekomen en daar ingekwartierd.

Eén van de leiders van het verzet, de landbouwer *A. Hovinga* was al gearresteerd en in de gemeente Beerta hadden al 34 contribuabelen hun grondbelasting voor het hele jaar 1834 aangezuiverd.

Het enige onheil was de dood van deurwaarder Van Dijk geweest, die in Winschoten door een schildwacht was doodgeschoten, omdat hij op het Werda-roepen geen antwoord had gegeven.

En op 15 januari 1835 lezen we tenslotte, dat orde en rust zijn hersteld en nagenoeg alle achterstallige belasting is betaald.

Ulrum en het Oldambt in 1834

De herfst van het jaar 1834 was dus in enkele delen van Groningerland een roerige tijd, waarin godsdienstige en politieke spanningen tot daverende conflicten leidden.

In de eerste plaats vond in *Ulrum* in oktober 1834 onder leiding van ds Hendrik de Cock de Afscheiding plaats. En in het oosten van de provincie, in het *Oldambt* (Beerta, Finsterwolde, Winschoten) kwamen de landbouwers in verzet tegen de sterk verhoogde grondlasten tengevolge van de invoering van het kadaster. Twee vuurhaarden dus in ver van elkaar verwijderde oorden in de provincie.

Natuurlijk was aan dit alles heel wat vooraf gegaan. We hebben dit in het voorafgaande aangegeven en de vraag gesteld: Is er in Groningen verband tussen de godsdienstige en sociale onrust in 1834?

In zijn jaarverslag over 1834 geeft de gouverneur van Groningen een juist antwoord op deze vraag. Hij vermeldt eerst, dat sedert de Belgische opstand van 1830 in de provincie een geest van verzet, vooral onder de landbouwende stand, was merkbaar geworden, die zich in verschillende petities een uitweg had gezocht. Revolutionaire 'woelgeesten' en 'drijvers', gelukkig slechts gering in aantal, hadden behendig geprobeerd van de ongunstige omstandigheden gebruik te maken.

En dan schrijft hij terecht: Maar 'de woelingen van den predikant de Cock en eenige geestdrijvende sectarissen schijnen uit een geheel tegenstrijdig beginsel te ontstaan'.

Verderop in het rapport verduidelijkt hij dit punt nog eens als volgt: 'De woelingen en beroeringen, welke door eenige zoogenaamde piëtisten

of separatisten zijn veroorzaakt en in de gemeente Ulrum door het verhitte brein en den dweepzieken geest van den predikant de Cock tot zoo verregaande ongeregeldheden hadden aanleiding gegeven, dat de tusschenkomst der gewapende macht ook dààr nodig is geweest en met den besten uitslag heeft plaats gehad, die woelingen en bewegingen zijn van een geheel godsdienstige aard, en hebben niet uitsluitend in de provincie Groningen plaats gehad, maar zijn ook elders in dit Rijk en buitensland vooral in sommige oorden van Duitschland niet onbekend, en zijn zoo weinig van politieken aard, dat men het er voor houden mag, dat de geest, welke deze godsdienstige dweepers bezielt, juist de tegenover gestelde is van dien der staatkundige hervormers en revolutionaire woelgeesten'.

Wèl vindt hij het zeer opmerkelijk, dat de Afscheiding juist begonnen is in de streek, die enkele jaren geleden ook het centrum van revolutionaire woelingen was (Leens in 1831).

'Hieruit kan men reeds afleiden, dat de politieke drijvers op de volksmenigte in die streken, welke grootendeels aanhangers waren van den predikant *de Cock*, tot dus verre geenen den minsten invloed hebben uitgeoefend en dat de zaden van misnoegen, van overdrevende verlichting en van veranderingen en hervormingen in het maatschappelijke, welke men heeft uitgestrooid, er geenen vruchtbaren bodem hebben gevonden, veel min wortel geschoten in de harten der menigte.'

Juist de bijzonderheid, dat de godsdienstige woelingen van de Cock c.s. plaats vinden in hetzelfde gebied, dat nog maar kort geleden in het nieuws kwam door 'revolutionaire gisting', deed de gouverneur zich bezorgd afvragen: Hebben 'politieke hervormingsgezinden' zich onder de 'godsdienstige dweepers' gemengd? Maar tot dusver hebben feiten zijn zorg niet bevestigd en is het slechts bij geruchten gebleven 'dat enkele personen, vroeger als vrijdenkers en ultraliberalen bekend, thans tot de aanhangers en volgelingen van de Cock behooren.'

We zijn ervan overtuigd, dat dit laatste inderdaad slechts op geruchten en niet op feiten berust. In geen enkel kerkelijk archief, van welke Afgescheiden kerk dan ook, hebben we iets gevonden, dat in de richting van die geruchten wijst.

In het slot van zijn jaarverslag over 1834 merkt de gouverneur nog eens op, doelend op het *Oldambt* (Beerta en Winschoten) aan de ene kant, en op *Ulrum* aan de andere: hoewel 'de bewegingen en woelingen, in twee ver van elkander gelegen oorden dezer provincie uit zeer onderscheidene oorzaken (zijn) ontstaan en het bezigen der gewapende magt hebben noodzakelijk gemaakt', die bewegingen en woelingen 'echter alleen te wijten zijn, *hier* aan het onverstand en de hoofdigheid van weinige belastingschuldigen en *elders* aan de dweeperij van eenige geestdrijvers of sectarissen'.

Het bovenstaande is genoeg om te hebben aangetoond, dat er tussen

de ‘woelingen’ in *Ulrum* en die in het *Oldambt* geen enkele principiële samenhang heeft bestaan. En als sommige autoriteiten de Afgescheidenen revolutionaire bedoelingen toeschreven, dan berust deze verdenking niet op de werkelijkheid.

Eindnoten:

1. M.G. de Boer, Een drukkersproces in de Groninger Ommelanden. (1833). Tijdschrift voor Geschiedenis, 119, 345; 49e jaargang 1934. M.J.F. Robijns, Radicalen in Nederland 1840-1851, 95, 96. Leiden 1967. W.J. Formsma, Groningen in 1848. Groninger Volksalmanak 1948.
2. De adressen uit de gemeente Beerta waren getekend door B.L. Boelema c.s., landgebruikers; uit Finsterwolde door J.K. Muntinga c.s., landgebruikers; uit Meeden en Zuidbroek door S.D. Detmersc.s., landgebruikers; uit Scheemda door J. Brongers c.s., landgebruikers; uit Termunten door D.A. Bosscher c.s., landgebruikers en landbouwers; uit Kantens door P.E. de Maar c.s., landbouwers.
3. Oldambter woelingen in 1834 1835. Maandblad ‘Groningen’, 5e jaargang 1922/23.

Register van Persoonsnamen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Roodeschool

A
Aalfs, A. Hd., 93
Aalfs, Hd., 93
Abels, A.J., 14, 151, 259, 260
Adams, G., 171
Adolfs, Kl., 209
Agricola, R., 116
Akkersma, K.P., 218
Akkersma, P.K., 229, 233
Alberts, Elis., 263
Alberts, Pt., 98
Albertus, D., 147
Alders, G.J., 210
Alder(t)s, J., 209, 210
Algra, H., 302
Alkema, A.E., 229
Alkema, J., 62, 63
Allen, Hd., 171
Allershof, J., 191
Amesius, G., 287
Amshoff, M.A., 114, 117, 118, 135
Amsing, B., 159, 160
Ananias, J.R., 139, 140, 141, 143, 144, 152, 236, 293, 295
Anslijn, N. Nzn., 53
Apeldoorn, G.W. van, 110
Appelius, J.C., 46, 305
Arbeider, S., 221
Arends, G.A., 94
Arkies, A.J., 211
d'Aulnis de Bourouill, burg. F.H., 176, 177, 199
d'Aulnis de Bourouill- von Inn-und Kniphausen, C.C., 177, 178
Ausma, J.A., 230
Ausma, J.J., 218

B
Bakhuis, E.H., 228
Bakker, A.B., 246
Bakker, A.W., 199
Bakker, D., 179, 198
Bakker, H.J., 254
Bakker, J., 130
Bakker, J., 209

Bakker, J.D., 277
Bakker, J.G., 53, 54
Bakker, J.W., 277
Bakker, IJ.H., 218
Balhuizen, Joh., 14, 106, 109, 171, 295
Balk, wed, G., 104
Barlage, E.D., 58, 245
Barma, L., 220
Barrema, M.J., 180, 199
Bavink, stud., 72, 73
Beek, M.G. v.d., 58
Beekhuis, J., 122
Beerda, O.R., 51
Bekenkamp, A., 18, 163
Bekker, Balth., 15
Belmonte, Ha., 246
Benes, J.J., 206
Benthem Reddingius, G., 269, 275
Benthem Reddingius, J., 248
Benthem Reddingius, R.A., 242, 250
Berekamp, E. v.d., 188-199, 206, 222
Berekamp, E. v.d., 188-199, 206, 222
Berekamp, M. v.d., 197
Berg, W.O., 218
Berg, C. v.d., 29
Berg, D. v.d., 213-215, 217, 218, 221
Berg, M.D. v.d., 218, 220, 221
Berkum, H. van, 302
Beukema, wed., 102
Beukema, M., 220
Beukema, M.W., 187, 192
Beukema, P.J., 100
Bey, B. de, 14, 191
Bezée, Tr., 260
Bierma, wed. E., 252
Bierma, J., 110
Blauw, E., 260
Blink, A., 307-309
Boekema, G.B., 218
Boelema, B.L., 318
Boelkens, J.H., 295
Boelkens, Th. L., 295
Boer, I.J., 104
Boer, J.J., 294-295
Boer, A. de, 198
Boer, E.H. de, 14
Boer, Es Hd. de, 230
Boer, Hd. H. de, 212, 220
Boer, Hn. de, 220

Boer, M. de, 220
Boer, M.G. de, 318
Boer, Tj. Tj. de, 230
Boerema, G., 68
Boerema, G.A., 101
Boerema, G.G., 251
Boerema, L.M., 180
Boersema, F.J., 212
Boersema, H., 102

Boersma, Jt. Hd., 179
Boetje, A.J., 179, 194
Boetjes, A., 221
Bolhuis, A., 149
Bolhuis, F.E., 14
Bolhuis, H., 146
Bolhuis, L., 101
Bolhuis, M.S., 86
Bolhuis, B. van, 144-146, 171, 187
Bolhuis, E.F. van, 179, 188, 194
Bolhuis, F.E. van, 151, 175, 178-182, 184 187, 194, 294, 295
Bolhuis, Gs. van, 187
Bolt, D.E., 245
Bolt, E.H., 58
Bolt, Hd. E., 64
Bolt, J.H., 56-59, 61, 67, 85
Bolt, J.S., 174, 179
Bolt, Kl. H., 245
Booma, J.G.J. van, 9
Boon, T.D., 130
Boonstra, Tr. J., 180
Borg, J.W. ter, 103
Borgerts, M.J., 110
Borgesius, Gez. Hd., 284
Borssum, F. van, 251
Bos, wed., 104
Bos, A., 132
Bos, A. Pt., 99, 124
Bos, dr J., 192, 220, 224
Bos, F.L., 27, 285, 310
Bos, Jc., 101
Bos, K., 103
Bos, M.P., 42
Bos, R., 152
Bos, T., 104
Bosman, V., 100
Boss, M.P., 52
Bosscher, D.A., 318
Bosscher, J., 101
Bosscher, J.A., 223, 224
Bossien, Fr., 119
Bosveld, 265
Bots, M., 102
Bottema, J.R., 295
Bottinga, J., 295
Bouma, H., 170
Bouma, J., 104

Bouman, H., 100-102
Bousema, S.H., 245
Bouwkamp, J.S., 209, 210
Bouwman, A.K., 251, 252
Bouwman, H.J., 55, 56, 58, 59, 61, 65, 67, 85
Bouwman, J.J., 296
Bouwman, K.J., 240, 241, 243, 245, 252
Bouwman, L. Kl., 67, 246, 252
Bouwman, R., 53
Bouwman, W.H., 68, 245, 251, 252
Bou(w)sema, J.J., 245, 247, 250, 252
Braald, Ha. Hd., 180
Brakel, W. à., 62, 139, 200, 264, 284, 305
Braker, H.A., 42, 52
Braker, H.J., 42-44, 52
Braker, L.G., 42
Bramer, H.F., 237
Brander, J., 41
Brands, K.W., 19, 34-41, 50-53, 58, 296
Brands, W.K., 53
Breitsma, E.R., 14, 60, 61, 63, 86, 191
Brill, Joh., 41
Brill, S.P., 41-46, 53, 215
Brink, R., 209
Brinker, J.L., 94, 110
Broekema, A.G., 182
Broekema, J.E., 59, 61-63, 66, 86
Broekema, J.G., 59-61, 67, 68
Brongers, J., 318
Broos, L., 119
Brouwer, H.P., 235
Brouwer, L. Meyer, 266, 269
Brouwer, M., 261
Brouwer, R.A., 86
Brouwers, Ass. M., 272, 284
Brouwers, J.B., 88
Brouwers, M. Th., 284
Brouwers, Pt., 284
Brug, G.J. v.d., 218
Bruggen, wed. van, 102
Bruggen, J.R. van, 250
Bruggen, J.S. van, 100
Bruggen, K.R. van, 247, 250, 251, 252
Brugsma, B., 41
Bruins, juffr., 33
Bruins, Tr., 53
Bruins Slot, J.A.H.J.S., 50, 51
Brummelkamp, A., 123, 148, 149, 301
Brunemeier, stud., 70

Budding, H.J., 124, 147, 148, 159-167, 169, 170, 184, 206, 235, 238, 274, 304
Buffinga, J., 104
Buis, 265
Buisman, P., 240, 241, 247, 250, 251
Buist, G. Hd., 201, 211, 253, 296
Buist, J.G., 100
Buist, J.J., 260
Buiten, M. van, 152
Buiten, M.J. van, 14
Buiter, J., 207
Bunyan, J., 265
Burema, A., 191
Bus, P.E., 44
Buttingha Wichers, N.J. van, 113
Buur, J.P. de, 249, 251
Buurs, P.C., 146
Buursma, H.J., 93
Bijma, mevr, van, (zie d'Aulnis de Bourouill-von Inn-und Kniphausen, C.C.), 177, 178
Bijzitter, J.T., 225, 232

C

Callenbach, ds C.C., 123
Calvijn, Joh., 116
Casemier, G.L., 239
Cate, S.H. ten, 18
Cazemier, S.F., 212, 260
Claassens, G., 287
Cleef, J. van, 41
Cleveringa, burg., 52
Cloux, A.P. du, 49
Cock, D. de, 141
Cock, E. de, 171
Cock, Hel. de, 60, 69, 90, 98, 125, 132, 148, 152, 159, 211, 238, 259, 260
Cock, Hd. de, 18, 23, 25-27, 34, 40-43, 48-50, 55, 57, 60, 85, 88-92, 108, 113, 120, 122-126, 132, 133, 137, 138-146, 148-158, 170-172, 175, 178, 179, 183, 186, 202-204, 224-226, 240, 242, 243, 245-247, 249, 259, 265-271, 273, 283, 284, 291, 292, 294, 295, 297, 299, 301, 304, 305, 307, 311, 313, 315-317
Cock, Jt. de, 171
Cock, R. Tj. de, 154
Cock-Venema, F. de, 154, 156, 157
Coldewey, S.H., 219
Compaan, E., 274, 284
Comrie, A., 116, 163, 284, 305
Cornelis, Wr. (Fr.), 290
Corstius, J., 246, 250
Corstius, M., 250
Cost, W., 38
Costa, I. da, 117, 246
Cramer von Baumgarten, G.J.F., 18
Cremer, J., 124, 140, 293
Cremer, M., 114
Cuvier, G., 153

D

Dam, B. van, 219
Dam, K.O. van, 191
Dam, W.H. van, 296, 306, 307
Damsté, J.J., 34
Damsté, P., 19, 34-36, 38, 47
Damsté, R., 219, 229-232
Daniels, J.D., 50
Datema, wed., 103
Datema, A., 260
Datema, Hm., 101
Datema, P., 90, 93, 96, 109
Datema, R., 104

Datema, R.S., 106
Datema, W.K., 54
Deddens, Ber., 77, 83
Deddens, Dt., 77
Deddens, Elis., 75
Deddens, G.H., 14, 55, 64-69, 86, 191
Deddens, Hd., 76, 83
Dekens, J.H., 191, 241, 249, 251, 252
Dekker, A.B., 68, 86
Dekker, M., 156, 157
Delhaas, P., 18
Denkema, A.H., 211
Denkema, A.S., 179, 180, 239
Denkema, S.L., 174
Detmers, Elsn., 80
Detmers, S.D., 318
Deurhof, 15
Diemer, J., 198
Diepenga, Tj., 101
Diepstra, A.P., 218
Diepstra, Hd., 220
Diepstra, J.R., 270-272, 284
Diermers, J., 251
Dik, R.P., 80, 82
Doedens, A., 289
Dol, J.J., 90, 99, 100, 102
Dol, Pt. J., 109
Dolfijn, T., 251
Doom, K. v.d., 220
Doornbos, A., 263
Doornbos, D., 129
Doornbos, F.K., 227
Doornbos, Jc., 101
Doornbos, S., 104
Dooyer. ds M., 166
Dosker, wed. H., 172
Dosker, N.H., 14, 167-169, 171-173, 191, 280
Douma, A.M., 274, 284
Douma, F.A., 14, 99, 172, 183, 184, 186, 191, 276
Douwens, wed. Hd., 221
Drenth, E. Fr., 201, 211, 254
Drongele, comm. van, 203
Drukker, Ann., 238, 239
Drukker, D.D., 52, 151, 178-182, 185, 186, 235, 239, 296
Drukker, D.H., 179
Drukker, H.D., 192, 194
Drukker, H.H., 172
Drijfhamer, G.A., 59
Duinkerken, W., 109, 111, 284

Duurts, H., 211
Dwarshuis, K.J., 296
Dijk, H.E., 94, 102, 240-243, 245-247, 249, 251, 252, 296
Dijk, J., 258, 260-263
Dijk, Jt. H., 171
Dijk, J.L., 219
Dijk, S.H., 67
Dijk, deurw. van, 316
Dijk, A.R. van, 184
Dijk, B. van, 238
Dijk, Gr. van, 238
Dijk, Ht. van, 238
Dijk, Hd. H. van, 90, 93, 98, 109
Dijk, J. van, 238
Dijk, Sj. van, 238
Dijkema, Alb., 129, 132
Dijkema, Jac. S., 68
Dijkema, Jan S., 68
Dijkema, J.S., 246, 251
Dijkema, Kl., 127, 129, 132, 141

Dijkema, Rud., 122, 124, 125, 127
Dijken, A.T. van, 100
Dijken, J. van, 86
Dijken, WK. van, 100-102
Dijkhuis, N.A., 133, 172
Dijkhuizen, H., 103
Dijkhuizen, J., 102
Dijkhuizen, wed. S.B., 100
Dijkhuizen, Tj., 102
Dijksterhuis, G.E., 191
Dijksterhuis, P.H., 14, 191
Dijksterhuis, P.M., 60, 124, 147, 152, 169, 171, 307, 309,
Dijkstra, A.M., 238
Dijkstra, D., 104
Dijkstra, H.W., 237, 238
Dijkstra, J., 104
Dijkstra, J. Br., 204
Dijkstra, J.E., 229, 230
Dijkstra, J.M., 239
Dijkstra, L.J., 151, 176, 296
Dijkstra, M.W., 238
Dijkstra, N.M., 238
Dijkstra, P.H., 100
Dijkstra, P.J., 218-220
Dijkstra, W.J., 238, 239
Dijkstra, W.M., 237
Dijkstra, W.W., 235
Dijkstra, W. IJ., 238

E

Eerde, ds J. van, 288
Eerhard, H.D., 124, 132, 145, 146
Eeuwema, W.R., 184
Egeling, L., 246, 250
Eggens, E.J., 58, 61, 86
Eises, Kl., 33
Elema, wed., 101
Elema, J.J., 227, 228
Ellen, O. van, 100
Elzinga, Ph. D., 180
Emmelkamp (Wijma-Emmelkamp), G.J., 217
Emmelkamp, J.B., 14
End, G. v.d., 86
Ensing, L., 123, 124, 129, 132, 146, 153
Enting, A.S., 97
Episcopius, S., 116
Epping, J.L., 14, 84, 152, 191

Erasmus, D., 116
Eringa, A., 222
Evenhuis, A.J., 86
Evenhuis, E.W., 86
Evenhuis, R.B., 29
Everts, L.J., 222
Exalto, K., 86, 302

F

Faber, G.P., 239
Faber, S.P., 237
Falen (Valen), R. van, 218
Faie, prof, de la (medicus), 82
Feringa, J.E., 223
Feringa, J.G., 228
Feringa, L.H., 93
Flier, Abr., 301
Fokkens, A., 14
Fokkens, E.M., 298
Fokkens, J., 110
Folkeringa, W., 121
Folkers, Hd., 32, 296
Folkers, N., 284
Folkerts, H.J., 100-102
Folkerts, H.W., 197, 199
Folkerts, J., 221
Folmers, -, 122
Formsma, W.J., 318
Franssens, Korn., 110
Franssens, Pt. D., 90, 91, 93, 98, 102, 106-109, 111, 186, 226, 276
Franssens-Buurma, H., 106, 108, 111
Free, A., 146
Freerks, A., 225
Frieling, B., 103
Frieling, W.H., 51
Friese, L., 135
Fritsers, J., 201

G

Gansfort, W., 116
Gastema, Fr. G., 218
Geerds, F.W., 258
Geersma, K., 14
Gelms, H.E., 19, 296, 307
Gerrits, J., 220
Gessel, van, 150
Geuchies, H.B., 283
Geut, J.R., 271, 273, 277, 283, 284
Geut, M.R., 275

Glansbeek, A.M. van, 251
Goede, oud. de, 231
Golverdinge, J. van, 302
Goor, stud. van, 73
Goor, H.J. van, 191, 250, 277, 279
Goor, K.J. van, 191
Gort, H., 189
Gouverneur, M., 114
Gozen, P., 146
Graaf(f), J P. de, 226, 296
Graaf, Joh. P. de, 129, 130, 146
Graaf, O.J. de, 257, 263
Graaf, P. Joh. de, 172
Graslander, J., 221
Grave, E. de, 110
Grave, Joh. de, 96, 110
Groe, Th. v.d., 144
Groefsema, B.E., 275, 277
Groen, A.B., 14, 75, 152, 159, 187, 191, 296
Groen van Prinsterer, G., 28, 117, 118, 168, 170
Groenderboom, Hd., 59
Groeneveld, A.P., 238
Groeneveld, Hd. L., 85
Groeneveld, U.J. van, 172

Groenewoud, H., 146
Groenhoff, fam., 110
Groot, stud. de, 72
Groot, H. de, 116
Groot, H.D. de, 230
Groothuis, juffr., 41, 52
Guikema, G., 100, 102
Gulden, H.P. v.d., 100
Gunning, H.J., 171
Gunning, J.H.J. Hzn, 162, 170, 171
Gunnink, F., 132
Gijssel, F.A. van, 152

H

Haack, P.A., 100
Haak, Wed. K.P., 252
Haan, J., 105
Haan, korn, 104
Haan, T.F. de, 40, 61, 72, 145, 150, 158, 163, 167-169, 184, 191, 215-217, 219, 222, 227, 235-238, 257, 274-276, 280, 282, 303
Haitsema, H.A., 100
Halma, Wed, 103
Halsema, D.F.J. van, 306
Ham, J.S. van, 41
Hamelsveld, van, 265
Hamming, H.I., 99
Hamming, I., 109, 273, 285
Hamming, It. I., 99
Hamming, Iz. It., 284
Hamming, I. Yz., 272 273, 275, 277, 284
Hamming, Pt. Iz., 93, 94, 96, 104, 284
Hamming, P.J., 106
Hamming, oud. Pr., 226
Hamming, ds R., 171
Hamrich, M. Th., 200
Hardenberg, E.J., 215
Harkema, J., 221
Harkema, W., 220
Harmannus, E.L., 125
Harmans, H.D., 252
Harrevelt, J.F.N., 111
Hasper, A., 220
Hasselman, H., 150
Hattem, van, 15
Haverkamp, B.P., 246
Haverkamp, J.W., 251
Haverkamp, P.H., 86

Havinga, J.C., 176
Havinga, Joh., 220
Havinga, P.L., 251, 252
Hazekamp, O.J., 250
Hazenberg, C.H., 229-231
Hazenberg, J.G., 230, 231
Hazenberg, Korn. J., 230, 231
Hazenberg, W.P., 219, 220
Hazenberg, W.W., 218
Heemstra, J. Tj., 217, 220
Heeres, G., 271
Heide, F.R. v.d., 100
Heide, S. v.d., 100
Heinecken, Th. Ed., 176-178, 199
Heizenberg, E.J., 226
Hekma, E., 14
Hekma, Fr. J., 297
Helder, J.P., 218
Helder, Jt. W., 218
Helder, Kl., 145, 172
Helder, R.D., 58
Helder, W., 221
Hellenbroek, Abr., 259
Helm, J. v.d., 304
Helm, J. v.d., 304
Hemerik, J.P., 150
Hemkes, G.K., 261
Hemmen, A. van, 147, 172
Hemmes, E., 130
Hemmes, Fr., 288
Hendriks, F., 239
Hendriks Jt., 93
Hendriks Jt., 93
Hendriks, N., 88, 89
Hendriks, wed. Ws., 221
Hendriks, W.H., 121
Hendriksz, D., 113
Hendriksen, B.H., 255-257
Herder, 116
Heringa, K., 18
Herwerden, Cl. H. van, 114, 117, 118, 119, 135
Herwerden, G.A. van, 119
Heslinga, H, 105
Hettema, H.P., 191
Heukelen, W. van, 104
Heukelum, M.D. van, 224, 228
Heusde, Ph. W. van, 116
Heys, Hd., 205
Heys, H. Hd., 263

Heys, L., 205, 206
Hindriks, K., 124, 128
Hindriksen, Bern, 204, 211
Hoebers, A., 251
Hoek, E., 104
Hoek, T.M. v.d., 93
Hoeksema, B. Kl., 203
Hoeksema, D., 215
Hoeksema, G.R., 53
Hoeksema, Kl., 203, 256
Hoeksema, L.J., 176
Hoeksema, L.L., 178, 180
Hoeksema, T.R., 34
Hoeksma, U.G., 218, 220
Hoekstra, oud., 231
Hoekstra, J.W., 257, 263
Hoekstra, M.T., 175, 181
Hoekzema, F.B., 238
Hoekzema, T.B., 238
Hoffman, J., 104
Hofstede, F.J., 180
Hofstede de Groot, P., 13, 115, 117-119, 170, 175, 269
Hofsteenge, Corn., 206, 211, 260
Hogeboom, L.H., 272
Hogen, Hd. van, 221
Hogerzeil, S., 25
Hoksbergen, D., 132, 153, 301
Holtman, P.R., 67, 249, 251, 252

Holtman, R.P., 240
Holtrop, R., 222
Holwerda, W., 29
Holwijn, M.L., 180, 218
Hoogen, H. van, 194, 195, 199
Hoolsema, D.T., 100
Hoolsema, J.T., 275
Hoolsema, P., 103
Hoop, J. de, 221
Hoop, Z.S. de, 218
Hoop, A. Chr. v.d., 117
Houten, H.J. van, 220
Houtman, H., 220
Höveker, H, 302
Hoving, A., 103
Hoving, M.E., 93
Hoving, W., 260
Hoving, J.P. van, 38
Hovinga, A., 316
Huberts, Kl. A., 124
Huidsing, G., 104
Huiskes, J.C., 94
Huiskes, J.G., 152, 297
Huisman, G., 101
Huistra, J.J., 180
Huizen, A. ter, 33
Huizenga, G., 104
Huizenga, J.G., 172
Huizenga, P., 193
Huizinga, R., 285
Huizinga, A., 284
Huizinga, stud. J., 314
Hull, W. v.d., 46
Hulst, F., 172
Hulst, K., 72
Hummel, Alb. Hd., 219, 220, 222, 229, 230
Hummel, E., 101
Hummel, F.A., 218
Hummel, H.A., 254
Hummel, R.A., 254
Hummelen, R.K., 14
Husman, J., 176, 254, 255, 297
Hut, H., 104
Hut, P., 104
Hylkes, Kl., 288

I

Imhoff, G.W. van, 113
Iwema, B.D., 218
Iwema, L.R., 99

J

Jacobs, A., 180
Jacobs, R., 284
Jacobs, Sb., 277
Jager, Pt., 237
Jager, R.G., 220
Jans, Fr., 33
Jans, G., 221
Jans, Liz., 53
Jansens, B.R., 251
Jansonius, B.F., 52
Jansonius, H.J., 9
Jansonius, J., 52
Janzonius, L., 52
Jansonius, S.C., 52
Janssonius, Elis., 251
Jeips, Sj., 263
Jellen, J., 260
Jelsema, T., 237
Jensma, A.S., 218
Jetzes, Gr., 225
Joffers, H., 159, 160, 191
Johannes, S., 284
Jong, B. de, 258
Jong, Mn. de, 104
Jonge, M.V. de, 94, 110
Jonge, Gr. F. de, 109
Jonker, A., 210
Jonker, J., 272
Jonker, S., 103
Jonkhoff, A., 147, 168, 172
Jonkhoff, G.A., 172
Jonkhoff, J.A., 136, 172
Jonkhoff, R.A., 119, 122, 137, 172

K

Kallenborg, A. Tj., 284
Kamp, D. v.d., 132
Kampen, G.G., 245
Kamphuis, D.N., 58
Kamphuis, Kl. T., 243
Kan, A., 52
Karsten, J.A., 117
Kasiemir, A., 272
Kats, O.D., 181, 184

Keegstra, R., 101
Keegstra, T., 101
Keizer, G., 158, 171, 302
Keizer, J., 19, 38-40, 47, 51
Kema, H., 172
Kema, J.R., 133
Kema, R.A., 92, 123, 124, 125, 127, 129, 133, 137, 142, 144, 146, 147, 153, 297
Kemp, J. v.d., 139, 284
Kempis, Th. à, 116
Kersaan, A.J., 109
Kerssies, G., 94
Kersten, G.H., 309, 310
Kieft, J.B., 245
Kiers, Fam., 85
Klamer, Antje, 238
Klamer, C., 238
Klamer, D., 238
Klamer, J.B., 93
Klamer, J.L., 239
Klamer, L.J., 186, 236-239
Klatter, H.G., 297
Klein, G.H., 251
Klevering, J.H., 100
Klinkert, Fr. J., 180
Klinkhamer, J., 172
Kloene, J.G., 251
Klok, J.J., 18, 218-220, 232, 233, 296, 297, 305-307
Kloppenburg, J.M., 152, 297
Klugkist, I., 122
Klunder, Hd. J., 93
Klunder, J.H., 93
Knap, J., 100
Knol, H.H., 14, 167, 188, 206-209, 238, 276, 277, 279, 280

Knol, J., 146
Knol-Vos, G.J., 207
Knoop, B.J., 120
Knoop, Gb. H., 93, 102
Koelman, Jac., 200, 286
Koenen, H.J., 118
Koenes, Hd., 220, 221
Koenes, H., 100
Koens, A.H., 218
Koert, H., 101
Koiter, J., 27, 30
Kok, C., 73
Kok, F.A., 72, 94, 98, 150, 152, 159, 191
Kok, J., 86
Kok, W.A., 72, 189-191, 196
Kol, B.P., 251
Kol, G., 63
Kol, J., 86
Kol, J.J., 251
Kol, Joha. J., 59
Koning, A.F., 272
Koning, F., 105
Koning, H., 100, 103
Koning, Jt. J., 110
Koning, J.J., 52
Kooi, A., 105
Kooi, A. Pt., 284
Koolma, R.K., 240
Koolman, J., 104
Koop, A.J., 210
Koop, E., 273, 283
Koop, M. Kl., 69
Kooten, S.M. van, 182, 235
Kooy, E., 105
Kooyma, H., 103
Kornelis, J., 63
Kornelske, -, 104
Korporaal, Pt., 182
Kort, P.H., 100, 102
Korthuis, J., 252
Korthuis, J.D., 252
Korthuis, J.E., 245
Korthuis, J.J., 252
Koster, A.S., 240
Koster, Fr., 33
Koster, G.J., 298
Koster, Jt. J., 250

Kramer, P., 179
Krediet, J., 300
Kreemer, M.G., 52
Kreima, K.A., 52
Kremer, A.G., 85
Kremer, H.G., 240
Kremer, J., 220
Kremer, J.G., 85
Kremer, J.H., 251
Kremer, J.J., 192
Kremer, K.G., 58
Kreulen, J.R., 14, 191
Krook, H., 33
Kruims, Gr., 239
Kruims, J.H., 209-211
Kruisinga, ds N.J., 18
Krummacher, F.W., 46
Krythe, E., 260
Krythe, Zw., 193
Kuiper, J., 258
Kuiper, J.J., 51
Kuiper, K.H., 188
Kuipers, Stud., 70
Kuipers, Wed. F., 104
Kuipers, Br. Hd., 284
Kuipers, Hd. Pt., 284
Kuipers, J.H., 251
Kuipers, P. Kl., 59
Kuypers, G., 13, 29
Kuypers, Joh. M., 114
Kijlstra, R., 18

L

Laan, G.S. v.d., 88-90, 92
Laan, J. v.d., 105
Laan, J.L. v.d., 34
Laan, Kl. v.d., 304
Laan, M. v.d., 258
Laan, K. ter., 250
Labadie, J. de., 286
Lammerts, Sj. L., 229
Landstra, K., 101
Landstra, Kl. L., 227, 228
Laning, K.H., 58
Lanting, Gr. J., 251
Lanting, J.J., 56, 59, 61, 66, 85
Lanting, J.K., 252
Lanting, S.J., 55-58, 61, 63, 64, 85
Lanting, Fr. J., 56, 86

Lantinga, E., 38
Lantinga, W.J., 97
Lauckart, J.P., 172
Ledeboer, L.G.C., 274
Leenhof, Fr. van., 15
Leest, J.A. v.d., 204, 254, 256, 257, 298
Leeuwen, J.W. van., 67
Lehmans, A.S., 212
Lehmans, H.A., 212
Lessing, -, 116
Lesterhuis, Sch. R., 209-211
Leutscher, J.J., 172
Leverman, K.L., 42, 52
Lievaart, G., 9
Lieze, W.J., 206
Ligterink, G.H., 199, 211
Limborch, van., 116
Linde, v.d., 175
Lindeman, E.R., 14, 125, 127, 128, 133, 134, 137-141, 143-147, 150, 152, 153, 191, 298
Lindemulder, Joh., 103
Linden, J. v.d., 254
Linden Sprankhuyzen, F.H. v.d., 254
Linden van Sprankhuyzen, J. v.d., 199
Linga, F., 258
Lion, D.L., 105, 106
Lion, L., 105
Lodenstein, J. van, 62, 116, 286, 287
Loeff, A.S. v.d., 114, 134
Lubbers, B.W., 52
Lugtenburg, P.K., 40, 50, 53
Lugtenborg, P.P., 53
Luinstra, F., 179

Luinge, R., 209
Lukas, Kl., 288
Lunenborg, G.H., 69
Luth, J., 294
Luytink, J.M., 146, 147, 153, 172

M

Maans, Jc. D., 254
Maar, P.E. de, 318
Maarsing, Fr. H., 294, 298
Maat, A.W., 245, 251, 252
Maat, H.G., 240, 252
Maat, H.W., 246
Maathuis, K., 251
Maatjes, J.H., 135, 136
Massier, B., 298
Mayer, B.A., 56, 58, 61, 86
Medema, A.E., 34
Medema, R.P., 34, 41, 44, 47, 48, 49, 152, 159, 298
Medendorp, oefenaar, 32
Meer, A.K. v.d., 14, 217 258, 259
Mees, Gr., 287
Mees, J., 251
Mees, P., 250
Meima, J.P., 240
Meima, Pt. J., 252
Meiners, J., 121, 122, 130
Mekel, gebrs., 311
Mekkens, H., 256
Mekkes, E.E., 252
Mekkes, E.W., 251, 252
Mekkes, J.H., 211
Mekkes, J.J., 14, 99, 191, 222, 227, 280
Mekkes, J.W., 252
Mekkes, P.J., 251
Mekkes, S.J., 246, 251
Menkema, H.D., 218, 219, 220
Mennes, K.E., 33
Metslar, A.K., 184
Meulen, H.P. v.d., 202-204
Meulman, W.F., 129
Meyer, molenaar, 227
Meyer, E., 104
Meyer, E.R., 14, 298
Meyer, G.J., 202
Meyer, G.J., 211, 254
Meyer, H.B., 100

Meyer, J., 100, 104, 105
Meyer, J.H., 259
Meyer, M., 125
Meyer, S., 97
Meyer, T., 100, 102
Meyer, Zw. J., 48
Middel, A.H., 173
Middel, H.H., 173
Middel, I., 173
Middendorp, H.A., 313, 314
Miseras, 265
Modderman, A., 113
Modderman, J., 59
Modderman, R., 110
Moene, W., 86
Moerke, L.J., 129, 130, 142, 146
Moes, D.R., 27
Moes, J., 100
Moes, M.J., 275
Moes, R.J., 97
Mol, Pt. J., 97
Mol Moncourt, J.C. de, 168
Molema, D.H., 240
Molen (Meulen), G.F. v.d., 211
Molen, H.G. v.d., 40, 50, 54
Molen, R.P. v.d., 204, 212, 256, 260
Molen, Fr. v.d., 238
Molen, Wb. F. v.d., 178, 180, 199
Mollema, H.H., 93
Mollema, H.F., 100
Mollema, J., 103
Mollema, J.H., 93
Mollema, P.J., 100, 102
Moorlag, J.J., 306
Moorlag, A.H., 298
Moorrees, B., 136
Mos, C., 18, 297
Mos, G., 152
Muinck, F.S. de, 51
Mulder, G.J., 251, 252
Mulder, H., 102, 103
Mulder, H.B., 180
Mulder, H.G., 252
Mulder, J., 105
Mulder, P.T., 272
Mulder, T.E., 299
Mulder, Th. H., 109, 298
Mulder, Th. M., 89
Muldering, G.G., 59

Muller, I.I., 96, 99, 100
Muller, J.A., 100, 104
Muller, J.I., 103, 106
Muller, S.G., 246
Muntinga, J.K., 318
Muntinghe, A.J., 16
Muntinghe, H., 39, 116, 119
Mydema, A.E., 299

N

Nanninga, J.E., 228
Nauta, T., 100, 103
Nentjes, J., 166
Nieboer, A., 275, 276, 278-282
Nieboer, Hd., 173
Nieboer, H.O., 251
Niehoff, G.G., 192
Niel, Corn. van, 283
Nienhuis, A. Kl., 54
Nienhuis, K.W., 48
Nienhuis, M.J., 246
Nienhuis, P.G., 250
Nienhuis, F.G., 250
Nieuwenhuis, K.M., 217, 220
Nieuwholt, E., 220
Nieuwholt, G., 220
Nieuwholt, wed. G., 220
Nieuwholt, I.L., 218
Nieweg, K.O., 219

Noorda, J.P., 100
Noordhof, D.J., 99
Noordhof, H.G., 100
Noordhof, J.G., 100
Noordhof, F.R., 180
Noorman, G.A., 59
Norg, F.D., 252
Numan, ds, 288
Nijdam, J.G., 238
Nijland, A.J., 93
Nijland, J., 103

O

Oetses, Sj., 239
Oggel, P.J., 169, 191
Oldhof, J., 194
Olthof, H., 221
Olthoff, A., 178
Olthoff, A.J., 182
Onnekes, H. Hd., 229
Oomkens, ds, 19
Oomkens, J, 15, 118
Oomkens, J.L., 251
Oomkens, L.J., 245, 252
Oordt, J.F. van, 115, 170
Oost, D., 105
Oosterhof, B.L., 219
Oosterhof, Fr. L., 229
Oosterhof, G.P., 179, 194
Oosterhof, J.S., 53
Oosterhof, M.P., 237
Oosterhof, F., 103
Oosterhof, P.G., 34, 40, 44, 49, 50, 299
Oosterhof, S.P., 53
Oosterhuis, G., 220
Oosting, P.R., 211
Oostinga, M. Sj, 235, 238 239
Oostinga, Y., 238
Oostra, D.H., 93
d'Outrein, Joh., 139
Ouwenga, J., 101

P

Pakes, T.K., 263
Palm, J.H. v.d., 265, 269
Palma, A.E., 230

Panjer, J.H., 69
Pannekoek, H., 103
Pareau, G, 115, 118, 170
Pekelaar, D.G., 240
Pel, G., 238
Pel, J., 238
Pel, J.P., 237
Pel, P.M., 234, 235, 237, 238
Pel., Sj., 238
Penon, P., 250
Pera, E.W., 218, 219, 221, 222
Pesman, A.S., 241
Pesman, G.J., 245
Pesman, J.J., 240
Pesman, K.L., 252
Pesman, Kl., 252
Pesman, P.L., 240, 252
Pesman, R.J., 250
Piersma, A.H., 237
Pikstra, A., 221
Pikstra, J.P., 192, 194
Pilon, J., 14
Ploeg, A., 275, 276, 283
Ploeg, A., 276, 283
Ploeg, D. Pt., 110
Ploeg., A.J. v.d.., 228
Ploeg, D. v.d., 260
Ploeg, J. v.d., 258
Ploeg, K. v.d., 258
Plug, J.C., 304
Pluister, H.K., 100, 102
Poelman, H.G., 14, 60, 72, 146, 147, 152, 153, 156, 172, 191
Pol, D., 101
Polen, G. van, 102
Polen, J.O. van, 93
Polen, O. van, 103
Pool, A.H., 263
Pool, H.W., 254
Pool, Wb. H., 258
Pool, Ws. H., 260, 261
Popkes, A., 181
Popma, J.U., 181
Pops, D.H., 218, 221, 232
Postema, H.D., 221
Postema, O.D., 181
Postma, D., 60, 61, 70-74 86, 95, 159, 191, 305
Postmus, A.F., 218-220
Postuma, H.D., 218
Pot, A., 225

Pot, H.A., 171
Potstra, H.B., 238
Pot(t), N. H, 34, 46, 47, 50, 53, 299
Prins, Pt. A., 58
Pultrum, J.E., 180

R

Raalte, A.C. van, 150, 294, 301
Raangs, L., 52
Raangs, R.L., 42, 48, 52
Radema, A., 102
Raidt, G.J., 14, 226, 227, 238, 271, 272, 274-285 299
Raidt, S., 283
Rasker, A.J., 170
Reddingius, W.B., 250
Redeker, F., 146-149, 173
Rederus, Fr., 237, 239
Ree, A. v.d., 129, 130, 132, 141
Regenbogen, J.H., 265
Reiber, A.W., 217, 218, 220
Reinders, J.K., 251
Reinewerff, G., 125
Reis, S.V. v.d., 205, 212
Reising, E., 238
Rengers, W.F.L., 312, 313, 315-317
Renkema, D. Kl., 110
Renkema, E.W., 218

Renkema, G.D., 92, 110
Renkema, J.B., 221
Renkema, M., 220
Renkema, W.E., 220
Renkema, Wb. Wm., 218-220
Reyntjes, C., 263
Reyntjes, Joh., 261
Reidel, J.F., 52
Riedel, J. Ph., 38
Riepma, P.J., 53
Riet, R. v.d., 305
Rietema, F.A., 97
Rietema, H.F., 103
Rietsema, K., 102
Rietzema, Kl. J., 272, 273
Rinkema, H.K., 211
Rinkema, S.L., 181
Rinsma, G., 63
Ritsema, Kl., 304
Ritzema, G.F., 67
Ritzema, W.J., 252
Robijns, M.J.F., 318
Rodenboog, S.H., 263
Roëll, H.A., 15
Roessing, D., 188
Roeters, H.B., 180
Roffel, W., 260
Ronde, W.G. de, 172
Roo, Tj. de, 97
Roo van Hazenberg, G. de, 238
Roo van Hazenberg, J. de, 238
Roobol, C., 167
Roos, comm., 203
Rosema, A.T., 100, 102
Rosema, B.M., 93, 102
Rosema, G.P., 93
Rosema, H.B., 102, 103
Rosema, I., 221
Rosema, J.E., 101
Rosema, P.M., 100
Rosema, P.P., 100
Rosema, P.S., 93
Rosema, R.F., 232
Rosema, R.J., 180
Rosema, S., 102, 105
Rosenthal, J.W., 147
Roskes, H. Th., 114

Rottis, W., 221
Rozema, E.R., 219
Rozema, G.J., 218
Rozema, N.J., 67
Ruiter, A.J., 218
Ruiter, A. de, 124, 172
Ruiter, J. de, 238
Ruiter, P.A. de, 146, 238
Rummerink, H., 228
Rutgers, Joh., 113, 119, 135
Rijmsma (Riemsma), F.M., 201, 202, 254, 255, 299

S

Salzmann, C.G., 265
Sasveld, H.J., 100
Schans, J.B. v.d., 252
Scherphuis, C., 130
Schierbeek, R.J., 117
Schildkamp, J., 173
Schildkamp, O.L., 123-125, 127, 130, 132, 138, 144, 145-147, 153, 168, 173
Schleurholz, L., 314
Schmed, J.W., 130, 173
Schmedt, A., 125
Schmedt, J.W., 125, 132
Scholte, H.P., 123, 125, 161, 164, 307
Scholten, H., 198, 271
Scholten, H.A., 173
Schönfeld, J.C., 16
Schortiughuis, W., 19, 128, 289, 302
Schouwenburg, A, 301
Schrader, E., 287
Schreuder, J.H., 68
Schripsema, D., 105
Schuil, G., 205, 206
Schuil, J.P., 219, 220
Schuil, S., 258
Schuitema, A.K., 110
Schuitema, W., 104
Schukking, ds L., 135
Schuringa, W.J., 151, 299
Schutema, J., 105
Schutter, J.D., 240
Schutter, J.P., 251
Schuur, H.R., 272, 273
Schuur, H.S. v.d., 299
Schuur, K.S. v.d., 152, 299
Seeger(s), E.J., 14, 191, 195, 199, 222
Senden, G.H. van, 29
Sepema, W.B., 181

Sickinge, P.R., 170
Sickinghe, F.E., 130
Sielstra (Zijlstra), M.M., 215, 217
Sierdsma, G., 199
Sikkema, N.W., 199, 211
Sikkema, W.W., 203
Sikkens, H, 138
Sikkinghe, F.E., 121, 122
Simons, A.G., 238
Sinninghe, N.N., 225, 228, 284
Sissingh, A.E., 203, 204
Slagter, J.K., 251
Slagter, K.K., 251
Slagter, S., 61
Slopsema, E., 102
Slpsema, J., 105
Slot, H.H., 255
Smid, A.H., 206
Smid, K., 102
Smilda, J.W., 254
Smit, E.F., 141, 191
Smit, G. Tj., 110
Smit, H.O., 146
Smit, J.J., 14
Smit, M., 269
Smit, R.J., 218
Smit, R.P., 224
Smit, S.J., 121
Smith, N., 176
Smits, C., 199, 284
Smitt, W.W., 301, 304, 306, 309, 310

Smitter, E.J., 272
Smijtegelt, B., 62, 163, 265, 305
Snaak, vr. v. P.P., 100
Snethlage, J., 38, 52
Snippe, L.W., 274
Snijder, J.J., 206
Sonius, M.E., 180
Spanjer, M., 104
Spanjer, M.J., 218
Sportel, J.H., 303
Staalhoff, K.A., 180
Stad, J., 102
Stedum, G.H. van, 68
Steenhuizen, R.G., 224, 228
Steenstra, F.M., 228
Stegeman, J.W., 173
Stelma, Gb. H., 188
Stelma, Gr. H., 187
Stob, J., 102
Stokroos, W.A., 180
Stoutmeyer, A.L., 110, 304, 305
Stoutmeyer, Fr., 110, 305
Strating, A.M., 52
Stratingh, A.M., 19, 42-44
Stratingh, E., 42
Stratingh, L.W., 52
Stratingh, Th. J., 52
Stratingh, Zw., 60
Strik, F., 152, 159, 187, 209, 225-227
Struif, E.J., 29
Stuckwisch, G. Fr., 86, 258, 260, 261
Stulp, B.H., 93, 102
Stuurwold, G.E., 240, 241, 243, 245, 252
Stuurwold, J.E., 240
Sundag, B., 152
Swartwold, M.K., 226, 227, 300
Swierenga, B.H., 58, 86
Swierenga, E.H., 85
Swierenga, G.H, 56, 58, 60, 63, 67, 86, 245, 249, 251
Swierenga, Geertje H., 59
Swierenga, Hd. Bt., 86
Swinderen, O.Q.J.J., van, 66
Swinderen, Th. van, 213, 214
Switters, E.E., 275
Sypkens, M.S., 14, 18
Sypkens, S., 169, 191

T
Taffin, J., 287
Talen, A.J., 211
Talen, K.H., 14, 304
Taling, J.H., 58
Talsma, Jc., 188
Talsma, J.E., 235, 236
Tammen, Joh., 177
Teellinck, W., 287
Tel, D., 260
Teninga, A.H., 110
Tent, H., 146
Teunis, E., 191
Teylingen, E.G. van, 35, 129
Thieme, ds, 135
Thiers(ch), L.A., 153
Thomassen a Thuessink v.d. Hoop, E.J., 168
Thijs, D., 191
Tieleman, A., 149
Tiesinga, A.H., 152
Tiesinga, J.L., 259
Til, H., 105
Til, J.H., 110
Til, D. van, 226
Til, D.R. van, 275, 276, 277
Til, J.R. van, 139, 144, 147
Til, K.D. van, 275
Til, R. van, 277, 278
Timmer, H., 110
Timmer, H.J., 47
Timmer, H.W., 246, 251
Timmer, J.L., 245
Timmerman, K.J., 14, 51, 98, 187, 192, 199, 238
Tjaden, Sicco, 19, 128, 200
Togt, J., 101
Tol, S.T., 237
Tol, van, 149
Tonckens, J.L., 209, 210
Top, P.W., 180
Topper, K.C., 251
Tromp, L., 104
Tuuk, ds, L. v.d., 288

U
U., Wilh., 58
Ubbens, Hd., 171
Ubbens, M.U., 106
Udemans, God., 287
Uitterdijk, T.H., 159

V

Valen, T.J. van, 217, 221
Valen, W.J. van, 218
Valk, H., 67
Valk, Kl. de, 58
Veen, A. v.d., 238
Veen, G.W. v.d., 238
Veen, Jc. v.d., 173
Veen, P. v.d., 222
Veen, P.W. v.d., 237
Veenhuizen, ds A.H., 98
Veenstra, W. Sj., 230, 231
Veenstra, IJ.J., 14, 160, 169
Veer, J. ter, 221
Veer, J.K. v.d., 193, 194
Veer, N.C. v.d., 251
Vegte, Lb. v.d., 172
Vegte, v.d., 155
Vegter, wed. J., 71
Veld, J.J. ter, 206
Velde, H.W. te, 218
Veldkamp, A., 119, 146
Veldkamp, J.H., 50

Veldkamp, R.W., 105
Veldman, Sch., 305
Veldstra, S.J., 220
Velting, H., 188
Veltman, Alba, 41
Velzen, S. van, 25, 59, 60, 159, 160, 292, 293, 294
Venema, D., 191
Venema, R., 65
Vening, H.R., 180
Veninga, R. IJ., 218
Veridicus, 314
Verschuir, J., 124, 125, 127, 128, 130, 133, 138, 139, 144-146, 153, 172, 286
Verschuir, J., 128, 289
Vink, J., 101
Vinkemulder, A.H., 130
Vinkemulder, F.F., 125
Vinkemulder, Hd., 125, 129, 146
Vinne, J.P. v.d., 200, 254-257
Vinne, P.U. v.d., 263
Vinne, U.P. v.d., 257, 258
Visscher, S.R., 86
Visser, P., 85, 86
Visser, T. Th., 218
Visser, W.J., 51
Vlieg, J.N. de, 93, 102, 105
Voetius, IJ., 286
Volders, W.B., 300
Vonk, H.J., 53
Vos, D.J., 300, 303, 304, 307
Vos, H.R., 275, 277
Vos, H.A. de, 152, 159
Vossema, Jt., 195, 197, 199
Vossema, K.D., 195, 199, 201-206, 211, 256
Vredevoogt, H.J., 252
Vredevoogt, J.J., 246, 252
Vredevoogt, K.J., 251, 252
Vries, Kn. Kl., 272
Vries, A. de., 105
Vries, A.S. de., 180, 183, 184
Vries, C. de., 250
Vries, G. de., 119, 137
Vries, H. de., 105, 146
Vries, J.D. de., 228
Vries, J. de., 105
Vries, J.R. de., 228
Vries, J.J. de., 258
Vries, K. de., 162

Vries, Kl. de, 173
Vries, Kl. P. de., 300
Vries, Korn. de., 105
Vries, R.H. de, 220
Vries, S. de, 176
Vries, S.G. de, 181, 218
Vries, S.R., de, 173
Vries, W. de, 105
Vries, W.J. de, 257, 263
Vries, Kl. v.d., 283
Vroom, D., 221
Vroom, G.K., 187
Vijgeboom, J.W., 148-151, 173-175, 179, 300
Vijgeboom, J.W. Jr., 173
Vijver, G.C.P. v.d., 86

W

Waal, adv. de, 137
Warmolt, ds N., 193
Warmolts, L., 250
Waterberg, Gr. J., 238, 239
Waterberg, J.J., 236, 239
Waterberg, H.J., 201, 300
Wattel, J., 285
Weerd, J.J. de, 27
Weerden, J.S. van, 48, 49
Weers, E., 191
Weg, J.W. v.d., 206
Wegewart, H., 51
Werff, B. v.d., 198
Wering, Oud. van, 14
Weringh, A. van, 239
Weringh, Gs. van, 238
Weringh, Jac. van, 187, 235-239
Weringh, Jn. van, 238
Werkema, Fr. Fr., 228
Werkman, Vr. G., 105
Werkman, Wed. K., 105
Werp, D.J. v.d., 132, 191, 300
Wesseling, J., 239, 310
Wessels, A.H., 301
Westerhof, A., 221
Westra, A.J., 176, 180, 185, 187
Westra, B., 221
Westra, W., 146, 147, 173
Westrik, T., 236, 237
Westrik, T.F., 237
Weyers, 101
Wibbing, G., 245

Wichers, H.P., 201, 202
Wiebrands, A., 229
Wielinga, Hd., 221
Wielinga, L., 219
Wierenga, D.W., 194
Wierenga, H.W., 251
Wierenga, J.F., 146
Wierenga, J. Kl., 252
Wierenga, Mg., 119
Wierenga, W.E., 180, 221
Wieringa, D.E., 106, 110
Wieringa, E.M., 88, 92, 94, 103
Wieringa, H.K., 102
Wieringa, M.H., 110
Wieringa, P., 178
Wieringa, R., 105
Wieringa, Vr. van W.H., 100
Wieringa, Zw. H., 93
Wiersema, B.S., 306
Wiersema, G.D., 51
Wiersema, H.K., 100, 101
Wiersema, J.K., 100, 102
Wiersinga, P.A., 14, 72
Wiersma, H.M., 235, 249, 250
Wiersum, Wed. E., 103
Wiersum, O., 104
Wierzema, E., 33
Wigboldus, E.R., 251, 252

Wildebeest, J., 98
Wildeboer, Kl. M., 301
Wildeman, A.H., 18
Wiltjer, E.J., 250
Wind, H.J., 95, 96, 110, 152, 156, 250, 305
Wind, J.H., 64, 67, 76, 250
Winter, J.A., 170
Winter, J.E., 16, 19-22, 271, 284
Wintgens, J.P.A., 114
Wit, A.G. de, 97
Wit, Kl. de, 176, 180, 233
Wit, Lm. A. de, 178, 180, 185, 220, 222, 232
Wit, L. Kl. de, 218, 219, 233, 294
Wit, Pt. de, 221
Wit, P.R. de, 129, 294, 301
With, P. Kl. de, 180
With, Th. de, 72, 94-98, 110, 159, 191
Witkop, H., 146
Witt, D. Kl. de, 180
Woldendorp, T., 308
Woldringh, ds. J., 234
Woldringh, J., 120
Woldijk, B.J., 185, 271-273, 275
Woldijk, J.J., 272, 275
Woldijk, P.H., 99, 124, 272
Wolters, J.D., 100
Wolters, W.B., 100
Wolthuis, A., 14
Wolthuis, C. Kl., 245
Wolthuis, N.E., 14
Woltil, G.R., 210
Woltjer, R. Kl., 171, 173
Wormnest, H., 32
Wouthuis, Al., 110
Wumkes, G.A., 199, 287, 302
Wijk, D.J., 243, 247, 249, 251
Wijk, Gr. Eb. van, 211
Wijk, H.A. van, 226-228
Wijk, K. van, 150
Wijma, D.G., 217, 218, 221
Wijma, H.S., 256, 257
Wijma, Tj. E., 180
Wijnbeek, hoofdinsp., 42
Wijtzes, M., 290

Y

Ypey, A., 39

Z

Zand, E.J., 124
Zeebuit, J.F., 152, 159, 238
Zeldenrust, L.W., 93
Zuideveld, K.J., 52
Zuiderhoek, J., 219
Zuidhof, F., 104
Zuidhof, P., 103
Zuidhof, P.H., 94
Zuylen van Nyevelt, C. van, 46, 291
Zweden, J. van, 310
Zijl, G.G., 31, 48, 51
Zijlstra, J.P., 221
Zijlstra (Zielstra), Tr. J., 130, 132, 141